

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

На правах рукопису

БАТРАЧЕНКО Іван Георгійович

УДК 159.95:001.18

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ
АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Науковий консультант:

доктор психологічних наук,
професор, член-кореспондент
АПН України
Балл Георгій Олексійович

Дніпропетровськ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ.....	17
1.1. Концептуалізація феномена антиципації у психології: витоки, історичні тенденції, сучасний стан	17
1.2. Методологічні засади генетико-психологічного дослідження антиципації	33
1.3. Концептуальна модель генези, розвитку та функціонування антиципації людини.....	46
Висновки до розділу 1	64
РОЗДІЛ 2 ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ	68
2.1. Генеза антиципації в еволюції психічного.....	68
2.2. Розвиток доантропних форм антиципування у тваринному світі	73
2.3. Антропосоціогенез антиципації	84
Висновки до розділу 2	91
РОЗДІЛ 3 СОЦІОГЕНЕЗ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА СОЦІЄТАЛЬНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ	94
3.1. Виникнення та розвиток пралогічної антиципації в первісних та ранніх аграрних суспільствах	95
3.2. Домінування теологічної антиципації в розвинутих аграрних суспільствах.....	115
3.3. Піднесення логічної антиципації в індустріальних суспільствах та зародження неологічних форм антиципування у постіндустріальну епоху.....	132
3.4. Культурно-історична гетерогенність сучасної індивідуальної та соцієтальної антиципації.....	154
Висновки до розділу 3	163

РОЗДІЛ 4 ОНТОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ.....	167
4.1. Генезис антиципації в ранньому дитинстві та дошкільному віці.....	167
4.2. Особливості формування антиципації у молодшого школяра	185
4.3. Розвиток антиципації у підлітковому віці та ранній юності.....	199
4.4. Акмеогенез антиципації.....	209
4.5. Геронтогенез антиципації	219
Висновки до розділу 4.....	226
РОЗДІЛ 5 МАКРО- ТА МІКРОГЕНЕЗ АНТИЦИПУВАННЯ.....	230
5.1. Особливості майбутнього як модусу психологічного часу і фокусу антиципації.....	231
5.2. Макрогенез процесів антиципації.....	245
5.3. Особливості мікрогенезу антиципування та породження продуктів процесу антиципації	257
5.4. Макрогенез та мікрогенез антиципації як здатності індивідуального та групового суб'єкта.....	270
Висновки до розділу 5	286
РОЗДІЛ 6 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ	290
6.1. Місце та функції життєвої антиципації в системі різновидів людського антиципування	290
6.2. Особливості застосування психосемантичного підходу до емпіричного дослідження життєвої антиципації	299
6.3. Метод імовірнісного диференціалу та його можливості щодо дослідження суб'єктивних моделей майбутнього.....	307
6.4. Математичне моделювання психосемантичних репрезентацій суб'єктивних моделей майбутнього	318
6.5. Дослідження суб'єктивних моделей майбутнього у студентів	327
Висновки до розділу 6	342
РОЗДІЛ 7 КОРЕКЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЖИТТЄВОГО АНТИЦИПУВАННЯ	345
7.1. Психодіагностика життєвої антиципації.....	345

7.2. Корекція та розвиток життєвої антиципації у психологічному консультуванні	350
7.3. Розвиток життєвої антиципації традиційними методами навчання....	367
7.4. Розвиток здатності до антиципування життєвого шляху засобами біографічного психологічного тренінгу	371
7.5. Розвиток здатності до життєвого антиципування засобами футурологічного психологічного тренінгу	379
Висновки до розділу 7	382
ВИСНОВКИ	386
ДОДАТКИ	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	410

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження. З прадавніх часів люди прагнули досягнути притаманну їм здатність до цілепокладання, передбачення та планування, а також віднайти способи удосконалення та розвитку цієї здатності. На кожному витку соціального прогресу ця проблема ставилася і розв'язувалася заново відповідно досягнутого на той час рівня розвитку науки, культури та суспільної практики. Тому упродовж історії було створено чимало міфічних, теологічних, окультних та наукових пояснень феномена антиципації. Нині спостерігається особливо помітне зростання інтересу науковців до дослідження проблеми антиципації. Стрибкоподібне нарощення технічної могутності людини та ускладнення соціальної організації суспільства спричиняє необхідність передбачення наслідків людської діяльності. Адже зростає «ціна» (у широкому сенсі) як отриманих позитивних результатів, так і негативного потенціалу помилок і втрачених можливостей. Це підвищує значущість одвічно актуальних проблем ефективного передбачення, проектування та планування майбутнього. Окрім того, сьогодні відбувається процес переходу українського суспільства від індустріальної до постіндустріальної фази цивілізаційного розвитку. Одним з наслідків цього переходу є різке прискорення соціальних змін, перебігу соціального часу. Унаслідок цього суспільне та особисте майбутнє, образно кажучи, стало наступати значно швидше і до того ж стало більш невизначеним та багатоманітним.

Психологічний підхід до вивчення антиципації має можливість спиратися на фактичний та теоретичний арсенал, накопичений іншими науками та людською культурою. Але психологія повинна піти далі, розробити свою методологію дослідження і зробити свій внесок в досягнення феномена антиципації, тим самим збагативши не тільки себе, а й такі науки, як прогностика, філософія, соціологія, антропологія, етнографія, педагогіка

тощо. Адже практично кожна гуманітарна наука нагально потребує знань про таку невід'ємну рису природи людини, як здатність передбачати майбутнє і перспективно орієнтувати свою діяльність.

Окрім запитів інших наук нагальна потреба у дослідженнях антиципації спричинена і внутрішніми потребами самої психології, логікою її розвитку як науки. На проблему антиципації так чи інакше виходять все більше науковців, ведучи наукові розвідки щодо різних психічних явищ. Так, проблематики антиципації торкається Г. О. Балл, створюючи засади системно-інтегративного підходу в психології; М. Й. Боришевський розробляючи концепцію самосвідомості як фактора психічного розвитку особистості; Е. Л. Носенко та І. Ф. Аршава, аналізуючи феномен адаптивності; В. А. Роменець, розробляючи психологічну теорію вчинку; В. О. Татенко, досліджуючи проблематику суб'єктності; Т. М. Титаренко, вивчаючи життєвий світ та життєвий вибір особистості; О. Є. Самойлов, звертаючись до проблем психології мислення; О. П. Саннікова, аналізуючи проблеми феноменології особистості; С. М. Симоненко, вивчаючи феномен візуального мислення; Л. П. Журавльова, розбудовуючи психологічну концепцію емпатії; В. М. Чернобровкін, аналізуючи психологічні механізми прийняття педагогічних рішень, В. М. Ямницький, шукаючи шляхи розвитку життєтворчої активності особистості тощо.

Фундаментальність поняття антиципації у категоріальному апараті психології вже добре усвідомлена (Т. Ф. Базилевич, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков та ін.). Надання цьому поняттю загальнопсихологічного статусу дає можливість у новому ракурсі поглянути на багато традиційних проблем, окреслити нові та зінтегрувати концепції та експериментальні факти, які лишаються досі розрізненими, розпорошеними і неприведеними в єдину систему.

Така робота вже розпочата вищезгаданими авторами, але ще далека від достатньої повноти. Цілісний системно-генетичний аналіз явища антиципації значною мірою сприятиме поступу у зазначеному напрямі. Передумови для

цього створені розвитком генетичного підходу в психології (С. Д. Максименко). Більше того, протиріччя між кількістю прямого та непрямого матеріалу з проблеми розвитку антиципації та недостатнім рівнем його осмислення стає дедалі гострішим і потребує нагального розв'язання.

Усе це важливо як з точки зору фундаментальної, так і з точки зору практичної психології. Установлення закономірностей розвитку антиципації повинно сприяти глибшому розумінню генезису та функціонування психіки в цілому, адже антиципаційні функції психіки є ключовими. У практичному ж аспекті вже давно існує нагальна потреба розробки методів цілеспрямованого вдосконалення прогностичних здатностей людини. Особливо це має значення для професій, де здатність до певного різновиду антиципування є професійно значущою якістю. В особистому житті значущість такої якості, як передбачливість, далекоглядність також важко переоцінити. Більше того, є підстави припустити, що велика питома вага особистих проблем, з якими люди звертаються до психолога, є передусім проблемами адаптації до майбутнього. Все це зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованих методів розвитку антиципації, які спираються на знання про закономірності її генезису.

Таким чином, логіка розвитку досліджень проблеми антиципації репрезентує завдання систематизації й інтеграції різноманітних теоретико-методологічних й експериментально-прикладних напрацювань у цілісну концепцію розвитку антиципації людини.

Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні закономірності розвитку антиципації людини».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри державного управління та місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові

України за темою «Регіональна кадрова політика на сучасному етапі державотворення» (номер державної реєстрації 0104U0006877), кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Форми виявлення стресостійкості людини і шляхи автоматизації процедури їх прогнозування» (номер державної реєстрації 0108V000633). Тема дисертації затверджена вченою радою Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 2 від 17 жовтня 1996 р.) й узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 4 листопада 1996 р.). Автором досліджувались психологічні закономірності розвитку антиципації як професійної здатності державного службовця та ключової функції владної еліти в суспільстві, взаємозв'язок антиципаційної спроможності та стресостійкості особистості.

Мета дослідження – побудова цілісної концепції розвитку антиципації людини на засадах інтеграції системного, еволюційного та культурно-історичного підходів, яка репрезентує феномен антиципування в єдності його основних аспектів: філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу.

Обрана мета зумовила такі **завдання дослідження**:

1. Систематизувати та узагальнити накопичені у психології та інших науках дані про розвиток антиципації людини та концептуалізувати поняття «антиципація» відповідно до постнекласичного етапу розвитку сучасної психології.
2. Побудувати цілісну загальнопсихологічну концепцію розвитку антиципації, яка репрезентує взаємозв'язок аспектів філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу антиципаційних функцій людини.
3. Проаналізувати філогенетичні передумови розвитку антиципації людини та перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування в антропосоціогенезі.
4. Здійснити психоісторичну реконструкцію соціогенезу антиципації та виокремити основні етапи її культурно-історичного розвитку.

5. Узагальнити накопичені в психології дані щодо онтогенезу антиципаційних функцій людини на сучасному етапі цивілізаційного розвитку суспільства.

6. Проаналізувати макро- та мікрогенез антиципації як продукту, процесу та здатності індивіда, спільноти, суспільства до відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього.

7. Емпірично дослідити психологічні особливості життєвої антиципації.

8. Апробувати авторську концепцію розвитку антиципації у практиці надання психологічної допомоги.

Об'єктом дослідження є антиципація людини.

Предмет дослідження: психологічні закономірності розвитку антиципації у філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезі.

Головні гіпотези дослідження:

1. Антиципація є темпоральноорієнтована форма організації психічного, що призначена для відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього. Її виникнення, розвиток та функціонування зумовлено виділенням у структуруванні психічного підсистем, спеціалізованих на відображенні реальності в рамках часових модусів – минулого (ретроспекція), теперішнього (презенсоекція), майбутнього (антиципація) та екстратемпорального психічного відображення – фантастоекції, яка продукує моделі ніяк не призначені для локалізації в реальному часі.

2. Прогресивний варіант розвитку психічного полягає у посиленні та вдосконаленні темпоральної спеціалізації підструктур у процесі філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу психічного, завдяки чому поетапно розширюються масштаби часу, які досягаються психічним відображенням. Кожен новий етап оволодіння часом не знищує попереднього, а надстроюється над ним, унаслідок чого відображення часу людиною має багаторівневий характер, а процеси антиципації є темпорально

різнопорядковими та ієрархічно організованими. Їхня ієрархічно-рівнева структура у згорнутому вигляді повторює основні етапи власного тривалого системогенезу. Натуральні форми антиципації обслуговують передусім нижчі рівні ієрархічного структурування діяльності (операції, частковий рівень дій), а її вищі форми, характерні насамперед для рівня особливих діяльностей, самі здатні перетворюватись у спеціальний їх різновид, ставати основною або ж особливо важливою професійною чи соціальною функцією людини.

3. Антиципація, презенсспекція, ретроспекція та фантастоспекція відносно психічних процесів класичної класифікації (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є системно-інтегративними, а часова класифікація психічних процесів є концептуально ортогональною відносно класичної. Будь-який із психічних процесів класичної класифікації, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього, а з другого – завдяки своїй темпоральній різнопорядковості, процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

4. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у пошуку, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного та знаряддєвого опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування. Історичний, онтогенетичний та професійний прогрес індивідуальних форм антиципації реципрочно пов'язаний з удосконаленням соціетальних форм антиципування.

5. Антиципація підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі експлікації футурогностичних потреб, формування, корегування та вдосконалення суб'єктивних та соціетальних моделей майбуття, розширення, переструктурування та уточнення арсеналу антиципаційних категорій (конструктів), системи антиципаційних схем та процедур.

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення психологічної науки про природу та сутність антиципації (Т. Ф. Базилевич, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. О. Подкоритова, Л. О. Регущ, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков); філософські концепції щодо досягнення феноменів людського передбачення (А. Г. Виноградов, А. М. Гендин, А. Г. Нікітіна, О. С. Панарін, К. Ф. Руденко) та розвідки у галузі прогностики й футурології (Д. Гвішіані, В. П. Горбатенко, В. О. Лісічкін, В. Я. Матвієнко, Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер); принципи культурно-історичного підходу (Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, О. Р. Лурія); розробки В. А. Роменця про «науково-технічну оснащеність вчинку»; концепція трьох хвиль цивілізаційного розвитку Е. Тофлера; еволюційна парадигма розвитку психіки (П. К. Анохін, А. С. Кардашев, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський); концепція антропосоціогенезу (П. Ф. Поршнев); фактичні дані про становлення первісних та архаїчних форм антиципації (С. С. Аверінцев, Е. О. Берзін, І. М. Дьяконов, Л. Леві-Брюль, К. Р. Мегрелідзе, М. І. Рижський, Е. Тейлор, Д. Фрезер, І. М. Шифман); психологічні закономірності онтогенезу, висвітлені в роботах українських вчених (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, О. І. Власова, Г. В. Ложкін, С. Д. Максименко, О. Я. Чебикін), зарубіжних психологів (П. П. Блонський, К. Бюлер, А. Валлон, Л. І. Ельконінова, А. В. Запорожець, І. С. Кон, В. С. Мухіна, Л. І. Переслені, Ж. Піаже, Дж. Селлі, О. О. Сергієнко, В. Штерн); концепції психологічного часу (Є. І. Головаха, В. П. Зінченко, О. О. Кронік, К. А. Муздибаєв, Б. Й. Цуканов); поняття «мікрогенез» та «макрогенез» (В. А. Барабанщиков, Б. М. Величковський, Л. П. Журавльова).

Методи дослідження. Предмет дослідження і його спрямованість зумовили використання комплексу теоретичних і емпіричних методів у їхньому взаємозв'язку. Використовувалися такі методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний та історико-генетичний аналіз, узагальнення, систематизація, концептуальне та математичне моделювання;

- емпіричні: спостереження, бесіда, глибинне інтерв'ю, психосемантичний метод, який передбачав використання авторських методик імовірнісного диференціалу;
- розвивальні: психологічне консультування, тренінгові технології;
- математико-статистичної обробки даних: аналіз розподілу частот, кластерний аналіз, кореляційний аналіз, критерій Фішера (φ^*).

База дослідження. Дослідження проводилося на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1992–2000, 2006–2008 рр.), Інституту соціальної та політичної психології АПН України (2000–2001 рр.), Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (2000–2006 рр.). Загалом на різних етапах у якості досліджуваних було залучено 1035 осіб, з яких старшокласників – 87, студентів – 536, зрілого віку – 412.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що

- *вперше концептуалізовано* поняття антиципації як темпоральноорганізованої форми структурування підсистем психічного, де антиципування виступає у вигляді футуродетермінованої та футуродетермінуючої психічної та поведінкової активності; *виокремлено* підпроцеси антиципування (відображення, упередження, проектування та опредметнення майбутнього); *розроблено* цілісну концепцію розвитку антиципації людини, яка охоплює основні аспекти її генезису: філогенетичні передумови, культурно-історичне формування, онтогенетичний розвиток, макро- і мікрогенез антиципування; *встановлено* доантропну, пралогічну, теологічну, логічну, неологічну та постантропну стадію філогенетичного розвитку та антропосоціогенезу антиципування; *висвітлено* характер знаряддевого опосередкування вищих форм антиципування людини на етапах первісного, аграрного, індустріального та інформаційного суспільства, а також особливості футуросеміосфери пралогічної, теологічної та логічної

антиципації; *проаналізовано* основні лінії онтогенетичного розвитку антиципації людини залежно від формування дескриптивних, просторових, темпоральних, імовірнісних та аксіологічних одиниць антиципування; *здійснено* класифікацію психічних процесів за критерієм часової спрямованості, яка включає антиципацію, презенсоекспекцію, ретроспекцію та фантастоекспекцію; *розроблено* модель поетапного породження продукту антиципації в процесі антиципування, що включає моделюючу, дійову та футуроопредмечену фази; *виявлено* основні різновиди темпорально-імовірнісного структурування індивідуального та соціетального досвіду як основи антиципаційних здатностей; *розкрито* типи деструкцій автобіографічного моделювання майбутнього у молоді (гіпероптимізм, антипесимізм; гіпореалізм, соціальна екстраконтекстність тощо).

Розширено й доповнено категоріальний апарат, психологічний зміст та співвідношення понять «антиципація», «прогнозування», «цілепокладання», «планування», «життєва антиципація»; психологічні уявлення про системно-інтегративний характер процесів антиципації та взаємозв'язки антиципування з усіма різновидами психічних процесів класичної класифікації (відчуття, сприймання, уява, мислення, мовлення, емоції, воля, увага, пам'ять); положення про взаємозалежність організації антиципаційних процесів та структурування психологічного і соціального часу.

Уточнено й конкретизовано положення про універсальну представленість антиципації в структурі діяльності людини і показано рівні її актуалізації як психофізичної функції в структурі операцій, операції в структурі дій, спеціальної дії в структурі діяльності та особливої антиципаційної діяльності, яка залежно від культурно-історичних умов здатна набувати професійного статусу (ворожбити, пророки, прогнозисти, плановики, футурологи та ін.).

Дістали подальшого розвитку погляди на роль майбутнього в розвитку особистості, психологічні механізми життєтворчості, прогнозування та планування життєвого шляху людини, специфіку утруднень життєвої

антиципації в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні, принципи психосемантичного підходу до діагностики, корекції та розвитку життєвого антиципування.

Практичне значення та впровадження одержаних результатів.

Запропонований концептуальний підхід відкриває нові можливості при створенні інструментарію для проведення діагностики антиципації, її функцій і проявів у різних видах професійної діяльності. Розроблено та апробовано методику імовірнісних футуроматриць для емпіричного дослідження життєвої антиципації особистості. Описано систему методичних рекомендацій щодо розробки відповідних консультативних та тренінгових технологій на основі творчого синтезу психосемантичного підходу з технологіями біографічного консультування та тренінгу.

Матеріали дисертаційного дослідження є органічним доповненням до курсів загальної, порівняної, вікової, історичної психології та інших навчальних предметів, які є базовими у фаховій підготовці студентів психологічних спеціальностей. Значна частина даних може бути також використана й у системі підготовки соціологів, політологів та магістрів державного управління. Автор використовував отримані результати для розробки навчальних планів, програм курсів та окремих тем дисциплін «Психологія антиципації»; «Загальна психологія», «Теоретичні й методологічні проблеми психології», «Психологія особистості», «Психологія сім'ї», «Диференціальна психологія», «Психологія вищої школи», «Кадрова політика та державна служба», «Етика державного службовця», «Організація діяльності державного службовця».

Результати дослідження впроваджені в науково-педагогічну діяльність Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (довідка про впровадження № 88-552-606 від 30.11.2009 р.), Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (довідка про впровадження № 03/1-03/1-877 від 30.11.2009 р.), Інституту соціальної та

політичної психології АПН України (довідка про впровадження № 02-15/412 від 01.12.2009 р.), Державного агроекологічного університету у м. Житомирі (акт упровадження № 2633 від 30.11.2009 р.), Хмельницького національного університету (довідка про впровадження №128/5412 від 01.12.2009 р.).

Особистий внесок автора полягає в розробці принципів і вихідних положень до проблеми культурно-історичного становлення антиципаційних функцій, побудові авторської загальнопсихологічної концепції розвитку антиципації та застосування її засад для вивчення таких різновидів антиципування: політичне, життєве, педагогічне тощо. Розроблені автором теоретичні положення є його власним внеском у розвиток психології антиципації та становлення її як окремого напрямку досліджень у галузі загальної психології.

У дослідженнях, виконаних під керівництвом автора та опублікованих у співавторстві, особистий внесок полягає у визначенні провідних ідей, розробці гіпотез, методичного інструментарію, теоретичному аналізі одержаних результатів та забезпеченні належного наукового рівня висвітлення піднятих проблем. Власні ідеї співавторів та виконавців досліджень у дисертації не використовувалися і представлений у даній роботі матеріал є індивідуальним науковим доробком здобувача.

Апробація результатів дослідження. Матеріал дисертаційного дослідження обговорювався на засіданнях кафедри загальної та медичної психології (1992–1996 рр.), загальної та соціальної психології (1996 – 2000 рр.), соціальної психології та психології управління (з 2006 р.), психологічному семінарі та щорічних науково-звітних конференціях у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара, науково-методологічному семінарі Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (2010 р.). Окрім того основні ідеї та результати дослідження були представлені на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми психологічної служби: теорія і практика» (Одеса, 1992); «Сучасна психологія у ціннісному вимірі» (Київ,

1994); III Костюківські читання (Київ, 1994); «Діалог культур і духовний розвиток людини» (Київ, 1995); «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика» (Київ, 1995) та всеукраїнських: «Практична психологія і розвій таланту» (Київ, 1992); «Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики України у галузі вищої освіти» (Дніпропетровськ, 1992); «Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина української держави" (Київ, 1995, 2001, 2007); «Особистість і суспільство у вимірі політичної психології» (Харків, 2007); «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2007); «Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності» (Дніпропетровськ, 2008).

Публікації. Основний зміст дисертації викладений у 3 монографіях, 24 статтях, надрукованих у фахових наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 2 навчальних посібниках, матеріалах доповідей і повідомлень.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Основний текст дисертації викладено на 392 сторінках друкованого тексту, містить 6 рисунків, 28 таблиць, 4 додатки на 17 сторінках. Список використаної літератури налічує 554 джерела, у тому числі 28 – іноземною мовою. Загальний обсяг дисертації складає 461 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ

1.1. Концептуалізація феномена антиципації у психології: витоки, історичні тенденції, сучасний стан

Прийнято вважати, що поняття «антиципація» у психологію увів В. Вундт, і воно органічно долучилося до термінологічного апарату психології свідомості [130]. Принаймні такої думки дотримуються у своїй класичній роботі Б. Ф. Ломов та Є. М. Сурков [276]. Але на сьогодні є уточнення щодо зазначеної першості. Так, зокрема, А. А. Дев'яткін звертає увагу на те, що майже одночасно з роботою В. Вундта у 1989 році в Американському психологічному журналі була опублікована стаття К. Халла, у якій теж використовувалося поняття «антиципація» [167, с. 193]. Але як би то не було, це поняття увійшло в психологію практично разом із її виокремленням у самостійну науку.

До того, слід зазначити, що поняття «антиципація» використовувалося і на так званому донауковому етапі розвитку психологічної науки, коли вона розвивалася, насамперед, у лоні філософії. У філософію ж першим поняття «антиципація» увів давньогрецький філософ Епікур.

Давньогрецьке слово «антиципація» означало «схоплювати наперед». Це засвідчують у своїх роботах і Марк Тулій Ціцерон [486], і Секст Емпірик [424, с. 215], які слідом за Епікуром користувалися цим терміном. Під останнім вони розуміли додосвідні, наперед наявні в душі людини уявлення про речі та явища, природжене попереднє знання про них (передзнання). У цьому значенні поняття антиципації від Епікура перейняли і стоїки.

Пізніше давногрецький термін «антиципація» було асимільовано філософами Стародавнього Риму. З цієї причини у більшості психологічних, філософських та інших словників і енциклопедій зазначається, що слово має латинське походження.

Антиципацію у сенсі апріорного знання розглядав як основний принцип пізнання І. Кант. Під нею він розумів знання, за допомогою якого людина апріорі пізнає те, що пізнає емпірично [218]. Великого значення надавав антиципації як апріорному знанню поет та філософ Й. Гете, тісно пов'язуючи її з поетичним даром. Він стверджував, що істинний поет володіє природженим знанням життя, і для його зображення йому не потрібно ні великого життєвого досвіду, ні емпіричної оснастки [390]. Однак він додавав, що таке природжене знання, як антиципація, торкається лише речей, споріднених таланту поета. Тому залежно від широти чи обмеженості антиципацій визначається і масштаб поетичного дару.

Саме у зазначеному вище сенсі В. Вундт і запозичив поняття «антиципація» з філософії у психологію, пов'язуючи її з апперцепцією, наявними у свідомості ще до сприймання враженнями [130]. Дещо пізніше У. Джеймс писав, що в актах людської уваги має місце антиципація акта уваги [171], а Б. Люїс говорив про преперцепцію в актах сприймання [17213]. Але ні В. Вундт, який увів до науково-психологічного вжитку поняття «антиципація», ні У. Джеймс, ні інші представники психології свідомості спеціального дослідження антиципації не робили, а використовували поняття в контексті дослідження інших психологічних проблем, які знаходилися у фокусі їхньої уваги.

Більше того, біхевіоризм, який після кризи психології свідомості на деякий час зайняв панівне становище у психологічній науці, відкинув поняття антиципації як непотрібне і ненаукове. Тільки після кризи ортодоксального біхевіоризму, яка не примусила себе довго чекати, для досліджень антиципації настав значно сприятливіший період.

Спроби необіхевіористів виправити класичну стимульно-реактивну схему аналізу поведінки шляхом уведення різного роду проміжних змінних відродили ідею антиципації у величезному розмаїтті різноманітних термінів, що так чи інакше описують здатність живих істот до передбачення. Зокрема, Е. Толмен починає користуватися поняттям мети, наміру, очікувань (експектації), пізнавальних карт, гіпотез. К. Халл виділяє і досліджує цілу низку форм активності, які називає частковими антиципуючими реакціями. У психології інтенсивно починає використовуватися введене Е. Брунсвіком поняття імовірнісного очікування. Різноманітні трактовки, установки в необіхевіоризмі також торкаються тих чи інших аспектів проблеми антиципації [24]. Хоча окрім К. Халла самим терміном «антиципація» необіхевіористи не користувалися. При цьому новим кроком у розвитку цього поняття стало те, що його застосування було розширено за межі свідомості і адаптоване щодо аналізу поведінкових актів.

Представники Вюрцбургської школи мислення, піддавши критиці трактовку мислення як перебіг асоціацій, зайнялися питанням про спрямованість мислення, його детермінацію і як необхідність зіткнулися з проблемами антиципації. Н. Ах висунув для пояснення механізму спрямованості мислення поняття детермінуючої тенденції, вважаючи, що фактором, який спрямовує пошуки невідомого при розв'язуванні задачі, є цільове уявлення [145]. О. Зельц, розвиваючи ці погляди, запропонував розглядати задачу як «схематично антиципуючий комплекс», де невідоме утворює «прогалину», яку треба заповнити у процесі розв'язування задачі [145]. Пізніше започаткована традиція прогностичного підходу до вивчення мислення була продовжена в радянській психології А. В. Брушлінським [93].

Поняттям антиципації користувалися також і прихильники психоаналізу С. Аріті [529], З. Фрейд [476], [528; 545] та ін. Антиципація, на їхню думку, призначена для обслуговування принципу реальності. Наприклад, передбачення небезпеки дозволяє зберегти своє існування і відмовлятися від дій із шкідливими наслідками, часто навіть на шкоду

принципу задоволення. Передбачення насолоди або передчуття страждання належить до найважливіших регуляторів поведінки. Прояви антиципації можуть зустрічатися і в різних патологічних реакціях, наприклад, у виникненні невротичних станів (неспокою, смутку, депресії і т.п.).

Розроблялася проблема антиципації і в когнітивній психології. Обмеженість лінійних моделей переробки інформації людиною, з яких спочатку виходили представники цього напрямку, дала поштовх до пошуку моделей, більш адекватних вибіркового характеру переробки інформації людською психікою. У зв'язку з цим У. Найссером була запропонована циклічна модель, згідно з якою сприйняття та переробка інформації людиною являють собою циклічний потік передбачення і збирання інформації. Він також підкреслював, що ця модель справедлива не тільки по відношенню до сприйняття, але і по відношенню до психічної активності в цілому [323].

У радянській психології історично склалося так, що ідея антиципації спочатку розроблялася немов у кількох паралельних напрямках. З проблемою антиципації зіткнулися вчені, які працювали в галузі нейро- і психофізіології. Ще І. П. Павлов, розробляючи теорію умовних рефлексів, підкреслював їхню випереджувальну функцію: пристосування живої істоти до майбутніх подій, їхня обумовленість фактором майбутнього часу [344].

П. К. Анохін, розвиваючи ідеї І. П. Павлова, уводить для пояснення механізмів поведінки поняття акцептора дії, розуміючи під ним модель його аферентних властивостей, що прогнозує результат. Порівняння зворотної аферентації з цією моделлю слугує важливим механізмом регуляції дій. Цю вихідну ідею П. К. Анохін розвинув у теорію функціональних систем, а також увів у науку категорію випереджаючого відображення [13].

Над проблемою походження людської здатності до передбачення замислювався не один дослідник, але обрати достатньо вдалий підхід виявилось не так просто. Лише в 1962 р. після того, як П. К. Анохін запропонував категорію випереджаючого відображення, вдалося зробити

значний крок уперед. Уперше стало можливим поглянути на людське передбачення з точки зору еволюції.

П. К. Анохін звернув увагу на один важливий і очевидний факт, який, мабуть, саме через свою очевидність і лишався поза увагою дослідників. Цей факт полягає в тому, що просторово-часова структура світу була тим фундаментом, на якому первинне життя набуло своїх властивостей, а живі істоти – своїх адаптаційних якостей. Отже, живі організми повинні були або пристосуватися до цих обставин, або загинути, розчавлені пресом природного відбору. При цьому одним з найважливіших параметрів просторово-часової структури світу була часова послідовність подій, переміщення тіл у просторі, взаємодії предметів та явищ. Тому П. К. Анохін прийшов до такого висновку: «Основою розвитку життя та його відношення до зовнішнього неорганічного світу стали повторювальні впливи цього зовнішнього світу на організм. Саме ці впливи, як результат первісних властивостей просторово-часової структури неорганічного світу, обумовили всю анатомічну організацію і пристосувальні функції первісних живих істот. У цьому відношенні організація живих істот являє собою, у справжньому розумінні слова, відображення просторово-часових параметрів їхнього конкретного життєвого середовища» [12, с.13].

Усе це дало змогу вже на прадавніх етапах еволюції живої матерії відображати в протоплазмі в мікроінтервалах часу своїх хімічних реакцій такі послідовності подій зовнішнього світу, які розгортаються в макроінтервалах часу.

Поява здатності до випереджаючого розгортання ланцюгів хімічних реакцій у протоплазмі найпростіших організмів мала величезне адаптивне значення, оскільки давала можливість завчасно приготуватися до зустрічі з бажаними чи небажаними подіями. Більше того, з'явилися шанси уникнення шкідливих подразників або ж сприяння появі корисних. Тому подальша еволюція живого на Землі пішла по шляху вдосконалення феномена, який отримав назву випереджаючого відображення дійсності. Виникнення і

розвиток нервової системи означало, по суті, і появу спеціального апарату, однією з основних функцій якого є функція випереджаючого відображення дійсності. Тому кожний новий щабель у розвитку нервової системи був також і новим кроком у формуванні випереджаючого відображення. П. К. Анохін писав, що «на всьому довгому шляху еволюції живої матерії принцип випереджаючого відображення зовнішнього світу є невід'ємною стороною життя, його пристосування до оточуючих умов. У мозку як спеціалізованому в цьому напрямі організмі немає меж для такого випереджаючого відображення дійсності. Він володіє можливістю відображати в мікроінтервалах часу ланцюг подій, які можуть тривати цілі роки» [12, с. 19].

Поява у живих організмів безумовних, а потім і умовних рефлексів була також появою і нових форм випереджаючого відображення. І. П. Павлов неодноразово підкреслював випереджальну функцію умовних рефлексів, завдяки яким тварина отримувала можливість готуватися до значущого подразника на основі сигнального, що йому передувало. Тому рефлексорні реакції мають не стільки реактивний, скільки превентивний, випереджаючий характер. Крім того, І. П. Павлов, як відомо, виділяв навіть і окремий різновид рефлексів, спеціально звернених у майбутнє. Рефлекси такого типу він назвав рефлексом мети [344]. Щоправда, сам І. П. Павлов тільки висунув ідею рефлексу мети, але не зайнявся детальнішою розробкою цієї перспективної проблематики. Це здійснили його послідовники, у тому числі й П. К. Анохін.

Близькі уявлення про регуляцію поведінки були розроблені М. О. Бернштейном. Він запропонував розглядати поведінку як процес розв'язання задачі, що включає в себе як найважливіший компонент «модель потрібного майбутнього». Уявлення про рефлексорну дугу було відкинуто як перше грубе наближення до дійсності і замінено новим уявленням про рефлексорне кільце [75].

Особливий внесок у розробку проблеми антиципації складають роботи, виконані в руслі концепції імовірнісного прогнозування (В. А. Іванников, І. М. Фейгенберг, Д. А. Ширяєв та ін.). Цей термін трактується як «здатність зіставляти інформацію про наявну ситуацію з інформацією про минулий досвід, що зберігається в пам'яті, і на основі всіх цих даних будувати гіпотези про майбутні події, приписуючи їм ту чи іншу імовірність» [118, с. 8].

Прогнозування як пізнавальна здатність досліджувалася в роботах Л. А. Регуш. Пізнавальна прогностична здатність розуміється цим автором як сукупність якостей розумових процесів, що визначають успішність пізнавальної прогностичної діяльності суб'єкта. Ефективність функціонування прогнозування у професійній діяльності залежить від рівня розвитку якостей розумових процесів, а також значною мірою від змістовного боку прогнозування – професійних знань. При цьому було встановлено, що темпи оволодіння знаннями як інформаційною основою прогнозування і темпи розв'язання професійних прогностичних задач не збігаються: засвоєння знань йде значно швидше, ніж підвищення результатів. Успішність застосування професійних знань залежить від ступеня їхньої оперативності [392].

Усі вищерозглянуті роботи були присвячені вивченню антиципації в окремих аспектах. Першою спробою проаналізувати проблему антиципації в цілому стала монографія Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова «Антиципація в структурі діяльності», що вийшла в 1980 році. Саме в цій роботі було сформульовано найчіткіше і найповніше визначення антиципації як здатності діяти і приймати рішення з певним просторово-часовим випередженням по відношенню до очікуваних майбутніх подій [276].

У цій роботі були розглянуті закономірності антиципації загальнопсихологічного характеру. До такої Б. Ф. Ломов та Є. Н. Сурков відносять багаторівневий системно-інтегральний та ієрархічний характер антиципації. У залежності від типу розв'язуваних людиною задач було

виділено п'ять рівнів організації процесів антиципації: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявний та мовно-розумовий. По суті, тільки в останні десятиліття завдяки роботам Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова, термін «антиципація» став активно використовуватися у психології, і в рамках саме цього терміна розпочалися процеси інтеграції накопичених психологічних знань про антиципацію [276].

Загальнопсихологічного статусу поняттю «антиципація» пропонує надати і О. О. Сергієнко [426; 427; 428]. На думку цієї авторки, вже сам процес психічного розвитку є антиципуючим, бо кожна його стадія не тільки спирається на попередні, є їх продовженням, але й містить в собі зародки та передумови наступних [428]. Безперечно, розвиток психіки в онтогенезі має випереджаюче спрямування. Але, мабуть, не варто настільки розширювати поняття «антиципація», щоб воно за своїм обсягом майже злилося з категорією випереджаючого відображення. Хоча, врешті-решт, кожний дослідник має право на своє розуміння тієї чи іншої категорії.

То ж спробуємо окреслити доцільний зміст та обсяг поняття «антиципація».

Аналіз історії входження поняття «антиципація» у психологічну науку та виокремлення основних тенденції його еволюції в понятійно-категоріальному апараті психології показує, що терміном «антиципація» описують найрізноманітніші форми психічного, які так чи інакше пов'язані з такою формою часу, як майбутнє. Упадає в очі, що у теоретичному плані ще не до кінця систематизоване строкате розмаїття термінології, що описує ефекти антиципації.

Окрім поняття «антиципація» у психологічній науці для опису відповідних явищ широко використовуються такі близькі до нього терміни, як «прогнозування» [92; 93; 126; 267; 270; 353; 391; 392; 419; 439; 449; 457], «імовірнісне прогнозування» [118; 207; 471; 472; 505]; «передбачення» [369; 410; 411; 482; 517; 523], «уявлення про майбутнє» [174; 198; 268]; «мета», «ціль», «цілепокладання» [166; 174; 234; 282; 289; 327; 462; 501], «модель

потрібного майбутнього» [74; 75], «акцептор результату дії» [13], «план», «планування» [271; 307; 376; 457]. Досить активно у психології використовується і термін «очікування», «експектація» [137; 239; 254] тощо.

Однак чим більше накопичується в психології даних щодо феномену антиципації, тим нагальнішою стає проблема впорядкування згаданого вище термінологічного розмаїття і виокремлення узагальнюючого поняття, виходячи з якого можна систематизувати понятійний апарат для концептуалізації феномена антиципації.

Першою спробою концептуалізації феномена антиципації та систематизації термінології для його опису була пропозиція Б. Ф. Ломова та Є. М. Суркова зробити центральним систематизуючим поняттям саме поняття «антиципація». Таку точку зору вони досить активно почали пропагувати у 80-х роках минулого століття. У цій справі особливо важливу роль зіграла їхня монографія «Антиципація в структурі діяльності», що вийшла друком у 1980 році [276].

Практично відразу згадана праця стала часто цитуватися в роботах радянських психологів, що значно підвищило популярність і вживаність терміну «антиципація» серед психологів, і, як свідчить аналіз наукової літератури, невпинно зростає й дотепер. Серед російських психологів з'явилося багато дослідників, які зацікавилися проблемою антиципації [27; 192; 291; 302; 303; 413; 518]. До 1980-х років термін «антиципація» серед російських і радянських психологів вживався вкрай рідко. До цих рідкісних випадків слід віднести, насамперед, статті С. Г. Геллерштейна [139], а також ранню роботу Є. М. Суркова із співавторами [127].

Приємно відзначити також те, що останнім часом інтерес до спеціального дослідження антиципації з'явився і серед українських психологів. Ще на початку 90-х років минулого століття автор даної роботи був практично єдиний в Україні, хто спеціально досліджував проблему антиципації. Нині коло українських дослідників психологічних аспектів

антиципації досить швидко розширюється [88; 194; 228; 365; 366; 367; 381; 395; 396; 414; 415].

Як добре видно з викладеного вище, термін «антиципація» впевнено рухається до домінуючого становища серед термінології психологічної науки, якою описуються різноманітні прояви стосовно фактора майбутнього. І в цьому контексті виникає питання про те, якого, так би мовити, максимального термінологічного статусу слід надати поняттю «антиципація» серед понятійно-категоріального апарату сучасної психології.

І все ж, поки що повного домінуючого статусу термін «антиципація» в психології поки що не досяг. Великі обсяги концептуального та емпіричного матеріалу продовжують отримуватися користуючись іншою термінологією і без співвіднесення з поняттям «антиципація». Тому добра справа впорядкування термінологічного апарату ще далека від завершення і потребує свого подальшого розвитку.

По великому рахунку честь стати системно-інтегративним поняттям саме терміну «антиципація» дістався значно мірою внаслідок певного збігу обставин. Потенційно цю роль міг взяти на себе й якийсь інший термін, і цей термін, як і термін «антиципація», повинен був пройти певну семантичну трансформацію, набуваючи узагальнюючого значення. І чи стало врешті-решт таким поняттям поняття «антиципація», або його місце зайняло б якесь інше – не так важливо, як важливо те, що такого роду системно-інтегративний термін повинен був з'явитися. До цього неухильно вела логіка розвитку психологічної науки, визрівання потреби в систематизації й концептуалізації даних, накопичених у психології щодо феномена, який наразі ми описуємо поняттям «антиципація».

Але для більш строгого уточнення концептуалізації феномена антиципації треба проаналізувати взаємозв'язок поняття «антиципація» з родовими поняттями. Таким, як зазначалося у попередньому підрозділі, у науковій літературі зазвичай називають поняття «відображення», і

антиципацію тлумачать як окремий випадок ширшого феномена «випереджаючого відображення».

Висунувши загальну концепцію випереджаючого відображення, П. К. Анохін зосередив свої подальші зусилля на дослідженні його окремого різновиду – акцептора результату дії. Під ним він розумів той факт, що перш ніж організм здійснить якусь дію, нервова система змоделює основні параметри результату, до якого вона має привести. Акцептор є одним із центральних компонентів формування функціональної системи, яка також слугує критерієм ефективності виконаної дії.

Указана логіка досліджень П. К. Анохіна інколи не зовсім точно трактується, бо в літературі можна зустріти навіть ототожнення понять «випереджаюче відображення» і «акцептор результату дії». Насправді перше поняття є набагато ширшим. Запропонована П. К. Анохіним категорія випереджаючого відображення мала широкий резонанс серед науковців. Були й дискусії. Наприклад, дехто вважав, що в самому терміні прихована невідповідність. «Адже образи, відображення, – говорили вони, – є вторинним по відношенню до оригіналу. Як можна відображати те, чого ще немає?»

З одного боку, відповідь закладена вже в самій гіпотезі П. К. Анохіна, бо, згідно з нею, основою, на якій базується випереджаюче відображення, є послідовні структури подій, які багаторазово і систематично повторювалися в минулому. У цьому розумінні випереджаюче відображення, як і відображення взагалі, є вторинним по відношенню до дійсності. Але в плані його часової проекції в майбутнє воно, безперечно, передусім тим явищам, які відображає. Це можливо тому, що в біологічних системах формується свій внутрішній простір-час, де внутрішній час може перебігати швидше, ніж зовнішній.

З другого боку, термін «випереджаюче відображення», мабуть, все ж таки не зовсім бездоганний для опису того феномена, який під ним розуміється. Наприклад, Л. С. Кардашева вважає, що більш точним був би

термін «відображаюче випередження». Вона зазначає: «Якщо віднести до цієї інверсії не як до перестановки «місця доданків», а як до нової смислової розстановки акцентів, то стає очевидним, що весь аналіз в остаточному підсумку звівся до того, щоб зрозуміти, як на основі фундаментальної властивості матерії – відображення – могла з'явитися на біологічному її рівні нова властивість – випередження. І як відображення, яке онтологічно, зокрема, генетично, первинне по відношенню до випередження, з появою нових, складніших та вищих форм організації матерії (біологічної, психологічної, соціальної, соціально-космічної) набуває випередження як свого постійного супутника. Передбачення, творчість, прогнозування – лише пізніші модифікації випередження і відображення» [219, с. 176]. Трохи далі вона пише також, що проблема випередження не може бути ні правильно зрозумілою, ні правильно поставленою як у відриві від поняття «відображення», так і від контексту часу, що їх зв'язує. Випередження без відображення неможливе, тоді як відображення без випередження можливе [219, с. 177].

Як на нашу думку, то було б доцільніше замінити термін «випереджаюче відображення дійсності» терміном «випереджаюче моделювання дійсності», тому що слово «моделювання» більше асоціюється з творенням нового, ніж слово «відображення». Але, оскільки категорія «випереджаюче відображення», незважаючи на вищезгадані дискусії, набула дуже широкого вжитку в психології, філософії та біології, то відмовлятися від неї не варто. Просто, користуючись цією категорією, корисно усвідомлювати її сильні та слабкі сторони. Тим більше, що абсолютно досконалий і зовсім бездоганний термін підібрати навряд чи можливо.

Сьогодні, напевно, прийшов час відмовитися від гіперболічно широкого тлумачення категорії «відображення», що усталилося в радянські часи під впливом ленінської теорії відображення, коли психіка по відношенню об'єктивної реальності розглядалась як різновид більш масштабного явища – відображення (О. М. Леонтьєв [266], Б. Ф. Ломов [277],

К. К. Платонов [364], С. Л. Рубінштейн [409], Н. І. Чупрікова [497] та ін.). Відповідно будь-які форми психічного розглядалися не інакше як форми відображення. Останнє ж є властивістю будь-яких форм матерії, а не лише такої високоорганізованої, як людський мозок.

Однак спроби зробити категорію «відображення» засадничою для психології швидко наштотувалися на труднощі. Перша з них полягала в тому, що відображення виникає, коли стало наявним дещо, що відображається. Тому щодо явищ минулого та теперішнього зазначений термін застосовувався добре, але виникло питання: як можна відображати майбутні події, яких ще немає. Вихід з такого глухого кута було запропоновано, як вже говорилося вище, П. К. Анохіним шляхом уведення категорії «випереджаюче відображення» [12].

Друге утруднення полягало в тому, що психічне відображення могло відображати і таке, чого не було, немає і ніколи не буде. Його перебороли класики радянської психології, зазначивши, що психічне відображення може мати творчий характер.

Третій випадок, коли оригінал відображення з'являється не до, а після відображення, як це, наприклад, буває під час проектування та створення витворів людських рук, яких до того не було в природі, розв'язали шляхом констатації у психічного відображення активного характеру.

Тому, як бачимо, у радянській психології проблему надання засадничого статусу категорії «відображення» і надання їй гранично широкого обсягу шляхом уведення додаткового поняття «випереджаюче відображення» було вирішено з певними «натяжками». Але це створило, принаймні, можливість вирішення проблеми приведення теорії та методології психологічної науки у відповідність пануючим на той час ідеологічним доктринам, однією з яких була ленінська теорія відображення.

У післярадянській українській психології відпала необхідність жорсткого дотримання старих ідеологічних канонів. Одним із наслідків цього стала тенденція до звуження змісту поняття «відображення» у психології.

Так, зокрема, С. Д. Максименко доходить висновку, що разом з класично-визнаними механізмами відображеннями і саморегуляції доцільно виділяти ще три – опредметнення, проектування та саморозвиток. Він наголошує, що серед механізмів психіки людини можна виокремити таку тріаду: відображення – проектування – опредметнення [285].

Психічне відображення характеризується системою функцій як регулятора діяльності людини і має активний та випереджальний характер, забезпечує функцію передбачення в діяльності та поведінці.

Проектування являє собою сукупність і послідовність розумових чи психомоторних дій, створюються образи, схеми чи знакові системи, теорії, що ведуть до розв'язання теоретичних чи практичних завдань. Перед людиною відкривається можливість конструювати, будувати і розглядати предмети і явища в межах потенційної здійсненності.

Опредметнення ж має три основні форми: матеріальну, коли людина перетворює і втілює себе в довкілля; психічну у вигляді виробництва та інтерпретації змісту відображення, добір цінностей, розумових операцій, переживань тощо; творіння себе самого. Загалом опредметнення є перетворенням і втіленням людських душевних сил і здатностей із форми живої активності в образ застиглої предметності.

Таким чином С. Д. Максименко вказує, що психічне відображення – активний цілісний процес, котрий виявляється в різних формах і характеризується єдністю пізнання, переживання й прагнення, єдністю психіки й діяльності людини.

Виходячи із запропонованого С. Д. Максименком тлумачення психічного, можна таким чином визначити поняття «антиципація». Остання тоді є темпоральноорієнтованою формою організації психічного, що призначена для відображення, проектування та опредметнення майбутнього. Саме такого варіанта тлумачення поняття «антиципація» ми будемо дотримуватися в контексті даного дослідження.

Загалом же, на наш погляд, можна виокремити такі підходи до визначення антиципації.

Перший і найдавніший варіант концептуалізації феномена антиципації полягає у тлумаченні її як апріорної ідеї та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання. Таке розуміння коріниться ще в часах Епікура і практично сходиться нанівець після часів Й. Гете та І. Канта.

Другий підхід, який можна назвати класичним, оскільки він був характерним для періоду, який вже усталилося називати періодом класичної психології, був започаткований В. Вундтом та іншими представниками психології свідомості. Антиципація почала розглядатися як представлене у свідомості очікування певних об'єктів, подій, явища власних дій та їхніх результатів. Дещо пізніше З. Фрейдом поняття антиципації було розширено за межі свідомого і почало включати неусвідомлювані форми прогнозування, а біхевіористи та необіхевіористи виокремили поведінкові прояви антиципації як превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо. Загалом же у контексті класичного тлумачення антиципація розуміється переважно як синонім слів передбачення, прогнозування, а зміст лишається поки що розмитим. У науковій літературі з психології зазначені терміни використовуються порівняно рідко.

Третій підхід до концептуалізації антиципації у період розвитку некласичної психології. По суті, визначення антиципації як психічної форми випереджаючого відображення вже був відходом від класичної ленінської теорії відображення. Антиципація, вслід за Б. Ф. Ломовим та Є. М. Сурковим, починає розумітися як просторово-часове упередження суб'єктом подій в контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастрійок, рухів, дій, діяльності та спілкуванні. У самому феномені антиципації починають виокремлювати ієрархічні рівні: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявний, мовно-мислительний. Накреслюється і галузеве розмежування різновидів антиципації: спортивна; педагогічна; ділова; політична тощо. Відбувається й

розширення змісту поняття і намагання підпорядкувати інші терміни футуристичного типу – цілепокладання, проектування, планування тощо. При цьому частотність вживання терміну «антиципація», а також близьких до нього термінів, починає стрімко зростати.

Четвертий підхід, що пропонується у даному дослідженні, можна назвати постнекласичною концептуалізацією феномена антиципації, оскільки він спирається на методологічні засади постнекласичної психології. Його відмінність від некласичного полягає, по-перше, в різних акцентах. У некласичному розумінні антиципація – випереджальне відображення та просторово-часове упередження майбутнього в прийнятті рішень, діях та настановах. Творче ставлення людини до майбутнього хоч і відзначається в некласичній психології, але лишається якщо не на периферії, то на другому плані. У постнекласичному розумінні креативному аспекту антиципування приділяється значно більше уваги. Антиципація починає розумітися як двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проектування (цілепокладання й планування) і опредметнення).

Другим важливим моментом постнекласичного розуміння антиципації є розгляд її у контексті єдності антиципування з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання майбутнього); презенсоекспекцією (психічне моделювання теперішнього); фантастоекспекцією (екстратемпоральною формою психічного).

Третій момент постнекласичного розуміння антиципації полягає у визнанні її історико-культурної гетерогенності, аналізу поєднання у антиципації сучасної людини логічного антиципування з реліктами пралогічної та теологічної антиципації, а також наявності елементів нового культурно-історичного типу антиципування – неологічного. Відповідно й у дослідженні антиципації чільне місце відводиться аналізу її культурно-історичного генезису.

1.2. Методологічні засади генетико-психологічного дослідження антиципації

Генетичний підхід до вивчення складних форм психічного став на сьогодні наріжним каменем у методології сучасної психології. «Дослідження явищ у їх розвитку і динаміці, – як підкреслює С. Д. Максименко, – характерна методологічна вимога до пізнання складних системних об'єктів – стає однією з найголовніших, якщо вивчаються суто людські феномени, кожен з яких має довгий шлях еволюційно-біологічного та культурного суспільно-історичного розвитку» [285, с. 24]. Тому досягнення феномена людської антиципації доцільно розпочинати з аналізу його філогенетичної передісторії, культурно-історичного становлення, переходячи потім до засвоєння накопиченого біологічного та культурного потенціалу антиципації в онтогенезі й актуалізації онтогенетично сформованої антиципаційної здатності в конкретному процесі антиципування.

Передумови виникнення феномена антиципації в процесі виникнення та еволюції живого на Землі пов'язані з тим, що будь-який еволюційний процес спрямований на майбутнє. Однією з провідних тенденцій еволюції формування є підтримка адаптацій організмів до певних умов існування, що забезпечується стабілізуючим відбором. Але адаптація, якщо поглянути на неї під кутом темпоральності, є не чим іншим як пристосуванням організму до стабільного добре знайомого майбутнього, яке є подібним до теперішнього і регулярно екзистенційованого минулого.

Мінливість же пов'язана з виникненням так званих преадаптацій. Цей термін означає набуття в нових умовах адаптивної цінності певних особливостей, що виникли в діапазоні мінливості даного типу організмів, які до того були неважливими або напівкорисними. Тому преадаптації є еволюційним пристосуванням до змін, до нового, незвичного та незнайомого майбутнього [140].

У первинному своєму вигляді ідея преадаптації була запропонована французьким біологом Л. Кено в 1901 році [157], хоча до виокремлення феномена преадаптивності ще раніше, фактично, впритул підійшов Ч. Дарвін у своїй теорії породження видів шляхом природного добору [165]. Адже якщо врахувати незворотну спрямованість еволюції з минулого у майбутнє, то природний добір є надання еволюційного майбутнього одним варіантам мінливості (залишається лише назвати їх адаптивними у випадку стабілізації середовища і преадаптивними у разі його змін) й позбавлення майбутнього інших варіацій. Філогенетичні дерева живого, побудовані біологами, показують, як філогенетичні лінії макро- чи мікроеволюції різних організмів спрямовуються на продовження свого існування якомога далі у майбуття і досягнення якомога тривалішого минулого.

З часів свого виникнення концепція преадаптації зазнала значних змін, і нині її положення істотно відрізняються від поглядів Л. Кено. Насамперед відбувся відхід від наївних уявлень, що преадаптації є вже готовими пристосуваннями, що відбувається чисто випадково, без участі природного відбору. Концепція преадаптації охоплює найрізноманітніші процеси і явища, пов'язані з розвитком у організмів нових пристосувань у їхній будові, фізіології, поведінці та способі життя. Загалом тепер в еволюційній теорії преадаптаціями називають такі властивості організмів, які потенційно мають пристосовну цінність для ще не здійснених форм взаємодій організму і середовища або для нових способів функціонування окремих органів. Преадаптацією називають також як стан організму чи органу, так і процес розвитку преадаптивного стану. При цьому процес удосконалення вже існуючих пристосувань до вже освоєного середовища називають постадаптацією. З огляду на сказане процес адаптації є переходом від преадаптації до постадаптації [210].

Ідея преадаптації розвивалася також і в роботах М. І. Вавілова та його послідовників. Він відкрив закономірність, якій підкоряється спадкова мінливість у різних видів рослин [102]. Виявилося, що варіації в будові

їхнього листа, коріння, колосів і насіння не випадкові і не безладні, а мають певні набори можливих варіацій («ряди»), які майже ідентичні у близькоспоріднених видів і дуже схожі у представників різних родів і навіть сімейств. Тобто, спадкова мінливість, що становить основу природного відбору і еволюції, виявилася строго впорядкованою, а не виключно «випадковою». Пізніше О. О. Любіщев [283] і С. В. Мейс [301] стали надавати вавіловським «гомологічним рядам» величезне значення і вважати, що за цим явищем стоїть значно ширший і фундаментальніший закон, що управляє не лише біологічною еволюцією, але і всім всесвітом, бо аналоги гомологічних рядів стали виявляти і в будові кристалів, і в структурі органічних молекул тощо.

Таким чином, М. І. Вавілов додав у розвиток концепції преадаптацій тезу про їхню не випадкову спрямованість до певного кола варіантів майбутнього. До того вважалося, що виникнення преадапцій є стохастичним процесом підготовки до можливих змін майбуття. Тому узагальнення закону гомологічних рядів говорить про те, що структура організму допускає лише обмежений набір можливих перетворень і тим самим додає еволюції деяку спрямованість, а іноді і наперед визначеність [102].

На сьогодні, поняття преадаптації вийшло за межі біології і починає активно використовуватися у психології. Так, відомий російський психолог О. Г. Асмолов є прихильником упровадження вавілівської ідеї преадаптації у царину психологічної науки й пише: «У будь-якій еволюціонуючій системі функціонують надлишкові преадаптивні елементи, які є відносно незалежними від регулюючого впливу різних форм контролю і забезпечуючими саморозвиток системи при непередбачуваних змінах умов її існування» [25, с. 105]. Він також підкреслює, що преадаптивні форми активності широко представлені не лише в біологічній еволюції, але й в антропосоціогенезі, а сам перехід від біо- до антропогенезу знаменує появу у людини потужної тенденції здійснювати преадаптації поза змінами

морфології своїх органів за рахунок зміни поведінки та знаряддевого опосередкування діяльності.

Вплив знарядь на розвиток психічних функцій людини активно досліджується в контексті культурно-історичної психології. Одним із наріжних каменів культурно-історичного підходу, закладених Л. С. Виготським, є розмежування психічних функцій людини на вищі та натуральні (нижчі). Натуральні психічні функції є природженими і отримуються представниками виду людина розумна як надбання біологічної еволюції, переходячи від покоління до покоління генетично. Вищі психічні функції не є для людини природженими, а напрацьовуються людськими спільнотами в процесі їхнього прогресивного історичного розвитку. Вищі психічні функції є продуктами культурного прогресу, накопичуваного численними поколіннями, передаючись від покоління до покоління позагенетично, шляхом соціалізації людського індивіда у контексті відповідної культури.

У структурному плані натуральні та вищі психічні функції відрізняються тим, що другі на відміну від перших мають опосередкований характер і виникають, функціонують та розвиваються завдяки використанню спеціальних знарядь. Л. С. Виготський називає їх психологічними знаряддями, відмежовуючи їх таким чином від знарядь, які опосередковують фізичні функції людини. Серед зазначених знарядь він надає особливого значення знакам та словам.

Що ж стосується знарядь, якими опосередковуються фізичні функції, то Л. С. Виготський наголошував, що докорінна психологічна відмінність знаряддя людини від знаряддя тварини полягає в його спрямованості на майбутнє. Палка для майбутнього це вже не просто знаряддя, а знаряддя праці. Остання ж створила саму людину. Зазначену широковідому тезу Ф. Енгельса Л. С. Виготський коментує як вказівку на те, що праця створила вищі психічні функції людини [134, с. 1124]. А якщо взяти до уваги написане перед цим, то з нього випливає, що праця привела до породження і якісно

нового ставлення людини до майбутнього, підняття процесів антиципування на принципово новий рівень. Тобто праця створила і специфічно людські форми антиципації.

Опосередкована знаряддями людська дія набуває все більш яскраво вираженого перспективного характеру. «Дія людини, що виникає в процесі культурно-історичного розвитку поведінки, є вільною дією, тобто незалежною від безпосередньо діючої потреби і ситуації, що безпосередньо сприймається, дія спрямована на майбутнє» [134, с. 1124]. Спираючись на цю думку Л. С. Виготського, можна висловити припущення, що подібна орієнтація дій не є раз і назавжди породженою константою, а з кожним новим етапом культурно-історичного поступу спрямованість людської дії у майбутнє істотно нарощується як у плані часового упередження, так і щодо точності антиципування.

Виходячи з описаних вище положень культурно-історичного підходу до розвитку психічних функцій людини у нашому дослідженні ми будемо розробляти ідею про те, що розмежування на натуральні та вищі форми є дійсним і для антиципаційних функцій людини. Натуральні форми антиципування властиві не лише людині, але й широко зустрічаються у тваринному світі, демонструючи тим розвинутіші форми, чим вище види тварин стоять на щаблях еволюційного розвитку, сягаючи вершини суто біологічного розвитку випереджаючого відображення у сучасних людиноподібних мавп. Подальший прогрес людської здатності до антиципації вже відбувався і відбувається не за рахунок удосконалення біологічної основи передбачення, тобто нервової системи, а під провідним впливом культурно-історичних факторів. Адже, як відомо, після появи кроманьйонця мозок людини істотно не змінився, проте її психічні здатності продовжували прогресувати.

Від цього і прогрес будь-яких вищих психічних функцій людини, згідно культурно-історичного підходу, відбувається у першу чергу за рахунок відшукання людиною все більш і більш досконалих психічних

знарядь, які ці функції опосередковують. Л. С. Виготським та його численними послідовниками було проведено величезну кількість наукових розвідок щодо виявлення характеру медіації багатьох вищих психічних функцій. Але попри це багато питань у цьому напрямі до цих пір лишаються малодослідженими. Так зокрема В. П. Зінченко, підсумовуючи розвиток цієї концепції за більш ніж піввіковий період, звертає увагу на початку 1990-х років на те, що у процесі розвитку культурно-історичної психології мали місце деякі спрощення вихідного корпусу ідей. Наприклад, «була звужена ідея медіації, опосередкування людського розвитку. У Л. С. Виготського із всього можливого простору медіаторів ми знаходимо розробку лише двох. Він і його послідовники вивчали переважно роль знаку і слова в розвитку вищих психічних функцій. Символ ледь проглядається в культурно-історичній психології. Зовсім не вивчалася роль міфу в розвитку» [202, с. 5]

На сьогодні, через півтора десятиліття, зауваження В. П. Зінченка все ще зберігає свою актуальність. Завдання подальшого розвитку ідей про характер медіації вищих психічних функцій не втрачає, а набирає ще більшої нагальності. Звуженість ідеї медіації, на нашу думку, була породжена наступними обставинами.

Перша з них пов'язана з тим, що Л. С. Виготський та його послідовники сфокусували свою увагу на вивченні медіації вищих психічних функцій на початкових стадіях соціо- та онтогенезу, тобто у дітей та у представників примітивних культур, де має місце використання порівняно простого спектра як психічних, так і фізичних знарядь. Вивченню медіації вищих психічних функцій у сучасних дорослих людей, де коло знарядь якісно ширше та складніше, приділялося незрівнянно менше уваги.

Друга обставина полягає в тому, що з початку закладення підвалин культурно-історичного підходу у 20-х роках минулого століття соціогенез вищих психічних функцій дуже прискорився і різноманіття засобів медіації різко розширилося і змінилося в якісному плані. На наш погляд, можна стверджувати, що будь-яке знаряддя, чи то фізичне, чи то психічне, є у

кінцевому підсумку засобом визначення або реалізації (чи упередження) певного майбутнього. Упродовж останнього століття завдяки науково-технічному прогресу арсенал людських знарядь різко зріс як щодо кількості, так і потужності [273; 492]. І ці нові засоби медіації психічних функцій в рамках культурно-історичної психології осмислені недостатньою мірою. Хоча окремі розрізнені спроби взяти до уваги нові реалії соціогенезу психіки існують.

Однією з таких спроб є роботи В. А. Роменця, в яких він аналізує історико-культурний генезис людського вчинку. Він зауважує: «Якщо в минулих історичних епохах можна простежити найтісніший зв'язок вчинку з міфологією, релігією, філософією, мистецтвом та іншими ідеологічними формами суспільного життя людини, то в ХІХ ст., а особливо у ХХ ст. вчинок об'єктивно пов'язується насамперед із науково-технічним прогресом» [404, с. 11]. При цьому дуже важливою обставиною є швидке зростання науково-технічної оснащеності людського вчинку. Проте постійною історичною тенденцією є те, що людина ставить перед собою життєві завдання, що перевищують можливості наявного в неї технічного оснащення вчинку [404, с. 31].

Роль науки й техніки полягає в тому, що вони висувають людину на нові вчинкові рубежі, створюючи передумови для переходу до нової ситуації вчинку, розширюючи її, надаючи їй багатозначність, посилюючи складність та амбівалентність вибору. Зменшується ситуаційна приреченість людини і значення компонентів ситуації набувають великої рухомості, особистість все більше опановує сили ситуації. Між залежністю людини від ситуації й опануванням ситуації людиною для кожної історичної епохи встановлюється певна міра, співвідношення [404, с. 33].

Таким чином, виходячи із зазначених вище ідей В. А. Роменця, можна зробити висновок, що кожен крок щодо зростання науково-технічної оснащеності людського вчинку повинен врівноважуватися зростанням антиципаційних здатностей людини як на індивідуальному, так і на

соціально-груповому та суспільному рівнях. Зростання науково-технічного устаткування людського вчинку дає можливість досягати значно масштабніших, ніж раніше, результатів перетворення людиною природи, себе та людських стосунків. Однак якщо цільова антиципація випереджає науково-технічну оснащеність вчинку, то антиципування результатів та наслідків своєї діяльності, особливо побічних та віддалених, значно відстає. Згодом прорахунки в результатно-наслідковій антиципації слугують стимулом для вдосконалення наявних і створення нових антиципаційних схем.

Видається цінним і введення в обіг В. А. Роменцем культурно-історичного аналізу людського вчинку терміна «науково-технічної оснащеності», оскільки усталений до того термін «знаряддя» хоч і дещо ширший, але в силу практики його вживання став асоціюватися насамперед з простими, порівняно примітивними засобами на кшталт вузлика напам'ять, лічильних паличок, жереба тощо. Термін «науково-технічна оснащеність» вчинку ставить акцент навпаки на складні, сучасні психологічні та матеріальні знаряддя. Більше того, тут виникає питання про те, які фази у своєму розвитку пройшов прогрес науково-технічної оснащеності людського вчинку та пов'язаної з ним антиципаційної функції.

Виділяючи стадії історичного зростання науково-технічного оснащення людини й суспільства, ми будемо виходити з концепції трьох хвиль (фаз) цивілізаційного розвитку відомого американського футуролога Е. Тоффлера [463; 464; 465]. Аграрна, індустріальна та постіндустріальна (інформаційна) фаза є по суті зростанням можливостей людини не лише до прогнозування, але й до проектування та опрідметнення бажаного майбутнього. В еволюційному плані це зростання не тільки здатностей гомінід пристосовуватися до середовища, але й успіхів (попри велику кількість невдач і негативних побічних та віддалених наслідків) щодо їхніх постійних проб творити довкілля у потрібному напрямі.

Першим якісним кроком зростання науково-технічної оснащеності діяльності людини та суспільства було виникнення більше десяти тисяч років тому перших аграрних суспільств, у яких накопичений запас знань та розвиток техніки дозволив перейти від збирання та мисливства до ведення сільського господарства. При цьому продуктивність сільського господарства на цьому рівні науково-технічної оснащеності була ще порівняно низькою, що тягло за собою зайнятість переважної більшості людей у аграрному секторі. Виробництвом самої техніки займалася поки що нечисленна група ремісників (проіндустріальний сектор). Ще менше людей займалися інформаційною діяльністю (вчені, митці, управлінці, духовенство тощо).

Тим не менше на цьому етапі людина перейшла від життя в природних біогеоценозах до існування в більш пристосованих до своїх потреб і штучно створених агробіоценозів. Підґрунттям став приріст знань, порівняно з епохою збирання та мисливства, про тваринний та рослинний світ, які підняли точність прогнозування їх поведінкового розвитку, а також планування шляхів цілеспрямованого впливу на них.

Другим кроком цивілізаційного розвитку стала промислова революція, внаслідок якої науково-технічна оснащеність людини піднялася до рівня, який спричинив перехід від аграрних до індустріальних суспільств. Зайнятість у промисловості швидко стала домінуючою, а в аграрному секторі різко зменшилася. Розширилася також і зайнятість в інформаційному секторі, особливо швидко почала зростати зайнятість у науці, освіті, культурі управлінні, ЗМІ тощо.

Третя фаза цивілізаційного розвитку розпочалася у другій половині минулого століття і ознаменувалася таким рівнем науково-технічної оснащеності, що в розвинутих країнах в аграрному та індустріальному секторі почала зосереджуватися менша частина трудової зайнятості, а домінування зайнятості перейшло до інформаційного сектора. Цей тип

соціуму на сьогодні вже узвичаїлося називати інформаційним суспільством [436; 455; 483; 503].

Зазначені зміни наклали свій відбиток і на опосередкування вищих форм антиципації людини. Можна виокремити такі різновиди знаряддевого опосередкування процесів антиципації людини в інформаційному суспільстві: медіа- та інтернетопосередкування; опосередкування комп'ютером; засобами мобільного зв'язку [81; 181; 182; 312]. Медіа-опосередкування полягає в тім, що ЗМІ можуть поширювати певні моделі майбутнього, які будуть асимілюватися (критично чи некритично) відповідною аудиторією. ЗМІ також можуть поширювати концептуальні або, частіше, сценарні антиципаційні схеми можливих (і неможливих) варіантів перебігу життєвих подій, ситуацій (особливо біографічних). Останнього торкається практично кожний художній фільм (та й книга теж). Мас-медіа можуть надавати вихідну інформацію для антиципування, а також створюють все більш вагомий світ симуляторів (ірреальності), які теж можуть ставати об'єктами антиципування. Подібні функції може виконувати й Інтернет [190; 376; 403].

Окрім синтезу культурно-історичного підходу з концепцією трьох хвиль цивілізаційного розвитку, ще одним важливим напрямом є врахування надбань семіотики.

Рух у зазначеному напрямі відбувається досить інтенсивно. О. Г. Асмолов констатує, що з розвитком сучасної семіотики «культура починає інтерпретуватися як «текст», а людина як «знакова» або «психосемантична» істота» [25, с. 178]. Передумови виникнення семіотики пов'язані, насамперед, з іменами Ч. С. Пірса, Ф. де Соссюра та Ч. В. Морріса. Цим мислителям належить теоретична розробка проблеми сутності знаку та виокремлення предметної галузі семіотики як сфери досліджень, предметом яких є природа й особливості функціонування знаків, а також систем і процесів, що лежать в основі позначування, вираження, репрезентації й комунікації.

Знаки формують життєвий світ людини й суспільства. При цьому у бінарній структурі «знак – об'єкт», де знак заміщує (символізує, репрезентує), є ще й третя – інтерпретант, який, як наголошує Ч. С. Пірс, і визначає спосіб заміщення знаком Об'єкта. Завдяки Інтерпретанту виникає можливість існування «необмеженого семіозису», в якому кожен знак є інтерпретантом чи основою репрезентантом іншого знаку [363]. Така необмеженість семіозису приводить до того, що людське існування чим далі, тим більше розгортається не лише в предметному світі, але й у семіосфері. Сьогодні ж за доби бурхливого зростання інформаційних технологій та віртуалізації культурного буття людини семіотична екзистенція стає дійсно реальним світом існування, заміником природного й матеріального, нерідко викликаючи невідомі до того патології на кшталт Інтернет-залежності.

Досліджуючи комунікативні процеси, семіотика описує не просто знаки, але й знакові структури, так звані коди. Код – це система знаків, наділених умовним значенням із певного словника кодів і поєднаних за допомогою правил, які мають конвенціональний характер і становлять граматику коду.

Різновидами кодів можуть розглядатися природні мови, фольклор, живопис, театр, кіномистецтво, наука, паранауки тощо. Будь-яка комунікація, в тому числі щодо напрацювання та поширення у суспільстві системи сконструйованих моделей майбуття, може здійснюватися тільки за допомогою тих або інших кодів. При цьому надіндивідуальним механізмом, «макрокодом», що містить у собі й інтегрує безліч кодів, є культура в цілому. Завдяки культурі накопичуваний соціальний досвід можливо узагальнити та передати наступним поколінням. При цьому важливим напрямом узагальнення соціального досвіду є виокремлення в зафіксованих паттернах подій закономірностей, що можуть слугувати антиципаційними схемами для передбачення та планування майбутнього.

Аналіз культури як цілісного семіотичного утворення, призначеного для фіксації та передачі соціального досвіду, особливо глибоко здійснено з

появою структуралізму та постструктуралізму. У рамках структурного аналізу (Р. Барт [35], А. Греймас [159], К. Леві-Строс [263; 264] та ін.) передбачалося дослідження несвідомих внутрішніх структур культурних явищ, чинників, що забезпечують єдність функціонування структури, а також загальних законів, що пояснюють найважливіші принципи організації явищ. При цьому особливе значення починає відводитися аналізу текстів, а вся культура починає розглядатися як своєрідний текст, дискурс [35].

У рамках цього напрямку К. Леві-Строс започаткував широковідому тепер структурну антропологію. Увагу психологів вона привернула ґрунтовним структурним аналізом міфів, типології та взаємодії культур. У контексті теми нашого дослідження важливе значення має його теза про наявність у міфів антиципаційної функції: «Міф завжди відноситься до подій минулого: «до створення світу» або «на початку часів» – в усякому разі, «давним-давно» Але значення міфу полягає у тому, що події, які мали місце в певний момент часу, існують поза часом. Міф пояснює в рівній мірі як минуле, так і теперішнє, і майбутнє» [263].

Однак дуже швидко розвиток структурного аналізу викликав появу постструктуралізму. Постструктуралістський підхід прагне визначити дійсність як текстуальну реальність, а кожен дискурс розглядає як такий, що може бути відокремлений лише в результаті деконструкції, оскільки в реальності будь-який дискурс існує як багатомірне перехрещення найрізноманітніших текстів, які фактично перетворюють текст в інтертекст.

Виходячи з таких засад Ю. М. Лотман запропонував модель культури у вигляді складноорганізованого тексту, семіосфери. На його думку, традиційний структуралізм виходив з того, що текст розглядається як замкнута, самодостатня, синхронно організована система, що ізольована не тільки в часі від того, що пройшло, і майбутнього, але і просторово – від аудиторії і всього, що розташоване поза нею. «Сучасний етап структурно-семіотичного аналізу, – пише він, – ускладнив ці принципи. У часі текст сприймається як свого роду стоп-кадр, штучно «застопорений» момент між

тим кадром, що пройшов, і майбутнім. Відношення минулого і майбутнього не симетричне. У думках, помістивши себе в той «теперішній час», який реалізований в тексті (наприклад, в даній картині, в мить, коли я на неї дивлюся), глядач немов обертає свій погляд в минуле, яке сходиться як конус, що упирається вершиною в даний час. Звертаючись в майбутнє, аудиторія занурюється в пучок можливостей, що ще не зробили свого потенційного вибору. Невідомість майбутнього дозволяє приписувати значущість всьому. Невизначеність майбутнього має, проте, свої, хоча і розмиті, межі. З нього виключається те, що в межах даної системи явно увійти до нього не може. Майбутнє постає як простір можливих станів. Відношення справжнього і майбутнього змальовується таким чином. Теперішнє – це спалах смислового простору, що ще не розвернувся. Воно містить в собі потенційно всі можливості майбутніх шляхів розвитку [279, с. 43].

Таким чином, фактично будь-який текст, а не тільки явно антиципаційний дискурс, містить, як мінімум у неявному вигляді, інформацію про моделі майбутнього, притаманні даному типу культури. Що ж до антиципаційних дискурсів, то їх з плином культурно-історичного розвитку створюється все більше. Ці дискурси стосуються як майбутнього людства, суспільства, так і біографічної перспективи екзистенціювання індивідів у соціумі. При цьому самою логікою свого розвитку кожне суспільство, що йде дорогою культурно-історичного прогресу в процесі свого системного ускладнення, творить все ширше віяло варіантів майбутнього життєвого шляху для кожного індивіду. Індивід повинен усе більшою мірою ставати суб'єктом, здатним постійно робити адекватний вибір у семіосфері та означуваному нею спектрі об'єктивних варіантів урізноманітнюваного майбутнього.

1.3. Концептуальна модель генези, розвитку та функціонування антиципації людини

Антиципацію ми будемо розуміти як психічний процес, що виникає внаслідок структурування психічного на темпорально спеціалізовані процеси для відображення, проектування та опредметнення реальності в рамках кожного з часових модусів «минулого – теперішнього – майбутнього». Таким чином, антиципації як відображенню майбутнього ми чітко протиставляємо ще два психічних процеси, які будемо називати ретроспекцією (відображення минулого) і презентоспекцією (відображення теперішнього), яку в ранніх наших роботах ми називали менш вдалим терміном – синхроспекція. Таке позиціонування дає змогу визначити місце антиципації у структурі психічного відображення в цілому.

На основі критерію часової спрямованості утворюється нова класифікація психічних процесів, ортогональна до традиційної аристотелівської (відчуття, сприймання, уява, мислення, мовлення, пам'ять, увага, почуття, воля). Іншими словами, кожен з класичних психічних процесів може входити до складу як ретроспекції, так і презентоспекції та антиципації. Наприклад, мислення або уява можуть в залежності від обставин бути спрямовані і на майбутнє, і на теперішнє, і на минуле. Що ж стосується сприймання та відчуття, які традиційно пов'язують з відображенням теперішнього, того, що є «тут і тепер», то ми їх трактуємо як різного масштабу рівні презентоспекції.

Теперішнє, яке відображається у відчуттях, має менший масштаб, ніж те, що відображається в сприйманні. Адже психологічне теперішнє, на відміну від хронологічного, є не точкою, а інтервалом певного розміру. Причому в різних випадках, як відомо, люди по-різному визначають тривалість психологічного теперішнього. Тобто теперішнє різного масштабу немовби вкладається одне в одне, центруючись навколо точки

хронологічного теперішнього. Це і наводить нас на думку про доцільність виділення такого багаторівневого процесу, як презенсоекція, окремими випадками якого і є відчуття та сприймання. Відповідно з різного масштабу теперішнім пов'язані і різного масштабу майбутні й минулі інтервали психічного часу. Отже, структурування психічного на ретроспекцію, презенсоекцію та антиципацію має різномасштабний та багаторівневий характер. Причому різні рівні презенсоекції, з одного боку, є вихідною основою для пов'язаних з ним рівнів антиципації та ретроспекції, а з іншого боку – містять у собі антиципацію та ретроспекцію меншого масштабу.

Але описана ієрархічна будова психіки характерна передусім для дорослої сучасної людини і формується етап за етапом протягом філо-, соціо- та онтогенезу. Дуже обмеженим і спрощеним є хронотоп у тваринному світі. Первісна людина також має набагато менш стратифікований хронотоп, ніж цивілізована людина. Немовля практично ще не має такої багатоповерхової психіки. Час і простір освоюється людиною крок за кроком, рівень за рівнем. З кожним етапом онтогенезу приєднуються все нові поверхи освоєного минулого та майбутнього, з'являються рівні антиципації все більшого масштабу, а також удосконалюються та перебудовуються рівні антиципування, освоєні на попередніх етапах. Таку поетапну розбудову ієрархічної організації процесів антиципації у філо-, соціо- та онтогенезі ми і спробуємо прослідкувати, систематизуючи накопичені у психології дані.

Генезис людської антиципації бере своє коріння з появи в живій природі здатності до випереджаючого відображення. Перші його форми мали ще непсихічний характер (випереджаючі протоплазматичні реакції, еволюційні та онтогенетичні преадаптації). Тільки тоді, коли випереджаюче відображення почало спрацьовувати на абіотичні подразники, воно набуло психічного характеру. Спочатку це були рефлекторні реакції, які на більш пізніх щаблях еволюції переросли в елементарні форми розумової діяльності.

Вищі форми антиципації людини представлені у двох формах: образна (перцептивна та уявна) і понятійна (дискурсна). Як зазначає С.М. Симоненко, образ містить сам в собі просторову й часову тяглість, темпоральну послідовність та просторове розташування подій, просторову швидкість та темп, а тому сам може слугувати основою антиципування, бо по частині можна наперед екстраполювати чи інтерполювати решту цілого [431]. Цей різновид образного антиципування можна назвати гештальтним, або гештальт-антиципацією. Іншою формою уявного антиципування може бути побудова антиципаційного образу з опорою на асоціацію по суміжності чи послідовності. Таку образну антиципацію слід означити як асоціативну.

У процесі перекодування образу в поняття чи текст, з одного боку, втрачається значна частина змісту (краще один раз побачити, ніж сто разів почути), а з іншого – з'являється можливість зосередитися на істотному й абстрагуватися від неістотного (відійти, щоб далі стрибнути). При категоризації втрачаються також часові та просторові параметри об'єктів (ситуації чи подій), що в дискурсі компенсується спеціальними граматичними конструкціями. У випадку антиципації – це граматичні конструкції майбутнього часу, а також ціла низка спеціальних концептів та конструктів: дескриптивні, часові, просторові, імовірнісні, аксіологічні.

Однак, програючи в повноті, понятійно-дискурсне антиципування отримує потенційно виграш у збільшенні дальності та точності антиципування по істотних для суб'єкта аспектах.

Здатність до вищих форм антиципації включає такі компоненти:

1) Система антиципаційних образів, засвоєних від соціуму, накопичених в індивідуальному досвіді, а інколи й сконструйованих самим суб'єктом. При цьому генеральним, наймасштабнішим антиципаційним образом є образ світу.

2) Семіосфера антиципації, що полягає у вироблених суспільством та створених самостійно системи знаків і символів майбутнього. Особливо

важливою частиною семіосфери є антиципаційні концепти (поняття) та конструкти.

3) Антиципаційні гіперконцепти та гіперконструкти (судження, знання), у яких у більш чи менш узагальненій та системній формі фіксуються просторові та часові патерни подій. Різного роду антиципаційні судження (знання) слугують основою для уомглядного моделювання майбуття.

4) Система знарядь та технічних пристроїв, призначених, по-перше, для відображення та проектування майбутнього і, по-друге, для упередження та опредметнення (творення) змодельованого майбутнього.

5) Система антиципаційних технологій відображення та творення майбуття.

Надалі прогрес антиципування, опираючись на філогенетично накопичений потенціал розумових здібностей кроманьйонця, вже відбувався під впливом культурних факторів. У процесі соціогенезу антиципування відбувалося відшукування, збагачення, апробація та уточнення елементів кожної з п'яти вищезгаданих підсистем антиципації.

Аналіз історичного, етнографічного та культурологічного матеріалу дає підставу припустити, що формування вищих форм людського передбачення мало складний процес розвитку, воно пройшло ряд етапів, кожен з яких залишив по собі певні релікти в теперішній культурі. Тому психіку сучасної людини не можна розглядати як якесь однорідне утворення, оскільки в ній поєднуються і співіснують психічні структури різного культурно-історичного походження. Стосовно антиципації можна розрізняти, принаймні, три фази її культурно-історичного розвитку, виокремлених на підставі трьох якісних зрушень у технологіях відображення та творення майбутнього: мантики; монотеїстичного релігійного пророцтва, наукового прогнозування та планування.

Першу можна назвати пралогічною. Ця форма антиципації була домінуючою у психічній діяльності людини первісних та стародавніх суспільств, а також суспільств, які застала на цьому щаблі розвитку сучасна

історія. В основі такого типу антиципування лежить прагнення або безпосередньо сприймати майбутнє, подібно до того, як сприймається теперішнє (яснобачення), або ж знайти засоби опосередкованого пізнання того, що має трапитися (віра в прикмети, знамення, ворожба, хіромантія, астрологія тощо). Але і в першому, і в другому разі пралогічне антиципування об'єднує одна спільна риса – містичні уявлення про майбутнє, теперішнє і минуле, а також розуміння взаємозв'язку між минулими, теперішніми і майбутніми подіями. Виходячи з цих містичних схем, будувалися і містичні засоби антиципування очікуваних подій.

Друга фаза розвитку антиципації людини пустила свої паростки ще в первісному суспільстві разом з появою перших елементів анімізму і найпростіших систем релігійного світосприймання. Однак свого розквіту цей різновид антиципування досягнув із розвитком релігії. Він полягає в тому, що пізнання майбутнього здійснюється через діалог з Богом, якому, на думку віруючого, відоме і минуле, і майбутнє. Отже, такий різновид антиципування можна назвати теодіалогічним або просто теологічним. Сюди також можна віднести широковідомий феномен пророцтва.

Спочатку елементи теологічної антиципації були злиті, тісно пов'язані з пралогічними, а мантичні процедури поєднувалися із зверненням до надприродних сил, духів, богів. Але після відщеплення і розквіту теологічного передбачення почав спостерігатися антагонізм між ним і прадавніми формами антиципування. Церква нерідко жорстоко переслідувала тих, хто займався мантикою, яснобаченням.

Третя фаза розвитку антиципації також зародилася разом з пралогічними формами передбачення, але розвою набула пізніше, ніж перші два різновиди. Цей тип антиципування можна назвати логічним, і виник він з появою і розвитком наукового стилю мислення. Його основні риси – орієнтація на об'єктивні закономірності явищ, використання строго вивірених процедур передбачення, опора на високорозвинені закони логіки. Тільки в останні століття ця форма антиципації набула значного поширення,

навіть почала вести боротьбу з першими двома різновидами – з'явилася наукова критика пророцтва, мантики, яснобачення і т.п.

У психічній діяльності сучасної людини в цілому домінують логічні форми антиципування, але поряд з ними досить поширеними є релікти теологічної і, особливо, пралогічної антиципації. Більше того, такі первісні форми передбачення, як мантика, астрологія, хіромантія переживають деяке відродження, зумовлене дестабілізацією суспільного розвитку і підвищенням невизначеності перебігу подій як особистого, так і суспільного життя. Наукове передбачення ще не досягло такого розвою, щоб достатньо задовольнити потребу людей в передбаченні майбутнього. Крім того, розвиток наукового передбачення стосується в основному суспільних процесів і лишає поза увагою особисте життя людини. Це створює вакуум, який до цього часу заповнюють реліктові форми антиципації.

Слід також зазначити, що у процесі культурно-історичного розвитку серед спектра об'єктів людської антиципації об'єкти живої та неживої природи залишаються практично незмінними, решта ж таких об'єктів, як суспільство, людина, техніка, продукти матеріальної та духовної культури демонструють невпинне ускладнення і антиципувати їх стає все складніше й складніше. Окрім того, друга група об'єктів антиципування все більше загороджує першу. Тобто у процесі культурно-історичного розвитку людської антиципації має місце ускладнення значної частини її об'єктів, що вимагало і відповідне ускладнення психологічних механізмів людської антиципації, а також її суб'єкта.

Уже саме вдосконалення матеріальних знарядь праці та зброї говорило про вдосконалення фізичної й хімічної антиципації щодо предметів та явищ, яка майже недоступна тваринам. Якщо відповідним чином вдарити каміння, то можна висікти іскру й видобути вогонь (засібно-цільова антиципаційна схема), сухі дерев'яні предмети не тонуть, а каміння тоне в воді (причинно-наслідкові).

Зростання науково-технічної оснащеності людини й суспільства означає водночас і зростання її можливостей щодо упередження прогнозованого й одреметнення (втілення) спроектованого майбуття. Тому людський прогрес – це, по суті, зростання спроможності моделювання й творення майбуття. Водночас зростання такої спроможності супроводжується й зростаннями ризиків щодо негативних побічних та віддалених наслідків футуротворення. Це у свою чергу підвищує вимоги до прогностичних здатностей людини й суспільства.

Але крім технологій творення майбутнього (цілеспрямованого й побічного), які, нерідко, можуть обганяти технології прогнозування, можна говорити й, так би мовити, про прямі знаряддя й технології антиципування.

Виникнення писемності створило якісно нові умови для створення антиципаційних схем на базі узагальнення незрівнянно ширшого й точнішого масиву даних про події й явища природи, суспільство і людину, ніж це можна було зробити на підставі особистого досвіду окремої людини. Стало можливо узагальнювати не лише власний, але й суспільно-історичний досвід (хоча історія вчить, що вона нічому не вчить). До того ж, унаслідок писемності істотно удосконалився процес передачі антиципаційних схем від одного покоління до другого порівняно з усною їх передачею.

Створення календарів та годинників мало революційне значення для удосконалення часової перспективи антиципування й хронолоалізації заантиципованих моделей майбуття.

Мікроскоп і телескоп розширили дані від природи верхню й нижню межу масштабності відображення простору зоровим аналізатором. Інші прилади дали змогу вийти за межі порогів відчуттів та у модальності, недоступні людині взагалі (електромагнітне поле, ультразвуки, інфразвуки тощо). Кінозйомка дала можливість уповільнювати й пришвидчувати темп процесів, який виходив за хронодиференційні межі аналізаторів (ріст квітки, удар боксера тощо). Розвиток транспорту також розширив доступний хронотоп вже не в гносеологічному, а в практичному плані.

На основі писемності почала розвиватися наука. Знання почало виступати як потужний медіатор вищих форм психічних функцій. У семіотичному плані знання – це знако-символічна модель певного фрагмента реальності. Тобто це медіатор більш вищого порядку, ніж знак та слово, який на їхній базі виникає. Фактично у людини з'являється новий різновид антиципаційних схем у формі знань.

Після винайдення та вдосконалення писемності революційне значення для культурогенезу антиципації має поява та розвиток аудіо- та відеозапису. Сьогодні цифрова кінематографія дає нові можливості для конструювання майбутнього й реконструкції минулого.

Якщо співвіднести культурно-історичний розвиток людської антиципації з трьома хвилями цивілізаційного розвитку, то пралогічна антиципація домінує на первісній стадії та ранніх етапах аграрної стадії розвитку суспільства, а теологічна – на його пізніх етапах. Домінування логічної антиципації розпочинається разом із розгортанням другої – індустріальної хвилі розвитку людства. Можна також припустити, що зараз у процесі руху в напрямі розвинутого інформаційного суспільства має місце перехід на ще один якісно новий щабель розвитку людського антиципування – неологічний. Префікс «нео» ми пропонуємо використовувати для означення якісної новизни психічного розвитку, аналогічно до того, що вже стало усталеним вживати «пра» у сенсі «старий».

Окремі різновиди неологічного антиципування проглядаються вже сьогодні, і їх можна і потрібно піддати науковому аналізу, хоча такий аналіз значною мірою буде мати гіпотетичний характер, оскільки на сьогодні ця стадія антиципування ще не демонструє таких розвинутих форм і не надає настільки широкого масиву фактів, як її попередниці.

Онтогенез вищих форм антиципації лише в деяких рисах повторює соціогенез. Деякі аналогії паралогічному антиципуванню у психології дошколят можна відшукати, але вони не є визначальними. У процесі соціалізації йде надзвичайно інтенсивне засвоєння того культурно-

історичного досвіду антиципування, який виявляється доступним для даної дитини. Якщо мова йде про сучасну дитину цивілізованого суспільства, то вже починаючи з сім'ї, дитячого садку, а у школі й поготів, провідною тенденцією є засвоєння саме логічного культуротипу антиципації. Хоча поряд з нею як дитина, так і дорослий може асимілювати й релікти теологічного та логічного антиципування.

В онтогенетичному розвитку антиципації можна виділити кілька ліній та етапів.

Перша лінія – це засвоєння базових антиципаційних для даної культури антиципаційних образів та дискурсів, у тому числі й міфів про майбутнє, утопій та антиутопій.

Друга лінія – це асиміляція необхідних для мовно-мислительної (дискурсивної) антиципації системи концептів та конструктів. По-перше, це темпоральні, або часові, концепти й конструкти. Так, у процесі соціалізації діти оволодівають суспільно виробленими одиницями вимірювання часу, які стають не менш необхідними для життя, ніж природжені. Так, Б. Й. Цуканов указує на наявність такої власної одиниці часу у психіці індивіда. У кожного така одиниця має свою фіксовану тривалість і не змінюється протягом життя, маючи природжене походження. Варіації тривалості такої власної одиниці часу знаходяться навколо однієї хвилини [435]. Однак саме суспільні засоби оволодіння часом – годинник, календар та пов'язані з ними одиниці його вимірювання – знаменують надбудову над натуральними формами сприймання та оцінки часу культурно сформованих, побудованих по типу не натуральних, а вищих психічних функцій. Зрозуміло, що масштаб указаних одиниць часу, якими користується при антиципуванні людина, і визначає масштаб самої антиципації. Одна справа, коли наше світосприймання та передбачення оперує хвилинами чи годинами, і інша – коли місяцями або роками.

Аналогічно певну систему концептів людина має і для оволодіння простором. Одні форми просторового орієнтування мають біологічне

походження, а інші є культурно-сформованими, належать до вищих психічних функцій. Так, наприклад, ми широко користуємося такими суспільно виробленими одиницями, як метр, кілометр тощо. Крім того, ми можемо користуватися картами та планами місцевості. Це також має величезне значення для розвитку антиципації, бо вона завжди, окрім часового аспекту, має і просторовий.

Особливо це яскраво проявляється при антиципуванні траєкторій руху певних об'єктів у просторі, проектуванні власного маршруту пересування і т.п. Тому засвоєння різного роду темпоральних одиниць та засобів орієнтування у просторі і часі є важливою складовою онтогенезу антиципації. Етапи розбудови індивідом хронотопу реальності тісно пов'язані з етапами становлення антиципації.

Так, на нашу думку, в межах раннього онтогенезу людини розвиваються типи антиципації, які можна назвати ультракороткостроковими. Функціонують вони в контексті сенсорно-перцептивного діапазону, масштабу світосприймання. Сюди можна віднести ті рівні антиципації, які Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков називають антиципацією субсенсорного, сенсомоторного та перцептивного рівнів. Основна риса цих різновидів антиципації полягає в тому, що побудована когнітивна модель майбутнього накладається на актуальний перцепт.

У дошкільному віці поступово освоюється ситуаційне світосприймання та передбачення. З кожним роком дитина все більше виходить за рамки «тут і тепер», але такий вихід за межі сприймання не сягає, як правило, більш чи менш широко і тривало, залишаючись в рамках ситуаційного хронотопу. Щоправда, у дошкільці починають з'являтися і перші паростки масштабних рівнів антиципації. Але навіть більш-менш віддалена часова перспектива у дітей не сформована. Наприкінці дошкільного віку дитина тільки-но починає орієнтуватися в межах кількох днів, та й то ще недостатньо. Цю фазу можна було б назвати фазою оперативного антиципування.

Слід зазначити, що в дитинстві з'являється ще один тип психічного процесу, зміст якого виходить за рамки реального хронотопу. Це аутистичне мислення, егоцентричне фантазування, а також фантазії, пов'язані з дитячою грою. Усі вони мають ірреальний характер, бо не стосуються реального часу і простору і не локалізуються в них. У цих процесах здійснюється фантастичне задоволення афективних потреб дитини. Навіть у дорослому віці це фантастичне мріяння не відмирає, хоча дорослий набагато більший реаліст, ніж дитина. Указаний процес є фантастоспекцією.

У молодшому шкільному віці дитина робить новий крок у розвитку сприймання, передбачення, планування та орієнтування в минулому. Шкільне навчання озброює дитину суспільно виробленими системами орієнтації у просторі і часі. Вона засвоює їх поступово, часто з певними труднощами, і під кінець шкільного дитинства вже досить добре оперує тижнями, місяцями, що знаменує новий щабель в її антиципуванні. І тільки в підлітковому віці та ранній юності людина починає оперувати роками і орієнтування складається в межах біографічного, а то й надбіографічного часу, що означає появу вже зрілого просторово-часового антиципування, яке, звичайно, потім удосконалюється впродовж всього життя. Молодший шкільний вік можна назвати фазою тактичного антиципування, а підлітковий та юнацький – стратегічного та надстратегічного.

Інший тип концептів та конструктів антиципування можна назвати дескриптивними, тобто такими, в яких моделюється майбутнє чи то у формі мети, чи то у формі плану або прогнозу. Такі концепти можуть виступати у вигляді як певних образів-концептів, так і знаків та символів. При цьому знаково-символічне навантаження можуть отримувати будь-які елементи середовища. Так, архітектура міста, попри все інше, створює образ часу. Руїни або старовинні будови символізують минуле, а будинки, що будуються, їх макети та стенди біля території будівництва можуть символізувати майбутнє.

Але особливо значну роль в людському антиципуванні грає мовна система. Тому етапи в освоєнні знаково-символічної мовної системи є водночас і етапами в онтогенезі антиципації, її вищих форм. Одна справа, коли антиципування оперує синкретами або комплексами, інша – коли житейськими або науковими поняттями. На цій підставі можна припустити існування синкретичної, комплексної та понятійної фаз становлення людської антиципації.

Але та чи інша форма моделювання майбутнього та просторово-часова локалізація цих моделей здійснюється у людини при свідомому чи несвідомому використанні імовірнісних оцінок, планів та прогнозів. Здатність до досягнення імовірнісних характеристик подій в примітивних формах зафіксована уже у тварин. Людина, окрім еволюційно успадкованих від тварин механізмів імовірнісного прогнозування, користується системою концептів та конструктів культурного походження. Вони можуть бути як числовими, наприклад, у шансах або процентах, так і словесними: імовірно, малоімовірно, обов'язково, неможливо тощо. Становлення натуральних і особливо культурних механізмів імовірного оцінювання в структурі антиципаційних процесів здійснюється поступово. Діти дошкільного і, навіть, молодшого шкільного віку не мають такої здатності оперувати імовірнісними одиницями, як дорослі. Дитячі прогностичні судження мають, як правило, категоричний характер. Початки більш-менш розвинутих імовірнісно побудованих передбачень з'являються, напевне, тільки в підлітковому віці. Отже, формування імовірнісного апарату антиципування є ще однією лінією онтогенетичного розвитку антиципації.

І, нарешті, останній тип концептів та конструктів антиципування – це ціннісні, або аксіологічні. Адже для індивіда важливо не тільки побудувати адекватну модель майбутнього, правильно локалізувати її в просторово-часових координатах, визначити імовірність здійснення очікуваних подій. Потрібно ще оцінити, наскільки це майбутнє значуще, важливе для суб'єкта. Як підкреслюють В. А. Іванніков та Т. М. Фейгенберг, нижній поріг

імовірнісного прогнозу залежить не тільки від величини самої імовірності, але й від того, наскільки важливою в позитивному чи негативному плані є очікувана подія. Так, переднастройка до дій формується і при дуже низькоімовірних прогнозах, якщо вони мають важливе життєве значення. І, навпаки, навіть більш імовірні прогнози можуть не братися до уваги і ігноруватися, якщо вони не мають досить істотного значення. З цієї причини антиципацію людини не можна розглядати у відриві від системи її ціннісних орієнтацій, її системи оцінки суб'єктивної значущості очікуваних подій. Становлення аксіологічного апарату антиципування – це ще одна лінія онтогенезу антиципаційних функцій.

Виділені системи концептів та конструктів антиципування не існують ізольовано самі по собі, а утворюють різноманітні структури, в яких моделюється реальність і виходячи з яких, суб'єкт може її прогнозувати. Формування та засвоєння антиципаційних структур, або схем, є важливою складовою розвитку антиципації. Дитина засвоює та формує спочатку порівняно прості, а потім все складніші антиципаційні схеми. Кожна з антиципаційних схем будується на основі використання певних часових, просторових, дескриптивних, імовірнісних та аксіологічних концептів та конструктів, хоча при вербалізації вони не завжди словесно оформлюються.

Антиципаційні схеми, з одного боку, формуються в результаті накопичення та структурування власного досвіду, а з іншого – засвоюються дитиною в процесі спілкування та соціалізації. Більше того, одним із найважливіших аспектів соціалізації і є засвоєння індивідом суспільно вироблених антиципаційних схем реальності. Певні суспільно важливі схеми активно пропагуються в суспільстві, слугують навіть основою його організації. До такого роду схем можна віднести апокаліптичні уявлення в релігії – кінець світу, посмертне воздаяння праведникам і покарання грішників, світле майбутнє в комуністичних та соціалістичних суспільствах. Згадаймо антиципаційну схему: «Перемога комунізму неминуча».

У процесі самовизначення людина також значною мірою користується еталонними схемами життєвого шляху, які панують в даному суспільстві. При цьому значна кількість людей врешті-решт віддає перевагу слідуванню за сценаріями, що формуються соціальним програмуванням. І порівняно небагато людей зберігає в зрілому віці здатність до справжньої життєтворчості. Рідко хто дійсно стає ковалем свого щастя і своєї долі, її оригінальним творцем, проектантом. Таким чином, у процесі онтогенезу у людини розбудовується все більш складна, широка та ієрархізована система антиципаційних схем реальності, утворюючи у результаті образ світу, більш чи менш оригінально структурований багаторівневий світохронотоп, концепцію світу.

Але яким би багатим не був арсенал антиципаційних схем у суб'єкта, антиципування не може обмежуватися завжди тільки актуалізацією, репродукцією наявних антиципаційних схем. Людина має здатність шляхом певних процедур на основі наявних антиципаційних схем побудувати нові. Тобто антиципування може мати як репродуктивний, так і продуктивний характер і здійснюватися в більш-менш розгорнутих антиципаційних процедурах, технологіях.

У основі різних ієрархічних рівнів антиципації лежать і антиципаційні процедури різного типу. Так, основу сенсорно-перцептивної антиципації складає оперування сенсорними та перцептивними моделями, уявної – оперування образами, їх масштабні перетворення, комбінації та рекомбінації образних моделей реальності. В основі ж мовномислительної антиципації лежать логічні, пралогічні та теологічні розмірковування. До цього можуть також приєднуватись і певні зовнішні процедури та знаряддя, починаючи від ворожильних карт і закінчуючи комп'ютером. Тому ще однією лінією онтогенезу антиципації треба назвати засвоєння суб'єктом різного роду процедур антиципування, починаючи з найпростіших і переходячи до більш складних.

У контексті даної роботи нас особливо буде цікавити становлення в онтогенезі вищих рівнів антиципації мовномислительного типу. Адже в зрілому вигляді мовномислительний рівень з'являється в підлітковому віці та ранній юності. Але які ж етапи він проходить, доки не досягне зрілих форм? У цьому плані можна припустити існування послідовності фаз такого типу: доуявну, уявну, уявно-вербальну, вербально-уявну та абстрактно-символічну.

На першій фазі, приблизно до двох років, дитина поглинута перцептом. Тільки на другому році життя з'являються перші образи уяви, здатність робити відсутні предмети присутніми у внутрішньому плані, і дитина робить перші спроби вийти за межі наявної ситуації. Крім того, у цьому ж віці йде активне засвоєння мови. Поступово мова починає поєднуватися з образами уяви. Антиципування будується практично на механізмах уяви, а слово використовується тільки для вербалізації моделей майбутнього, побудованих уявою. Тому цю фазу, що приблизно збігається з дошкільним віком, ми і назвали уявно-вербальною.

Але поступово слово і мовлення набирають все більшої ваги. Це веде до того, що врешті-решт настає момент, коли слово вже не тільки слідує за образами уяви, а й починає вести за собою. Саме тому наступну фазу ми не випадково назвали вербально-уявною, підкреслюючи тим самим появу домінування мови та початків міркування над уявою. Цей період приблизно збігається з молодшим шкільним віком. І тільки в підлітковому віці з'являються зрілі форми мовномислительної антиципації, які ми позначимо як абстрактно-символічні. При цьому абстрактно-символічний тип антиципування може здійснюватися у формі різних культуротипів антиципації – логічної, теологічної і пралогічної.

Філогенетичні, культурно-історичні та онтогенетичні надбання у розвитку антиципації переплітаються у процесуальній формі антиципування. Антиципаційні процеси надзвичайно різноманітні, але попри все це кожен з них має свій початок, розгортання та завершення, а також низку основних характеристик.

Перший параметр антиципаційного процесу – це його точність, тобто міра співпадіння відображеного або спроектованого майбутнього з реалізованою потім дійсністю. Оцінка точності може здійснюватися суб'єктом антиципації або його спостерігачем в контексті дихотомічної (так – ні), або більш чи менш диференційованої шкали (так – частково так – ні, 100 % – 90 % – ... – 50 % – ... – 10 % – 0 % тощо).

Другий параметр антиципування – дальність, тобто хронологічна відстань між періодами перебігу процесу антиципації і періодом (точкою) передбачуваної реалізації змодельованого майбутнього.

Третій параметр – повнота антиципації – кількість інформації, елементів у образі чи знако-символічній моделі майбутнього. У випадку концепту майбутнього цей параметр можна назвати ще й розмірністю, розуміючи під нею кількість конструктів, у контексті яких категоризується майбуття.

Четвертий параметр антиципування є швидкість перебігу антиципаційного процесу в часі. Цей параметр важливий з огляду на те, що антиципування має сенс лише в тому разі, коли воно завершується раніше, ніж настане майбутнє, що вона моделює.

П'ятий параметр характеризує вклад даного антиципаційного процесу в розвиток антиципаційних здатностей індивіда чи суспільства або поліпшення його діяльності та внутрішнього самопочуття в цілому. На думку Д. Уілсона: «Передбачення, навіть будучи помилковими, можуть мати сприятливі наслідки... застереження щодо майбутнього можуть позитивним чином змінювати теперішнє, розкриваючи потенції зміни й самого майбуття» [467, с. 38]. Напевно, цей параметр найкраще назвати «продуктивність». У цьому сенсі інколи навіть високоточний процес антиципації може бути малопродуктивним, а неточний, навпаки – високопродуктивним. Окрім того, антиципування, незалежно від своєї точності, буває корисне вже тим, що «пропонує мету і напрям там, де царює невпевненість, у стані безвиході вселяє надію, попереджає про небезпеку і відгукується на стурбованість».

Тому буде досить достовірно передбачити, що передбачати будуть завжди допоки люди будуть населяти планету. Цілком впевнено також можна передбачити, що більшість передбачень будуть помилковими» [467].

По всіх п'яти параметрах можуть робитися узагальнення стосовно вибірки одиничних антиципаційних процесів, і тоді ми будемо отримувати відповідні параметри щодо характеристики індивідуальних чи соцієтальних антиципаційних здатностей.

Розвиток антиципації у філо-, соціо- та онтогенезі (рис. 1. 1), попри численні приклади невдач окремих антиципаційних процесів, має все ж тенденцію до підвищення точності, дальності, повноти, швидкості та продуктивності антиципування.

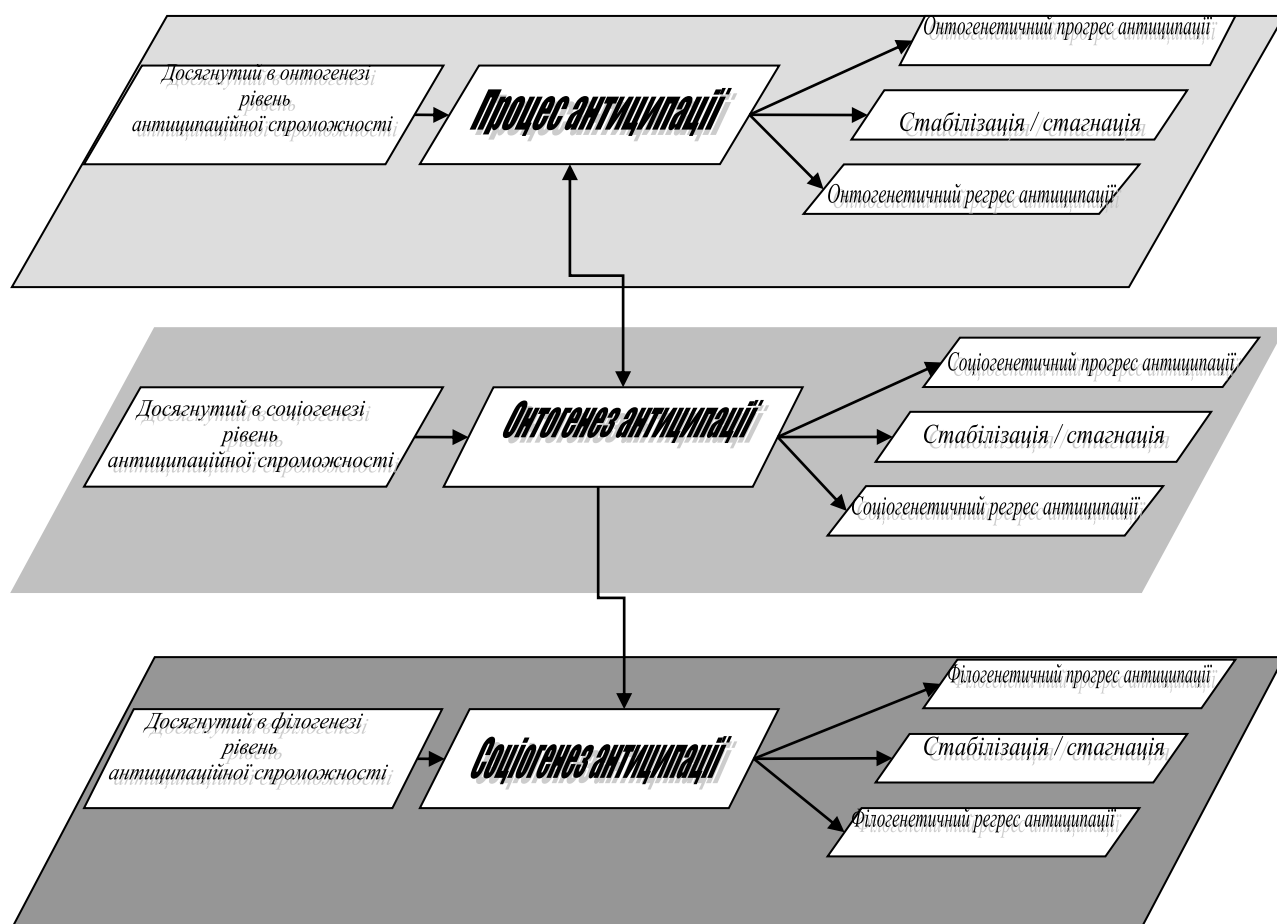

Рис. 1. 1. Єдність філо-, соціо-, онто- та процесогенезу антиципації

Принцип прогресу стосується також і презенсо- та ретроспекції (рис. 1. 1). Унаслідок цього виникає ефект акселерації й експоненціального

розширення та поглиблення світохронотопу людини. При цьому основну закономірність розвитку антиципації можна назвати як принцип перевершення послідовних форм розвитку, який мислиться у варіантах:

- ефект перевершення онтогенезом антиципації її філогенезу, що має місце у тваринному світі, коли окремий представник набуває антиципації розвинутішої, ніж у представників свого виду;

- ефекти перевершення онтогенезом антиципації її соціогенезу, коли розвиток антиципації у певної непересічної особистості піднімається над досягнутим на той час культурно-історичним рівнем антиципування, «підтягуючи» за собою культурогенез шляхом екстериоризації у соціум своїх новоутворень;

- ефект перевершення онтогенезом антиципації і філо- та соціогенезу поки що не зафіксований, але постантропна перспектива розвитку антиципації цілком можлива;

- ефект перевершення антиципаційним процесом онтогенезу, продуктом якого він є, – це досить типова ситуація в розвитку антиципації кожної людини.

Принцип перевершення у наведених вище випадках означає, що досягнуті показники по якомусь із точності, дальності, повноти, швидкості або продуктивності є вищими ніж у попередніх форм антиципування. Іншими словами, це – перехід за межі досягнутого. По суті, принцип перевершення є узагальненням ідеї «зони найближчого розвитку», висловленої у свій час Л. С. Виготським, для онтогенезу, де рушійною силою для переходу за межі досягнутого для дитини є дорослий. Однак такий прорив може здійснюватися і випадково. Як слушно зауважує Д. Уілсон у книзі «Історія майбутнього»: «У дев'яти випадках із десяти, як говориться, люди, наполегливо йдучи в помилковому напрямку, нерідко наштовхуються і на істину. Такою є справа і з передбаченнями: якщо ви робите їх достатньо багато, деякі з них врешті-решт здійсняться» [467, с. 257]. Окрім того, дорослим для дорослого може бути і він сам, а ще частіше діалог з іншим.

Накресливши у ключових моментах концептуальну модель генези, розвитку та функціонування антиципації, розглянемо під її кутом величезне розмаїття поки що мало впорядкованих даних, накопичених у психології та інших науках щодо пізнання феномена антиципації. Це дасть змогу узагальнити його на якісно новому, системному рівні. Емпіричну верифікацію та практичну апробацію розробленої концепції розвитку антиципації ми здійснимо на матеріалі життєвого антиципування особистості.

Висновки до розділу 1

1. У еволюції поняття «антиципація» у психології виокремлюються кілька тенденцій. Перша полягає в розширенні його обсягу і змісту. Так, у руслі психології свідомості до поняття антиципації включали тільки усвідомлювані її форми. Пізніше почали розглядати і неусвідомлювані форми передбачення. Довгий час когнітивні аспекти антиципації (що вивчалися в рамках психології свідомості, Вюрцбургської школи мислення, когнітивної психології) та її регулятивні ефекти (частково антициповані реакції в необіхевіоризмі, умовні рефлексії і т.п.) розглядалися окремо, поза її єдністю і зв'язком одне з одним. Але, якщо антиципація спочатку розглядалася тільки в проявах мислення і уяви, то пізніше вона була включена до контексту інших психічних процесів (сприйняття, сенсомоторні реакції). Інша тенденція полягає в переході від розгляду антиципації як явища, вивчення якого є потрібним для розв'язання окремих питань, до уявлення про антиципацію як універсальний компонент будь-якої активності, вивчення якого необхідне для вирішення проблем загальнопсихологічного порядку.

2. Обов'язкова присутність антиципації в структурі регуляції будь-яких різновидів людської активності зумовлює наявність у неї низки закономірностей, інваріантних відносно конкретного змісту активності

суб'єкта. З іншого боку, включаючися у конкретний різновид людської активності, антиципація, поряд із загальнопсихологічними закономірностями, набуває і багато специфічних особливостей. Причому через надзвичайне розмаїття і суттєві несхожості окремих видів людської активності питома вага цих специфічних закономірностей у функціонуванні антиципації може бути настільки великою, що є підстави виділяти їх як предмет спеціального дослідження. Тому можна припустити, що подальший розвиток досліджень проблеми антиципації буде йти, з одного боку, в напрямі формування загальнопсихологічної теорії антиципації, а з іншого – в напрямі спеціально-психологічних теорій антиципації (комунікативної, педагогічної, ділової тощо).

3. Простежуються етапи концептуалізації феномена антиципації. Перший полягає у тлумаченні її як апріорної ідеї та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання. Другий – розгляд її як очікування певних об'єктів, подій, явищ, власних дій та їх результатів, а також превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо. Третій – визначення антиципації як психічної форми випереджаючого відображення, просторово-часового упередження суб'єктом подій в контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастройок, рухів, дій, діяльності та спілкуванні. На четвертому етапі антиципація починає розумітися як двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проектування (цілепокладання й планування) і опредметнення), розгляд її у контексті єдності антиципування з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання майбутнього); презенсспекцією (психічне моделювання теперішнього); фантастоспекцією (екстратемпоральною формою психічного), а також визначається історико-культурна гетерогенність, аналізується поєднання у антиципації сучасної людини логічного антиципування з реліктами пралогічної та теологічної

антиципації, а також наявності елементів нового культурно-історичного типу антиципування – неологічного.

4. Феномен антиципації людини має біосоціальну природу. При цьому еволюційно сформовані натуральні задатки розвитку антиципаційних функцій доповнюються культурно-історичним розвитком антиципування. Тому для психологічного дослідження феномена людської антиципації продуктивним буде застосування культурно-історичного підходу, який у класичному варіанті повинен бути доопрацьований з урахуванням існування складніших форм медіації вищих психічних функцій, а також складнішої трансформації інтерпсихічних функцій у інтрапсихічні. Фактично, класичний культурно-історичний підхід у соціогенетичному плані фокусувався переважно на первісній стадії суспільного розвитку і розглядав відповідні для цієї стадії форми медіації вищих психічних функцій. В аспекті онтогенезу класики даного підходу зосереджували увагу на періоді дитинства та підліткового віку, лишаючи на периферії пізнання інших вікових періодів. Тобто вивчалися переважно ранні, а не зрілі форми вищих психічних функцій.

5. Зрілі форми вищих антиципаційних функцій людини різних фаз цивілізаційного розвитку опосередковуються найновітнішими для того часу засобами і технологіями організації психічних і фізичних функцій, а також характером організації соціетальної системи. Для первісності та ранніх аграрних суспільств був характерним розвій пралогічних форм антиципування. Для людини зрілих аграрних суспільств домінуючою формою антиципації було теологічне антиципування. Домінація логічного типу усталилася з розгортанням індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку. Початок піднесення постіндустріальної, інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку накреслює поки ще недостатньо чіткі риси неологічних форм антиципування.

6. Розвиток вищих форм антиципації в процесі онтогенезу полягає у засвоєнні напрацьованих в результаті соціогенезу одиниць, структур та

процедур антиципування. У онтогенетичному плані розвиток антиципації має стадіальний характер. Першу стадію можна назвати доуявною, другу – уявною, третю – уявно-мовною; на ній зароджується вербально-семіотичне опосередкування, яке використовується поки що тільки для означення вже сформованих образів уяви. На наступній, четвертій, фазі вербальне опосередкування набуває вже здатності до випереджальної категоризації майбутнього і ведення за собою уявного антиципування. На п'ятій стадії вербальне опосередкування сягає такого розвою, що все більше звільняється від образно-уявного наповнення і набуває абстрактного або абстрактно-символічного характеру, виступаючи в одному із трьох культуротипів: реліктів пралогічної або теологічної антиципації чи у формі логічного антиципування.

7. Філогенетичні, культурно-історичні та онтогенетичні надбання у розвитку антиципації переплітаються у процесуальній формі антиципування, яку можна охарактеризувати за п'ятьма параметрами: точність, дальність, повнота, швидкість та продуктивність. Аналогічні параметри мають місце і при характеристиці індивідуальних чи соціетальних антиципаційних здатностей. При цьому розвиток антиципації у філо-, соціо- та онтогенезі має тенденцію до підвищення точності, дальності, повноти, швидкості та продуктивності антиципування. Принцип прогресу торкається також і презенсо- та ретроспекції. Унаслідок цього виникає ефект акселерації й експоненціального розширення та поглиблення світохронотопу людини. При цьому основну закономірність розвитку антиципації можна назвати як принцип перевершення послідовних форм розвитку антиципування.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ

2.1. Генеза антиципації в еволюції психічного

На здатність людини до передбачення вказують як на одну із основних її переваг над тваринами [206]. Однак антиципаційні здатності не є монополією людини. Численні факти зоопсихології свідчать про те, що елементарні форми антиципування притаманні й представникам тваринного світу. Особливо це стосується видів, які стоять на вищих щаблях еволюційного розвитку (наприклад, хижі ссавці, примати) [103; 160; 205; 327; 336; 377; 469; 484]. Тому сьогодні є вже очевидною та обставина, що антиципація, як і інші психічні функції людини, має дуже глибоке філогенетичне коріння. Отже, для розуміння феномена людського передбачення важливо проаналізувати його біологічні передумови.

Проте накопичення наукових даних щодо різних еволюційних форм антиципації має розрізнений характер, і на сьогодні відчувається потреба у систематизації та узагальненні накопиченого в науковій літературі матеріалу.

З огляду на сказане вище існує необхідність з'ясувати філогенетичні передумови виникнення людської антиципації та розмежувати цей феномен з неспсихічними формами психічного відображення.

У радянській психології такі спроби було зроблено на основі концепції випереджаючого відображення П. К. Анохіна. У контексті буде цікаво зупинитися на проблемі типізації випереджаючого відображення в живій природі, запропонованого В. І. Крем'янським [248]. Він розрізняє такі його типи: 1) у формі біологічної еволюції; 2) ембріогенез; 3) умовні та безумовні рефлекс; 4) екстраполяція та асоціація у тварин; 5) вищі форми випереджаючого відображення, властиві людині.

Проаналізуємо тепер кожний пункт запропонованої класифікації. Виділяючи перший тип, В. І. Крем'янський виходить із таких міркувань: «Випереджаюче відображення реалізується перш за все у формі простого відтворення того порядку дій, який багато разів приносив успіх і тому був підтриманий природною селекцією. Така форма випереджаючого відображення дуже розповсюджена, але специфічною вона стає лише там, де на перший план виходить не пряме, а непряме пристосування, що здійснюється через вибір випадкових варіантів генотипу. По суті, це означає, що непряме випереджаюче відображення характерне для всіх основних процесів біологічної еволюції. Дійсно, у них явно виражена певна (хоч і неоднозначна, неоднолінійна) спрямованість, але не моделей-копій майбутніх результатів. Це, так би мовити, безмодельне і, звичайно, безцільове випереджаюче відображення. Воно притаманне в тій чи іншій мірі як природним, так і штучним функціональним системам» [248, с. 85].

Функціональні системи, як підкреслював П. К. Анохін, є цілеспрямованими системами. Але цілеспрямованість, на думку В. І. Крем'янського, необов'язково може задаватися якимось апаратом, що входить до складу цієї системи. Цілеспрямованість може задаватися ззовні, середовищем, організованою і масштабнішою системою. Це стосується як біологічних систем, так і соціальних. Наприклад, цілеспрямованість клітини в багатоклітинному організмі задається всім організмом у цілому. У ринковому суспільстві динаміка ринку в цілому задає характер функціонування підприємств та соціальних інститутів, що входять до нього. Аналогічно утворення всіх видів тварин чи рослин теж обумовлене, по суті, характером біологічної еволюції в цілому. Тому те, яким буде конкретний вид, визначається не тільки ним самим, але й характером його взаємозв'язків із середовищем, системою біогеоценозів, до яких він належить. Саме ці взаємозв'язки і визначають, чи буде вид адаптивним, чи ні. При зміні взаємозв'язків із біогеоценозом, який, як ціле, сам знаходиться в процесі еволюційної динаміки, повинен змінюватися і вид.

Тут доречно буде додати, що біологи навіть виділяють особливий феномен, який вони називають еволюційною преадаптацією. Тобто, щоб вижити представникам якогось виду при зміні умов існування, вони повинні ще до настання цієї зміни мати достатньо готовими ті якості, які забезпечать їм існування в нових умовах. Ті організми, які мають такі якості, тобто є преадаптованими, виживають за нових умов, а інші – гинуть. Пізніше в процесі постадаптації вказані якості зазнають подальшого вдосконалення. Таким чином, напрями еволюції конкретного виду спричинені ззовні динамікою еволюції біогеоценозу в цілому, а поступова та мутагенна мінливість створює для цих напрямів преадаптованих індивідів. Зіштовхуються ці зустрічні тенденції в процесі природного добору. Унаслідок цього може виникати новий вид, провісники якого були ще в старому і являли собою своєрідне філогенетичне (якщо можна так сказати) випереджаюче відображення.

Характерним для вищезгаданих форм непрямого випереджаючого відображення є нав'язаність його ззовні і відсутність спеціалізованих для цього структур у самій «несамостійній» системі. Вони притаманні багатьом «некібернетичним» системам (тобто тим, що не мають інформаційної частини), функціональність яких не пов'язана із «внутрішніми цілями» самої системи. Наприклад, така складна система, як гніздо у птахів, має яскраво виражену цілеспрямованість, але ця цілеспрямованість, пристосованість до майбутнього висиджування пташенят задана ззовні такою кібернетичною системою, як пташка.

Аналогічне явище спостерігається і серед людських знарядь праці та інших витворів людських рук. Усі вони мають добре помітну спрямованість, випереджаючу пристосованість до певних операцій, орієнтованість на досягнення певних цілей. Але все це їм задано також іззовні. Безперечно, запропоноване виділення непрямих форм випереджаючого відображення досить цікаве. Але навряд чи точно буде назвати його безмодельним. Протомодель у даному разі є не внутрішньою, а, по суті, натурною моделлю.

Що ж стосується непрямого випереджаючого відображення в некібернетичних системах, то його доцільно розглядати лише як продукт випереджаючого відображення кібернетичних систем, а не як щось самостійне.

Іншою формою випереджаючого відображення В. І. Крем'янський вважає ембріогенез. Адже ембріогенетичний розвиток будь-яких організмів вражає тією невинною спрямованістю, з якою йде будівництво живої істоти відповідно до тих майбутніх умов, в яких вона буде жити. Тобто весь ембріогенез так чи інакше спрямований на підготовку до певного майбутнього.

Середовище, в якому житиме організм, в основному схоже на те, в якому жили предки. Але цей увесь світ все одно є невідомим для новонароджених істот. Однак у генотип закладені ті прості структури і реакції організму, які йому будуть потрібні в цьому середовищі. Це можливо тому, що попередні покоління ціною відбору і загибелі численних предків винайшли і передали потрібний генотип. Тому ембріогенез – це не тільки відтворення філогенетичного минулого виду, як про це говорить закон Геккеля, але й відображення майбутнього, підготовка до нього. До цього варто також додати, що випереджаючий характер ембріогенезу проявляється в так званих відхиленнях від закону Геккеля – гетерохроніях. Тобто формування певних структур організму в процесі ембріогенезу може випереджати зафіксовану у філогенезі послідовність розвитку структур організму. Наприклад, у пташенят ворони на момент народження повністю сформовані ті структури мозку, які відповідають за сприйняття звуку «карр» і реагування на нього харчовою поведінкою. Інші ж структури лишаються недорозвиненими. Таке прискорене визрівання окремих структур у процесі ембріогенезу і породжена ними гетерохронність обумовлені їх першочерговою цінністю для виживання новонародженого.

Такий тип випереджаючого відображення В. І. Крем'янський пропонує назвати генетичним випереджаючим відображенням, тому що зародок у цей

період майже ізольований від зовнішніх факторів і знаходиться у специфічному середовищі материнського організму. Але ця ізоляція все ж таки відносна. Деякі фізичні та хімічні впливи справляють свій ефект, позначаючись на формуванні зародка. Крім того, у зародка починає проявлятися й інша форма випереджаючого відображення – функціонування безумовних і формування навіть умовних рефлексів. Умовні й безумовні рефлексивні, як уже згадувалося раніше, відзначалися як яскравий різновид випереджаючого відображення ще самим П. К. Анохіним. І перший, і другий мають сигнальний характер, використовуючи біологічно нейтральні подразники як сигнали, провісники біологічно важливих факторів. Це створює умови для підготовки та випередження подій. Різниця в тому, що для утворення умовних рефлексів треба відносно небагато часу, певну кількість повторень, а для рефлексів безумовних – селекцію та генетичне закріплення досвіду багатьох поколінь, що далеко виходить за межі життя одного організму.

Наступний тип випереджаючого відображення В. І. Крем'янський виділяє, посилаючися на роботи Л. В. Крушинського. Це – екстраполяції та асоціації у тварин. Екстраполяційні рефлексивні формуються на основі утворення у тварин асоціацій, що відображають причиннонаслідкові зв'язки у зовнішньому світі. Тобто існує елементарна розумова діяльність тварин, яка проявляється, зокрема, у визначенні траєкторії руху предметів, тимчасово недоступних їхньому сприйняттю і т.п. Пізніше, розглядаючи дослідження Л. В. Крушинського, зупинимося на цій темі докладніше.

Останній різновид випереджаючого відображення в типології В. І. Крем'янського – вищі його форми. Виділяючи цей різновид, він зазначає: «Переходи до його вищих форм починаються ще в живій природі, коли виникає і досягає значного розвитку, крім генетичної, також і психічна інформація. Як і перша, вона також отримує свої засоби і канали передачі від покоління до покоління (через виховання і комунікацію в сімейно-стадних групах), що відіграють роль каналів надгаметного філогенетичного

(і онтогенетичного) успадкування, а також свої засоби «випередження подій у зовнішньому світі» [248, с. 95].

Вищі форми випереджаючого відображення, притаманні людині, на його думку, відрізнялися від тваринних перш за все опосередкованим характером, застосуванням різноманітних знакових систем кодування інформації, завдяки чому можливості випереджаючого відображення значно розширюються.

Типологія В. І. Крем'янського, як бачимо, охоплює широкий спектр різновидів випереджаючого відображення, починаючи від філогенетичної та онтогенетичної преадаптації і закінчуючи інтелектуальним передбаченням, властивим людині. При цьому одні різновиди (філогенетичні та онтогенетичні) мають, по суті, непсихічний характер. Інші ж типи випереджаючого відображення мають добре помітну психічну природу. Це стосується, перш за все, умовних рефлексів та особливо таких їхніх спеціалізованих форм, як екстраполяційні та цільові рефлексивні. І поготів це стосується інтелектуальних форм випереджаючого відображення. Безумовні рефлексивні та інстинкти є, свого роду, межею між психічними та непсихічними формами випереджаючого відображення, поєднуючи в собі риси як перших, так і других. Виходячи з таких міркувань, ми і будемо розрізняти поняття випереджаючого відображення і антиципації.

2.2. Розвиток доантропних форм антиципування у тваринному світі

Вищі форми антиципації, притаманні людині, неможливо глибоко зрозуміти, не порівнявши їх з елементарними формами антиципації, які мають місце у тваринному світі. Психологами [160; 329; 417; 448; 484; 488] та біологами [36; 84; 89; 90; 209; 242; 251] вже зроблена низка окремих спроб дослідити різного роду проявлення антиципації у різних видів тварин. Водночас зазначені дослідники користувалися різною термінологією і

отримували дані щодо тваринної антиципації як побічний продукт при дослідженні інших наукових проблем. Що ж стосується системної інтеграції здобутої інформації в рамках поняття «антиципація», то подібної роботи науковцями ще не проводилося. Дослідники ж психологічних проблем антиципації віддавали перевагу в основному тим формам, які мають місце у людини, лишаючи зооантиципацію на периферії своєї уваги. Тому настав час компенсувати зазначену прогалину.

З огляду на це нашою метою й буде психологічний аналіз форм антиципації, які зустрічаються у різних представників тваринного світу.

Найцікавіші результати стосовно біологічних передумов антиципації людини отримав Л. В. Крушинський, досліджуючи елементарну розумову діяльність у тварин і вважаючи її як «здатність схоплювати найпростіші емпіричні закони, що зв'язують предмети і явища навколишнього середовища, та можливість оперувати цими законами при побудові програм поведінки в нових ситуаціях» [251, с. 27]. Характерною особливістю цієї форми адаптивної поведінки є те, що вона реалізується при першій же зустрічі з незнайомою ситуацією без періоду спеціального навчання. Ця унікальна особливість розумової діяльності відрізняє її від умовного рефлексу, для формування якого потрібна більша чи менша кількість повторень.

Слід зауважити, що протиставлення Л. В. Крушинським розумової діяльності та навчання має відносний характер. Мається на увазі спеціальне навчання адаптивній поведінці саме для конкретної ситуації, тому що засвоєння певних більш-менш загальних засобів дії є суттєвою рисою навчання у сфері розумової діяльності. Але в контексті робіт Л. В. Крушинського термін «навчання» означає умовно-рефлекторне навчання, що значно вужче, ніж це прийнято в педагогічній психології.

Осягнення тваринами найпростіших емпіричних законів дає їм можливість з тією чи іншою ймовірністю прогнозувати появу майбутніх подій і відповідно до них будувати свою поведінку. Одним із

найхарактерніших проявів такої здатності є екстраполяція руху певного подразника.

Під екстраполяцією розуміється спроможність тварин виносити певну функцію, закономірність, яку вони спостерігали на певному відрізку простору і впродовж певного інтервалу часу, за його межі. Наприклад, якийсь подразник рухається прямолінійно з постійною швидкістю. Деякий час цей рух знаходиться в полі зору тварини, а потім зникає за непрозорим предметом і через певний інтервал з'являється знову. Скажімо, летить ворона з шматком хліба, який випадає з її дзьоба у потік води. Вода підхоплює цей шматочок і заносить у трубу. Так от ворона, щоб знайти його, летить до протилежного кінця труби і чекає на появу своєї здобичі.

Це і є прикладом екстраполяції, на яку добре здатні птахи з родини воронових. Але далеко не всі види тварин спроможні на таке. Тому Л. В. Крушинського зацікавили еволюційне коріння цієї здатності та її прояв у різних видів тварин, які в наш час знаходяться на різних щаблях еволюційного прогресу. На його думку, спроможність екстраполювати напрямок руху подразника є одним із найяскравіших показників рівня розумової діяльності, притаманної даному виду. При цьому поведінковий акт, який виконується на основі екстраполяції, порівняно легко реєструється і кількісно оцінюється.

Загальний принцип, який поклав Л. В. Крушинський у побудову своїх дослідів, полягає в наступному. Стимул А рухається прямолінійно з постійною швидкістю. Спочатку це здійснюється в полі зору тварини, а потім подразник зникає за певною перепоною і через деякий час виходить із-за неї. Якщо піддослідна тварина здатна до екстраполювання, то вона завчасно біжить до місця майбутньої появи подразника.

Вивчення здатності різних тварин до екстраполяції показало величезну різницю між тваринами, що стоять на різних щаблях філогенетичного розвитку. Залежно від рівня розвитку їхньої розумової діяльності

Л. В. Крушинський розподіляє різні таксономічні групи тварин в такій послідовності: ссавці, птахи, рептилії, амфібії, риби.

Найрозвиненішою розумовою діяльністю відзначаються ссавці, серед яких можна виділити такі групи. Перша – це свого роду інтелектуали тваринного світу: дельфіни, мавпи та бурі ведмеді. Друга – червоні лисиці, вовки, собаки, корсаки і єноти. Вони теж відзначаються високорозвиненою розсудливою діяльністю. Третя група – сріблясто-чорні лисиці, песці. Четверта – коти. Їм теж притаманна високорозвинена розумова діяльність, але все ж таки вони поступаються в цьому псовим. П'ята група – мишоподібні, гризуни та зайцеві.

Серед птахів, які переважно поступаються в розумовому розвитку ссавцям, можна виділити свої підгрупи. Перша з них – воронові. Вони за рівнем розвитку розумової діяльності стоять настільки високо, що можуть бути порівняні з псовими. Інші дві групи – хижі птахи (пустельги, кобчики, орли та ін.). Качки, кури, а також голуби їм значно поступаються. Серед рептилій черепахи та зелені ящірки екстраполують хоч і гірше воронових, але краще, ніж дві інші вищезгадані групи птахів. Амфібії й риби практично не виявили здатності до екстраполяції.

Наведена систематизація тварин за рівнем розумової діяльності свідчить про те, що еволюція елементарних форм інтелекту – одна з найважливіших тенденцій адаптації до все складніших умов існування. При цьому тварини з розвинутою розумовою діяльністю вирішували завдання, складність яких значно перевищувала ті, які їм потрібно вирішувати в природних умовах існування. Тобто ці види мають значний адаптивний резерв. Із наведеної систематизації також випливає, що розсудкова діяльність філогенетично наймолодша форма адаптації порівняно з навичками та інстинктами. При цьому в процесі індивідуального життя тварини всі три форми адаптації взаємодіють одна з одною і об'єднуються в єдині цілісні акти поведінки, які Л. В. Крушинський назвав унітарними реакціями.

Дуже цікавим є питання про те, як пов'язаний розвиток розумової діяльності з еволюцією нервової системи, її морфологічною та фізіологічною організацією. На перший погляд, появу розумової діяльності у тварин треба пов'язати з появою кори головного мозку. Але тут Л. В. Крушинський приходить до дещо парадоксального висновку про відсутність однозначного і обов'язкового зв'язку між мірою розумової діяльності і рівнем розвитку нової кори. Так, наприклад, птахи з родини воронових за своєю здатністю до екстраполяції стоять на рівні хижих ссавців, не володіючи настільки розвиненою корою мозку.

Річ у тім, що еволюція мозку у різних груп тварин йшла різними шляхами. Тому морфологічно структура мозку птахів суттєво відрізняється від мозку ссавців. У птахів немає нової кори, але її функції повною мірою заміщує стріатум. Мозок дельфінів також за своєю будовою відрізняється від мозку наземних ссавців.

Тут Л. В. Крушинський посилається на принцип, висунутий Д. П. Філатовим, згідно з яким шляхи, що ведуть до формотворчого процесу, менш консервативні, ніж сам кінцевий результат. Стосовно мозку це може означати, що схожий рівень розумової діяльності може бути у тварин, які мають різну морфологічну організацію мозку. Проте деякий зв'язок розумової діяльності з певними структурами все ж таки простежується (кінцевий мозок, кількість міжнейронних зв'язків).

Розглянемо тепер прояви екстраполяційних здатностей тварин не в лабораторних умовах, а в природному середовищі. Спостереження етологів дають чимало прикладів для такого аналізу. До того ж і з нашого власного досвіду можна дещо пригадати.

Проілюструємо типовим прикладом із поведінки собак. Собаки полюбляють стояти біля відчиненого вікна, очікуючи появи свого господаря, а також слідкувати за всім, що відбувається на вулиці. Побачивши господаря, собака не кидається до нього з вікна, а вибігає з кімнати, біжить через інші, спускається по сходах і сидить біля дверей ще до того, коли їх відчинить

господар. При цьому собака, користуючись когнітивною картою оточення (план розміщення кімнат, сходів, двору, вулиці), екстраполює як свій шлях, так і шлях людини, вибираючи при цьому оптимальний маршрут. Прибігши завчасно до вхідних дверей, пес перебуває в радісному збудженні, антиципуючи появу господаря.

Взагалі, просторова екстраполяція власної траєкторії руху на місцевості, а також траєкторії руху інших об'єктів є дуже високорозвиненою у ссавців. Нерідко таке антиципування стосується досить значних і рельєфно складних площин. Тому подібна екстраполяція інколи дуже далеко виходить за межі перцептивних можливостей тварини. Ось як описує поведінку гірського козла Л. М. Баскін: «Просту рефлекторну відповідь, коли услід за сигналом відразу слідує реакція, в природі можна бачити не так вже й часто. Той же козел після пострілу шугається, пробігає один-два метри, а потім знову зупиняється, шукає очима довкола, намагається вгадати, звідки йому загрожує небезпека» [36, с. 52].

Усе це говорить про те, що тварина, спираючись на знання місцевості та аналіз ситуації, намагається побудувати якомога доцільніший план порятунку. Поведінка дорослого козла, що втікає від небезпеки, є досить складною і спирається на надперцептивний маршрут, а часто і певний прогноз поведінки мисливця. «Козел біжить не взагалі від небезпеки, – пише Л. М. Баскін, – а намагається перейти в район більш спокійний, де його не потурбують. Але і біжить він туди найбільш безпечним і зручним шляхом. Адже в горах далеко не скрізь може пройти навіть тварина. Існує порівняно небагато стежок і переходів через ущелини, і козел немовби тримає в пам'яті всю картину місцевості» [36, с. 54 – 55].

Як бачимо, поведінка копитних тварин, що живуть на волі, є дуже складною. Домашні ж копитні, звільнені від необхідності самостійного добування корму та захисту, рідко розвивають свої екстраполяційні рефлекси до такого рівня, як дикі. Хоча в тому випадку, коли від тварин вимагається не пасивне існування, а активна доцільна поведінка, то і в них можна

спостерігати не менш яскраві приклади розумової діяльності, включаючи і високорозвинене екстраполювання. Сказане особливо стосується коней, яким людина відвела роль своїх активних помічників.

Але якщо такого високого рівня досягає екстраполювання у копитних, то яким же воно має бути у хижих ссавців, яким на них доводиться полювати? Тому тут теж зустрічаються не менш яскраво виражені здатності до екстраполювання. Так, наприклад, відомий дослідник амурського тигра Н. А. Байков писав про цього звіра: «В усіх його діях видно якусь продуманість, що межує з розсудливістю та послідовністю» [24855, с. 77].

За багатьох обставин тигр здатний передбачати і наскільки ймовірним буде успіх у полюванні, і поведінку своїх жертв, і маршрути їх пересування. Ось які спостереження з цього приводу наводить С. П. Кучеренко: «Не будь-яку виявлену потенційну жертву тигр висліджує. До зайнятих харчуванням, скажімо, в рідкому засніженому чагарнику або на полі тварин він і не пробує підходити, тому що знає: його яскраву фігуру вони помітять здалеку. Не наближається він і до звірів у дуже густому горішнику восени – шурхотіння сухого листа неможливо уникнути навіть йому, неперевершеному майстру підкрадання. За подібних складних умов тигр, звичайно, довго і терпляче спостерігає за поміченими тваринами, намагаючись передбачити напрямок їх переміщення або відходу на відпочинок після харчування, намагається зайти здалеку, залягти на можливому шляху і чекати. Доводилося бачити лежню тигра як проталину в півметровому шарі снігу аж до землі, і від неї глибокі сліди атаки. Зустрічалися і «траншеї» аж до землі, прориті звіром, що підкрадався. Була можливість розбиратися в дуже складних переплетіннях слідів і «читати», як тигр розв'язував дуже непрості задачі наближення до обраної здобичі. І щоразу, поставивши себе на місце цього хижака, доводилося робити висновок: іншого або кращого варіанта від того, на якому він зупинився, бути не може» [24855, с. 88 – 89].

Подібні спостереження можна знайти і в індійського дослідника та мисливця К. Сінгха. Майже все своє життя він присвятив вивченню цих

тварин та полюванню і дійшов висновку про надзвичайно складну психічну організацію тигрів. Тигри мають яскраво виражені індивідуальні відмінності і за одних і тих же обставин поведуть себе дуже по-різному. Ці величезні коти можуть чудово пристосовуватися до зміни обставин, і навіть в дорослому віці здатні засвоювати нові навички поведінки. Так, після невдалої облави тигри-людодіи і тигри, що полюють на домашню скотину, настільки швидко набувають досвіду, настільки швидко пізнають людей, що полювання на них дуже ускладнюється.

Аналізуючи індивідуальні особливості тигрів, К. Сінгх дає таку їхню типологію: полохливі, хоробрі, необережні, обережні. Полювання на останній, обережний, тип тигрів або їх фотографування є особливо складною справою. Доводиться вдаватися до надзвичайних хитрощів, які, проте, не завжди виявляються хитрішими від тигрових. К. Сінгх описує багато прикладів обережних тигрів, які, попри все інше, здатні були проявляти і високий рівень передбачливості. При цьому деякі з них демонстрували навіть наявність рефлексивних здатностей, явно розгадуючи наміри людини. Полюючи на одного надзвичайно обережного тигра, цей автор неодноразово переконувався в цьому. Полювання йшло в районі затоки, яка далеко врізалася в сушу. Тому навіть численної облави не вистачило, щоб охопити весь район. Тигр неодноразово рятувався, перепливаючи протоку з одного берега до іншого. Мисливці намагалися прораховувати місце виходу тигра на берег, але найчастіше помилялися. Як це не дивно, але тигр виявився здатним добре передбачати траєкторію їхнього руху.

У хащах він поведився настільки хитро, що виявити його було не під силу. Тигр з'їдав тварин, яких прив'язували для принади, і зникав ще до сходу сонця. Навіть найбільш досвідчені мисливці втрачали його сліди, бо він тримався трави, стежки, дороги, а м'які або запилені ділянки перескакував. Але все ж таки настав день, коли цього тигра було вбито. Ось який підсумок цього полювання дає сам К. Сінгх: «Протягом цього довгого, нещасливого для мене дня тигр намагався – і майже завжди з успіхом –

передбачити кожний мій наступний крок і продумати свої дії у відповідь. Він був убитий лише тому, що полювання на нього було ретельно сплановано, у ньому взяла участь велика кількість загонщиків та стрілків» [432, с. 20].

Приклади такого високорозвиненого антиципування подають не тільки тигри, а й багато інших ссавців. Особливо це стосується вовків, які теж демонструють дуже високу здатність передбачати можливий шлях жертви або ворога-мисливця. Поранені слони та буйволи також проявляють здатність екстраполювати шлях мисливця, роблять складні петлі і влаштовують засади на нього, або, навіть, виходячи позаду нього, з переслідуваного перетворюються на переслідувача.

Отже, у ссавців ми знаходимо високий рівень розвитку одного з різновидів антиципації – екстраполяції траєкторії руху на великих або складних площах, недоступних ніякому безпосередньому сприйманню. При цьому тварини користуються добре сформованими у них когнітивними картами місцевості.

Іншим різновидом антиципування, поширеним у ссавців, є прогноз успіху атаки або небезпеки. Як переконують численні приклади, не на кожну жертву і не в будь-якій ситуації хижак розпочинає переслідування. Точнісінько так не кожна жертва починає втечу, як тільки бачить хижака. Так, африканські газелі, побачивши на досить далекій відстані гепарда, який підкрадається, починають пританцьовувати, подаючи йому знак, що він помічений. Як правило, завчасно помічений гепард не робить навіть спроби переслідування, а йде шукати більш необережну жертву. Справа в тому, що гепард, розвиваючи високу швидкість, не може її утримувати довго, на відміну від газелей. Тому здорові газелі можуть втекти, якщо вчасно помітять хижака.

Аналогічно поведуть себе і косулі в наших широтах. Побачивши завчасно вовків, вони теж подають їм знак, але роблять це за допомогою голосу, трохи схожого на гавкання. У більшості випадків вовки від атаки

відмовляються, якщо успіх її неможливий або малоймовірний. У такий спосіб вони зберігають сили для сприятливішої нагоди.

Полюючи на оленів, вовки намагаються прогнати стадо, щоб переконатися, чи немає серед них ослаблених або хворих тварин. Не виявивши таких, вовки часто припиняють переслідування і шукають інше стадо. Подібним чином ведуть себе і гієни та гієнові собаки в Африці. Усе це свідчить про високорозвинену здатність як копитних, так і хижаків будувати прогноз атаки або втечі і враховувати його у своїй поведінці.

Третій різновид антиципування, який можна спостерігати у тварин, – це зачатки рефлексивного передбачення, здатності розгадувати наміри іншої тварини і навіть людини.

Але крім хижих та копитних ссавців є ще більш передбачливі тварини. Безперечно, лідер серед них – шимпанзе. Тому є численні підтвердження, зібрані як у лабораторних умовах, так і в процесі вивчення життя шимпанзе в природних умовах.

Шимпанзе, як і вищезгадані тварини, здатні формувати когнітивну карту місцевості і використовувати її для планування власних маршрутів та передбачення пересування інших тварин та людини. Як пише Дж. Гудолл: «Карта, яка зберігається в пам'яті шимпанзе, досить широка, що дозволяє тваринам легко знаходити харчові ресурси, розкидані на площі від 8 до 24 кв. км у межах території Гомбе. ... У інших частинах Африки, наприклад у Сенегалі, де територія спільноти може складати сотні квадратних кілометрів, до розумових здібностей шимпанзе висуваються в цьому плані ще більші вимоги» [161, с. 598]

Але крім просторового антиципування шимпанзе проявляють ще й добре виражену здатність до передбачення подій. Якщо, наприклад, шимпанзе бачив, що в ящик поклали його улюблену їжу, то потім через деякий час проявляв здивування, а то й гнів, якщо замість очікуваної знаходив менш привабливу їжу.

Шимпанзе також здатні будувати плани принаймні на найближче майбутнє. Як спостерігала Дж. Гудолл, шимпанзе може, наприклад, підібрати стеблинку, яку потім буде використовувати для вивуджування термітів, ще задовго до появи термітника в полі зору.

Але особливо вражаючою у шимпанзе є здатність передбачати соціальні наслідки своєї поведінки, реакції своїх родичів на власні дії і адекватно враховувати все це передбачення. Молодий самець, прогножуючи наслідки свого спаровування з самкою на очах у старших суперників, намагається спочатку заманити самку в потаємне місце. Цього він ніколи не робить, якщо поблизу немає високорангових самців і небезпека розправи не очікується. Шимпанзе здатні подавляти і виключати із своєї поведінки ті елементи, які можуть викликати невдоволення або агресію родичів. До того ж ці примати розуміють і прогнозують взаємовідносини інших мавп, а також найбільш імовірний напрям розвитку їхніх стосунків. Є багато спостережень, коли шимпанзе завчасно відходили, передбачаючи конфлікт між іншими тваринами і не бажаючи бути в нього втягнутими. У інших же випадках вони намагаються погасити чвару ще до її розгортання. Таке високорозвинене соціальне антиципування дає поштовх до виникнення свого роду інтриг, чим часом користуються самці в ієрархічній боротьбі.

Міжособистісне антиципування шимпанзе включає добре виражені рефлексивні моменти, здатність проникати в наміри, плани та очікування іншого. Результати такого передбачення використовуються як для гармонізації взаємодії та організації елементарних форм спільних дій (полювання на павіанів, гвериць), так і для маніпулювання іншими з метою умисного обману. Напевне, після людини тільки шимпанзе здатні до ошукування собі подібних, а також плетіння інтриг. Як зазначає Дж. Гудолл: «Особа низького рангу може досягти і часто досягає бажаної мети за допомогою хитромудрих обхідних маневрів, незважаючи на присутність старшого за рангом співбрата, який не схвалює його вчинки. Якщо самець хоче досягти вищих сходинок ієрархічної драбини та ще й зберегти своє

становище, він повинен вміти планувати свої дії і маніпулювати діями підлеглих осіб, з яких багато хто може бути фізично сильнішим від нього» [161, с. 600].

Таким чином, антиципування у шимпанзе сягає досить високого рівня і вже в деяких рисах нагадує людське, але все ж лишається в межах натуральних форм. Відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідкування культурних традицій хоч і є серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини.

2.3. Антропосоціогенез антиципації

Палеопсихологічні розвідки щодо розвитку антиципації ускладнені фізичною відсутністю у наш час представників гомінід, які були проміжними ланками процесу еволюції від людиноподібних мавп до людини сучасного типу. Проте викопні рештки з палеонтологічного літопису еволюції гомінід та археологічні знахідки їхніх знарядь дають підстави для певних висновків про розвиток антиципування в антропосоціогенезі.

Новітні палеоантропологічні дані свідчать про багатовекторність та нерівномірність процесу гомінізації, який відбувався тривалий час паралельно на різних територіях. Антропогенезу передувала дуже інтенсивна адаптивна радіація приматів, наслідком якої стало особливо виняткове видове різноманіття, яке значно перевершує різноманіття в інших загонах ссавців [342; 393; 397; 381;]. Серед розмаїття приматів антропоїдна лінія виокремилася в особливу гілку еволюції наприкінці міоцену чи початку пліоцену, складаючись на початку з двох родів австралопітеків (*Australopithecus*) і, власне, людей (*Homo*). Серед цих родів, у свою чергу, пішла інтенсивна дивергенція з утворенням нових видів та підвидів.

Найяскравішою рисою антропоїдів, порівняно з іншими приматами, стало вертикальне положення тіла та ходіння на двох ногах. Останнє дало різке покращення можливостей для маніпуляції з предметами та знаряддевої діяльності внаслідок вивільнення рук від локомоції. Пішовши шляхом удосконалення знарядь, згодом рід *Homo* став істотно перевершувати *Australopithecus*, і внаслідок цього витіснив останнього із спільної екологічної ніші.

Як зазначає А. М. Северцов, людина вже на дуже ранній стадії своєї еволюції починає замінювати нові органи новими знаряддями [423]. Така еволюційна інновація надала людині велику перевагу щодо швидкості адаптації порівняно з тваринами. Адже там, де тварина для пристосування до нових умов існування виробляє нові особливості будови, що вимагають величезних проміжків для своєї еволюції, людина незрівнянно швидше, на базі тієї ж анатомо-фізіологічної організації, винаходить нові знаряддя, які практично замінюють їй потрібні, але на даний час відсутні органи. При цьому завдяки мові отримана здатність швидко передається іншим людям та новим поколінням, які, зазвичай, не лише засвоюють новий винахід, але й далі його удосконалюють. Така особливість людини надзвичайно підвищила її адаптивні здатності, зробивши істотою, найвищою мірою пластичною по відношенню до змін середовища.

Поява в процесі антропогенезу знарядь праці, у строгому розумінні цього слова, означало і новий крок у еволюції антиципування. Адже для тварин знаряддям може бути будь-який предмет, застосований для вирішення певної задачі в конкретній ситуації. Знаряддя праці, як у свій час підкреслював відомий зоопсихолог К. Е. Фабрі, неодмінно виготовляється спеціально для певних трудових операцій і впливає зі знання про майбутнє його застосування. Знаряддя праці виготовляються ще до того, як виникне необхідність їх застосування, що біологічно безглуздо як даремна витрата часу і енергії. Така діяльність може виправдатися лише передбаченням виникнення ситуацій, в яких це знаряддя потрібно [469].

Достеменно встановлено у дослідях Н. Н. Ладигіної-Котс, що навіть найрозвинутіший представник людиноподібних мавп – шимпанзе – при підготовці знаряддя нездатний досягнути причинно-наслідкові відносини, спрямовані на майбутнє. У знаряддєвих діях мавп за знаряддям зазвичай не закріплюється його «робоче» значення і поза конкретною ситуацією рішення задачі предмет, що служив знаряддям, втрачає для мавпи всяке функціональне значення. Вироблена мавпою за допомогою знаряддя операція не фіксується за ним [256, с. 247].

Про зовсім інше ставлення до знарядь праці в еволюції Номо свідчать численні археологічні дані. Так, упродовж палеоліту має місце виразна тенденція технічної раціоналізації. Встановлено, що на 1 кг необробленого кремня аббевілець (шеллець) одержував в середньому 20 см вістря, ашелець до 40 см (два біфаса), муст'єро-льоваллуазец до 2 м (10 отщепів), а відкриття нуклеусів з паралельними сторонами дозволило досягти отримання 5 м вістря (25 пластин). Подібне стає можливим лише за умови вдосконалення процесів антиципації, які забезпечують діяльність з виготовлення знарядь. На думку Б. Ф. Поршньова, з ранніх стадій антропогенезу первісні майстри були здатні передбачати не тільки результат, але характер та порядок самої діяльності. Так, зокрема, є дані про те, що на шматок мамонтового бивня в деяких випадках спочатку наносився кременевим різцем контур того кістяного виробу, який передбачався одержати [373].

Через це є підстави ствержувати, що у викопних антропоїдів, які були предками людини, вживання знарядь було значно краще розвинене, ніж у сучасних людиноподібних мавп. Відповідно краще були розвинуті і процеси антиципації, які забезпечували виготовлення та використання цих знарядь у трудовій діяльності.

Важливою тенденцією антропогенезу, яка відмічена антропологами [342], було те, що разом з могутнім прогресом у розвитку матеріальної культури і психічної діяльності, з початку епохи пізнього палеоліту різко загальмувався біологічний розвиток людини. З тих часів фізичний тип

людини набув велику стійкість своїх видових ознак. На початкових фазах антропогенезу співвідношення було зворотним. На тлі надзвичайно інтенсивної біологічної еволюції, що проявлялася у великій мінливості морфологічних ознак, техніка вироблення знарядь праці та інших елементів матеріальної культури розвивалася надзвичайно повільно.

Відомий радянський антрополог Я. Я. Рогінський обґрунтовував теорію «двох поворотних пунктів» у людській еволюції, згідно якої нові, соціально-історичні закономірності з'являлися у якнайдавніших людей разом із зародженням трудової діяльності, що склало перший поворот. Водночас продовжували істотно діяти успадковані від тваринних предків біологічні закономірності. Однак, поступове накопичення нових якостей спричинило другий поворот, який полягав у тому, що соціальні закономірності стали домінувати в подальшому розвитку людей над удосконаленням їх морфології. З появою неоантропа видоутворююча роль природного відбору була знята, і визначальними стали фактори культурно-історичного розвитку [397].

Сутність культурно-історичного розвитку полягає в тому, що розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини, тоді як зміни біологічного типу є основою еволюційного типу розвитку. На перший план виступає розвиток його штучних органів – знарядь, а не зміна органів і будови тіла.

Значним здобутком розвитку антиципації в антропогенезі стало те, що з'явилися форми антиципування, які ґрунтувалися на досягненні причинно-наслідкових зв'язків. Адже психіка навіть вищих тварин здатна відображати лише просторово-часові зв'язки і відносини між наочними компонентами середовища. Людина ж стає спроможною розуміти навіть недоступні безпосередньому спостереженню причинно-наслідкові зв'язки. Це стає можливим завдяки мовленню. Тварини позбавлені можливості словесного спілкування, а тим більше словесної фіксації пізнань та їх передачі потомству за допомогою мови. Тільки у людини випереджаюче

відображення дійсності опосередковується суспільно-узагальненим досвідом і одержує свій вираз у формі планомірності і цілеспрямованості дій, оцінки, передбачення як різних способів усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

У результаті антропогенезу рушійною силою стає груповий біосоціальний відбір, який визначається тим, наскільки ефективно колектив людей, що формується, зможе пристосувати до свого життя навколишнє середовище. Ця нова форма боротьби за існування поступово знижує дію старих рушійних сил – мутацій і природного відбору. Надбані пристосування тепер можуть передаватися від покоління до покоління. Але рівень цих пристосувань і форми їх передачі на ранніх стадіях антропосоціогенезу були настільки примітивні, що монотонне існування архантропів без якої-небудь значної дії на природне середовище тривало ще більше 1,5 млн. років. Близько 200 тис. років тому сформувалися неандертальці або палеоантропи. Цей період характеризується зачатками членороздільної мови, релігійних уявлень і мистецтва, ускладненням форм загородного полювання. З епохою палеоантропів дія на природу настільки розширилася територіально і ускладнилася внутрішньо, що її об'єм можна вважати якісно відмінним від життєдіяльності тварин. Надалі це привело до змін в екології біосфери.

Близько 35 тис. років тому сформувалася людина сучасного типу – неоантроп. На цій стадії антропосоціогенезу людина вже володіє потенційно простим абстрактним мисленням, суспільство розвинулося до первісної родової общини, життя якої повністю підлегле встановленим звичаям і традиціям. Однак, характерною рисою цієї стадії розвитку було те, упровадження будь-яких інновацій ускладнене і тривале.

Близько 4 тис. років тому виникають перші форми державності, і в суспільстві виникає особливий прошарок, обслуговуючий релігійні культи і здатний впливати на суспільну свідомість. До цього первісні шамани і чаклуни були повністю підлеглі існуючим звичаям, релігійні реформи були неможливі. Із формуванням держави політичні діячі також можуть впливати

на суспільну свідомість, встановлюючи нові закони або регулюючи культурні контексти в ході зовнішньої політики. Нарешті сфери суспільної свідомості розширюються за рахунок розповсюдження писемності. Через писемність людина дістала нову можливість впливати на колективний мозок. Причому писемність поступово стає основним і універсальним способом цього впливу.

Подальше зростання чисельності людей у суспільствах і самих суспільств привело до збільшення культурних контактів і розширення знань і досвіду в цілому. З'являються та стають все більш впливовими такі феномени, як наука та техніка. У ХХ столітті відбувся якісний стрибок – науково-технічна революція. У сфері рушійних сил вона породила нову суперечність – це глибокий розрив, існуючий в даний час між стрімким прогресом технології і відсталим світоглядом та людства, налаштованого брати у природи все, що можливо, не піклуючися про наслідки. Усе гостріше увиразнюється культурно-історична криза у розвитку людської антиципації, оскільки, розширивши свої можливості впливу на природу, суспільство і саму себе, людина зіштовхнулася із відставанням своєї здатності передбачати наслідки своїх подій.

У свій час Ф. Енгельсом була висловлена дуже глибока думка про те, що людям не треба надто захоплюватися перемогами над природою. За кожен таку перемогу вона «мстить». Кожна з цих перемог має спочатку ті наслідки, на які розраховують люди, а потім зовсім інші, неочікувані і не передбачені, що часто перекреслюють значення перших. Потрібні були тисячоліття, щоб людина хоч деякою мірою почала враховувати віддалені природні наслідки своїх дій. Але врахування віддалених соціальних наслідків своєї діяльності дається ще важче. Ф. Енгельс звертав увагу на те, що при сучасному для нього способі виробництва як стосовно природних, так і стосовно суспільних наслідків людських дій, прораховується зазвичай лише перший, найбільш очевидний результат. Потім лише настає подив, що

віддалені наслідки досягнення задуманого виявляються іншими і, навіть, протилежні бажаному [294, с. 495–499].

Сьогодні негативні екологічні наслідки людського впливу на біосферу набувають все гострішого характеру, ставлячи під загрозу існування людства. Напевно, історична місія розвитку людської антиципації полягає в тому, щоб досягти такого рівня передбачення, цілепокладання та планування, який би сприяв коеволюції людства з біосферою. Наш співвітчизник В. І. Вернадський обґрунтував думку про те, що виникнення людини є закономірний етап еволюції як єдиного космічного, геологічного, біогенного і антропогенного процесу. Він відстоював ідею про перехід біосфери під впливом людської праці, що перетворила людину на геологічну силу, в новий стан – ноосферу. Під останньою він розумів частину біосфери земної кулі, перетворену сукупністю трудових дій людства впродовж всієї своєї історії. Фактично ноосфера з'являється разом із людиною і разом з нею розвивається. Тенденції цього розвитку полягають у невинному просторовому розширенні ноосфери, посиленні неоднорідності, зростанням впливу на всі інші планетні оболонки та інтенсифікації всіх зазначених процесів [117].

Сьогодні загальновизнаним є те, що людській історії притаманне експоненціальне нарощування швидкості її перебігу. Є також дані, які говорять взагалі про наявність прискорення не тільки людської історії, але й історії Всесвіту. Нині усередині будь-якої періодизації (палеоантропологічної, археологічної, соціальної) констатуються факти про те, що попередні періоди завжди триваліші подальших. Так, зокрема, у третинному і четвертинному геологічних періодах розвиток біосфери досягає максимальної прискореності.

Прискорення ж будь-якого процесу, який є об'єктом антиципування, утруднює загалом тим більше, чим значнішим є прискорення. Ця обставина нарощує вимоги до швидкості розвитку антиципації в антропосоціогенезі, яка б була здатною забезпечити коеволюцію біосфери та ноосфери. У зв'язку

з цим виникає питання про достатність одних лише культурно-історичних механізмів удосконалення людського антиципування. Можливо, потрібен новий виток морфологічної еволюції, і в тому числі людського мозку, який би був здійснений на рівні нового біологічного видоутворення, що може виникнути на базі сучасного біологічного типу людини.

Серед науковців з цього приводу є різні точки зору. Спочатку антропологи схилилися до думки про те, що органічна еволюція довела філогенетичний ряд людини до рівня, на якому стала можливою культурна еволюція. З цієї миті філогенія людини пішла по шляху лише культурної еволюції, яка і забезпечила весь подальший розвиток. Проте в останні десятиліття науковці почали схилитися до того, що в епоху культурної еволюції природний відбір продовжував діяти, і органічна еволюція не припинялася. Просто результати культурної еволюції більш помітні, ніж результати органічної еволюції, що продовжується. Подальшим удосконаленням є концепція безперервної взаємодії між органічною і культурною еволюцією. Важливим ефектом такої взаємодії може бути відбір на здібність до навчання і сприйняття культури. При цьому органічна і культурна еволюція немов ідуть рука в руку.

Висновки до розділу 2

1. Випереджаюче відображення має широкий спектр різновидів, починаючи від філогенетичної та онтогенетичної преадаптації і закінчуючи інтелектуальним передбаченням, властивим людині. При цьому одні різновиди (філогенетичні та онтогенетичні) мають, по суті, непсихічний характер. Під антиципацією доцільно розуміти саме психічні форми випереджаючого відображення, відрізняючи їх тим самим від тих, які психічної природи не мають. Серед еволюційних форм антиципації можна виокремлювати такі: по-перше, натуральні, або нижчі, форми антиципування

(безумовно-рефлекторні, умовно-рефлекторні, елементарно-розсудкові); по-друге, вищі, або культурогенні, форми антиципації.

2. Окрім досить детально вивчених форм антиципації в структурі умовних та безумовних реакцій у тваринному світі поширені форми й елементарного розумового антиципування. Найрозвинутішими формами елементарної антиципації володіють ссавці, менш розвинутими у цьому плані є птахи, ще менш – рептилії, амфібії та риби. Особливо високо розвинуті елементарні форми антиципування у шимпанзе і вже в деяких рисах нагадують людське, але все ж лишаються в межах натуральних форм. Вони, як і інші ссавці, здатні формувати когнітивну карту місцевості і використовувати її для планування власних маршрутів та передбачення пересування інших тварин та людини. Крім просторового антиципування, шимпанзе проявляють ще й добре виражену здатність до передбачення подій, здатні будувати плани на найближче майбутнє (наприклад, підібрати стеблинку, яку потім буде використовувати для вивуджування термітів ще задовго до появи термітника в полі зору). У шимпанзе є також здатність передбачати соціальні наслідки своєї поведінки, реакції своїх родичів на власні дії й адекватно враховувати це передбачення.

3. Найрозвинутішою формою розумової антиципації у тварин є екстраполяція руху об'єктів у просторі та просторове антиципування у формі когнітивних карт оточення й вибору маршрутів. Має місце також і антиципування результативності своїх типових дій, а також успішності дій своїх співродичів, потенційних жертв та нападників. При цьому у приматів антиципування набирає соціально-рефлексивного характеру. Проте, навіть у приматів порівняно з людиною, істотно обмеженими є антиципаційні здатності, що ґрунтуються на фізичних та хімічних властивостях предметів і явищ. Окрім того, доантропні форми антиципації не мають семіотичного й знаряддєвого антиципування, як це є у людини.

4. Відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідування культурних

традицій хоч і існують серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини. Така перепона еволюційно долається у процесі антропосоціогенезу, коли здійснюється перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування. Унаслідок цього поступово виникають вищі форми антиципації, які функціонують та розвиваються на основі натуральних її форм завдяки засвоєнню, використанню та вдосконаленню спеціальних засобів і семіотичних систем, антиципаційних процедур, а також суспільно вироблених антиципаційних схем реальності, характерних для даної культури.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОГЕНЕЗ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА СОЦІЄТАЛЬНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ

Аналізуючи соціогенез людської антиципації, слід мати на увазі, що він одночасно відбувається на трьох рівнях – індивіда, соціальних груп і суспільства в цілому. Ці рівні соціогнезу антиципування взаємодіють одне з одним, обмінюються здобутками та стимулюють одне одного до подальшого розвитку. Але перш ніж описати процес культурно-історичного прогресу антиципаційних функцій, уточнимо поняття, якими ми будемо активно оперувати в даному розділі.

Під терміном соцієтальний (від лат. *societas* – спільність) в сучасній соціології усталилося розуміти відносини і процеси у найскладніших соціальних системах. Як зазначають О. А. Донченко та Ю. В. Романенко «термін «соцієтальний» указує на феномени, які формуються й діють на рівні суспільства в цілому» [1780, с. 72]. Одним з таких феноменів є соцієтальна психіка [178; 179; 180].

Ідея виокремлення й концептуалізації зазначеного феномена впливає з принципу «антропності соціуму», у якому наголошується, що соціум, як і людина, може розглядатися як активний суб'єкт життєдіяльності з низкою аналогічних властивостей. У такому разі соцієтальна психіка виступає як позаперсональна система, що є продуктом історико-культурного шляху даного соціуму і втілена в системі цінностей, способів сприймання, мислення та поведінки, традиціях, речах та текстах, архітектурі, літературі, мистецтві тощо. Згадані вище автори наголошують, що «соцієтальна психіка як інтегральна властивість соціуму являє собою певну царину, з якої індивід бере в готовому вигляді все те, що дає йому змогу вижити, а потім і досягти життєво необхідної внутрішньої структури, внутрішнього гаранта його

індивідуальності. Соціум і індивід немов би обмінюються своїми суб'єктними цінностями» [180, с. 76].

Отже, виходячи з такого тлумачення терміну соціетальний, розмежуємо соціетальну, соціально-групову та індивідуальну антиципацію. Соціетальна антиципація буде застосовуватися до рівня суспільства в цілому, а соціальна – до рівня малих, середніх та великих соціальних груп, які є підсистемами соціетальної системи. При цьому слід мати на увазі, що всі зазначені різновиди антиципування є багаторівневими і багатовимірними. Зокрема, соціетальну антиципацію можна диференціювати на глобальний, цивілізаційний, національний, регіональний та місцевий рівні.

3.1. Виникнення та розвиток пралогічної антиципації в первісних та ранніх аграрних суспільствах

Сутність вищих, культурогенних, форм антиципації людини стають краще зрозумілими, якщо звернутися до їхніх історично вихідних первісних форм. Така можливість є, оскільки суспільний прогрес, як і біологічна еволюція, має нерівномірний, гетерохронний характер. Різні людські популяції розвивалися з різною швидкістю, і на двадцяте століття ще збереглися спільноти людей, які ще не вийшли з первісного стану. Це дає змогу вченим досліджувати психіку первісної людини не тільки за археологічними останками, але й безпосередньо. Тому антропологами [10; 11; 78; 261; 262; 263; 422; 475] та істориками [213; 342; 393] вже накопичено досить значний фактичний матеріал з психології первісної людини.

Класики культурно-історичної психології Л. С. Виготський, А. Р. Лурія [132; 134] та дехто із їхніх сучасних послідовників [231; 272] вже зверталися до використання антропологічних та історичних даних для досягнення генезису вищих психічних функцій. Але попри це на сьогодні можна констатувати, що культурно-історичний підхід застосовується переважно в

галузі вікової та педагогічної психології. Що ж стосується історичної психології, то ця проблематика розроблена набагато менше, і тому психологічний аналіз історико-культурного генезису багатьох психологічних феноменів, і в тому числі антиципації, ще не здійснено.

Первинно культурні форми антиципації з'явилися у формі мантики. Відомий дослідник Л. Леві-Брюль якось зауважував, що «нема звичаїв поширеніших, ніж звичаї ворожби. Я думаю, що ми не знаємо жодного суспільства нижчого типу, в якому б вони повністю були відсутні. Звичайно, лише в суспільствах вже досить розвинених ми знаходимо розвинене, диференційоване ворожіння, що стало складним та витонченим мистецтвом і спирається на певну корпорацію, цілу ієрархію гадателів. Однак і на найпримітивнішій стадії культурного розвитку, яка тільки нам відома, вже практикується ворожба, хоча б за допомогою снів» [262, с. 191]. Ф. Клікс вважає, що ворожба та магія була присутня не лише сучасному типу людини, але й кроманьйонцям та неандертальцям. На його думку, символічне передбачення майбутнього успіху зменшували невпевненість, тривогу та страх у ситуаціях невизначеності [231, с. 45]. До аналогічних висновків доходить і сучасний український історик Г. В. Індиченко у своїх етнокультурних реконструкціях ранньопервісного суспільства України, зроблених на підставі археологічних джерел, доповнених етнографічними даними [213].

Величезна роль ворожінь, прикмет, віщих снів у житті первісної людини відразу впадає у око будь-якому досліднику і вражає уяву нашого сучасника. То ж зовсім не дивно, що ми маємо багато описів різного роду ворожінь, прикмет та повір'їв. Цей матеріал використовувався в контексті аналізу багатьох проблем первісності, але тільки не за прямим його призначенням, тобто в плані генезису антиципації як вищої психічної функції. Тому спробуємо хоч деякою мірою компенсувати вказану прогалину. Як було вже згадано, ворожба була і є надзвичайно поширеним явищем серед первісних людей.

Характерною рисою цих найперших вищих форм антиципації є орієнтація на містичні зв'язки, які вбачала людина в цьому світі. Містичні риси та зв'язки приписувались і теперішнім, і минулим, і майбутнім подіям. Причому одні і ті ж прийоми ворожіння використовувались як для передбачення майбутніх подій, так і для реконструкції минулих. Так, за допомогою ворожіння розслідували злочини, виявляли, наприклад, особу вбивці та обставини вбивства.

Звертання до засобів гадання здійснюється практично перед будь-якою запланованою операцією, навіть напередодні буденної. Це стосується вирушання в дорогу, зупинки в даному місці на стоянку. Для первісної людини ризикнути вирушити в дорогу за негативних наслідків ворожіння здається нерозумним, як ото нам йти всупереч законам природи, скажімо, закону тяжіння.

Зазначене особливо стосується тих випадків, коли колектив має якусь значну мету: йде на війну, вирушає на полювання тощо. Тоді взагалі нічого не робиться без сприятливої поради ворожки, знахаря, чаклуна. При цьому успіх завжди приписується виконанню цих порад та застережень. Під час військового походу чи полювання воїни слідкують за різними знаменнями, польотом птахів, розглядають внутрішні органи забитих тварин, постійно обговорюють свої сни і вважають, що не можна ні відступати, ні наступати, доки не з'являться сприятливі передвісники або якщо на це не дав згоди ворожбит.

Ворожіння може здійснюватись і у формі спеціальних ігор. Наприклад, у грі в схований м'яч грають дві сторони, одна з них є представником сходу, друга – заходу, або одна – півночі, а друга – півдня. Кожна сторона включає членів відповідних кланів. Те чи інше передбачення пов'язане з результатом гри. Подібно до цього воєнний танок є або підготовкою, або загадуванням на бій, яке розігрується наперед у формі драматичної дії, з метою визначення того, на чиєму боці буде перемога. Точно така ж гра, яка зображає міфічне побоїще між богами, особливо між богами вітру і богами води, є засобом для

того, щоб спитати долю про те, чий буде верх, хто переможе – боги вітру чи боги води, тобто чи буде пора року дощовою чи ні.

У цьому разі засобом гадання є гра. Причому ворожіння слугує не тільки суто для передбачення, але й для планування, вибору відповідного способу дій. Тобто тут воно поєднується з магією та міфами. Мета ворожби головним чином – виявити відносини між минулим, теперішнім та майбутнім, міфу – пояснити, а магії – їх використати. Як зазначав Ф. Клікс: «Міфи пояснюють навіть те, чому немає пояснення: переборення смерті або дії надприродних сил. Тим самим вони обґрунтовують магію, завдання якої полягають у створенні бажаного майбутнього» [231, с. 172].

Але оскільки не все вдавалося передбачити за допомогою яснобачення, тлумачення прикмет та ворожіння, первісну людину особливо непокоїли сили, які могли з'являтися раптово і не надавали змоги провести завчасну підготовку та вжити запобіжні заходи.

В усіх куточках землі первісна людина шукала протидійний засіб, і знайшла його в одній і тій же формі – формі амулетів. Кількість амулетів, їхня форма, ступінь універсальності чи спеціалізації дуже різні. Одні амулети захищають, наприклад, від хвороб, інші – від потоплення або нападу в дорозі тощо. Деякі члени первісних суспільств інколи настільки обвішували себе амулетами, що це виявлялося занадто обтяжливим. З цієї причини велися пошуки більш економних, універсальних амулетів, які б оберігали від будь-якого зла. Крім цього, намагалися винайти такі амулети, які б виконували не лише запобіжно-охоронні функції, але й справляли більш активний вплив на події, сприяючи успіху в тій чи іншій справі.

Ще однією формою впливу на майбутнє були замовляння, які ґрунтувалися на спеціальних заговірних текстах. Така вербальна магія була інтуїтивно-творчим відкриттям психофізіологічного феномена, суть якого полягає у вірі в духовну силу слова. Замовляння є складовою фольклору практично всіх народів. Зазвичай поетичність замовлянь є основою магічного смислотворення. При цьому метафоричні і символічні мовні структури,

заговірний ритм, вживання семантичних дублів зумовлювали функціонування навіть особливої утаємниченої мови. Дуже розвинутим був жанр замовлянь і в українському фольклорі, як про це свідчить дослідження О. Д. Павлова [345].

Але маючи замовляння та амулети для захисту від раптових, несподіваних нещасть, первісна людина сподівалася, що багато неприємностей можна і краще було б передбачити. Тим більше, що амулет не вважався абсолютно надійним засобом, і не завжди людина, яка його мала, відчувала себе в повній безпеці. Недостатність гарантій, які надавали амулети, примушувала знову шукати засоби активного передбачення. І в цьому разі в різних куточках Землі первісна людина відшукує одні і ті ж принципи.

Найпоширенішим є уважне спостереження за різного роду прикметами та знаменнями. Спостерігачі неодноразово відзначали, що в первісному суспільстві життя проходить під знаком страху нещастя – як особистого, так і суспільного. Інколи такий страх може перерости навіть у паніку. Це примушує первісну людину перебувати в стані тривожного очікування і пильнувати за появою бодай найменшої ознаки, яка дала б змогу попередити згубний вплив невидимих сил. Людина прагне отримати подібне застереження якомога завчасніше і мати якомога повнішу інформацію про можливе лихо. Саме ця настійна потреба і пояснює таку фанатичну пристрасть до ворожіння, і саме ця потреба є причиною того, що практично будь-яка подія підлягає інтерпретації як який-небудь провісник знамення.

Подібна інтерпретація може торкатися навіть дріб'язкових, малозначущих подій. Тим більша роль знамення приписується тим випадкам, коли трапляється щось надзвичайне. По суті, будь-що незвичайне викликає підозру. Це стосується навіть надзвичайного везіння, постійного успіху. Скажімо, коли собака завжди успішна на полюванні, то це знамення нещастя. Надзвичайно великий успіх на полюванні викликає неспокій у тубільців.

Магічна сила, завдяки якій тварина отримує здатність ловити дичину, обов'язково виявиться фатальною для її господаря.

Таку ж реакцію викликають і постійні невдачі собаки на полюванні. В обох випадках господар намагається або не брати собаку на полювання, або передати її іншому мисливцеві. Якщо успіх змінюється невдачами або навпаки, то собаку повертають її господарю. В іншому разі, коли успіхи і невдачі продовжуються, то собаку вбивають, вважаючи за чародія, який може занапастити все селище.

У Індонезії тубільці також не жнуть, не сіють, не справляють весілля і тому подібне, якщо немає відповідних знамень. При цьому навіть попереднє ворожіння не дає їм повної впевненості в успіхові. На їхню думку, необхідно, щоб і після ворожіння з'являлися добрі знамення. У протилежному випадку справа припиняється.

У наведених прикладах знамення сприймається не лише як провісник бажаного успіху, але і як його обов'язкова передумова. Іншими словами, знамення і сповіщають про успіх (або невдачу), і одночасно гарантують та створюють його. У цьому плані знамення уподібнюються амулетам та чародійним засобам. Більше того, тубільці зберігають предмети, які, на їхню думку, є провідниками благодійних знамень. Наприклад, гілка дерева, на якому співали віщі птахи, або кігті собаки, на серці якої було вже зроблене вдале ворожіння, і тому подібне. Тобто подібні предмети вже в повному розумінні стають амулетами. У первісних суспільствах, окрім різного роду подібних провісників, існувала віра в щасливі і нещасливі години дня, дні, місяці.

Первісному мисленню притаманна постійна схильність вбачати в нещасних випадках, крім самого факту, ще й провісник небезпеки, яка чекає в майбутньому. Нещасний випадок – це свого роду «одкровення» для первісної людини про цілу низку майбутніх нещасних випадків та бід. Тому дуже часто те враження, яке справляє якась невдача або неприємність, набагато перевершує її дійсне значення. Той відчай, в який часто поринає

первісна людина через незначну невдачу на початку якоїсь справи, і пояснюється тим, що вона сприймалася не тільки як сама по собі, але ще й як лихий провісник. Це означає, що якась надприродна сила захотіла виступити супроти людини. Але в який би відчай не приводили надприродні сили первісну людину, вона все ж намагалася відшукати різні прийоми захисту від них.

Одним із цих засобів є перенесення лихого впливу на якийсь предмет або тварину, наприклад, козу («козел відпущення»). Той, хто приносить жертву, тріє козу пальцем, змоченим слиною, плює їй в рот і оголошує, що віднині вона заміщає його самого. Знахар розрубє голову кози і наказує їй винести все зло з собою [262, с. 245].

Інший прийом полягає в тому, щоб власними руками зімітувати, символічно здійснити нещастя, яке очікується. Якщо людині приснилася невдача, то, ледь прокинувшись, вона «виконує» свій сон якомога скоріше та детальніше. Цим самим біда «замінюється» її імітаційним еквівалентом. Біда здійснюється авансом, а значить, вже не повинна повторитися, і тим самим знешкоджена. Якщо є знамення пожежі, то будується макет оселі, яку підпалюють. У разі знамення смерті її також інсценують. Наприклад, у зулусів, коли настає епідемія, матері інсценують похорони своїх дітей, закопуючи їх по горло в пісок і плачучи над ними, нібито вони дійсно померли. Такою «заміною» вони хочуть відвернути можливу реальну смерть. Первісні способи передбачення майбутнього і впливу на нього дуже різноманітні. Тому низку прикладів можна продовжувати і далі.

Цей різновид антиципування базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур. У реліктових формах цей первісний тип антиципації існує й понині у вигляді пережитку. Але на початковій стадії соціогенезу антиципації використання прикмет, провісників та знамень було закладено перші версії

створення семіосфери людської антиципації. І попри містичний характер зв'язків між знаками та моделями майбуття тоді це був крок уперед, бо провідною тенденцією семіозису був неухильний перехід до утворення на основі мови все нових і нових понять, як створювали сприятливі можливості для узагальнення, абстрагування та систематизації накопичуваних спостережень.

К. Леві-Стросс зазначав, що елементи міфологічної рефлексії завжди розташовані між перцептами та концептами, а посередником між образом і поняттям є знак. «Як і образ, знак – це конкретне буття, однак він подібний до поняття своєю преференційною здатністю: вони обидва можуть заміщати іншу річ. І все таки в цьому відношенні поняття володіє невичерпними можливостями» [263, с. 121]. Річ у тому, що поняття прагне бути прозорим для реальності, тоді як знак потребує інкорпорації певного фрагменту реальності, оскільки він завжди до когось є адресованим.

Упродовж всього періоду виникнення та піднесення пралогічного антиципування в її семіозисі розбудова саме вербально-понятійної системи семіосфери все більшого рівня абстракції. Як зазначав Ф. Клікс: «Завдяки гігантському стисненню інформації процеси абстрагування дозволяють (при означенні як станів, так і операцій) відкривати все більш глибокі й загальні закономірності природи та суспільства [263, с. 280–281]. Досягається це за рахунок створення більш досконалих знакових систем, які масиви перцептів та уявлень заміщають ієрархіями понять. За останніми починають критися процеси класифікації, абстрагування та конденсованого виразу значення.

Ще однією визначальною рисою розвитку антиципування в епоху первісності є формування того, що можна назвати соціальними інститутами антиципації. Як пише Д. Д. Фрезер: «У примітивному суспільстві, де панує однорідність занять і де розподіл на професійні групи ледь окреслився, кожна людина в більшій чи меншій мірі займалася магією у своїх інтересах і використовувала чари і заклинання на благо собі і на шкоду своїм ворогам. Великий крок вперед був зроблений тоді, коли чаклуни виділилися в

особливий клас, тобто тоді, коли вони були відокремлені від інших одноплемінників для того, щоб своїм мистецтвом (будь воно спрямоване на лікування хвороб, передбачення майбутнього або іншу суспільно значущу мету) приносити користь усьому суспільству. Хибність засобів, до яких вдавалася більшість з цих професіоналів для досягнення своїх цілей, не повинна зменшувати в наших очах величезну значущість цього інституту. Значна група людей, принаймні на вищому ступені, звільнилася від необхідності заробляти собі на життя тяжкою фізичною працею і отримала можливість (і, навіть, стимул) зайнятися дослідженням таємниць природи» [475, с. 66].

Таким чином, у ході суспільного розвитку спостерігається таке явище, як прогресуюча інституалізація антиципаційної функції людини, переростання індивідуальної антиципації у професійну діяльність.

Гадання, магія, цілительство були надзвичайно престижними в первісному суспільстві; на цьому шляху можна було досягти неабиякого авторитету та багатства. Тож не дивно, що такі ролі були привабливими для найбільш здібних та честолюбних представників племені. Щоправда, траплялися серед шаманів і люди психічно хворі. Як зазначає Н. А. Алексєєв, серед якутських шаманів є багато нервово хворих, особливо на істерію. Причому у деяких шаманів хвороба вроджена. Але все ж таки це не було загальним правилом [7].

Інший дослідник, А. Ф. Анісімов, констатував «наявність серед евенкійських шаманів поряд з нервовими, істеричними людьми велику кількість досить тверезих, холоднокровних людей, з великою силою волі і часто скептично настроєних. Для таких шаманство було лише обрядовою формою і засобом отримання відповідних соціальних переваг... Знаючи добре на власному досвіді ціну всім шаманським провидінням і не бажаючи втратити свій авторитет в очах родичів, шамани цього складу уважно спостерігали і намагалися зрозуміти все, що могла дати в плані позитивних знань суспільно-історична практика, починаючи з вивчення місцевості, умов

полювання, звичок та поведінки звіра і закінчуючи спостереженнями над психологією людей, що складають шаманську аудиторію. ... Шамани подібного типу робили передбачення з урахуванням усіх знань, щоб якомога менше помилятися і зберігати свій авторитет. Огортаючи практику в шаманську містичну форму, вони здатні були давати цілком практичні вказівки, що, у свою чергу, сприяло зміцненню їхнього авторитету і соціального становища» [10, с. 232–233].

Подібні міркування висловлює і Д. Д. Фрезер, аналізуючи діяльність чаклунів-провидців. Він зауважує, що не завжди чаклун був шахраєм і облудником. Часто він сам щиро вірив в ті здатності, якими його наділяли члени племені: «Але чим він проникливіший, тим імовірніше, що він розпізнає оману, яка спокушає людей менш зірких. Найбільш здібні представники цієї професії стають більш чи менш свідомими облудниками. Саме ці люди, завдяки видатним здібностям, звичайно досягають найбільших почестей і найвищої влади. На шляху професійного чаклуна розставлено багато пасток і, як правило, тільки людина з дуже холодним розумом і гострим інтелектом може безпечно їх обійти... Чесний чудотворець очікує, що його чари та заклинання зроблять потрібну дію і тоді, коли він зіткнеться з невдачею, особливо зі згубною невдачею, котру, як часто буває, не можна приховати; він буває пійманим зненацька» [475, с. 50].

Поява шаманів, чаклунів, а пізніше жреців була визначною віхою в розвитку вищих форм антиципації людини. Професійний обов'язок передбачати майбутнє штовхнув їх на пошук засобів та технологій антиципування, які потім стали здобутками всього суспільства. У цих пошуках переважала в цілому тенденція до розробки раціональних методів передбачення, бо саме вони можуть забезпечити справжній успіх. Адже немає більш надійного засобу переконати інших у своїй компетентності, як дійсно стати компетентним. Завдяки цьому крупинка за крупинкою склалися раціональні знання та прийоми антиципування.

Як бачимо, первісна, або пралогічна, антиципація є історично першим щаблем соціогенезу цієї психічної функції. Зародившись ще на дуже ранніх етапах кам'яного віку, вона поступово ускладнювалася як у плані використання різноманітних засобів антиципування (знакових та матеріальних) і відшуканні різного роду антиципаційних процедур, так і в плані формування все більш складних соціальних інститутів антиципації (ясновидців, шаманів, жреців і т. ін.). Крім того, накопичується соціально-історичний досвід людських спільнот, все більше вдосконалюється соціетальний образ світу, в контексті якого здійснюються процеси антиципування.

У пралогічному мисленні класифікації та схоплення зв'язків обмежені поверховим шаром реальності, потоком сприймань. Тому спроби проникнути за межі наочності, виокремити невидимі, неочевидні зв'язки є часто помилковими. Відхід від наочності здійснюється за допомогою знаків та символів, які у випадку антиципування набирають форму прикмет, провісників, знамень тощо. Знаки, символи та міфи заповнюють прогалини в знаннях про реальність. Кількість спостережень ще недостатньо велика для виведення адекватних закономірностей. Значна питома вага ірраціонального зумовлена гострим протиріччям між потребою передбачати і обмеженістю накопичених знань, технологій та інструментів.

По суті, пралогічна фаза розвитку антиципації є фазою пошуку засобів опосередкування антиципаційних функцій, прийомів організації процесу антиципування, а також антиципаційних схем реальності, спираючись на які можна передбачати майбутнє. Щоправда, далеко не всі винайдені засоби, прийоми та схеми виявилися адекватними. Більшість з них показала себе повністю або частково хибними. Проте в цілому весь цей пошук дав позитивний результат. Незважаючи на велику кількість помилок, накопичувався арсенал більш раціональних форм антиципації.

Які ж принципи лежали в основі пралогічної антиципації і надавали їй своєрідного характеру? Ф. Клікс вважає, що в структурі архаїчного мислення

формується три стратегії антиципації подій. Перша полягає у індивідуальному систематичному спостереженні просторово-часових зв'язків і залежностей. Друга – проведення аналогій на підставі спільних ознак. Третя – наслідування побаченого у минулому з метою провокації його здійснення в майбутньому. І кожна з них, попри містичність, містить раціональне зерно. Перші дві принаймні тому, що дозволяють хоча б частково охоплювати реальні взаємозв'язки й зменшувати невизначеність при прийнятті рішень, а третя, за умов наявності віри, принаймні зменшує неспокій [231, с. 156–157].

Це безперечно цікава класифікація, але поза нею лишається такий поширений різновид пралогічної антиципації, як яснобачення. Обходиться увагою й використання великої кількості різного роду матеріальних знарядь.

На наш погляд, принципи пралогічного антиципування умовно також можна звести до трьох. Але викремити їх дещо по-іншому, орієнтуючись не на інтраіндивіду, а на екстраіндивіду сторону антиципації. Тоді класифікація принципів паралогічного антиципування Ф. Клікса і наша будуть органічно доповнювати одна одну.

Як показує аналіз фактичного матеріалу, накопиченого в культурній антропології, один з найпрадавніших принципів передбачення полягає в припущенні, що майбутнє можна сприймати безпосередньо, подібно до того, як сприймається теперішнє. Для цього треба мати або унікальну властивість, або ж вміти привести себе в особливий стан, в якому, на думку провидця, стає можливим яснобачення через час і простір. З метою безпосередньо, «напрямую», побачити майбутнє ще первісні люди різноманітними засобами заглиблювалися в транс, приймаючи наркотичні речовини, або ж досягали цього за допомогою дуже тривалих і інтенсивних танців тощо. Ця первісна форма організації процесу антиципування не тільки дожила до наших днів, але й продовжує розвиватися нашими сучасниками, які називають себе екстрасенсами.

Інший принцип базується на тому, що людина не прагне безпосередньо заглянути за завісу часу, а свої зусилля спрямовує на те, щоб у теперішніх

подіях розпізнати провісники майбутніх. Такий «прикметний» підхід, починаючи з первісних часів, призвів, з одного боку, до появи цілої системи марновірств та віру в знамення, а з іншого – створив, наприклад, досить точну систему народних прикмет для прогнозування погоди, став одним із джерел формування наукової прогностики.

«Прикметний» підхід у первісних суспільствах міг застосовуватися і до тлумачення снів, який значно пізніше, починаючи з відомої роботи З. Фрейда, набув також форми наукової технології [477]. З точки зору семіотики Ю. М. Лотман звертав увагу на те, що архаїчна людина володіла набагато більшою культурою сну, а шаманська культура володіла технікою управління снами, не говорячи вже про системи їх зв'язних переказів і інтерпретацій.

Згодом у процесі історико-культурного прогресу становище змінилося. «Розвиток говоріння відтіснив цю сферу на другий план культури і викликав її примітивізацію, – писав Ю. М. Лотман, – прогрес і динаміка в тих або інших сферах мислення неминуче викликають регрес у галузях, яким довелося поступитися своїм провідним місцем. Так, розвиток писемності, безперечно, викликав деградацію усної культури... Вступаючи у світ снів, архаїчна людина, що ще не мала писемності, виявлялася перед простором, подібним реальному і одночасно реальністю, якої не було. Йому природно було припустити, що цей світ мав значення, але значення його було невідоме. Це були знаки невідомо чого, тобто знаки в чистому вигляді. Значення їх було невизначеним, і його належало встановити. Отже, на початку лежав семіотичний експеримент... Ця властивість сну як чистої форми дозволяла йому бути простором, готовим для заповнення: шаман, що тлумачить сни, такий же «науковий», як і досвідчений фрейдист. Сон – це семіотичне дзеркало, і кожен бачить в ньому віддзеркалення своєї мови» [279, с. 125].

Третій шлях розвитку людської антиципації утворює мантика. В її основі лежить припущення, що за допомогою маніпуляції спеціальними

предметами (жереб, бабки, карти та ін.), символами, числами або ж через ритуальні ігри можна отримати інформацію про майбутні події. Саме в мантичній антиципації особливо яскраво простежується закономірність використання людиною знаків для оволодіння власними психічними процесами, що знаменує етап переходу від натуральних до вищих форм антиципування. З цієї точки зору на мантику можна дивитися не тільки як на помилку людської думки, але й вбачати в ній релікт того явища, яке колись сприяло появі вищих форм антиципації людини, було своєрідним перехідним етапом, опорною спорудою, що надала можливість піднятися людській антиципації над тваринною.

У першому випадку, якщо це чисте яснобачення, ми маємо неопосередковане фантазування щодо побудови уявного, наочно-образного, нерідко ейдетичного образу майбуття (видіння, сон). Щоправда тут засіб опосередкування може використовуватися для досягнення зміненого стану свідомості, стимуляції галюцинацій тощо. Але саме моделювання майбутнього в чистому яснобаченні є безсеміотичним. Проте процедури яснобачення часто і семіотизуються, коли образи сну чи видінь беруться не як прямий образ майбуття, а як його символ, знак, що потребує тлумачення. У такому разі здійснюється перехід до тлумачення провісників, якими слугують внутрішній світ образів провидця.

Основна антиципаційна схема пралогічного антиципування у другому випадку будується шляхом встановлення зв'язку між провісником, що виникає у зовнішньому світі, та діяльністю людини:

є (був) провісник А – буде (не буде) варіант майбутнього В.

У третьому випадку зазначений зв'язок встановлюється між знаком, отриманим в результаті певної стохастичної процедури ворожіння, і певним варіантом майбуття:

є ворожильний знак С – буде (не буде) варіант майбутнього В.

Напевно, в основі ворожильної процедури лежить конкретизація до проблеми передбачення так характерного для архаїчної ментальності

принципу аналогії: випадкове можна передбачити за допомогою випадкового.

Провісник і майбутнє можуть бути образами, образами-концептами і концептами (поняттями) меншого чи більшого рівня абстракції. При цьому, навіть при поверхневому знайомстві з матеріалами антропології та етнографії вражає, що варіанти майбуття узагальнюються у порівняно обмежене та усталене коло конструктів. Найчастішими з них є: «щастя (радість) – нещастя (горе, біда)»; «успіх – невдача»; «перемога – хвороба»; «життя – смерть»; «здоров'я – хвороба» тощо. Що ж стосується семіосфери провісників та ворожильних знаків, то вона надзвичайно масштабна, часто суперечлива й історично мінлива. Одному й тому ж концепту майбутнього може відповідати неозоре коло провідникової та ворожильної семіотики.

Ще однією характерною рисою пралогічної антиципації є імовірно двозначний характер: буде – не буде. До певної міри її можна, навіть, назвати безімовірносною, або імовірносно дихотомічною, на відміну від імовірносно диференційованої антиципації сучасної людини.

Часові конструкти обмежені категоризацією природних циклів. У першу чергу, це добовий цикл (наприклад, ранок–день–вечір–ніч, позавчора–вчора–сьогодні–завтра–післязавтра тощо) та річний цикл (весна–літо–осінь–зима, або послідовність цвітіння та плодошення різних трав та дерев тощо). Часовим конструктом слугує й біографічний (дитинство–молодість–зрілість–старість) та міжпоколінний цикл (часи наших прадів–наших дідів–наш час–часи наших дітей–внуків–правнуків тощо). При цьому хронотоп світу був обмежений порівняно з світом сучасної людини і презентувався у вигляді коловороту часу.

Окрім принципів пралогічного антиципування, стародавні професіонали напрацювали цілий арсенал прийомів. Адже до абсолютної майстерності в передбаченні було ще далеко (цим не може похвалитися і сучасна людина), треба було розробити і низку страхувальних прийомів, які допомогли б зберегти авторитет професійного прогнозиста, а часом і життя, і

дозволили заробити на хліб. Тому, якщо розглянути стародавню пралогічну культуру антиципування, то вона є чимось більшим, ніж просто технологія антиципування у строгому розумінні цього слова. Ця культура включає до свого складу і низку інших допоміжних по відношенню до антиципації компонентів.

Умовно, на нашу думку, в пралогічній професійній культурі антиципування можна виділити такі складові. Перший компонент – це, власне, антиципаційні прийоми та засоби, спрямовані на пізнання майбутнього. Сюди належать способи постановки антиципаційних задач, методи збирання передантиципаційної (вихідної) інформації, самі антиципаційні процедури, що трансформують вихідну інформацію в прогностичну, антиципаційні схеми досвіду та теоретичних знань (у даному разі міфів, колективних уявлень про світ), спираючись на які здійснюються антиципаційні процедури, а також прийоми оформлення та видачі прогнозу.

Але не завжди містичне за формою пралогічне антиципування було таким за своєю суттю. Як відомо, такий соціальний інститут Древньої Греції, як Дельфійський оракул (одна з найперших солідних прогностичних установ), славився своїми багатозначними відповідями, про які ходить не один історичний анекдот. Але впродовж століть Дельфійський оракул зазнав певної еволюції, все частіше вдаючись до раціональних методів. Цікаве зауваження з цього приводу дає колишній шеф ЦРУ Аллен Даллес: «Характеру більш мирського інституту оракул набув, як нам тепер відомо, у наступні часи, тому, що жреці, напевне, утримували мережу «освідомлювачів» у всіх грецьких областях і, таким чином, були краще інформовані про стан справ, ніж люди, що приходили сюди за порадами. Їхня обізнаність зовсім не мала божественного походження, хоч і видавалася за таку. Ще пізніше до справи, очевидно, додавалася певна доля корупції в результаті того, що жреці володіли секретами, які довіряли їм клієнти. Володар або багач, що користувався прихильністю жреців у Дельфах, а може й підкупивши їх, міг отримати відомості про своїх суперників і ворогів, які ті

самі ж видали, радячись з оракулом. У найбільш плідний період своєї діяльності оракули часто давали чудові практичні поради» [164, с. 34 – 35].

Із спостережень А. Ф. Анісімова відомо про цілеспрямований і завчасний збір потрібної для антиципування інформації сибірськими шаманами [10]. Раніше циганки-ворожки, ходячи по селах, намагалися при кожній можливості вивідати інформацію у сусіда про сусіда і використовували її в процесі ворожби. Все це – приклади серйозного відношення ворожбитів до такої справи, як збір вихідної інформації для передбачення.

Те ж саме можна сказати про мантичні процедури. Незважаючи на їхню містичну форму, вони можуть стимулювати роботу цілком раціональних механізмів людської психіки. Якутський лікар-психіатр Д. Д. Сафронов, досліджуючи шаманське передбачення, дійшов такого висновку: «За допомогою відомих їм прийомів і засобів шамани приводили себе до такого стану, коли забуте «нагадують духи». Напевне, це був стан самогіпнозу, а те, що отримано як повідомлене «духами» – виринутий у цьому стані власний досвід неусвідомлюваних до цього часу або забутих життєвих ситуацій та їх взаємозв'язків, досвід, що стає дороговказом до розв'язання якоїсь задачі» [422, с. 120].

Другим компонентом мантичної культури антиципування є страхувальні прийоми. Незважаючи на будь-які містичні та псевдомістичні (тобто, по суті, раціональні) прогностичні прийоми, помилки в передбаченні неминучі. Тому надзвичайно важливим моментом діяльності мантика-професіонала є той випадок, коли його передбачення не підтверджується. Серйозні професіонали до цього готуються завчасно. Один бік цієї підготовки – страхувальні прийоми. Типовими серед них є багатозначність прогнозу, використання тлумачних символів, якомога ширших прогностичних категорій, якомога розмитіша їх імовірна оцінка та просторово-часова локалізація тощо. Як писав М. Монтень: «...головний успіх таких ворожбитів – це таємничість, двоїстість та химерність пророчої

мови, в яку автори цих книг не вкладали певного змісту через те, щоб нащадки знаходили тут все, чого вони бажатимуть» [314, с. 56].

Другий бік такої підготовки – це відшукування виправдання в тому разі, коли прогноз не збувся. Цей третій компонент мантичної культури антиципації можна назвати апологетичними прийомами.

Четвертий компонент краще було б назвати прогнозо-реалізаційними прийомами, розуміючи під цим випадок, коли здійснення прогнозу є результатом діяльності самого ворожбита. Таке явище може бути неусвідомлюваним, а може бути і навмисним.

Один із численних варіантів цього явища полягає в тому, що прогнози можуть мати сугестивний характер. Д. Д. Сафронов називає передрікання загибелі шаманами специфічною формою антипсихотерапії. Людина в цьому разі починає відчувати «себе повністю відданою під владу духів, викликаних шаманом, щоб покарати його. Навіювання переходить у самонавіювання. Почуття страху, приреченості викликало несприятливий обмін речовин, паралізувало волю до життя, розум, і все це врешті-решт розладнувало перебіг фізіологічних процесів в організмі. Сліпа віра в здійснення всіляких передбачень і пророцтв сковувала людину, примушувала її робити невластиві для неї вчинки, допускати серйозних помилок, які в змозі були призвести до трагічного фіналу. І жертва неминуче гинула» [422, с. 119].

У інших же випадках може застосовуватись і шахрайство, інсценізація здійснення прогнозу або його свідоме підстроювання. Наприклад, тому, кому передбачена смерть, підсипається отрута, а того, кому передрікається одужання, просто виліковують.

І, нарешті, п'яту групу прийомів можна назвати рекламними, бо успіх професійного ворожбита значною мірою залежить від його іміджу серед клієнтів. При цьому цей імідж далеко не завжди досягається самою справою, демонстрацією мантичної майстерності. Це може робитися і шляхом розпускання чуток, що гіперболізують, міфологізують прогностичну здатність ворожбита. Нерідко він і сам охоче розповідає про свої вражаючі

успіхи в передбаченні майбутнього, які ним були досягнуті в минулому. При цьому він може й мимоволі вдаватися до перебільшень та фантазування, по типу мисливських і рибальських байок, а може це робити з метою самореклами свідомо.

Отже, успіх професійної діяльності прогнозіста визначається не одними власне антиципаційними прийомами. Насправді культура професійного антиципування є чимось більшим, включаючи до свого складу цілу низку допоміжних прийомів. Це варто врахувати в процесі аналізу як прадавніх, так і сучасних форм професійної прогностичної діяльності.

Розвиток пралогічної антиципації тривав дуже довго. Свого розквіту вона досягла у стародавньому світі. У Древній Греції і Стародавньому Римі ці форми антиципації стали особливо витонченими, а Дельфійський оракул, напевне, був вершиною соціальної інституціалізації цієї форми антиципування. При цьому система професіональних прогнозістів та їхня діяльність стала дуже диференційованою (авгурія – ворожіння по польоту птахів, гаруспіція – ворожіння по печінці, протигія – інтерпретація природних аномалій, онірологія – тлумачення снів, астрологія, фізіогноміка, хіромантия і т.п.).

Соціальні інститути антиципації в стародавньому світі обслуговували не тільки суспільні та особисті потреби в передбаченні майбутнього. У багатьох стародавніх суспільствах царі вибиралися за передріканням жреців. Зокрема, таку функцію виконував і Дельфійський оракул. Тому деякі претенденти підкупляли жреців, щоб вони саме їх передрікали царями.

Процедури ворожби використовувалися також і в судових справах для визначення винуватця або злочинця. За допомогою оракула греки призначали і міру покарання. На думку правознавця А. Б. Венгерова, соціальні інститути передбачення, права і моралі прадавніх і ранньокласових суспільств складали одне ціле, і тільки пізніше поступово відокремилися в самостійні інституції [115].

Загалом історичну динаміку розвитку паралогічної антиципації можна коротко узагальнити у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Етапи розвитку пралогічної антиципації

Пралогічна антиципація	Рання, безпрофесійна фаза (палеоліт, мезоліт)	Середня, професійно-рольова фаза (неоліт)	Розвинута фаза, організаційно-рольова (ранні аграрні суспільства)	Реліктова, субдомінантна фаза
Прогнозування та проектування майбутнього	Мантіка усна	Мантіка усна	Мантіка. Поява ручної писемності і фіксація діахронічних та синхронічних подій, а також антиципаційних дискурсів.	Мантіка набуває периферичного значення. Перестає використовуватися при прийнятті суспільних рішень, а в особистому використовується несистематично.
Упередження та творення майбутнього	Примітивно-знаряддєве збирання та полювання, що супроводжується магією.	Різкий розвиток мисливської техніки, що супроводжується магією.	Доместифікація тварин і рослин та розвиток сільсько-господарської техніки, переважно ручне землеробство, що супроводжується магією.	Магія перестає використовуватися в суспільному житті, а в особистому житті використовується несистематично.

Таким чином, інститут пралогічної антиципації виконував багато важливих функцій в стародавніх суспільствах, пройшов допрофесійну, професійну та професійно-організаційну фази, сформував специфічну культуру професійного та повсякденного антиципування, але з розквітом релігії втратив своє панівне становище і поступився місцем іншому

соціальному інституту антиципації – пророцтву, яке більш детально розглянемо у наступному підрозділі.

3.2. Домінування теологічної антиципації в розвинутих аграрних суспільствах

На сьогодні психологічні аспекти релігії все частіше стають предметом наукового аналізу [204; 212; 380; 513]. Проте багато проблем психології релігії все ще лишаються поза увагою дослідників. До них належить перетин проблематики психології релігії та психології антиципації. Це спонукає нас звернутися до психологічного аналізу того явища, якому ми свого часу дали назву теологічної антиципації [63]. Під останньою розуміється різновид вищих форм людського антиципування, опосередкований сакральною символікою, релігійними уявленнями про світ і прагненням організувати процес антиципування у формі діалогу з Богом. Дослідниками релігії накопичено вже чимало даних, на які можна дещо по-новому поглянути через парадигму культурно-історичної психології та психологічної теорії антиципації.

Тому буде доцільним зробити психологічний аналіз специфічних особливостей теологічної антиципації порівняно з іншими різновидами антиципування.

У основі пралогічного антиципування лежить переконаність в тому, що людина сама, власними силами може зазирнути в майбутнє. Цього можна досягти, на її думку, як шляхом безпосереднього сприймання того, що буде, так і шляхом опосередкованого пізнання (прикметного, предметно-засібного, абстрактно-семіотичного). Але багатовіковий гіркий досвід доводив обмеженість таких прогностичних спроб людини. Це розчарування, можливо, і примусило людей прагнути до діалогу з вищими, надприродними істотами – богами, – яким, на їхню думку, і минуле, і майбутнє відкрите, як на долоні.

Такий принцип організації людського передбачення є суттєво іншим, ніж той, який покладено в основу пралогічної антиципації. Цей різновид і цю фазу антиципації ми будемо називати теодіалогічною або просто теологічною.

Спочатку пралогічна та теологічна антиципація поєднувалися, але з розвитком релігії теодіалогічна відокремилася в цілком самостійну форму. Простежимо цей процес на прикладі розвитку феномена пророцтва. Цей дуже важливий момент зафіксовано в Біблії. У 1-й Книзі Царств (9:9) є таке зауваження: «Колись в Ізраїлі, коли хто-небудь йшов спитати бога, говорили: «підемо до провидця», бо той, кого зараз називають пророком (в оригіналі «набі»), колись називали «провидцем» (євр. «рое»)» [394, с. 38].

Провидець, тобто той, хто здатен до ясновидіння, був представником пралогічного типу передбачення, незважаючи на те, що тепер він робить спроби виходити на контакт з богами. Цей діалог з богами має допоміжний характер щодо ясновидіння та мантичних процедур. У пророка ж цей компонент, навпаки, стає домінуючим, основним, тоді як застосування ворожильних засобів відмирає. Тим самим здійснюється культурно-історичний перехід до якісно нового типу антиципування.

Такий перехід пов'язаний із змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Доки боги в уяві людей відповідали, так би мовити, кожен за свою сферу діяльності, їхні можливості також були обмеженими, хоч були і більшими, ніж у простих смертних. Суттєво ситуація змінюється, коли з'являється ідея єдиного універсального Бога, всемогутнього і всюдисущого. Саме такий універсальний Бог може дати, на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, відповідь на будь-яке питання про майбутнє. З цієї причини мантичні процедури все більше поступаються місцем діалогові з Богом, доки не з'являється теологічна форма антиципації як цілком самостійне явище.

Діалог з Богом, на наш погляд, можна вважати своєрідним прийомом інтелектуальної діяльності. Згадаймо, що у складних ситуаціях ми

намагаємося уявити, як би на нашому місці діяла авторитетна для нас людина. Таке фантазування значною мірою сприяє більш досконалій організації наших міркувань і відшукуванню кращого рішення.

Таку ж функцію може виконувати для віруючого і Бог, який для нього є надзвичайно авторитетною надлюдською істотою. Тому і уявний діалог з ним може, можливо, ще більшою мірою посилювати розумові потенції людини, інтенсифікувати процес міркувань.

На думку українського філософа О. І. Предко, який досліджував психологічні аспекти релігії, у контексті відношення «людина – Бог» криються передумови ідеї осягнення релігії як психологічного феномена. У даному разі сходження людини до Бога здійснюється шляхом розкриття можливостей свого внутрішнього «Я», взаємозв'язку людського та божественного, внаслідок якого здійснюється творення особистості, її преображення [380].

Отже, діалог пророка з Богом, або ж рольове перевтілення в особу, вустами якої говорить Бог, крім всього іншого, можна ще розглядати і як прийом мобілізації, інтенсифікації та організації інтелектуальних зусиль, спрямованих на передбачення майбутнього. При цьому пророк користується звичайно своїм власним досвідом, знаннями, спостереженнями за обставинами, а «богодухотворіння» є, свого роду, каталізатором процесів трансформації досвіду, знань та спостережень у прогноз майбутнього.

Серед пророків часто зустрічалися люди з широким політичним кругозором, які знали про події, що відбувалися далеко за межами Палестини, вони мали знання з історії і, взагалі, були яскравими особистостями. Щоправда, у пророчій корпорації, як і в будь-якій іншій, такими були не всі. Були, навіть, і такі пророки, які викликали недовіру і насмішки своїх сучасників. Досить багатьох з них навіть сучасники вважали за людей хворих, несповна розуму. Але серед пророків було немало і високоінтелектуальних людей, які мали реальний і дуже значний вплив на народ. Завдяки своєму інтелекту, знанням, спостережливості, ці люди дійсно

були здатні бачити далі, ніж інші, що піднімало їх як над народом, так і над можновладцями. Тому як перші, так і другі виявляли неабиякий інтерес до їхніх пророцтв.

Здійснюючи пророцтва, пророки вітхозавітних часів, на думку І. М. Дьяконова орієнтувалися на найближче їм майбутнє [184, с. 549]. Їхні пророчі проповіді містять прямі чи опосередковані натяки на конкретні події й персоналії тих часів, про що неодноразово писали історики. Згодом конкретні реалії забулися, що вкупі з густою метафоричністю біблійних текстів дало потім підставу століттями пізніше переносити їх на зовсім інші реалії, які пророки і не мали на увазі. Хоча можливо не останню роль у зазначеному ефекті зіграло й те, що пророкам вдалося дуже влучно виокремити концептуальні моделі типових перебігів типових соціальних подій, які були високою мірою історично інваріантними.

Згодом, зазначає І. М. Шифман, пророча проповідь перетворилася в специфічний риторичний жанр, характерними рисами якого є ведення мови від імені Бога, підвищена емоційність та поетичність [506, с. 38].

С. Аверінцев, аналізуючи пророчі тексти, пропонував ділити їх на власне Пророків, до яких він відносив Ісайю, Ієремію, Ізеекіля, Амоса і апокаліптиків, до яких він зараховував Даніїла, деяких малих пророків та авторів анонімних апокрифічних провісників. Перші не говорили на відміну від других про кінець світу, есхатологічний перехід історії [3, с. 30]. Апокаліптиків та пророків відрізняло не лише ставлення до історії, але й до власної місії. Пророки виступали всенародно і відкрито, а апокаліптики намагалися лишатись анонімами [3, с. 300].

Пророцтво вважають особливим літературним жанром також Л. Н. Гриднева, С. А. Демченков [169]. Як літературний жанр будь-яке пророцтво, як правило, складалося з двох частин: передрікання бід, які пошле Яхве в тому разі, якщо народ буде йти неправедним шляхом (точніше тим, який або дійсно веде до біди, або просто не на руку самим пророкам), і проблески надії в тому разі, коли народ одумається. Іншими словами,

пророцтва включали в себе і батіг, і пряник, ніколи не будучи на всі 100 відсотків песимістичними чи фаталістичними. Пророцтва були одночасно і вболіванням за свій народ, і маніпуляцією народом у власних інтересах.

Якщо проаналізувати діяльність найдавніших вітхозавітних пророків, то добре помітно, що в ній ще дуже багато рис шаманства, з надр якого пророки і виникли. Це стосується і зовнішності, і прийомів діяльності. Наприклад, у Біблії про одного з найдревніших пророків – Ілля, пишеться, що він мав довге волосся, плащ, посох у руці, тобто традиційні атрибути шаманів різного типу. Сонми ж пророків влаштовували колективні камлання, тобто тривалі та інтенсивні танці під музику з метою довести себе до екстазу, щоб дух святий зійшов на них. Це також прийоми шаманської практики.

Але з появою пророків нового типу, так званих пророків-письменників, шаманські елементи починають зникати і відходити на другий план. «Пророки-письменники, – пише М. І. Рижський, – багато в чому відрізнялися від своїх попередників типу Іллі та Єлісея. Ті постають перед нами типовими шаманами-чудотворцями, великими чаклунами. Пророки-письменники VIII–IX століть теж, якщо вірити Біблії, в деяких випадках зцілювали смертельно хворих, «творили чудеса» і «давали знамення». Але в цілому вони виглядають зовсім не легендарно... Їхні виступи були найтісніше пов'язані з умовами соціального і політичного життя свого народу, вони були людьми свого часу і, якщо передрікали, то близьке майбутнє. Вони пророчили для своїх сучасників, а не прийдешніх поколінь, що приписували і приписують їм більш пізні богослови, інтерпретатори їхніх пророцтв. Ті пророки жили інтересами свого часу» [394, с. 89].

Передбачаючи майбутнє і розповідаючи про нього у своїх виступах або творах, пророки кожного разу мали на меті щось конкретне: або застерігали від біди, яка, на їхню думку, загрожувала народові, або втішали в скрутну годину і вселяли в душі людей надію на майбутнє. Усе це робилося в релігійній формі, від імені бога Яхве, який, як вони запевняли, говорить їхніми вустами. «У кожному конкретному випадку, – зауважує

М. І. Рижський, звичайно важко вирішити, як ставився пророк до своїх пророцтв, чи вірив він сам в те, що складене ним, відкрите йому Богом. Цілком можливо, що деяким пізнішим пророкам, як і їхнім древнім попередникам шаманам, було властиво впадати в екстаз, і в цьому стані (чи у сні) їм здавалося, що вони бачать Бога, ангелів, слухають їхню мову... Але, можливо, не менш імовірно й інше – розповіді пророків про видіння і про одкровення уві сні і наяву через те, що і пряма мова від імені Бога, стали в пророчих виступах не більш ніж літературною формою і ораторським прийомом, освяченими традицією» [394, с. 90].

Отже, пророцтво може бути і риторичним і літературним прийомом.

Але пророки-письменники для того, щоб досягти впливу на народ, не покладалися лише на власні прогностичні здатності. Вдавалися вони і до не зовсім чистих прийомів. Найбільш типовими з них були пророцтва «заднім числом» або приписування своїх пророцтв якому-небудь древньому пророку. Взяти хоча б Второїсайю. Автора цих пророцтв біблеїсти називають «Великим анонімом». Цей анонім передрік падіння Вавілону під навалом персів і навіть назвав ім'я їхнього майбутнього царя Кіра. Але таку подію в ті роки багато хто міг передбачити, бо це було майже очевидним. Тому таке пророцтво навряд чи хтось із сучасників став би вважати «божим одкровенням». Інша річ, якщо таке пророчив у далекому минулому якийсь древній знаменитий пророк. Тільки в такому разі передбачення могло сприйматися як навіяне Господом і справляло відповідне враження і утверджувало тим самим віру в другу частину пророцтва – про повернення євреїв на батьківщину, відбудову храму та встановлення світлого майбутнього Ізраїлю.

У інших же випадках пророцтв «заднім числом» за древні видавалися не тільки власні прогнози, але й просто події, що вже сталися. Усе це робилося знову ж для того, щоб пробудити віру у другу частину передбачуваного, яка і була вже власне пророцтвом.

Таким чином, «професіоналізм» пророків тримався не лише на, власне, прогностичних здатностях, але й на маніпулятивних прийомах.

Незважаючи на це, народу потрібні були пророки. Ось як подібні настрої відображені в Біблії, де описується період релігійних репресій Антиоха щодо Іудеї. «Для чого, боже, відринув нас назавжди? Возгорівся гнів твій на овець пажиті твоєї. Все зруйнував ворог у святилищі. Зовсім осквернили житло імені твого. Спалили всі місця зібрань божих на землі. Знаменій твоїх ми не бачимо, нема вже серед нас пророка, і немає з нами того, хто би знав, доки це буде» (Пс.73: 1-10).

Поступово в Іудаїзмі (III – II століття) складалося переконання, що час пророків і чудес пройшов. Іудейські богослови провели своєрідну «чистку» накопичених пророцтв і канонізували їх, лишивши з них ті, які згодом утвердилися як ортодоксальна догматика. Це не означало, що пророцтва більше не писалися. Скоріше навпаки. У біблеїстиці такі твори мають назву «псевдоепіграфів». Але офіційно оголошувати себе пророком стало небезпечно. Це могло накликати гоніння із боку богословів, що набрали офіційного статусу. Канон став закритий. А тим авторам, які намагалися пророкувати, не лишалося нічого іншого, як підписуватися іменами древніх пророків.

Офіційні пророки з'явилися вже тільки з появою християнства. Сам Ісус Христос, легендарний засновник цієї релігії, вважається за пророка. В Євангелії пишеться про Ісуса, що він «пророк сильний в ділі і слові перед Богом і всім народом» (Лука, 24:19). Дехто навіть вбачав у ньому воскреслого пророка Ілію або Ієремію. Іншим знаменитим християнським пророком був Іоан, який написав «Апокаліпсис» (одкровення). Але згодом був канонізований і Новий Завіт.

Таку історію мав «пророчий рух», який сформував нову форму людської антиципації – теологічну. Як писав М. І. Рижський, «У пророків Древнього Ізраїля (як і у професійних служителів будь-якої іншої релігії) з плином часу невідворотно повинен був виробитися певний набір прийомів і

«правил», які пророку «належало» знати і яких він повинен був дотримуватися як у своїй поведінці, так і в змістові та формі проповіді, тобто своєрідний «пророчий етикет»[394, с. 91].

Пророк повинен був подавати «знамення» і вступати в особистий контакт з богом, отримуючи від нього уві сні чи наяву «одкровення» і «видіння», в яких Яхве розкривав пророку свої плани на майбутнє, «бо Яхве-бог нічого не робить, не відкривши своєї таємниці рабам своїм, пророкам» (Мм. 3 : 7). У проповідях пророку Яхве треба було восславляти свого бога і всіляко висміювати і гудити чужих, а також погрожувати від імені Яхве страшними карами Ізраїлю за його постійні зради своєму богові, за порушення божих заповідей і «завітів» і обіцяти спасіння й щасливе майбутнє «обернувшись» і загибель від руки Яхве всіх ворогів Ізраїлю... Пророки Ізраїлю все це виконували у формах, закріплених традицією, у звичних для слухачів виразах, образах і метафорах, які передавалися з покоління в покоління, від одного пророка до іншого.

Усі ці традиції вітхозавітних пророків перейняли і пророки Нового Завіту, в тім числі й Ісус Христос. Основним прийомом теологічного антиципування був і лишається діалог з єдиним, всемогутим і всезнаючим Богом. Після канонізації Біблії сюди ще приєднується трактування святого писання стосовно тих чи інших проблем майбутнього.

Але окрім процедурних прийомів, у християнстві є детально розроблена антиципаційна схема перебігу світового процесу в цілому. Ця схема, як відомо, носить есхатологічний характер, передбачаючи кінець світу, страшний суд і встановлення Царства божого. Весь перебіг світових подій тепер здійснюється між двома точками: створенням світу і його кінцем. При цьому хід усіх цих процесів наперед визначений божим провидінням, спланований господом.

Слід зауважити, що така загальна модель світового процесу суттєво відрізняється від дохристиянських уявлень про циклічність світу. Навіть у Старому Завіті, на відміну від Нового, світосприймання має циклічний

характер. Так, у Еклезіаста ми читаємо: «Що буде, те й буде; і що робилося, те й буде робитися, і немає нічого нового під сонцем. Буває щось, про що говорять: «дивись, оце є нове»; але воно було ще у віках, що були до нас. Немає пам'яті про попереднє; та й про те, що буде, не лишиться у пам'яті у тих, хто буде після» (Екл. гл.1, 9–11). Або ще трохи далі: «Що було, те й є тепер, і що буде, то вже було; і Бог воззове пройдешне» (Екл., гл.3, 15).

Таке уявлення про часову структуру світу бере свій початок ще від первісних часів. Орієнтування в часі тоді спиралося на ритмічні зміни річних природних циклів, а також людських поколінь. Поступове накопичення, письмова фіксація і осмислення соціально-історичного досвіду зруйнували врешті-решт уявлення про циклічність світу і замінили її лінійною моделлю перебігу світових процесів. Спочатку ця лінія була відрізком між початком і кінцем світу, і тільки пізніше уявлення про час набули сучасного вигляду, свого роду нескінченної стрілки, що сягає з минулого через теперішнє в майбутнє.

Таким чином, теологічна антиципація не тільки відрізняється від пралогічної своїми прийомами, але й базується, в розвинутих своїх формах, на інших фундаментальних антиципаційних схемах, існує в контексті іншого, есхатологічного світохронотопу.

Найзнаменитішим пророчим писанням Нового Завіту є Апокаліпсис (одкровення) Іоана Богослова, який був одним із найближчих учнів Ісуса Христа. На схилі віку, через кілька десятиліть після страти Ісуса, побачив, як він пише, видіння, в якому до нього з'явився Ісус і сповістив йому про те, що буде. У цих видіннях сповіщалося про кінець світу, всезагальну загибель, всезагальне воскресіння і страшний суд, після якого праведникам буде дароване вічне життя в раю, а грішникам – вічна мука в пеклі. Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що ця книга була однією з найважливіших віх культурно-історичного формування людської психіки. Це був кардинальний злам, принципова зміна в людському світосприйманні. На багато століть для мільйонів, а, може, й мільярдів людей одним із центральних компонентів

психічної діяльності стало тривожне очікування кінця світу та підготовки до нього. Апокаліптичний страх був водночас і радісною надією в залежності від власної гріховності чи праведності [162].

Такого очікування всезагального кінця не було в більш ранніх культурно-історичних типах людської психіки. Воно не було характерним ні для еллінізму, ні для вітхозавітної епохи. Ніякі природні чи соціальні катаклізми не пов'язувались з очікуванням кінця світу, всезагальної загибелі. З утвердженням християнського світосприймання природні аномалії або соціальні потрясіння почали сприйматися як знамення кінця світу, як про це сказано в Апокаліпсисі. Часто це викликало спалахи есхатологічних очікувань, всезагальний жах перед великим кінцем і всезагальну паніку.

Гарячкове очікування кінця світу породжувало в широких масштабах прагнення до аскетизму, появу мучеників, які намагалися земними муками спокутувати гріхи земні і уникнути мук небесних. Широкого розповсюдження набрали різноманітні апокаліптичні розрахунки точної дати кінця світу. Апокаліптичні передчуття викликали будь-які круглі дати. Особливо панічним був 1000 рік від Р.Х. У багатьох місцях жах сягав розмірів соціального психозу.

Говорячи про розвиток пророцтва як культурно-історичної форми антиципації не можна обминути увагою відому фігуру Нострадамуса. Психологічний аналіз феномена пророцтв Нострадамуса цікавий як з точки зору поглиблення знань про історико-культурний розвиток людської психіки у період епохи Відродження, так із огляду на вивчення психології сучасної людини, оскільки пророцтва Нострадамуса надзвичайно популярні і в наш час. Існує практично неозора кількість друкованих публікацій та Інтернет-матеріалів, присвячених антиципаціям цього автора [72; 1423; 350; 351; 493]. Однак серед них є вкрай мало зроблених професійними науковцями. Як рідкісний виняток у цьому плані можна назвати насамперед роботи істориків Е. О. Берзіна [72] та О. О. Пезенського [350; 351].

Долучатися до Нострадаміани вважається заняттям, не гідним серйозного науковця. І дійсно твори Нострадамуса з позицій сучасної науки важко назвати науковими навіть з великою натяжкою. Хоча в епоху Відродження межі між наукою й астрологією та іншими паранауками не було. І нова нерелігійна наука і астрологія однаково переслідувалися у свій час Церквою в епоху середньовіччя. Практично всі відомі науковці епохи Відродження водночас займалися і астрологією, магією тощо. Різко критичні настанови до астрології та інших паранаук з'явилися в епоху Просвітництва. Саме тоді кордони науки стали окресленими і виник водорозділ між науковим та ненауковим знанням. Настрої до астрології та містики стали настільки гостро критичними, що, як зазначає О. О. Пензенський [351], в аналізах творчості вчених епохи Відродження намагалися обходити увагою заняття цих вчених астрологією, магією тощо.

Однак, навіть, якщо якийсь різновид людської діяльності або форма свідомості є ненауковим зовсім не означає, що їх не треба досліджувати з наукової точки зору. Це треба робити неупереджено, аналітично, уникаючи як ультракритичних настанов, так і апологетики. Перші роботи у такому ключі вже почали з'являтися і серед психологів (І. Г. Белявський [71], О. В. Яремчук [526]), і серед філософів (І. В. Владленова [124], А. Т. Щедрін [513]).

Тож зробимо спробу долучитися до цієї конструктивної тенденції і проаналізувати феномен пророцтв Нострадамуса в контексті парадигми сучасної культурно-історичної психології і виокремити психологічні особливості антиципаційної технології Нострадамуса, розглядаючи її водночас і як індивідуальний, і як суспільний феномен.

Нострадамуса найчастіше називають пророком. Це не зовсім точно, але й не зовсім безпідставно. Справа в тому, що пророцтво після канонізації Біблії не зникло зовсім, незважаючи на те, що офіційна церква проголосила кінець епохи пророків. Усе, що має статися, вже описано в Біблії, і лишається лише розтлумачити святе писання. Тому більшість новітніх пророків і

займалася інтерпретацією старих біблійських текстів стосовно сучасних та майбутніх для них проблем. І все ж спроби новітнього пророцтва були численними. Але, безперечно, найбільш помітною фігурою в цьому плані був Нострадамус. Один з нострадамознавців зауважив, що «Століття» Нострадамуса чи не єдина книга, окрім Біблії, яка протягом 400 років друкувалася практично безперервно.

У своїх пророцтвах Нострадамус у цілому дотримувався християнської есхатологічної схеми світового процесу. Але він був людиною епохи Відродження, коли християнське світосприймання почало розхитуватися. Тому для Нострадамуса було характерним поєднання християнської антиципаційної схеми світового процесу з неоязичницькою циклічною. Уявлення про кінець світу доповнювалися поглядами на історію як на обертання Колеса Фортуни, тобто безликої долі, яка то підносить людей і народи на вершину успіху і добробуту, то скидає їх і розчавлює. Саме тому, як пише Е. О. Берзін, «матеріал передбачень Нострадамуса принципово однорідний. Що ж стосується окремих історичних подій, то він, напевне, чітко уявляв собі майбутнє років за 50 – 100, а далі його «історія майбутнього» стає все більш узагальненою, повторюючи вже використані автором сюжети і ситуації» [72, с. 244 – 245].

Як бачимо, Нострадамусу було тісно в рамках традиційних християнських схем, і він намагався їх модифікувати. Те ж саме можна сказати і про методи пророцтв. Одного діалогу з Богом йому було замало. Богонатхнення він поєднує з астрологічними розрахунками, а також спогляданнями чаші з водою на бронзовому триножнику, поки поверхня води не затуманювалася і не виникали видіння про майбутнє. Тобто Нострадамус доводив себе до екстазу, ілюзій, галюцинацій. Тому його методику пророцтва не можна назвати строго теологічною, бо в ній міститься багато пралогічних форм антиципування. Іншими словами, метод Нострадамуса – це не «чиста» теологічна антиципація, а її комбінований варіант.

Сказане зовсім не означає, що Нострадамус визнавав богонатхненне передбачення єдино можливим. Звертаючись до сина, він пише: «Зрозумій мене правильно, сину мій, я не вважаю, що знання цих речей може закріпитися зараз у твоєму слабкому мозку, і таким чином, я не вважаю, що передбачення досить віддалених подій лежить за межами можливостей розумної людини. Якщо розум вишиковує майбутні події, виходячи з сучасних йому подій, вони (майбутні події) не занадто сховані від нього і взагалі не є для нього одкровенням. Але досконале знання (майбутніх) подій неможливе без божественного натхнення, оскільки будь-яке пророче натхнення йде насамперед від Бога-Творця, а вже потім від талану і природи. З тієї ж причини передбачення збувається в тому місці, де воно передбачалося. А людська свідомість, все, що створене інтелектуально, не може бачити таємне, якщо йому не допомагає голос, що виходить з лімба через тонкий язичок полум'я, вказуючи, в який бік будуть розвиватися майбутні події» [72, с. 302 – 303].

Отже, Нострадамус розрізняв як богонатхненне, так і небогатхненне передбачення. При цьому першому він надавав незрівняно більшу цінність, ніж другому. Але як би низько не оцінював Нострадамус небогатхненне, раціональне передбачення, все ж саме воно допомогло йому дещо передбачити. Богонатхнення та інші подібні елементи відігравали тут допоміжну роль, роль каталізатора раціонального антиципування. Другою підвалиною успіху Нострадамуса як пророка була його вишукана страхувальна техніка, про яку ми вже згадували раніше. До цього можна додати ще невтамований і постійний інформаційний голод людей щодо пізнання майбутнього. Успіх Нострадамуса можна пояснити, виходячи з раціональної науки і не вдаючись до різноманітних окультних гіпотез.

Раніше ми вже говорили, що успіх професійного ворожбита чи пророка визначається не тільки його прогностичними прийомами. Щодо Нострадамуса, то ми знаходимо дуже довершену систему страхувальних прийомів. Окрім туманності та неоднозначності, в його пророцтвах

простежується слабка (або зовсім відсутня) прив'язка до конкретних місця та часу. У Нострадамуса добре розроблена система моделей історичних подій та їх перебігу. Тому рано чи пізно подібний прогноз обов'язково здійснювався, якщо в ньому не було вказано конкретного місця і часу. Особливо це стосується кризових стадій розвитку суспільств, в які жив і сам Нострадамус і живемо ми з вами. А саме в такі часи інтерес до передбачень посилюється. Катрени, хоч і туманно, але моделюють типові історичні події, типові послідовності історичних подій, і саме така узагальненість дає змогу наповнювати їх тим чи іншим реальним змістом.

Але Нострадамусом історія пророцтв не закінчилась. Вони з'являються постійно, хоч ніхто з них і не зажив настільки гучної слави, як король пророків – Нострадамус. Різного роду пророцтва генеруються і дотепер. Але поряд з пророцтвом все більшої сили набирив такий його конкурент, як логічне антиципування, найяскравішим виявом якого є наукове передбачення.

Утім наукове передбачення як найрозвинутіша форма логічної антиципації не витіснило повністю реліктових форм пралогічної теологічної антиципації. Останні досить поширені і дотепер. Пророча техніка Нострадамуса є насамперед комбінованим варіантом реліктів і теологічної і пралогічної антиципації. У ній є й елементи цілком логічного антиципування. Адже, як встановлено О.О. Пензенським, пророцтва Нострадамуса мають в основному політичний характер. При цьому Нострадамус дуже багато часу приділяв вивченню історії і, особливо, Стародавнього Риму, бо був глибоко переконаний, що історія схильна до повторення. Досконало Нострадамус знав і Біблію, де широко був представлений жанр біблійного політичного пророцтва.

Напевно, таким чином йому вдалося зробити новий крок в удосконаленні системи концептуальних моделей історичних подій та їхніх типових варіантів перебігу історичних процесів. На їх базі він і будував свої пророчі катрени, довірюючи їх класичними стразувальними прийомами у

вигляді якомога загальнішого та багатозначнішого формулювання прогнозів. Відчутну роль в популярності творів Нострадамуса зіграв і його поетичний дар, завдяки якому він свої катрени зміг перетворити на високохудожній літературний жанр.

Нострадамус жив та пророцтував у період втрати теологічною антиципацією домінантного становища на користь логічному антиципування, піднесення якого відбулося внаслідок набуття наукою панівного становища у суспільному житті.

Загалом фази розвитку теологічного антиципування можна зобразити у вигляді табл. 3. 2.

Таблиця 3. 2.

Фази розвитку теологічної антиципації

Теологічна антиципація	Зародкова, субдомінантна фаза	До канонічна Домінантна фаза	Канонічна домінантна фаза	Реліктова, субдомінантна фаза
Прогнозування та проектування майбутнього	Політеїзм, діалог, епізодичний діалог про майбутнє з окремими богами на спеціальні теми	Діалог з єдиним богом щодо всіх проблем майбуття, накопичення біблійних антиципаційних текстів	Канонізація антиципаційних біблійних текстів, розбудова організаційної структури церкви. Перецетрація на тлумачення біблійних текстів	Секуляризація суспільного життя
Упередження творення	Жертвоприношення духам та богам	Молитва, пожертвування церкві. Тяглове землеробство	Молитва, пожертвування церкві. Тяглове землеробство, а зняряддево більш озброєне. Розвиток ремісництва	Секуляризоване та демістифіковане землеробство та промислова діяльність

Розвиток теологічної антиципації ми розглянули на матеріалі християнства. Проте аналогічні процеси відбувалися і в ісламі та буддизмі.

В ісламі, навіть, визнається за пророків й значна частина пророків, канонізованих у християнстві. Так, в ісламі визнані як пророки біблійні персонажі: Адам, Нух (Ной), Ібрахим (Аврам), Муса (Мойсей), Іса аль-Масих (Ісус Христос). Деякі пророки – Лут (Лот), Айуб (Іов), Харун (Аарон), Дауд (Давид), Сулайман (Соломон), Ілійас (Ілїя), Ісхак (Ісаак), Йакуб (Іаков), Йунус (Іона) – є персонажами Старого завіту. Захарїя (Захара), Йахйя аль-Маданїя (Іоанн Хреститель), Іса – персонажі Нового заповіту. У ісламі фігурують також Шуайб, Худ, Салїх. Останні були послані богом до Аравії до Мухаммада. Оповідання Корану про Мусе, Лоті, Нухе і інших пророках майже ідентичне старозавітним переказам [211; 241; 400].

Іслам стверджує, що бог послідовно посилав на землю пророків, які повинні були проповідувати людям єдинобожність (Коран, VII: 63–64 і 71–72). При цьому цікавим у ісламського пророцтва є те, що серед пророків існує своєрідна ієрархія. Пророки вищого рангу називалися расул, прості пророки – набї, а потім імами.

У ісламських пророків, практично, кожна оповідь, як і у біблійних, будувалася за схемою, яка починалася з розповіді про те, як аллах попереджав людей про загрожуючу катастрофу, яка трапиться з ними через невіру, гріхи, неправедний спосіб життя. Проте люди не слухали напученням пророків, перекрутили зміст послань, унаслідок чого, наприклад, трапився потоп, про що в Корані детально розказується кілька разів.

Ряд оповідей про пророків, що фігурують в Новому заповіті (наприклад, про Ісу (Ісус)), відрізняється від християнської традиції. У Корані є три розповіді про Ісу і численні згадки про нього. Для Мухаммада Іса був не тільки пророком, але і попередником. Вустами Іси сказано: «Я – посланник аллаха до вас ...і благовествуючий про посланника, який прийде після мене, ім'я якому Ахмад» (61:6). Імена Мухаммад, Махмуд і ін. – різні форми від прикметника «славний» (хамід). «Ахмад» – означає чудовий ступінь (всеславний). З Ісой, на відміну від Нуха, Худа і інших пророків, не пов'язана ідея про прийдешню катастрофу, та він сповіщає про Судний день.

Але іслам не сприйняв євангельську версію про розп'яття Іси на хресті, його піднесення на небо і подальшій неділі. Відмінні від біблійної традиції риси має і пророк Сулайман.

Мусульмани додатково ввели в коло пророків не пов'язаних з Біблією осіб, які також не згадані в Корані. До таких відноситься Хидр, покровитель подорожніх, що приносить щастя і багатство. Пророком уважався Олександр Македонський – Іськандер Зу-ль-карнейн (тобто «Олександр дворогий», прозветься так через пов'язку з двома рогами, яка на Близькому Сході вважалася атрибутом влади), а також християнський святий Георгій (по-арабському Джурджіс), популярний на Близькому Сході. Серед жіночих персонажів до ісламських пророків відносяться Мар'ям (діва Марія), мати Ісуса, Хадіджа (перша дружина Мухаммада), Фатіма (дочка пророка і чоловіка Алі), і дочка фараона, яка врятувала Мойсея. Їх в ісламі називають «Чотири чисті жінки» і поважають особливо[400].

Проблема пророцтва стала однією з центральних в мусульманському догматизмі. Розрізнялися пророки, що одержали одкровення у вигляді прямої інформації або через неясні власні прорікання і сновидіння, і посланники (расул), яким послання приносили ангели. І ті, і інші хоча і були простими людьми, але вони були вибраними, їх навіть вважали гідно за ангелів. Їх можна було розпізнати по спеціальних ознаках: отримання одкровення в трансі, проповідь упокорювання і стриманість, авторитет серед людей і хороше походження, а також уміння творити дива. Останнє було прийнято не скрізь і явно несе на собі сліди впливу християнства. Чудеса даруються аллахом, і їх треба відрізняти від фокусів чарівників і факірів [100].

У буддизмі, як у християнстві та ісламі, також є пророцтва про прихід Утішника – пророцтва про Матрейя, того хто знаходиться за межами трьох гун – трьох складових буття: «минуле, теперішнє, майбутнє» або «бажання, дія і реальність». Майтрейя – майбутній великий пророк, будда прийдешнього світового порядку. Майтрея є єдиним, кого визнають всі

напрями буддизму. У Китаї Його називають Міле, в Японії – Міроку, в ламаїстицькій міфології – Майдар, Майдарі і Джампа [94; 227].

Попри наявність великої своєрідності у кожній із релігій, розвиток форм теологічної антиципації у контексті кожної з них мав багато спільних рис. Проісторично сталося так, що саме культурно-історичний розвиток християнської цивілізації першим сягнув ступеню переходу від аграрного до індустріального суспільства, де наука й техніка, порівняно з релігією, стала домінуючим чинником.

3.3. Піднесення логічної антиципації в індустріальних суспільствах та зародження неологічних форм антиципування у постіндустріальну епоху

Логічна антиципація зародилась, напевне, в той час, що й пралогічна та теологічна. Навіть у найдавніші часи знаходилися люди, які на відміну від усього загалу розуміли недосконалість мантичних та теологічних способів антиципування. Наприклад, до наших часів дійшло сказання про шумерського царя Нарам-Суена (кінець III тисячоліття до н.е.), який задумувався над таким запитанням: «Хіба лев коли-небудь влаштовував експіції? Хіба вовк коли-небудь запитував поради у тлумачника снів? Подібно до розбійника буду діяти я на власний розсуд?!» [1135, с. 118].

У стародавній китайській книзі «Мистецтво війни», написаній за 400 років до н.е. Сунь Цзи, є такі рядки: «Те, що називають «передбаченням», не може бути отримано ні від духів, ні шляхом проведення аналогій з подіями минулого, ні за допомогою розрахунків. Воно повинно бути отримано від людей, обізнаних зі станом противника» [1694, с. 35]. Цей стародавній автор наголошує, що воєнне передбачення повинно базуватися на ретельному збиранні інформації за допомогою добре поставленої розвідки.

У Стародавньому Римі Ціцерон написав книгу «Про Девінацію». Девінація (divinatio) – божественна (divus) здатність передбачати майбутнє. Інститут різного роду ворожінь, девінацій відігравав дуже важливу роль у стародавньому суспільстві. Але сама поява трактату про девінацію була обумовлена тим, що її доцільність почала вже братися під сумнів. Між філософами почали то розгортатися, то стихати дискусії з цього приводу. Як пише Ціцерон, успадкована від батьків, дідів та прадідів девінація користувалася високою довірою і широко застосовувалася в суспільному житті. «До появи філософії, яка була відкрита зовсім недавно, ніхто і не сумнівався в існуванні девінацій, і пізніше, коли філософія прокинулася, жоден авторитетний філософ не заперечував її» [486, с. 224].

Одним із наслідків цього було хоча б те, що починає усвідомлюватися існування не тільки божественної девінації, але й цілком земної, або, як її називає Ціцерон, – природної. Є люди, говорить він, авгурії (передбачення) яких «є продуктом не божого натхнення, а людського розуму. Бо вони самою природою передбачують майбутнє, як, наприклад, повені або світову пожежу, яка коли-небудь охопить небо і землю. А інші, які довго займалися державними справами, серед яких, наприклад, був афінянин Солон, здатні задовго передбачати зародження тиранії. Таких людей ми можемо назвати «досвідченими» (prudentes), тобто передбачливими (providentes), але ніяк не провидцями (divini)» [486, с. 233].

Критична рефлексія девінації з'являлася не тільки в полеміці між філософами. Девінація як соціальний інститут також починає втрачати своє панівне становище в давньоримському суспільстві. Усе це відбувається досить швидкими темпами. «Наші предки, – пише Ціцерон, – вважали бажаним здійснювати будь-які воєнні дії не інакше, як після здійснення ауспіцій. Але вже багато років війни ведуться проконсулами і пропреторами, які не мають права на ауспіції. Так що і через ріки переправляються без ауспіцій, і без трипуддя обходяться» [486, с. 271].

Таким чином, девінація почала здавати позиції як в теоретичному, ідеологічному, світоглядному, так і в соціально- та індивідуально-практичному плані. Водночас починає зростати свідомо довіра до можливості передбачення, природно властивого людині на основі спостереження, спеціальних знань та досвіду. Тобто ще в давнину з'явився усвідомлений потяг до пошуку і розвитку того, що ми будемо називати логічними формами антиципації. Логічні форми антиципації в найбільш яскравому вигляді знаходять свій прояв у сучасному науковому передбаченні. Але наукове передбачення хоч і найяскравіша форма логічного передбачення, проте не єдина. Логічна антиципація функціонує також і в буденно-практичному передбаченні. У ній роль абстрактно-логічних компонентів є також значною, хоч і доля уявних, образних і фантастичних елементів теж значна.

Вживаючи термін «логічна антиципація», ми маємо на увазі найширше розуміння поняття «логічний». Це зовсім не означає, що людина свідомо спирається на закони логіки як науки. Адже більшість людей сучасності і минулого набувають здатності мислити логічно не обов'язково вивченням курсу логіки, а шляхом соціалізації в соціумі, де є логічне мислення. Крім того, логіка як наука не знає свого предмета у всій його абсолютній повноті. Як зауважила дослідниця логічних аспектів передбачення К. П. Руденко, «реальне мислення в процесі передбачення потенційно багатше логічними структурами, ніж це відображено в правилах і законах формальної логіки» [410, с. 6]. Говорячи про логічну антиципацію, ми також не зводимо її тільки до свідомих форм. Практично будь-яке логічне антиципування включає значні інтуїтивні компоненти або майже повністю буває інтуїтивним.

Ті форми мислення, які вивчає сучасна логіка, є центральним утворенням, яке надає своєрідності всьому психічному складові сучасної людини. Логічні форми мислення взагалі і логічна антиципація зокрема є здобутком тривалого і складного культурно-історичного розвитку. У своєму більш-менш зрілому вигляді вони сформувалися в лоні Древньогрецької цивілізації, але і після цього вони не є чимось застиглим, а продовжують

еволюціонувати і далі. Це явище констатує сучасна логічна наука й історія логіки.

Говорячи про пралогічну, теологічну та логічну антиципацію, ми хочемо підкреслити відмінність однієї від другої, протиставити і співставити своєрідність кожної з них, незалежно від того, що всі ці форми можуть зустрічатися в одній і тій же соціетальній, а то й індивідуальній психіці, бо в їх основі лежать різні механізми. При цьому ми вважаємо, що саме логіка є ядром механізму найбільш високорозвиненого рівня антиципації сучасної людини. Саме тому цей різновид антиципації ми і називаємо логічною антиципацією.

Логічна антиципація – це отримання вивідного знання про майбутнє на основі наявних у людини знань про теперішнє й минуле, свідомо чи не свідомо опираючись на правила й закони відрефлексовані традиційною логікою. При цьому ядром їх є чотири відомих логічних закони: тотожності; виключення третього, протиріччя; достатньої підстави. У процесуальному ж плані логічне мислення взагалі і антиципування зокрема здійснюється у формі трьох типів умовиводів: дедуктивного, аналогового та індуктивного [238].

Більшість антропологів, які, досліджуючи архаїчну ментальність, звертали увагу на те, що люди суспільств первісного типу часто їх порушують, тоді як цивілізована людина у більшості випадків слідує їм інтуїтивно. Так, наприклад, Л. Леві-Брюль особливо підкреслював на порушенні первісним мисленням логічного закону тотожності, який вимагає у процесі міркувань не змінювати зміст думки, а також закон протиріччя, що забороняє про один і той же предмет робити протилежні за змістом судження.

Первісне мислення, або, як називав його Л. Леві-Брюль, пралогічне, керується законом партиципації (співпричетності), який дозволяє предметам і явищам як одночасно, так і в процесі ментальних перетворень приписувати різний зміст і бути на дивовижу не чутливим до протиріч, які цивілізованій

людині видаються очевидними [261]. Д. Фрезер пише про схильність архаїчної свідомості ототожнювати слово або зображення з самим предметом і вважати що вплив на слово чи зображення передається на оригінал тощо [475].

К. Леві - Строс, аналізуючи міфічне мислення також відзначає його суперечливість з логічної точки зору і зазначає: «У міфі все може бути; здається, що послідовність подій в ньому не підкоряється правилам логіки і порушує закон причинності. Будь-який суб'єкт може мати тут будь-який предикат, будь-які мислимі зв'язки можливі. І при цій уявній довільності одні і ті ж міфи з тими ж відмінними рисами і часто з тими ж подробицями зустрічаються в багатьох областях земної кулі» [263, с. 216].

Однак, якщо Л. Леві - Брюль та Д. Фрезер вважали, що між первісним і сучасним мисленням є велика якісна різниця, то К. Леві - Строс схиляється до думки, що суперечливість міфічного мислення, що притаманно архаїчній свідомості, полягає у функціональній спрямованості міфа, який якраз і повинен для людини розв'язати уявно протиріччя, якщо не це не вдається в реальності. «Логіка міфологічного мислення, – пише він, – так само невблаганна, як логіка позитивна і, по суті, мало чим від неї відрізняється. Різниця тут не стільки в логічній операції, скільки в самій природі явищ, що піддаються логічному аналізу. Втім, вже давно помічено, що залізна сокира не тому краще кам'яної, що вона «краще зроблена». Зроблені обидва однаково добре, але залізо – не те, що камінь. Можливо, одного прекрасного дня ми зрозуміємо, що в міфологічному мисленні працює та ж логіка, що і в мисленні науковому, і людина завжди мислила однаково «добре» [263, с. 241–242].

Ще одним критиком значних якісних відмінностей між первісним і цивілізованим мисленням був Ф. Боас, який вважав, що поширене враження про меншу наявність логічних зв'язків у мисленні людей первісного типу виникло через поверховість вивчення акраїчної ментальності та упередженість європейців через самовпевненість про свою вищість над примітивними

народами [78]. Ф. Боас вважав, що відмінність первісного мислення не стільки в принципах його організації, стільки в різних умовах існування первісної й цивілізованої людини.

Провідну роль в різниці умов життя надавав і К. Р. Мегрелідзе. На його думку, людина, як первісна, так і сучасна, може генерувати і сама безліч марновірств, якщо буде поставлена в певні умови, де залежність між дією та результатом є неоднозначна, «де успіх людини залежить не стільки від її старань, скільки від обставин, впливати на які вона не в змозі, де немає певності в тому, що певна дія і певний засіб приведе обов'язково до мети, де через об'єктивні причини не може бути гарантії отримання передбаченого результату і точно розрахованого цілездійснення, де дуже часто все залежить від гри випадка, що не підлягає контролю і впливу, як, наприклад, становище мисливця, рибалки тощо.» [299, с. 463 – 464]. А оскільки для первісної людини основними видами діяльності були мисливство і рибальство, тобто «гадальні умови», де гарантованого успіху немає, то це й породило особливо багато марновірств, характерних для людей первісних суспільств.

На наш погляд, наведені точки зору на міру відмінностей первісного та сучасного мислення взагалі і антиципаційного зокрема, не стільки полярні. стільки доповнюють одне одного. І фактор внутрішньої організації мислення, і фактор умов його формування є істотно важливими, хоча безперечно гіперболізовувати чи тим більше надавати мономольної ролі будь-якому з них, безперечно, не варто.

На первісній фазі дійсно засадничі згадані вище чотири когнітивні структури мислення, які потім були відрефлесовані у вигляді основних законів логічного мислення, які по-перше, або ще не були сформовані, або були ще слабко сформовані, бо були притаманними поки-що в основному креативній еліті («творчій меншості»), та то й окремим когнітивним лідерам.

Історик А. Тойнбі вважав, що цивілізаційний розвиток здійснюється за схемою «виклик – відповідь». Викликами він називав ситуації в розвитку суспільства, коли ставилося під загрозу існування соціуму і останньому треба

було або знайти адекватну відповідь, або колапсувати. Така відповідь, якщо й знаходилася, то не всім суспільством, а його творчою меншістю, яка потім вела за собою пасивну більшість [460].

Нові структури логічного мислення винаходилися, напевно, так, як і технічні винаходи, – не всім суспільством, а окремими особливо креативними особистостями, які потім екстериоризували цю нову психічну форму спочатку у творчу меншість, з якої згодом вона могла поширюватися і на більшість. При цьому для творчих особистостей наявність критичних умов зовсім не є обов'язковою, бо творчість може мотивуватися й прагненням до самоактуалізації.

Окрім наявності логічних форм організації мислення для становлення логічного мислення є важливим запас, накопичений соціумом раціональних знань. Чим їх більше у розпорядженні індивіда, тим частіше він буде організовувати мислення за логічним типом, адже, скажімо, для здійснення дедуктивного антиципування потрібен засновок, тобто знання, узагальнені раціональні судження про хронопаттерни подій. Без нього володіння дедуктивним умовиводом не дасть користі для прогнозування.

Для творення опредметнення майбутнього часто потрібні тенічні засоби і чим їх потенційно менше є в розпорядженні індивіда, тим меншою мірою він нього буде залежати успіх його діяльності щодо впливу на предмети й явища довкілля.

Таким чином, для функціонування й розвитку логічного антиципування потрібне і володіння логічними формами, і запас знань, і технічне оснащення людини. Чим більше останніх накопичувалося, тим більшою мірою могли застосовуватися та вдосконалюватися логічні форми.

Накопичення раціональних знань, а також когнітивних (наприклад, семіосфери) та технічних винаходів призвело спочатку до промислової, а потім науково-технічної революції. Три століття тому на теренах Європи почали виникати перші індустріальні суспільства, які з XVII ст. розпочали свою експансію на існуючі на той час аграрні та первісні суспільства.

У індустріальних суспільствах наука стала домінуючою формою суспільної свідомості і відтіснила на периферію релігію та магію, з якими була пов'язана теологічна та логічна антиципація [322; 324;].

Тому розгляд логічної антиципації ми почнемо з найбільш яскравої, найбільш розвинутої її форми – наукового передбачення. Звичайно існує й буденний рівень логічного антиципування, але й він через розвиток у індустріальних суспільствах всеохоплючої системи освіти несе на собі відчутний вплив технологій наукового передбачення та планування.

Наукове передбачення виникло, по суті, з виникненням науки і розвивалося разом з нею. Прогностичність є однією з найважливіших оцінок будь-якої наукової теорії, а функція передбачення була завжди однією з основних функцій науки [172; 199; 328; 346; 379; 411; 521].

Історія науки дає величезну кількість вдалих наукових передбачень. Вони мали як гносеологічний характер, тобто випереджали процес пізнання, відкриття вже існуючих об'єктів та явищ (відкриття планети Уран Левер'є шляхом математичних розрахунків, передбачення відкриття нових елементів Д. І. Менделєєвим і т.п.), так і онтологічний, тобто випереджали саму дійсність, появу самих об'єктів та явищ (передбачення сонячних затемнень, землетрусів, погоди і т.п.). І чим більшої сили набирала та чи інша наука, тим більше зростали її прогностичні можливості. Але спроби осмислити сам феномен наукового передбачення розпочалися в основному в нашому столітті. У 1950-х роках почали закладатися основи загальнонаукової методології передбачення – прогностики [138; 142; 298; 387], а також окремих її різновидів: науково-технічного передбачення [186; 295], соціального [70; 128; 129; 136; 158], політичного [153; 154; 347;], педагогічного [195;], демографічного, метеорологічного [144] і т.д.

Психологічні особливості наукового передбачення порівняно з пралогічним та теологічним антиципуванням полягають у тому, що, по-перше, наукове передбачення спирається на наукові уявлення про світ взагалі і про об'єкт передбачення зокрема, які суттєво відрізняються від релігійних

та мантичних. По-друге, наукове передбачення від пралогічного та теологічного відрізняється методологією антиципування. Така відмінність вже починається із запитів на інформаційні передумови антиципування. Якщо суб'єкт підходить з наукових позицій, то він обов'язково прагне зібрати якомога більше інформації стосовно об'єкта антиципування (шляхом спостереження, експериментування, за допомогою комунікації, якщо об'єктом передбачення є людина). Подібна установка присутня і в буденному антиципуванні. Тут теж є прагнення зібрати емпіричну інформацію про те, що треба передбачити. І методи збору вихідних даних тут теж схожі. Різниця тільки в тому, що життєве спостереження й експериментування не так строге, систематичне і складне, як наукове.

Але якою б природною не здавалася вимога збирання вихідної інформації, для пралогічного і теологічного антиципування вона не є обов'язковою. Ясновидець, якщо він вірить у свій дар, намагається «напрямую», через завісу часу побачити майбутнє. Навіщо в такому разі йому збирати інформацію про об'єкт передбачення? Будь-який ворожбит, маніпулюючи картами, кісточками, маятником чи іншим знаряддям, теж не потребує вихідної інформації. Мантична процедура цілком обходиться і без неї. Не потребує вихідної інформації і пророк, бо майбутнє знає Бог і все завдання полягає в тому, щоб про це у нього розпитати.

Інша справа, коли збирання вихідної інформації ясновидцем і пророком може здійснюватися мимоволі, а то й свідомо, якщо такий суб'єкт цілком не вірить і не покладається на вказані методи передбачення, як це буває, наприклад, серед найздібніших шаманів. Але коли ворожіння ведеться за знаменнями і прикметами, тут вже є прагнення до отримання вихідної інформації. Щоправда, така інформація часто буває суттєво не пов'язаною з динамікою об'єкта передбачення (кішка перебігла дорогу – не повезе). Попри це, у прикметному гаданні закладена, хоч і недосконала, але раціональна тенденція. Саме тому серед народних прикмет є багато немарновірних.

Особливо чітка відмінність між науковим передбаченням та пралогічно-теологічним у процедурному плані. Процедури пралогічного та теологічного антиципування вже були предметом нашого дослідження. То ж зупинимося на наукових методах передбачення. Існує надзвичайно багато методів наукової прогностики і багато систем їх класифікації. Тому подібний огляд ми зможемо зробити тільки в загальних рисах.

У першу чергу наукові методи прогнозування поділяються на інтуїтивні та формалізовані. Різниця між першими і другими полягає в ступені усвідомлення суб'єктом як вихідних даних та базових основ передбачення, так і самого процесу антиципування.

У літературі і навіть у буденних розмовах логічне та інтуїтивне нерідко вживаються як протилежні терміни, ототожнюючи перше з усвідомлюваними, а друге – з неусвідомлюваними компонентами мислення. Але таке протиставлення не цілком доречне. Логічні механізми притаманні й інтуїції. Як пише А. Г. Виноградов, «інтуїтивне в процесі творчого фантазування не протистоїть логічному: воно просто здійснюється в ще неусвідомлюваних логічних формах» [121, с. 36]. Словом, і інтуїтивні, і формалізовані методи наукового передбачення є різновидами того, що ми назвали логічною антиципацією.

Інтуїтивне прогнозування застосовується в протилежних ситуаціях: або коли об'єкт передбачення занадто простий, або ж тоді, коли він настільки складний, що врахувати всю сукупність факторів, від яких залежить його динаміка, просто неможливо. Особливо це стосується поведінки людини, суспільних процесів, науково-технічного прогресу тощо. Крім того, застосування більш-менш формалізованих методів прогнозування теж не відміняє інтуїцію, «чуття майбутнього» у прогнозиста. Еріх Янг посилається на слова Сігала, написані в 1953 році про те, що «успіх у прогнозуванні залежить не стільки від застосування тих чи інших методів, скільки від збереження правильної «точки зору» [525, с. 131]. І далі продовжує: «Можна навіть висловити загальне твердження, що ті методи, які застосовуються в

наші дні, розроблялися не для того, щоб замінити «точку зору», підкреслену Сігалом, а щоб підкріпити та покращити вибір належної «точки зору». Незважаючи на наявність певних методів, технологічне прогнозування є нині більшою мірою мистецтвом, ніж наукою. По суті, всі, хто користується тим чи іншим спеціальним методом технологічного прогнозування, вважають найбільш цінним такий аспект свого досвіду, а саме те, що його використання сприяє осмисленню діючих факторів, їхніх зв'язків з проблемою, що розглядається, та взаємозв'язків. Основна частина технологічного прогнозування здійснюється нині без явного використання спеціальних методів. Але провести чітку межу між їх використанням і невикористанням не так-то й легко» [525, с. 131].

Отже, методи прогнозування не стільки замінюють інтуїцію, скільки доповнюють її, посилюють, інтенсифікують; дають можливість більш повно розкритися інтуїтивному передбаченню. У передбаченні між інтуїтивними та формалізованими компонентами існує взаємодоповнення і взаємостимуляція. Схоже, що така закономірність проявляється не тільки в науковому передбаченні, а й у пралогічному. Ось як описує своє професійне становлення Е. Чітем: «Я стала дуже хорошим спеціалістом ворожіння по руці і на картах, що налякало мене саму. Руки і карти не грали ролі. Вони були лише об'єктом, на якому я могла зосередитися, подібно до того, як ворожки користувались кришталевою кулею, і подібно до того, як Дельфійський оракул і Нострадамус використовували кубок з водою на бронзовому триножнику» [493, с. 8].

Незважаючи на «комплекс рибалки», яким, як правило, грішать професійні ворожбити, перебільшено описуючи свої прогностичні можливості, певних результатів вони все ж досягають. Поясненням цьому може бути стимуляція формалізованими методами, а ворожилльні прийоми – це і є формалізація пралогічного антиципування, інтуїтивних процесів передбачення, які, до речі, можуть вже носити і цілком логічний характер.

Механізм тут аналогічний тому, який описує Е. Янг стосовно наукового передбачення.

Це зовсім не означає, що методи передбачення самі по собі індіферентні і їхня роль тільки в стимуляції інтуїтивних. Логічні формальні методи передбачення, попри їхню недосконалість і невсесоможність, є на сьогоднішній день вінцем розвитку антиципації людини, перевершуючи у цьому примітивні різновиди антиципування, і до того ж набагато ефективніше стимулюють розгортання резервів інтуїтивного передбачення.

При інтуїтивних методах вибирається експерт або група експертів, які володіють багатим досвідом та науковою компетенцією стосовно об'єкта прогнозування. Ці люди і роблять потрібні прогнози, які часто бувають вдалимими. Але пояснити і обґрунтувати хід своїх думок у процесі прогнозування та відповісти звідки у них цей прогноз виник вони чітко не можуть.

За формалізованих методів прогнозування суб'єкт може детально і чітко розповісти, описати і навіть алгоритмізувати хід думок у процесі передбачення. Нерідко в такому разі вдається вивести і математичну формулу прогнозування і передати цей процес комп'ютеру. Така формалізація є, свого роду, ідеалом наукового передбачення. І в деяких галузях він досягнений. Користуючись комп'ютерами і математичними розрахунками, прогнозують, наприклад, погоду, майбутню орбіту супутників і планет, частково демографічні та економічні процеси тощо.

Але як і будь-який ідеал, формалізація в науковому передбаченні – справа, досягнення якої надзвичайно важке. Є надзвичайно багато явищ, які на сьогоднішній день дуже важко, а то і зовсім не підпадають формалізації, перекладу на мову більш-менш чітких алгоритмів або математичних формул. Це стосується як пояснення тих чи інших явищ, так і їх передбачення. Причому, як зазначав А. Г. Виноградов, «При розгляді наукового передбачення виникають методологічні та гносеологічні аспекти, які значно ускладнюють його логічну структуру. Зокрема, це пов'язано із збільшенням

інтуїтивного моменту в науковому передбаченні, порівняно з поясненням» [121, с. 37].

Наукові технології передбачення на сьогодні є дуже різноманітними. Найпростіші з них – інтуїтивні, або їх ще називають експертні методи наукового передбачення – можуть реалізовуватися як за допомогою одного експерта, так і за допомогою групи експертів або комісій. Особливо широко застосовують комісії експертів. Причиною тому є низка переваг комісій. По-перше, сукупність інформації, якою володіє група, значно перевищує ту, якою володіє будь-який із членів цієї групи. По-друге, група може охопити набагато більший діапазон факторів, ніж будь-який індивідуальний експерт. По-третє, група експертів з більшою готовністю бере на себе відповідальність, ніж окремі спеціалісти. Видаючи прогноз, спеціаліст у тій чи іншій мірі ризикує своїм авторитетом. Крім того, індивідуальний експерт більше стурбований тим, щоб догодити замовнику. У групі ці тенденції послаблюються, тому що відповідальність і ризик лягає на плечі всіх.

Але метод комісій має свої недоліки. По-перше, комісія, об'єднуючи інформованість своїх членів, не гарантує, що загальна компетентність буде достатньою. По-друге, група може чинити серйозний психологічний тиск на своїх членів, примушуючи погоджуватись з думкою загалу навіть у тому разі, коли вона помилкова. Тому є ризик, що правильна думка одного експерта буде задавлена помилкою більшості. По-третє, не завжди перемагає обґрунтованість позицій. Думка «крикливої меншості» може брати верх над більш обґрунтованою позицією більшості завдяки більш рішучому натиску. По-четверте, інколи досягнення єдності в групі ставиться вище, ніж розробка якомога точнішого прогнозу. По-п'яте, наявність у групі авторитетного і впливового спеціаліста чи просто гарного оратора може серйозно спотворити індивідуальні думки інших її членів. Тобто в групі можуть знайтися люди, які будуть тиснути на інших своїм авторитетом. По-шосте, група може проявляти очевидну зацікавленість саме в цьому прогнозі і буде сліпою навіть до фактів, концентруючи всі зусилля лише на його обґрунтуванні. І,

нарешті, по-сьоме, в цілому група поділяє загальні упередженості, що виходять з належності експертів до певної спільноти.

І все ж, як пише Дж. Мартіно, «використання групи спеціалістів має явні переваги порівняно з використанням окремих спеціалістів. До недавнього часу доводилося миритися з недоліками цього методу, щоб отримати користь з його переваг» [295, с. 30]. Крім того, велися пошуки щодо компенсації недоліків методу комісій. Унаслідок цього з'явився широковідомий метод Делфі. Він має три особливості: анонімність опитування думок і невідомість експертів один одному, що виключає взаємовплив останніх; використання результатів попереднього опитування для інформування членів комісії про існуючі думки і проведення повторних опитувань; статистичне узагальнення групової відповіді.

Крім цього методу, досить широко застосовується й інший груповий метод, відомий під назвою «мозкової атаки». Генерація ідей тут повністю відокремлюється від критики, критика і відбір ідей здійснюється вже після їхнього розвитку, а не одночасно з ним. У цьому криється основна стимулююча сила методу. Ефективність «мозкової атаки», як і методу Делфі, залежить не тільки від складу групи експертів-прогнозистів, але й від майстерності організатора групи. При цьому роль керівника «мозкової атаки» ще значніша, ніж в методі Делфі, бо тут потрібне гнучке управління процесом групового спілкування, створення спеціальної невимушеної атмосфери, стимуляція вільної дискусії та вільної генерації ідей.

Ще одним різновидом групових експертних методів є прогностично імітаційна гра. Особливо часто цей метод застосовують в економічному і військовому прогнозуванні. Суть його полягає в тому, що кожному прогнозисту відводиться певна роль суб'єкта військової чи економічної діяльності, а потім розігруються ролі цих суб'єктів. У залежності від мети учасникам гри дозволяється або зовсім вільно грати свої ролі, або ж дотримуватися більш-менш жорстких правил.

Індивідуальні експертні методи можуть реалізовуватися у формі інтерв'ю, аналітичних експертних оцінок, написанні прогностичних сценаріїв. Інтерв'ю полягає в бесіді організатора-прогнозіста з експертом-прогнозістом, де експерт відповідає на заздалегідь розроблену систему запитань стосовно перспектив розвитку певного об'єкта. При цьому відповіді експерт висловлює усно, спонтанно. Аналітичні ж експертні оцінки даються після тривалої і ретельної роботи над поставленою системою питань, а свої міркування він оформлює у вигляді письмової доповіді.

Написання прогностичних сценаріїв – це логічний, послідовний опис подій, що крок за кроком можуть розгортатися, виходячи з наявного стану справ. Опис здійснюється із зазначенням часових координат. Особлива увага при цьому звертається на можливі критичні точки розгалуження подій, в яких навіть малі впливи можуть справити значний ефект на можливий результат. На відміну від аналітичних оцінок, що носять абстрактний характер, сценарій змушує експерта займатися деталями розгортання подій, які губляться, коли він обмежується видачею тільки узагальнених міркувань. Крім того, сценарій є ефективним засобом звільнення від стереотипів традиційного мислення, що допомагає глибоко поринути в майбутнє.

Таким чином, ми розглянули в загальних рисах інтуїтивні методи прогнозування. Перейдемо тепер до більш формалізованих. Слід ще раз сказати, що поділ методів на інтуїтивні та формалізовані є відносним, і конкретні методи можна розмістити ближче до одного чи до іншого полюса. Тому наступну групу методів, які ми розглянемо, можна назвати частково або напівформалізованими. Одним з таких методів є морфологічний аналіз, або виявлення, підрахунок і класифікація всіх можливих способів досягнення певної мети, або ж систематизація всіх можливих наслідків тієї чи іншої події, з намаганням не пропустити жодної з потенційних можливостей.

Інший метод – це складання прогнозного графа та дерева цілей. Граф – фігура, що складається з точок-вершин, з'єднаних відрізками-ребрами. Якщо відрізки орієнтовані (зображаються стрілками), то граф називається

орієнтованим. У прогнозному графі точки утворюють назви подій, а стрілки відображають можливі слідування подій одна за одною. Це дає можливість графічно зобразити багатолінійність розгортання наслідків події з можливими її розгалуженнями. Вершини графа можуть також зображати етапи досягнення певної мети, а стрілки – їхню ієрархію або послідовність досягнення проміжними цілями основної мети. Інколи ці методи поєднуються з написанням прогнозного сценарію, що деталізує узагальнений прогнозний граф чи дерево цілей.

Передбачення також може здійснюватися на основі аналогії. Для цього відшукується подібна подія в минулому і припускається, що з подібної події впливає і подібність можливих наслідків. При цьому важливо, щоб подібність подій розглядалася не у випадковому, а в істотному аспектах. Прогноз може будуватися і методом екстраполяції. Для цього намагаються відшукати закономірність у динаміці об'єкта на певному інтервалі часу і припускають, що ця тенденція збережеться надалі. Ця тенденція, закономірність і є основою для виведення прогнозу. Інколи таку закономірність вдається зафіксувати кількісно і сформулювати у вигляді математичної формули. Але частіше закономірність фіксується тільки на якісному рівні.

Гранично формалізованими є математичні методи прогнозування з використанням кореляційного та регресивного аналізу, варіаційного числення, теорії ігор тощо.

Жоден з методів наукової прогностики не дає абсолютно надійного прогнозу і, на відміну від пралогічної та теологічної антиципації, не претендує на це. Для підвищення ефективності наукового передбачення рекомендується користуватися не одним, а кількома методами, зіставляючи їхні результати. Це дає можливість побудувати більш точний прогноз.

Методи наукового передбачення стало загальноповживаним поділяти на пошукові і нормативні. Пошукове передбачення відповідає на питання, куди ми можемо прийти, виходячи з наявного стану справ, які в майбутньому нас

чекають можливості і які небезпеки. Хід думок тут іде від теперішнього в майбутнє. У нормативному ж прогнозуванні хід думок обернений. Прогнозист ставить питання: яке майбутнє нам потрібно?, яка наша мета?, куди ми повинні прийти? У цьому разі думка рухається від майбутнього до теперішнього. Пошукове і нормативне прогнозування утворюють діалектичну пару: теза і антитеза. У цілісному акті передбачення здійснюється їхня взаємодія і породжується синтез між прагненнями (цілями, ідеальним майбутнім) і можливостями. Установлюється, якого майбутнього ми хочемо і який до нього є найбільш імовірний шлях. Так народжується план, що є теж одним із різновидів антиципування.

Наведений огляд методології наукового передбачення показує, наскільки цей різновид антиципації відрізняється від пралогічної та теологічної антиципації в процедурному плані. Крім того, наукова прогностика є дуже розгалуженим утворенням, і жоден науковий прогнозист, на відміну від ясновидця, мантика чи пророка, не вважає себе універсалом у галузі передбачення.

Відрізняється наукова прогностика від своїх попередників і в плані формулювання та видачі прогнозу. Від науковця-прогнозиста вимагається гранично чітка модель майбутнього. Ясновидцю або ж пророку можна давати скільки завгодно туманних і багатозначних тлумачень майбутніх подій, їхня професійна етика цьому потурає. Науковому прогнозистові це заборонено. Теж саме і в плані скромності. Пророк, мантик і провидець, як правило, претендують на абсолютне знання майбутнього, науковець же – на імовірнісне.

Ще однією формою логічного антиципації можна вважати художнє передбачення. Художньому передбаченню дійсності присвячено чимало праць [369; 512]. Футурологічні функції літератури та мистецтва підкреслювалися багатьма митцями, письменниками, літературознавцями. Крім того, виникли жанри, які значною мірою саме і спеціалізуються на темі майбутнього: фантастика, утопії [412] й антиутопії [158]. При цьому художня

прогностична традиція має давню історію. Чимало футурологічних мотивів присутні ще в найпрадавніших міфах.

Як писав свого часу А. Кларк: «За останні тридцять років в десятках тисяч оповідань і романів досліджені всі імовірні варіанти майбутнього – і значна частина неімовірних теж. На світі лишилося так мало такого, що, в принципі, може трапитися і що ще не було описано в якій-небудь книзі або журналі. Критичне (звертаю увагу на цей прикметник) читання наукової фантастики надзвичайно корисне з пізнавальної точки зору всякому, хто хоче заглянути вперед більш як на десять років. Люди, які не знають, про що мріяли в минулому, навряд чи здатні скласти елементарне уявлення про майбутнє» [230, с. 19].

На прогностичні можливості мистецтва звертав також увагу і відомий американський соціолог Е. Тоффлер, закликаючи дисципліноване наукове мислення доповнювати полум'яною фантазією мистецтва. «Сьогодні, як ніколи раніше, – писав він, – потрібні багатообразні фантазії і пророцтва – образи потенційного завтра. Перш ніж ми зможемо прийняти раціональне рішення у виборі тих чи інших альтернативних шляхів і стилів культури, ми повинні попередньо встановити коло можливих варіантів. Тому висунення гіпотез, здогадок, передбачень і припущень сьогодні стає такою ж суцільно практичною необхідністю, як і тверезий «реалізм» у минулому» [465, с. 93–94].

На відміну від наукового передбачення, в якому майбутнє моделюється абстрактно, узагальнено, у передбаченні художньому майбутнє змальовується у вигляді образу – детально, зримо та емоційно. Художній образ майбутнього будується значною мірою за законами функціонування уяви, а не абстрактного мислення, питома вага логічних компонентів тут поступається фантазійним. Але це не означає, що сучасне художнє передбачення позбавлене логічної антиципації. Досить порівняти наукову фантастику і міфологію древності.

Відмінність значна. Причина в тому, що сама логіка є центральним, ядерним утворенням у психіці сучасної людини, утворенням, яке накладає відбиток на всю психічну діяльність у цілому і окремі її різновиди, зокрема і на художнє передбачення. Але психіка сучасної людини має культурно-історичну неоднорідність. Тому художньому передбаченню нашої сучасності притаманні також і елементи реліктових форм антиципації. З цієї причини, якщо бути точним, художнє передбачення не можна строго вважати підвидом логічної антиципації. Те ж саме можна сказати і про буденне передбачення, яким людина користується в повсякденному житті. Строго кажучи, і художнє, і буденне передбачення містять у собі три види антиципації, хоча логічна є домінуючою.

Наукові та художні технології антиципування є на сьогодні найвищою формою розвитку вищих форм людської антиципації як індивідуальної, так і соціальної, бо антиципація є не тільки функцією окремого індивіда, але й суспільства та різного роду соціальних груп. Між індивідуальною й соціальною антиципацією існує тісний зв'язок. Індивідуальна антиципація значною мірою формується в результаті соціалізації індивіда в контексті певної історично сформованої культури соціальної антиципації.

Окрім того більшість моделей майбутнього людина не стільки створює сама, скільки стереотипно або більш чи менш креативно асимілює їх з соціуму, де ці антиципації виникають як стихійно, так і цілеспрямовано в результаті діяльності професіоналів та спеціальних інституцій. З іншого боку, окремі особистості можуть не тільки екстеріоризувати з соціуму моделі майбутнього та антиципаційні технології, але й здійснювати футурологічні та антиципаційно-технологічні інновації, екстеріоризуючи їх у соціум і рухаючи тим самим уперед як розвиток соціальної антиципації, так і соціогенез індивідуальної.

У наш час можна констатувати наявність настільки істотних зрушень у розвитку логічної антиципації, що можна говорити про появу якісно нового різновиду логічного антиципування, який раніше ми вже називали

неологічною антиципацією. Спробуємо більш детально охарактеризувати основні риси нового різновиду антиципування, попри те, що останні ще не достатньою мірою увиразнилися.

Перша з них – це зняття надто жорсткої заборони на уникнення формально-логічних суперечностей у процесі мислення. У даному випадку слід взяти до уваги зауваження О. Є. Самойлова про те, що історичний досвід людства щодо використання логіки в якості інструмента пізнання виявив не лише її сильні сторони, але й наявність обмежень, які гальмують пізнавальний процес, і одним з них є установка на недопустимість формально-логічних суперечностей, тобто ствердження й заперечення чогось про один і той же об'єкт в одному й тому ж відношенні в процесі одного й того ж міркування. Він наголошує, що «виникнення формально-логічної суперечності в ході мислення є не показником його помилковості, а ознакою переходу мислення на якісно вищий рівень відображення. Розв'язання цієї суперечності здійснюється за допомогою особливих мисленнєвих операцій, що поєднують в собі його форму і зміст» [4198, с. 22].

Натомість О. Є. Самойлов вважає, що мисленнєве прогнозування повинно мати парадоксальний характер, що означає взаємовиключаючий вплив одне на одного форми і змісту мислимого. Щодо прогнозування, то воно є і виявленням ознак розв'язання типової задачі у проблемній ситуації і не є таким виявленням, бо є набором ідеальних мислительних операцій, що відображають діалог двох взаємовиключаючих одна одну логік: логіку пошуку сутності і логіку пошуку явлення цієї сутності. Це робить прогнозування діалогічним. При цьому під діалогіка передбачає аналіз об'єкту осмислення через суперечність між взаємовиключними одне одного розуміннями. Сама ж суперечність розглядається не як неправильність теорії, а як форма постановки проблеми, пошук парадоксу в даній теорії й початок діалогу між двома взаємовиключними логіками.

Такий новий стиль прогнозування є поки що звичною та поширеною формою мислення. Як зазначає О. Є. Самойлов: «Складання прогнозу в такій

формі здійснюється вкрай рідко і не лише через брак зрілих інтелектуалів, стільки через побоювання нашої нашої реакції на негативну реакцію співтовариства» [418, с. 168].

На обмеженість усталених форм мислення сучасної людини для розв'язання проблем, які є сьогодні типовими вказує і німецький психолог Д. Дернер у книзі з красномовною назвою «Логика невдач» [170]. Він вважає, що форми мислення, які до сих пір напрацьовувало людство в основному призначалися для вирішення поточних, ситуаційних завдань. Тільки в порядку винятку люди від первісних часів до нашого сьогодення задумувалися про стратегічний, віддалений аспект своїх дій. У результаті цього склалися форми мислення, малоприсапані для розв'язання складних, глобальних проблем.

Однією з головних перепон для досягнення складних систем є мислення лінійними причинно-наслідковими послідовностями подій, «каузальними ланцюгами» і то досить короткими. Тоді як для антиципування складних об'єктів потрібна орієнтація в «каузальних мережах», де одночасно й послідовно пов'язано багато елементів і вплив на одного відображається на всіх. Це вимагає зміну стилю мислення, особливо це стосується настанови враховувати не лише безпосередні, але й побічні та віддалені наслідки впливу на складну систему, оскільки, навіть, розв'язання поставленої задачі може породжувати більш складний спектр проблем, ніж та, яка була успішно розв'язана.

Загальна логіка розвитку науки сьогодні прийшла до перегляду жорсткого принципу детермінізму, який лежав в основі наукового передбачення. Як писав свого часу сам С. П. Лаплас, що розум, якому були б відомі для якого-небудь даного моменту всі сили, що одушевляють природу, і відносне положення всіх її складових частин, якби додатково він виявився достатньо обширним, щоб підпорядкувати ці дані аналізу, обійняв би в одній формулі рух найбільших тіл всесвіту нарівні з рухами якнайлегших атомів: не залишилося б нічого, що було б для нього недостовірно, і майбутнє, так

само як і минуле, з'явилося б перед його поглядом [462]. Випадковість же вважалася не об'єктивним явищем, а наслідком людського незнання або обмеженості пізнавальних можливостей.

Пізніше стали припускати наявність випадковості в самій реальності, а не тільки в нашій свідомості, що призвело до онтологизації випадковості. Жорсткість причинно-наслідкових зв'язків ослабляється, приймаючи форму детермінізму вірогідності. Сама ж вірогідність виступає як ступінь необхідності, що здатна приймати безперервний спектр значень від нуля (неможливість) до одиниці (необхідність). При цьому кожна подія в моделі опиняється вузлом нескінченної мережі відносин часткових причин і наслідків. Зникає абсолютна відмінність між ними. Допускається взаємообмін причин і наслідків, виникає циклічна детермінація. Можливість випадкові події, тобто події без попередньої їм причини, тягне можливість виникнення нового вузла каузальної мережі або його знищення. Стає можливою подія без жодних наслідків, прояви якої зникають у майбутньому. Виникнення і знищення також набувають онтологічного характеру [238].

Загалом розвиток логічної антиципації можна репрезентувати у формі табл. 3.3.

Таблиця 3. 3.

Розвиток логічної антиципації

Логічна антиципація	Зародкова, субдомінантна фаза логічної антиципації	Розвинута логічна антиципація	Неологічна антиципація
Прогнозування та проектування майбутнього	Традиційна логіка	Жорсткий лінійний детермінізм заємов'язку минулого – теперішнього – майбутнього. Двозначна логіка істинності суджень про майбутнє	Імовірнісний мережевий детермінізм. Багатозначні логіки, Автоматизація та комп'ютеризація антиципаційних функцій
Упередження та творення майбутнього	Домашинне оснащення фізичних функцій	Машинне оснащення фізичних функцій	Автоматизація та комп'ютеризація психічних функцій в управлінні машинами

Змінилася й наукова рефлексія самих логічних форм у формі вимкнення неklasичної логіки, в основі якої лежала критика принципу двозначності, який стверджував, що твердження взагалі і про майбутнє зокрема лише або хибні, або істинні. Різного роду багатозначні логіки почали описувати логічні мислення, де висловлюванням приписувалося більше ніж два істинних значення і вираховувалася більша чи менша кількість градацій між істинністю і хибністю [238].

Проте домінування логічної антиципації в сучасній індивідуальній та соцістальній психіці не є повним, а поєднується з попередніми різновидами антиципування. Гетерогенний характер антиципації сучасної людини ми розглянемо нижче.

3.4. Культурно-історична гетерогенність сучасної індивідуальної та соцістальної антиципації

Пралогічне, теологічне та логічне антиципування виникли практично одночасно і одночасно розвивалися, як і пов'язані з нею типи свідомості: магія, релігія та наука.

Аналізуючи співвідношення магії, релігії та науки, К. Леві-Стросс, заперечує точку зору на магію як паросток майбутньої науки, і не вважає магічне мислення свого роду дебютом наукового. Він вважає їх двома паралельними, а не послідовними способами пізнання. Хоча магія є гігантською варіацією на тему принципу причинності, вона відрізняється від науки не стільки зневажанням деремінізму, скільки більш владного й прямого причинного замовлення, яке наука може вважати передчасним, або безпідставним. Тому різниця між ними полягає в приципово різному характерові детермінації минулими, майбутніми та теперішніми подіями.

Паралелізм, а не послідовність К. Леві-Стросс стверджує й у взамовідносинах релігії та магії. «Антропоморфізм природи (в чому полягає

релігія) і фізіоморфізм людини (як би ми визначили магію) утворюють постійні складові, змінюється лише їх дозування... немає релігії без магії, як і магії, яка б не містила зерна релігії, а поняття надприродного існує лише для людства, що приписує собі надприродні сили і на заміну надає природі сили надлюдського» [264, с. 136].

Утративши домінуюче значення, паралогічна та теологічна антиципація набула реліктових форм. Реліктові форми психічного взагалі і антиципації зокрема досить широко представлені в сучасній культурі і у формі марновірств, забобонів, ворожінь тощо, і у формі окультних наук. Існує, практично, незоре коло різних публікацій, в яких описано технології таких форм антиципування у вигляді посібників по різного роду ворожінням на картах, на каві, лініях долоні, даті народження, імені, тлумаченні снів тощо [155; 247; 269; 407].

У науковій літературі існують і спроби осмислити зазначені реліктові форми психічного, які започатковано роботами Л. Леві-Брюля [261], Е. Тейлора [454], К. Мегрелідзе [299], П. Дінцельбахера [176], С. Московичі [315], Д. Жодле [191], С. Литвин-Конратюк [272], І. Хасанова [481]. Саме цю традицію осмислення реліктових форм антиципації продовжуємо і ми, розвиваючи ідеї згаданих вище дослідників, але опираючися при цьому на парадигму культурно-історичної психології.

Зробимо спробу проаналізувати причини живучості реліктових форм антиципації, а також їх міфологічної концептуалізації в сучасний час.

Перша з таких причин полягає в тому, що процес формування новітніх психічних структур ще не закінчився, а, отже, й не закінчився процес витіснення ними реліктових форм. І це, безперечно, одна з найважливіших причин. Але рідко що можна пояснити однією причиною. Крім того, перша з указаних не пояснює періодичного оживлення реліктів.

Отже, ще одну причину треба шукати в характері соціально-історичних умов існування людей в певну епоху. І з цього приводу треба зазначити, що стабілізація соціального розвитку веде до згасання, відмирання реліктових

форм психіки, а дестабілізація, навпаки, сприяє оживленню, а інколи й розквіту. Напевне, головну роль тут відіграє посилення невизначеності тенденцій суспільного розвитку, зростання впливу випадковостей на хід людського життя. Розчарування в сучасності, невпевненість у майбутньому, страх перед ним породжують ностальгію за минулим; попередні покоління, які жили в стабільні часи, здаються мудрішими за сучасників. А коли якесь покоління в кризову епоху переживає певний комплекс неповноцінності, це призводить до посилення культу предків, їх обожнення. Усе це є сприятливим для оживлення реліктових форм психіки.

Коли ж суспільний розвиток переживає піднесення, у людей з'являється впевненість у своїх силах, оптимізм, культ нового, сучасного і культ майбутнього. Тоді, навпаки, людям здається, що вони мудріші, ніж їхні предки, що вони є більш прогресивними. Інколи це навіть сягає комплексу соціальної зарозумілості, занадто завищеної соціальної самооцінки. Але як би там не було, саме така соціальна атмосфера і є особливо сприятливою для виникнення і утвердження новітніх структур психіки людини.

Третьою причиною, що підтримує існування реліктових форм антиципації, є характер індивідуальної діяльності людини. На цю обставину свого часу звернув увагу К. Р. Мегрелідзе, полемізуючи з Л. Леві-Брюлем, який особливості пралогічного мислення пояснював засвоєнням первісною людиною колективних містичних уявлень про світ. Самі ж колективні уявлення, на думку Л. Леві-Брюля, формуються незалежно від окремих індивідів шляхом історичної еволюції певного первісного суспільства. Тобто ці колективні уявлення надіндивідуальні, і вони нав'язуються соціумом кожному окремому індивідові. Традиційні уявлення настільки тяжіють над ними, що частіше сам досвід підганяється під марновірні схеми, ніж самі схеми змінюються у відповідності з досвідом, «досвід не в змозі їх ні зневирити, ні навчити чому-небудь» [261, с. 47]. Іншими словами, первісна людина марновірна тому, що має марновірні уявлення, вироблені не стільки нею, скільки соціумом, в якому вона живе, і від якого вона засвоює ці

традиційні містичні колективні уявлення. К. Р. Мегрелідзе вважає, що для виникнення у людини марновірств зовсім необов'язкове засвоєння відповідних колективних уявлень.

Хоч К. Р. Мегрелідзе і протиставляє свою точку зору Л. Леві-Брюлю, але, на наш погляд, ці точки зору не стільки полярні, скільки доповнюють одна одну. Вони обидві мають раціональне зерно і зовсім не виключають одна одну. Умови діяльності по-різному впливають на появу марновірств. Зрозуміло, що домінування саме «гадальних умов» діяльності – надзвичайно сприятливий ґрунт для виникнення марновірств. Але індивідуальні марновірства можуть перейматися іншими, а згодом і ставати традиційними, а традиція – річ дуже імперативна і обов'язкова для засвоєння членом певного суспільства. Тобто марновірства, можна сказати, виникають за К.Р. Мегрелідзе, а підтримуються і розвиваються за Л. Леві-Брюлем.

Умови життя сучасної людини в цілому більш стабільні, ніж у первісної; ми в більшій мірі є господарями обставин, менше залежимо від випадку, але зовсім з-під влади випадковостей не вийшли. Крім того, є багато людських сфер діяльності, де сучасна людина опиняється в «гадальних ситуаціях», де важливу роль відіграє не тільки майстерність, старанність, але й «везіння». Тоді й виникає тенденція до генерації марновірств. «Вони зустрічаються у досить освічених людей щоразу, коли ті потрапляють в умови, де успіх і невдача залежать від збігу обставин і факторів, які вони не в змозі ні передбачити, ні вплинути на них, ні змінити» [299, с. 465].

Саме стабільність, однозначність, певність умов діяльності і є, на думку К. Р. Мегрелідзе, основним фактором, що знищує, руйнує марновірства. «Поставте дикуна в ці умови життя, – пише він, – відпадуть всі його марновірства, страхи, тривоги та інші утворення магічного способу мислення без усякої агітації і переконання словом. Поставте, з іншого боку, людину культурну в становище, залежне від долі, і він сам, собі дивуючись, почне будувати зв'язки і робити висновки, найнеімовірніші з точки зору

послідовного мислення, почне здійснювати найстрахотливіші зіставлення і вбачати прикмети в усілякого роду дрібницях» [299, с. 467].

Невизначеність зв'язків у «гадальній ситуації», а також невизначеність результату власних дій призводить до того, що людина не може відрізнити суттєвих зв'язків між подіями від несуттєвих, а тому починає встановлювати їх довільно. За таких умов, на думку К. Р. Мегрелідзе, всі дані повноцінні. Будь-який факт, кожна окрема подія або окремо взята деталь може тут настільки успішно грати роль знамення, як і будь-яка інша.

Тут важко погодитися із зауваженнями К. Р. Мегрелідзе, що досвід первісної людини дає широке поле для встановлення довільних зв'язків між подіями. Адже немало таких зв'язків набувають у досвіді первісної людини сталого характеру, перетворюючись у колективне уявлення, а колективне уявлення, вже будучи засвоєним, здатне спрямовувати думку у відповідному, хоч і хибному, напрямі. Тому говорити, що Л. Леві-Брюль не має рації, неварто. З цього приводу знову можна сказати, що точки зору К. Р. Мегрелідзе і Л. Леві-Брюля не стільки взаємовиключають, скільки доповнюють одна одну. Далі К. Р. Мегрелідзе пише, що «в тих сферах практичної діяльності, де досвід більш реально побудований і людина є творцем свого становища, і мислення примітивного будує настільки реальні зв'язки, як і наше [299, с. 474]. Іншими словами, мислення первісної людини не виключно містичне, але й містить немало реалістичних компонентів, питома вага яких в подальшому культурно-історичному розвитку поступово збільшується.

На думку Л. Леві-Брюля, свідомість первісної людини наперед заповнена містичними категоріями та уявленнями, під які підводиться все, що привноситься емпіричним досвідом. Не мислення будується згідно з даними досвіду, а навпаки, досвід підганяється під уже наявні категорії, схеми, накладаючи містичний відбиток на все, з чим стикається. Саме тому Л. Леві-Брюль і говорить про «непроникність» пралогічного мислення для досвіду, що досвід первісну людину нічому не вчить. І дійсно, будь-яка

людина дивиться на світ крізь призму власного досвіду і від наявних схем залежить те, як буде сортуватися, «упаковуватися» емпірична інформація. Тобто тією чи іншою мірою досвід нав'язує суб'єкту той чи інший ракурс світосприймання.

Але, безперечно, Л. Леві-Брюль абсолютизує цей момент. Незважаючи на ригідність, структури досвіду, хоч і з великим опором, здатні перебудовуватись у відповідності і під натиском нової емпіричної інформації. Тому, критикуючи Л. Леві-Брюля, К. Р. Мегрелідзе підкреслює, «що не свідомість диктує свої закони, а навпаки, мислення будується згідно з дійсністю і у відповідності до вимог досвіду» [299, с. 475]. Критика цілком слушна, якщо не впадати в протилежну крайність – зовсім заперечувати вплив досвіду на світосприймання. По суті, є два зустрічних процеси: з одного боку, сприймання емпіричного досвіду, його структурування на основі вже наявних мислительних структур і, з іншого – створення нових або модифікація старих мислительних структур на основі нової інформації.

Такий процес поступово приводить до накопичення в ході культурно-історичного розвитку раціональних структур у психіці людини і вибраківки ірраціональних, хибних. Але в різних сферах досвіду цей процес проходить неоднаково. У тих, де контроль над ситуацією був достатньо високим і людина сама була господарем становища, там формувалося цілком реалістичне мислення. При цьому в ході соціального прогресу коло таких ситуацій все більше розширюється, хоча умови невизначеності існують і дотепер. Таке становище і є, на думку К. Р. Мегрелідзе, причиною як пралогічних, так і сучасних форм психічної діяльності, бо і для першого, і для другого, і дотепер є об'єктивні фактори і умови, що підтримують як один тип психічних структур, так і йому протилежні. Тільки пропорція, співвідношення і домінування різне в психіці первісної і психіці сучасної людини.

Але характер домінування пралогічних і реалістичних мислительних структур у первісну і сучасну епохи має істотні відмінності. Оскільки

пралогічне мислення в первісному суспільстві було пануючим, то функціонування його у окремого індивіда мало суспільну підтримку і стимуляцію. У сучасному суспільстві, навпаки, пануючим є реалістичне мислення, і тому соціальної підтримки, стимуляції з боку соціуму елементи пралогічного мислення у сучасної людини не отримують. Більше того, вони можуть зустріти навіть критику, іронію, глузування. Це, безумовно, є гальмівним фактором. Щоправда, сьогоденне суспільство неоднорідне, і відповідно ставлення різних соціальних груп до стилю мислення може бути неоднаковим.

Але, вказуючи на екзогенні, зовнішні, фактори стимуляції психічного розвитку, не варто нехтувати врахуванням внутрішніх, ендогенних, складових становлення психіки. Окрім зовнішньої стимуляції, людська психіка в культурно-історичному плані має внутрішню тенденцію, точніше, навіть інтенцію до розвою. Більше того, саме завдяки наявності цієї внутрішньої інтенції і стає можливою зовнішня стимуляція подібного розвитку. Отже, стадійність розвитку людської антиципації доцільніше зображати не лінійно: пралогічна - теологічна - логічна, а у фазному вигляді, коли на кожній фазі існують вони всі, але домінування різне. Спочатку воно належить пралогічній, потім теологічній, а згодом і логічній фазі.

Таким чином, згідно з К. Р. Мегрелідзе, співвідношення новітніх і реліктових форм психіки, і в тому числі антиципації, залежить від характеру умов діяльності людей в даних культурно-історичних умовах, від міри визначеності чи невизначеності цих умов, ступеня контролю людиною ситуації і результатів своєї діяльності.

Підсумовуючи свої роздуми, К. Р. Мегрелідзе пише: «Люди марновірні не тому, що існують марновірства (як це виходить із теоретичних побудов Л. Леві-Брюля), а марновірства існують тому, що люди марновірні, людей же марновірними роблять умови їх існування» [299, с. 488].

Думається, що тут теж не варто ставити питання «або – або». Знову ж таки, на наш погляд, доцільно вибрати підхід «і – і», адже і той, і інший

мають раціональне зерно. Тому вищезгадану думку можна переоформлювати, точніше перебудовувати: люди марновірні тому, що, з одного боку, є різновиди умов їхньої діяльності, які сприяють породженню марновірств, а з іншого – в соціетальній психіці є вже той чи інший запас традиційних, колективних марновірств, які засвоює людина в процесі соціалізації. Індивідуальні і колективні форми марновірств здатні взаємодіяти, а також переходити з одних в інші.

Але тут варто врахувати ще один фактор. Наскільки б не сприяли умови діяльності виникненню у людини марновірств, настільки б не тиснули на неї колективні марновірні уявлення, все ж люди стають неоднаково марновірними. У цьому плані є індивідуальні варіації. Отже, варто виділити ще один фактор живучості реліктових форм антиципації – це існування типу людей, за своїм психічним складом (можна сказати навіть від природи) схильних до ірраціонального, містичного світосприймання. Напевне, саме з них у першу чергу виходять представники і прихильники окультних наук.

Аналізуючи роботи Е. Тейлора, Л. Леві-Брюля, К. Мегрелідзе, слід враховувати, що вони виконувалися на початку ХХ століття, коли і в Радянському Союзі, і розвинутих капіталістичних країнах була глибоко вкорінена класична наукова традиція виключно негативної оцінки марновірств, забобонів та інших пережитків, яка домінувала в науці з часів просвітництва. Завданням науки проголошувалося викорінення реліктових форм психічного, вважаючи їх виключно деструктивними на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.

На початку ж ХХІ століття інтелектуальна атмосфера в науці починає якісно змінюватися і однозначно негативне ставлення до реліктових форм психічного відходить у минуле. Прикладами тому можуть бути праці російського психолога І. Я. Стоянової та українського соціолога В. Ф. Бурлачука. І. Я. Стоянова вважає, що базальною особливістю пралогічних утворень є її адаптивно-захисна функція. У нормі вони можуть бути ефективною копіюг-стратегією, ресурсом опанування у складних

життєвих обставинах, а при відхиленнях від норми пралогічні утворення набувають дисфункціональних властивостей і продукують неадаптивні коппінг-стратегії. [442, с. 14]. В. Ф. Бурлачук стверджує, що в суспільстві завжди зберігається потреба в нераціональних формах осягнення й пояснення світу. З огляду на це забобони можуть бути не лише шкідливими, але й виконувати суспільно-корисні функції [98].

У сучасній психокорекційній та психотерапевтичній практиці все більшого розповсюдження набувають різні варіанти міфодрами, казкотерапії тощо. Це говорить про те, що сучасна наука в реліктових формах адаптації починає не лише деструкцію, відсталість, але знаходить все нові раціональні зерна, переосмислюючи їх на новому рівні.

Щодо розвитку й функціонування життєвої антиципації в епоху постмодерну, то слід зазначити, що антиципування в даному разі істотно ускладнюється. М. Мід розмежовувала типи культур на постфігуративні, де попередні покоління стають і прогнозом і проектом для нинішнього, та кофігуративні, коли підростаюче покоління й дорослі орієнтуються не на старших, а на ровесників, і префігуративні, коли дорослі навчаються у своїх дітей [306]. Виникнення та усталення типів культур вона пов'язує з темпами соціальних змін та зазначає, що постфігуративність є характерною для примітивних та традиційних суспільств. Там зміни відбуваються ще настільки повільно й непомітно, що дорослі для своїх дітей не можуть уявити ніякого іншого майбутнього, окрім тотожного їх минулому. Минуле й теперішнє старших є моделлю власного майбутнього для молодших. Для розвинутих суспільств з високим темпом упровадження інновації домінуючим стає кофігуратизм. Проте останнім часом найрозвинутіші суспільства вступають в історично новий і безпрецедентний період, коли молодь з її префігуративним захопленням ще невідомого майбутнього наділяється новими правами. Сьогодні діти стоять перед майбутнім, яке істотно не буде схожим на сьогодення та минуле їхніх батьків, а тим більше дідів та прадідів.

Зазначене створює підвищені труднощі у процесі формування життєвої антиципації і створює необхідність щодо корекції та розвитку цієї функції. Зазначеній проблемі присвяtimo розділ 7.

Висновки до розділу 3

1. Вищі форми антиципації функціонують та розвиваються на основі натуральних її форм шляхом засвоєння, використання та вдосконалення спеціальних засобів антиципування, антиципаційних процедур, а також суспільно вироблених антиципаційних схем реальності, характерних для даної культури.

2. Вихідним, первісним, етапом розвитку вищих форм антиципації людини є антиципація, в основі якої лежить пралогічне мислення. Головним змістом цього етапу був пошук різних форм знаряддевого (і в тому числі семіотичного) озброєння та опосередкування натуральних форм антиципації, сформованих у процесі біологічної еволюції. Антиципаційними знаряддями виступали, зазвичай, чарівні палички, кристал, кісточки, люстерка, політ птахів; незвичайні події тлумачилися як знамення; будь-яка особливість довкілля могла розглядатися як прикмета; снам надавалося прогностичне значення. Знаряддями ж впливу на майбутнє були різного роду амулети та імітаційні ігри. Більшість знарядь антиципування мали ірраціональний характер, а деякі були цілком раціональними.

3. Шляхом тривалої історичної апробації питома вага ірраціональних компонентів зменшувалася, а раціональних збільшувалася, що і приводило до прогресивного історико-культурного розвою людської антиципації й виникнення професіоналізації та інституціоналізації пралогічної антиципації в первісних та стародавніх суспільствах. Першу фазу, коли кожен член племені антиципує сам собі, а окрема роль поки що відсутня, можна назвати допрофесійною. Такий стан речей має місце на найбільш простій фазі соціальної організації людей – родовій общині. Другу фазу, коли за однією з

ролей визнається виняткова здатність до антиципування і ця функція стає однією з основних чи то й основною її функцією у даній спільноті, можна назвати професійно-одноосібною. Така ситуація складається при переході до вищого рівня соціальної організації яким є плем'я. Третя фаза виникає вже після переходу до масштабніших соціальних утворень, якими є держави стародавнього світу. Тут антиципування може покладатися вже не на одного універсала, а на цілі організації, групи професіоналів антиципування, серед яких пралогічне антиципування диференціюється на окремих спеціалістів. Таку фазу інституалізації та професіоналізації можна назвати професійно-організаційною.

4. В основі пралогічного антиципування лежали три принципи: спроба сприйняти майбутнє безпосередньо подібно до теперішнього (яснобачення); через провісники та прикмети; визначити шляхом маніпуляції зі спеціальними знаряддями (мантика). Сама ж професійна культура пралогічного антиципування включала: власне антиципаційні прийоми та засоби, спрямовані на пізнання майбутнього; страхувальні прийоми як багатозначність та розмитість формулювання прогнозів тощо; апогетичні прийоми на випадок непідтвердження передбачень у вигляді наперед заготовленої системи виправдань; прогнозно-реалізаційні та рекламні (іміджбілдингові) прийоми.

5. Удосконалення антиципації одночасно на індивідному й соціальному рівні мало взаємопосилюючий ефект у культурогенезі вищих форм антиципації людини. У історичному плані після свого розквіту в стародавньому світі соціальні інститути пралогічної антиципації на теренах Європи було витіснено, хоч і не повністю, інституціями теологічного антиципування вже на початку середньовіччя. На початку ж XXI століття спостерігається, навіть, деяке пожвавлення архаїчних, реліктових форм антиципації. Можна виокремити причини існування реліктових форм антиципації в сучасній культурі. Перша – незавершеність формування новітніх психічних, друга – невизначеність суспільних умов, яка призводить

до посилення реліктових форм у кризові періоди і послаблення в стабільні. Третя причина криється в невизначеності індивідуальної діяльності людей. У тих професіях і в різновидах діяльності, де невизначеність результату вища, марновірств значно більше. Четверта причина передавання реліктових форм психічного шляхом традиції, через вплив на особу соціальних уявлень. П'ята – наявність у реліктових формах поряд із дезадаптивними реальних адаптивних елементів.

6. Поява теологічної форми антиципації пов'язана з історичними змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Саме конструкт універсального – Бог, єдиний і всюдисущий, – на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, надав можливість сподіватися віруючому відповіді на будь-яке питання про майбутнє. Тому мантичні процедури почали поступово поступатися діалогові з Богом. Професіогенез теологічної антиципації сприяв появі нового типу професійних антиципаторів – пророків, які сформували новий історико-культурний тип людського антиципування. Пряма мова від імені Бога стала літературною формою, ораторським прийомом і особливим способом організації інтелектуальної діяльності. Рольове перевтілення пророка, яке він здійснював, моделюючи діалог з Богом, сприяло більш потужній мобілізації креативного особистого потенціалу пророка, підвищуючи тим самим ефективність антиципування. Богонатхнення стало слугувати специфічним каталізатором процесів трансформації досвіду, знань та спостережень у пророцтво майбуття.

7. Сутністю логічної антиципації як вищої психічної функції є опосередкування її системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних умовиводів. Цей різновид антиципації зародився у той же час, що й пралогічна та теологічна, адже й у найдавніші часи знаходилися люди, які на відміну від загалу розуміли недосконалість традиційних антиципаційних процедур. Однак основним стимулятором формування логічного культуротипу

антиципації була наука. Кожен крок у розвитку науки був і кроком у розвитку логічної антиципації на буденному рівні, оскільки науковий стиль мислення через розвиток розгалуженої системи освіти в суспільстві передався з наукового рівня суспільної свідомості на буденний. Тому не випадково, що домінуючого становища логічна антиципація набула у країнах, які піднялися на достатньо високий рівень індустріалізації і розбудували добре розвинену систему науки й освіти.

РОЗДІЛ 4

ОНТОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ

4.1. Генезис антиципації в ранньому дитинстві та дошкільному віці

Після народження нервова система дитини та її організм в цілому лишаються незрілими. Однак, протягом перших двох-трьох років життя розвиток антиципування проходить дуже великий шлях. Характерним для цієї стадії є те, що антиципація формується передусім у межах сенсорно-перцептивної та сенсомоторної сфери людини. На рубежі раннього і дошкільного дитинства онтогенетичний розвиток психіки людини долає перший «великий перевал» і піднімається над обмеженістю сенсорно-перцептивних процесів, поступово звільняючись, як писав Жан Піаже, від «рабської залежності «тут і тепер» [360].

О. О. Сергієнко вважає, що дитина народжується вже з певними, хоча і слабо сформованими, здатностями до антиципування. «На початку свого життя, — пише вона, — немовля наділене хоча б частково готовими природженими механізмами антиципації. Уже на перших порах сприймання інформації воно має бути здатне до її відбору і організації, інакше подальша вибірковість нової інформації та її отримання просто неможливі» [427, с. 37].

Спроби визначити час появи в онтогенезі перших актів антиципування вже аналізувалися. Так, Ж. Піаже [360] пов'язував появу і розвиток антиципації з появою і розвитком уявлення дітей про предмети навколишнього середовища. Першою ластівкою такого розвитку Ж. Піаже вважав набуття дитиною так званої концепції об'єкта розуміння сталості існування предметів у часі і просторі. Це проявляється десь на восьмому місяці в пошуках зникаючих предметів, іграшок тощо. Не пройшовши такої фази, перейти до більш зрілих форм антиципації неможливо, бо антиципація і є все далішим виходом за межі наявного. Іншим важливим зрушенням

Ж. Піаже вважав появу на другому році життя вторинних образів, серед яких він виділяє клас антиципаційних.

А. Валлон також пов'язував розвиток антиципації з розвитком уявлень і, в першу чергу, вторинних образів. Саме з останніми він пов'язував появу більш-менш зрілих форм антиципування, диференціації простору і часу, первинного вичленування минулого і майбутнього. І все це, на думку А. Валлона, з'являється тоді, коли дитина набуває здатності робити відсутні предмети присутніми у розумовому плані, тобто це припадає десь на дворічний вік [104].

Відомий біолог Л. В. Крушинський свої дослідження екстраполяції у тварин порівнював з результатами аналогічних досліджень на дітях. Підсумовуючи свої досліди, він прийшов до висновку, що елементарні екстраполяції з'являються у дітей, починаючи з дворічного віку, і тільки після шести років людина починає розв'язувати такі екстраполяційні задачі, які не під силу жодній тварині [251].

Словом, більшість дослідників відносить появу антиципування в традиційному розумінні десь на другий рік життя, хоча незрілі форми антиципування фіксуються і раніше [360]. При цьому просторово-часові масштаби освоєння психікою реальності є ще дуже незначними. Ш. Бюлер виділяв три стадії освоєння простору в ранньому віці: ротову, дотикову і зорову. Тобто обсяг простору, в рамках якого новонароджена дитина може сприймати подразники, незначний [101].

Ще важче, порівняно з простором, дитина освоює час. Часової перспективи у дитини раннього віку практично не існує. Для дитини існує тільки наявний момент і щонайближче минуле і майбутнє, хоча ці три часові модуси для неї ще не розчленовані. У дитини з'являються перші, щонайкоротші і найпростіші асоціації щодо суміжності в часі. Що ж стосується освоєння найближчого минулого, то тут спостерігається свого роду парадокс, який описаний ще В. Штерном: «Характерно також для всього раннього віку життя уявлень, що уявлення виступають не як спогади,

що вказують на щось пройдене, а як очікувані переживання, спрямовані на майбутнє (зрозуміло, лише на зовсім безпосереднє)» [511, с. 56].

Визначальну роль в оволодінні хронотопом відіграє власна активність дитини, починаючи з найпростіших рухів і закінчуючи найбільш складними різновидами діяльності. Як писав А. В. Запорожець: «... у живому русі в нерозривній єдності присутні простір і час. Переведення часу із майбутнього в минуле можливі тільки на основі активної діяльності в просторі, на основі його подолання і оволодіння ним. Рух виступає в ролі необхідної єднальної ланки між передбаченням і пам'яттю. Розбіжність між ними долається шляхом теперішнього напруженого діяння в ньому» [197, с.149 – 150].

Як бачимо, рух і дія є як об'єктом спрямування антиципації в ранньому онтогенезі, так і засобом розвитку хронотопічних аспектів антиципування, його просторового та часового масштабу. Крім того, дія є засобом пізнання властивостей предметів реальності, а також зв'язків між предметами та їхніми властивостями. При цьому дитина починає пізнавати і антиципувати світ спочатку, так би мовити, з геометричної точки зору. Перші акти антиципування стосуються, як ми вже зазначали вище, перш за все траєкторій руху об'єктів у просторі, їх появи та зникнення, перекривання одним одного тощо. Фізичні ж характеристики досягаються більш поступово і пізніше. Тільки згодом дитина починає розуміти, накопичивши досвід предметно-маніпулятивної діяльності, що металевий кухлик лишиться цілим, якщо його кинути на підлогу, а от фарфоровий – внаслідок такої процедури – розіб'ється дуже легко.

У ранньому віці можна спостерігати багато прикладів, коли просторові характеристики предметів розуміються, а фізичні – ні. Так, наприклад, дворічна дитина може прилаштувати вимикач до стіни і дивуватися, чому він падає, адже нещодавно вона бачила, як електрик приладнав вимикач до стіни, і він там до цього часу тримається. Тобто антиципування дитиною результату своєї дії спирається тільки на просторовий аспект взаємовідношення стіни і вимикача і зовсім ігнорує фізичний – приєднання до стіни вимикача за

допомогою шурупів. Однак дитина залишається на вказаному рівні недовго. Шляхом предметно-маніпулятивної діяльності її знання про фізичні властивості предметів стрімко розширюються. Тому антиципування наслідків взаємодії різних предметів та результатів власних дій з ними є одним з найважливіших аспектів спрямованості антиципації на цьому віковому етапі.

Іншим важливим аспектом спрямованості антиципації в ранньому онтогенезі є її спрямування на інших людей, передбачення їхньої поведінки, їхніх реакцій на власні вчинки [114]. Уже в ранньому дитинстві можна спостерігати появу у дитини системи міжособистісних очікувань, яка стрімко розвивається з накопиченням комунікативного досвіду. Дитина досить часто може передбачати реакції дорослих, особливо похвалу та осуд. При цьому дитина, як правило, починає пристосовувати і свою поведінку до очікувань дорослих, щоб досягти схвалення з боку дорослого і уникнути осуду.

Ще одним об'єктом спрямування антиципації в ранньому дитинстві є власна поведінка. Цілепокладання, планування – це не що інше, як антиципація власної поведінки. Але ці компоненти у дитини раннього віку знаходяться в зародковому стані. Однак уже в немовляти маніпуляції з предметами набувають все більшого спрямування на одержання бажаного для дитини результату [69; 119]. Пізніше у дитини виникає все більше зв'язків між бажанням і уявленням, що надає все спрямованішого характеру її поведінці, робить все незалежнішою від конкретної ситуації, і поступово складає основу для виконання дій з вербально-означеною метою.

Розглянемо тепер ті одиниці та структури, на яких будуються ранні форми антиципації. У дитини найбільш розвинутими одиницями антиципування є дескриптивні. Вони виступають у формі конкретних образів. Як уже відмічалось раніше, зафіксовані в пам'яті дитини образи використовуються спочатку не стільки як спогади, скільки як засіб розпізнавання та антиципування явищ.

Водночас під впливом дорослих розпочинається той процес, який ще активніше буде продовжуватися в дошкільному дитинстві. Це – сенсорне виховання. Уже наприкінці раннього віку дитина починає засвоювати суспільно вироблені сенсорні еталони. «Такого роду еталони, – писав О.В. Запорожець, – стають оперативними одиницями сприймання, опосередковують перцептивні дії дитини подібно тому, як його практична діяльність опосередковується знаряддям, а розумова – словом. Згідно з нашим припущенням, перцептивні дії не тільки відображають наявну ситуацію, але й певною мірою передбачають ті її перетворення, які можуть статися в результаті практичних дій. Завдяки такому сенсорному передбаченню (істотно відмінному, звичайно, від передбачення інтелектуального) перцептивні дії здатні з'ясовувати найближчі перспективи поведінки і регулювати її відповідно до умов і поставлених перед суб'єктом задач»[197, с. 113].

Тож наприкінці раннього дитинства виникає і пізніше, в дошкільному віці, розвивається система сенсомоторних еталонів, які, по суті, є одиницями антиципування, а також накопичуються все досконаліші антиципаційні схеми, побудовані як на основі різних вражень, так і на основі засвоєних сенсорних еталонів [116]. Це піднімає на ще вищий щабель розвитку сприймання. Говорячи про сенсорні враження та сенсорні еталони як оперативні одиниці антиципування в ранньому віці, слід згадати і про слово. Адже перші слова дитини з'являються десь наприкінці першого, початку другого року життя.

Ще одним набутком цього періоду є формування внутрішнього плану дій. Як пише А.В. Болбочану: «У дітей другого року життя дії у внутрішньому плані здійснюються у специфічних формах: воно включає побудову і зображення образів людей і предметів, їх узагальнення, виділення в них окремих рис, установлення найпростіших відношень між образами, виконання операцій «накладання», доповнення частини до цілого» [82, с. 20]. Саме на діях внутрішнього плану і побудовані антиципаційні процедури у

ранньому онтогенезі, які на цій віковій стадії досягають реальність в основному в сенсорно-перцептивному масштабі.

Антиципування як дія внутрішнього плану починає вербалізуватися тільки наприкінці раннього онтогенезу. Тому слово та пов'язані з ними внутрішні операції ще нехарактерні для цього вікового етапу. Могутнім фактором антиципування воно стає вже за межами раннього віку. На цій же фазі слово тільки слідує за сприйманням та діями і тільки в дошкільному віці починає їх випереджати. Отже, радіус дії антиципації у ранньому онтогенезі обмежений рамками сенсорно-перцептивної та сенсорної сфери і починає виходити за його межі тільки на рубежі раннього дитинства та дошкільного віку.

Раннє дитинство від дошкільного віку відділяє криза трьох років. Цей поворотний пункт онтогенезу характеризується тим, що дитина починає виділяти себе з навколишньої дійсності і протиставляти себе іншим. У світосприйманні дитина поступово починає розчленовувати реальність на теперішнє, минуле і майбутнє. Тотальний презентизм, поглинутість теперішньою, наявною ситуацією починає давати тріщини, які дедалі все більше поглиблюються. Розпочинається процес, який можна назвати депрезентацією людської свідомості або хронотопоекспансією психічного відображення в онтогенезі.

Уже трирічна дитина починає заявляти про себе: «Коли я виросту великим...» І далі можуть слідувати найрізноманітніші автобіографічні прогнози, побудовані нею на основі спостережень за дорослими. Із привабливих для дитини деталей дорослої поведінки і робляться проекції у майбутнє. Але часова перспектива в трьохрічному віці ще не сформована. Тому те, що дитина говорить про майбутнє, ще не означає, що вона локалізує його як щось віддалене. Для дитини це майбутнє практично поряд, і вона не збирається це своє бажання «бути великим» відкладати, а намагається реалізувати його негайно, чим завдає немало клопоту дорослим. Усвідомлення та антиципація своїх можливостей дитиною значно перевищує

реальність. Дитина вважає, що вона вже все може і справиться з будь-яким завданням.

Уже на початку дошкільного віку у дитини зароджується уявлення про три види часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Але навіть на кінець дошкільного віку воно лишається розмитим, дифузним, позбавленим часової перспективи, правильної оцінки, часової глибини, тривалості та порядку слідування подій одна за одною. Первинна диференціація часу протягом дошкільного дитинства не стільки вдосконалюється структурно, скільки збагачується змістовно. І вже за межами цієї вікової стадії, коли змістовне збагачення первинної структури психологічного часу перевершує, так би мовити, її ємкість, її можливості, здійснюється якісний стрибок у структуруванні психологічного часу.

Ранній вік, як ми говорили раніше, характеризується розвитком мікромасштабних рівнів антиципації і ретроспекції, підпорядкованих сприйманню. Можна припустити, що саме розвиток субперцептивної антиципації та ретроспекції і веде до перетворення сенсорики в перцепцію, надбудови над рівнем відчуттів рівня сприймання. У дошкільному ж віці вже з'являються первинні незрілі форми надперцептивної антиципації та ретроспекції, і психічне відображення робить перші незграбні кроки за межі сприймання. І хоча сприймання на цьому віковому етапі домінує, і дитина все ще лишається істотою наявного моменту, проте тотальне панування перцепції у психічному житті вже порушене, психічний хронотоп вже перейшов за межі наявної ситуації і продовжує нарощувати свій обсяг.

У психічному житті дошкільника з'являється також ще один поворотний пункт у структуруванні психічних процесів – фантастоспекція, тобто процес побудови різного роду образів, які не мають місця в реальному часі і просторі: ні в минулому, ні в теперішньому, ні у майбутньому. Порівняно з антиципацією, презенсоспекцією і ретроспекцією фантастоспекція є екстратемпоральною (позачасовою) і ірреалістично спрямованою. Хоча відмінність між нею і темпорально-орієнтованими

процесами, як ми зауважували, не стільки абсолютна, скільки відносна. Ми також припускаємо, що вона є, по суті, «виродженим випадком» одного з трьох основних вищезгаданих процесів.

Найбільш яскраво фантастоспекція проявляється в так званому аутистичному мисленні та егоцентризмі, які так характерні для дитини. Примітивні риси егоцентризму з'являються наприкінці раннього дитинства, переживають свій розквіт у дошкільному віці і поступово згасають у 7 – 8 років, тобто в молодшому шкільному віці. Е. Блейлер пов'язує появу аутизму з тим рівнем розвитку мислення, коли елементи накопиченого досвіду можуть комбінуватися без стимуляції з боку зовнішнього світу. На його думку, «аутистична функція не є настільки примітивною, як прості форми реальної функції, але в певному розумінні вона найбільш примітивна, ніж вищі форми останньої в тому вигляді, в якому вони розвинуті у людини. Нижчі тварини володіють лише реальною функцією» [132, с. 38].

Антиципація і фантастоспекція в дитинстві ще слабо розчленовані. Більшість численних фантазувань дітей торкається фантастичного розписування майбутніх задоволень, радісних подій. Дітям цього віку до вподоби придумування того, що буде; це свого роду уявні ігри з майбутнім. Фантастичне розписування радощів майбутніх свят, отримання подарунків та інших очікуваних подій може бути настільки яскравим та барвистим, що з цієї причини настання очікуваного може принести певні розчарування, бо, як зауважує В. Штерн, ілюзія при фантазуванні майбутнього може бути практично повною. Дитина принаймні в момент фантазування впевнена, що майбутнє буде саме таким, яким воно їй уявляється. У неї ще слабо розвинуте розрізнення можливого і неможливого, імовірного і неімовірного.

Подібне розчленування тільки-но окреслюється і поступово, крок за кроком, поглиблюється. Напевне, подібна закономірність стосується не тільки становлення онтогенетичного структурування психіки, але й культурогенезу психічних функцій людини.

Для первісної людини, як показують антропологічні та етнографічні дослідження, теж було характерним слабке розмежування між реальним та ірреальним, між дійсно сприйнятим, пережитим і витворами фантазії. Це надає містичності світосприйманню людини первісного суспільства. Саме в умовах такого, ще не зовсім зрілого, психічного життя (порівняно з сучасною людиною), коли образи фантазії ще є галюцинаторно яскравими, а розрізнення між уявним і реальним ще мало розвинуте, і можливе справжнє ясновидіння. Тобто уявне антиципування для первісної людини могло б бути настільки ж яскравим і детальним, настільки ж викликати довіру як сприймання наявної ситуації. Образи майбутнього, створені занадто живою фантазією, могли цілком конкурувати з перцептами, а то й ототожнюватись з ними.

Напевно, подібне явище і є одним із проявів того, що Л. Леві-Брюль назвав партиципацією. Тому, з нашої точки зору, яснобачення можна визначати як уявну, футурогностичну партиципацію. Пізніше у процесі культурогенезу питома вага всіх абстрактних та символічних компонентів у людському мисленні збільшувалась, потісняючи фантазію, позбавляючи її найпервіснішої яскравості. Тому ясновидіння, напевно, було найбільш ранньою формою пралогічної антиципації. Зауважимо, що під «справжнім» ясновидінням ми розуміємо ейдетично яскраве, психічно опосередковане «бачення» майбутнього за допомогою фантазії, а не фізично безпосереднє бачення, як це трактується в окультизмі. Аналогічно і при ворожінні, скажімо, на кісточках: для первісної людини кісточки не були просто умовністю. Вони були одночасно і кісточками, і тими майбутніми подіями, які вони символізували. Тобто кісточки були чимось набагато більшим, ніж просто кісточки. Вони, по суті, були самими майбутніми подіями. Цей варіант партиципації можна назвати символічною футурогностичною партиципацією.

Отже, у дошкільному віці, порівняно з раннім дитинством, робиться новий крок у структуруванні психічного на темпорально спеціалізовані

підпроцеси: антиципації, презенсоексії та ретроспекції. З'являється також екстратемпоральний процес – фантастоексія. Таке розчленування ще не досягає того рівня, який ми спостерігаємо у психічному житті дорослої людини. При цьому антиципація, як і інші підпроцеси, недостатньо відокремлена від фантастоексії, надперцептивне майбутнє має дифузний характер, практично позбавлене часової перспективи.

На рубежі раннього і дошкільного дитинства з'являється усвідомлення, виділення власного «Я». Це супроводжується появою жвавого зацікавлення власною особистістю як в теперішньому і минулому, так і в майбутньому. Отже, у дошкільному віці з'являються перші паростки інтересу до особистого майбутнього та перші спроби автобіографічного антиципування. Дитина починає порівнювати себе з іншими і помічає, що на різних вікових етапах люди є різними і ведуть себе по-різному, що між дорослими і дитиною є відмінності; дошкільника починає захоплювати і хвилювати очікування власних вікових змін і настання власної дорослості. Як підкреслює В. С. Мухіна: «Дитина, що нормально розвивається, переповнена благих намірів на майбутнє, що дає їй основу для позитивної самооцінки і прагнення бути хорошим по відношенню до оточуючих людей ще сьогодні» [318, с. 180].

Більш різноманітною стає і діяльність в дошкільному віці, в регуляцію якої включається антиципація. Дитині ще важко проектувати тривалі структури своєї поведінки, але така здатність інтенсивно розвивається. Так, наприклад, гра як типовий і провідний різновид діяльності дошкільника збагачується не тільки в сюжетному плані. Невпинно зростає і тривалість ігор. Так, на початку дошкільного дитинства ігри тривають всього 10 – 15 хвилин, у 4 – 5 років – 40 – 50 хвилин, а у старших дошкільників вони можуть продовжуватися годинами, а іноді декілька днів. При цьому діти утримують визначений на початку гри сюжет, імпровізуючи в рамках одного і того ж загального, ескізного плану. Крім того, гра вимагає від дитини також розвитку навичок передбачення поведінки партнерів по грі, а також давати

адекватну прогностичну оцінку власних можливостей щодо виконання певних функцій, тобто гра стимулює розвиток соціальних експектацій та планування.

Отже, гра є одночасно і об'єктом антиципування, і засобом його розвитку. Особливо гра сприяє розвитку внутрішнього плану дій, здатності маніпулювати внутрішніми, уявними моделями предметів, програвати свої дії та ситуації наперед в розумовому плані.

Малювання, конструювання, ліплення, аплікація, елементарні трудові доручення та інші різновиди діяльності також є об'єктами антиципування дошкільника. Дитина змушена адекватно враховувати властивості цих предметів і правильно передбачати динаміку перетворення предмета під впливом власних дій. На початку дошкільного періоду дитина, коли малює, ліпить, конструює, не може на початку процесу сказати, що вона робить і що вийде. На середині дошкільного віку, а тим більше під кінець, дитина набуває вже здатності формувати задум ще на початку творчого процесу і підпорядковувати йому як свої дії, так і перетворення предмета.

Десь наприкінці раннього дитинства та на початку дошкільного у дитячій мові вперше з'являється минулий і майбутній час дієслів. Причому, за спостереженнями В. Штерна, теперішній і майбутній час засвоюються першими. Минулий же час дієслів з'являється в мові дитини на півроку пізніше. Аналогічна послідовність спостерігається і для прислівників часу. Вирази теперішнього і майбутнього – зараз, потім, завтра, скоро і т.п. – вже давно вкорінені, а вирази минулого – тільки що, вчора, раніше – тільки-но з'являються і переживаються.

Уявлення дитини про такі суспільно вироблені одиниці виміру часу, як секунда, хвилина, година, тиждень, рік тощо, ще не сформовані. Подібне спостерігається і щодо простору. Тут дитина також віддає перевагу не вербальним одиницям, а образно-еталонним: форми добре знайомих предметів, їхні розміри, добре освоєні відстані і площі місцевості. Про великі

історичні масштаби часу та послідовності подій, як і про великі масштаби простору, уявлення гранично дифузні, невизначені.

Імовірнісними одиницями антиципування дошкільник практично не користується. В його мові не почути – напевно, можливо, імовірно, малоімовірно і т.п. Тим більше не чути фраз типу: «Я впевнений на всі 100 відсотків, на 50, на 1 або «У мене є три шанси з десяти на успіх». А якщо вона вже про щось говорить, то в цьому вона гранично впевнена. Раніше зазначалось про те, що дитині взагалі важко відрізнити дійсне від вигаданого, реальне від уявного. Ще складніше їй диференціювати градації між реальним і нереальним, визначити міру можливості і неможливості чогось. Прогностичні висловлювання дошкільника категоричні і безімовірнісні. Якщо дитина заявляє, що вона буде льотчиком, то вона в цьому ні на хвилину не сумнівається.

Ціннісна оцінка майбутнього у дошкільника починає спиратися на елементарні моральні норми, уявлення про те, що є добре, а що – погано. При цьому аксіологічна оцінка майбутнього у дошкільника моралізована не тільки по відношенню до вчинків людей, а й до перебігу неживих процесів: «Річка погана, вона втопити може» і т.п. Отже, засвоєння моральних норм одночасно є і формуванням аксіологічних одиниць антиципації.

Воістину новим кроком у розвитку антиципації у період дошкільного дитинства є засвоєння модельних, символічних та знакових одиниць антиципування. Під модельною одиницею антиципування ми будемо розуміти предмет, макет предмета чи графічне (художнє) зображення предмета у майбутньому. Наприклад, дорослий може виступати для дитини наочною моделлю того, якою вона буде, коли виросте. Дерево дуба моделює вигляд паростка дуба в майбутньому. Якщо дитина перемальовує якийсь малюнок з книги, то цей малюнок одночасно і є моделлю потрібного майбутнього. Тобто якийсь предмет у теперішньому може бути моделлю того, яким стане (або треба, щоб став) або, можливо, стане інший предмет. Використання подібних моделей можна вважати одним із засобів

опосередкування процесів антиципації. Але ще значнішим набуттям дошкільника є оволодіння знако-символічними засобами антиципування, найважливішим серед яких є слово.

Незважаючи на схожість по ряду суттєвих рис між дитячим мисленням і мисленням первісної людини, у дитинстві ми не знаходимо яскравого аналога формування і домінування знако-символічних систем, подібних первісним. Ми не спостерігаємо в дитинстві розвинутих форм дитячої магії і мантики (ворожіння). Ми стикаємося тільки з окремими розрізненими і нерозвинутими прикладами дитячих магічних дій, спрямованих на майбутнє. Так, зокрема, дитина, щоб наблизити якийсь радісний день, якого вона чекає з нетерпінням, може вдаватися до імітування, символізації сну. Багатьма авторами описувалися випадки такого типу: дитина лягає, деякий час удає, що вона спить, а потім питає дорослого: «Тепер вже завтра?» Інший типовий випадок дитячої магії проявляється в іграх. Щоб попередити виграш іншого, дитина може вдаватися до різного роду символічних дій. Це дитяче ворожіння здійснюється у свого роду заклинаннях: «Не попадеш! Мимо! Тобі не повезе!» і т.п.

Помітивши збіг удалого виконання доручень дорослого після трикратного повторення прохання, дитина може зробити з цього прикмету успіху і просити дорослого прохати її тричі кожного разу. Крім того, дитина може легко засвоювати елементарні марновірства, притаманні дорослим, типу: вертача – невдача і т.п. Але знову ж таки повторимо, що дитяча магія та мантика незрівняно бідніші, ніж пралогічні. Причина цього криється, напевне, у тому, що онтогенез на відміну від культурогенезу здійснюється на фоні органічного визрівання нервової системи. До цього варто також додати недостатню засвоєність дитиною мови. Тому, якщо добре придивитися, то будь-які знако-символічні системи мантики спираються на більш-менш розвинуту мовну систему. Так, наприклад, графічна символіка карт обов'язково поєднується з вербальною категоризацією типових подій майбутнього, тобто зріла мантика може розвинути тільки на фоні зрілої

психіки. У дитинстві першою знако-символічною системою, яку засвоює дитина, є мова. Засвоєння всіх інших знако-символічних систем так чи інакше спирається на слово або тісно з ним пов'язане.

Дошкільний вік, як відомо, є віком, коли людина найбільш чутлива до засвоєння мови і коли мовлення особливо інтенсивно розвивається. Але слово не стає засобом антиципування одразу ж зі своєю появою. Спочатку мова дитини є ситуативною, тобто стосується тільки наочної ситуації і зрозуміла тільки при сприйманні цієї ситуації. Згодом, і тільки поступово, у дошкільника з'являються і накопичуються елементи контекстного мовлення, яке породжується і є зрозумілим і без наочного сприймання ситуації, тобто мова дитини поступово набуває здатності відриватися від наочної ситуації і описувати якісь уявні чи пригадані події. Від вербальної констатації дитина переходить до випереджаючого словесного опису своїх наступних дій, мова стає засобом цілепокладання та планування в структурі дитячої діяльності. При цьому зовнішнє коментування і планування своїх дій дитина переводить у план внутрішнього мовлення.

Отже, мовні значення слова спочатку оформлюються як одиниці презенсспекції, а потім вже набувають ретроспективних та антиципаційних функцій. Оперування вербальними одиницями антиципування спочатку зароджується в контексті теперішнього і тільки потім переходить на близьке майбутнє, а згодом на більш віддалене майбутнє. У міру розвитку практичної діяльності дитини слово від фіксації результату зміщується на середину дії, супроводжуючи її, потім – на початок операції, а згодом починає все завчасніше передувати їй, набуваючи все істотнішу роль в її спрямуванні. Аналогічно і при спостереженні перебігу подій дитина йде від фіксації сприйнятого до його вербального супроводження, а потім і до антиципуючого їх описування.

Але тут треба зауважити, що оволодіння словом як засобом антиципування і граматичними конструкціями, які дають можливість вербального опису майбутнього, ще не означає, що у людини вже

сформувалися логічні структури антиципування. Як писав Л. С. Виготський: «Дитина оволодіває синтаксисом мови раніше, ніж вона оволодіває синтаксисом думки» [134, с. 109]. З цієї причини дошкільник ще не може повною мірою, як дорослий, користуватися всіма потенційними можливостями антиципування, які відкриває засвоєння мови. Тому значення засвоєння мовних одиниць для розвитку антиципації розкривається не стільки в рамках самого дошкільного віку, скільки вже потім, за його межами. Розвиток мови тут випереджає розвиток антиципації, слугує передумовою майбутнього прогресу антиципування.

Засвоєння вищезгаданих одиниць антиципування поєднується з утворенням антиципаційних структур, спираючись на які дитина починає здійснювати елементарні акти антиципування. Але утворення у дитини антиципаційних структур реальності має обмежений характер. Дошкільнику важко досягти навіть відносно короткотривалі послідовності подій [6].

Відсутність строгого впорядкування ланцюжків подій приводить до того, що дитина може зв'язувати «все з усім». Тому її уявлення про слідування подій часто може відрізнятися від уявлень дорослої цивілізованої людини. Подібне явище спостерігається і в структурі мислення первісної людини. Довільність установлення зв'язків між явищами дуже характерна для первісного типу психіки і описана багатьма антропологами та етнографами.

Отже, у дошкільному віці активно формуються антиципаційні структури, хоч вони і носять мікомасштабний, обмежений і простий характер. Але особливо важливою віхою в розвитку антиципаційних структур діяльності дошкільника є залучення до формування цих схем слова. Спочатку застосування слова при будові антиципаційних схем несистематичне, але воно невпинно зростає. Використання слова стає регулярним під впливом дорослих; з боку старших надається допомога, що утворює «зону найближчого розвитку» антиципаційних схем. Крім того, та цікавість, яку проявляє дошкільник, його постійні запитання до дорослих

значно розширюють коло знань про речі, їхні взаємозв'язки, призначення тощо. При цьому, звісно, дитина поглинута цілком інтересами теперішнього, але накопичення знань поза будь-якими намірами є підготовкою майбутніх тривалих дій, утворенням макромасштабних антиципаційних схем.

Розглянемо тепер процесуальний, процедурний аспект антиципування дошкільника. Слід мати на увазі, що процес антиципування у дитини ще дуже тісно злитий з її діяльністю, діями. Антиципація, як і інші психічні процеси, ще не досягли тієї міри емансипації від зовнішніх, діяльнісних, як це спостерігається у дорослих. Тому й аналізувати антиципаційні процеси ми будемо в їхній тісній єдності з діяльнісними.

Перше, що помітно в розвитку антиципування дошкільника – це зростання цілеспрямованості його дій, зміцнення здатності вже досить довго утримувати мету і, крім того, мету все більш віддалену. Для всіх дій дитини раннього віку і більшості дошкільників характерний збіг мети і мотиву. Але у дошкільника виникають і дії нового типу, мета яких не є мотивом, а проміжним етапом досягнення іншої мети, яка є мотивом. Дистанція між мотивом і метою виникає все частіше і стає все тривалішою. Дошкільник все частіше вдається до дій, в яких його цікавлять не прямі результати цих дій, а більш чи менш віддалені їх наслідки. Це означає, що питома вага антиципування у структурі дошкільника поступово нарощується.

Разом із розвитком цілепокладання прогресує і планування послідовності власних дій. При цьому дошкільник, як у першому, так і в другому разі, все більше починає користуватися словом. Слово не одразу стає засобом цілепокладання та планування. Спочатку дитина малює, а потім каже, що малює, потім коментує процес малювання і тільки згодом починає вербально формулювати свої задуми і наміри, а також описувати прогнози результатів своїх дій. При цьому поступово зростає не тільки плановірність предметної діяльності, але й сприймання дошкільника. На початку дошкільного віку, як правило, діти зразу ж переходять до дій з предметами,

не обстеживши їх як слід. Але вже в 5 – 6 років планомірне і послідовне обстеження предмета передую діям з ним.

Та, як би тісно не був пов'язаний процес антиципації з діяльністю, їх відносне розчленування вже окреслюється в дошкільному віці. У дошкільника формується, окрім предметних, ще й мислительні дії та найперші початки логічних міркувань. Звичайно, ці логічні міркування ще мало схожі на зрілі форми логічного мислення. Проте наприкінці дошкільного віку дитина все частіше починає обстежувати об'єкт, ситуацію і попередньо обмірковувати свої дії, програвати їх у внутрішньому плані. При цьому в першу чергу дитина користується наочно-образним антиципуванням, уявляючи, наприклад, перетворення снігу у воду при нагріванні, рух м'яча після удару ногою і т.п. Поступово у дошкільника з'являються логічні умовиводи, у тому числі й умовиводи антиципаційні. Характерною їхньою рисою є трансдуктивність, тобто виведення висновку від одного випадку до іншого. Індукція і дедукція з'являються за межами дошкільного віку.

Антиципування на основі трансдуктивних умовиводів бере кожного разу ознаки, які впадають дитині у вічі. Причому, ознаки щоразу можуть бути іншими. Хід думок безпосередньо рухається від окремого до окремого, минаючи будь-які узагальнення. У відомих дослідках Ж. Піаже пропонував дітям передбачити, чи потоне даний предмет у воді, чи ні. З'ясувалося, що ознаки, на основі яких діти робили прогностичні умовиводи, щоразу змінювалися, будучи нерідко протилежними тим, на які вони спиралися при аналогічному прогнозі попереднього разу. До протиріч, які часто виникали в таких випадках, діти були байдужі. Цих протиріч просто не існує в рамках мислення, яке минає узагальнення. Тому логічні передбачення дітей такі хаотичні і суперечливі.

Але знову ж таки панування трансдуктивності в логічному антиципуванні дітей не абсолютне, а відносне. Так, О.В. Запорожець, проводячи дослід з передбаченням потоплення предметів, аналогічних експериментам Ж. Піаже, показав, що в умовах багаторазового повторення

досліді з різними предметами діти намагаються сформувані елементарні узагальнення і спиратися на них у своїх передбаченнях. Наприклад, дитина може дійти висновку, що дерев'яні предмети плавають, а залізні – тонуть. Більше того, сформувавши такі узагальнення, дошкільники можуть наполягати на них навіть тоді, коли прогностичні висновки, побудовані на них, не підтверджуються. Залізний човник, на їхню думку, повинен був потонути, вони навіть можуть топити його рукою і заявляти, що він плаває не по-справжньому. Тобто протиріччя між дійсністю і припущенням дитина прагне розв'язувати практично і неохоче змінює свою точку зору під тиском фактів. Отже, дедуктивне антиципування зароджується у дошкільника, хоча пануючим лишається трансдуктивне.

Ще одним важливим моментом у розвитку антиципування дошкільника є включення до його складу емоційних процесів, поява емоційних передбачень результатів дій, випереджаючої емоційної корекції поведінки. Афект у процесі свого розвитку має тенденцію переміщуватись з кінця дії на її початок. Якщо в ранньому дитинстві емоції виникають постфактум, як позитивна або негативна оцінка чогось, або супроводжують якусь дію, приємну саму по собі, то в дошкільному віці стан справ змінюється. Все частіше емоційні реакції випереджають виконання дії, сприяючи її актуалізації або гальмуванню, тобто здійснюється випереджаюча корекція поведінки, що є важливою віхою в розвитку поведінки та спілкування дитини.

Отже, за період дошкільного дитинства розвиток антиципування проходить значний шлях. Дитина починає здійснювати орієнтування в просторово-часовому оточенні, усвідомлює свою теперішню соціальну позицію і передбачає ту, яку вона повинна зайняти в майбутньому. Дошкільник переповнений очікуваннями свого наступного життєвого етапу – навчання в школі.

4.2. Особливості формування антиципації у молодшого школяра

Сам перехід до шкільного навчання означає, що процеси антиципації дитини досягли такого ступеня розвитку, який дає можливість включати дитину в навчальний процес. Навчальна діяльність має своєю необхідною передумовою утримання дитиною свідомої мети щось вивчити, а також вимагає планомірної організації дій у відповідності з цією метою. Тобто для цього потрібно як мінімум достатнє визрівання здатності до цілепокладання і здійснення вольових зусиль. Цього мінімуму ми ще не знаходимо в дошкільному віці. Він досягається лише на 6 – 7-му році життя. Тому тільки починаючи з цього вікового рубежу і можливе шкільне навчання, яке базується на цілеспрямованому учінні. До цього можливе тільки так зване попутне, або побічне, наuczіння. Дошкільник набуває знання та навички як побічний продукт гри, малювання, конструювання, спілкування тощо. Свідомий же намір щось спеціально вивчити лишається ще чужим для дитини в перші 5 – 6 років її життя. Дитя ще настільки прив'язане до теперішнього, що підпорядкування дій майбутньому ще недостатньо розвинуте.

Але шкільне навчання не тільки спирається на певний рівень зрілості антиципації дитини. З перших же днів приходу дитини до школи навчання стає також і могутнім фактором розвитку антиципування. Саме з соціальним інститутом освіти і пов'язане в першу чергу формування логічного культуротипу антиципації. Теологічні і пралогічні культуротипи передбачення знаходять своє коріння, свою основну базу в інших соціальних інститутах (релігійних організаціях, астрологічних товариствах, інститутах ворожок і т.п.). Саме під тиском науки та освіти знижується питома вага пралогічних та теологічних компонентів у структурі людської психіки, і саме завдяки освіті логічний культуротип антиципування стає все більш пануючим. Хоча, крім освіти, на вказаний процес впливають й інші фактори, роль освіти все ж таки лишається провідною. Нині під впливом соціальної

нестабільності спостерігається певне оживання пралогічних та теологічних культуротипів, але, попри все це, саме логічне антиципування було і лишається домінуючим у структурі психіки сучасної людини. Таким чином, шкільне навчання є важливим засобом розвитку вищих антиципаційних функцій людини.

Школа не тільки дає певну систему знань та інтелектуальних навичок для антиципування. Сама організація шкільного життя стимулює розвиток антиципації. У процесі навчання перед дитиною постають задачі, розраховані на все більш віддалене майбутнє. Так, у молодшому шкільному віці перед дитиною ставиться кожного разу порівняно близька мета, але віддаленість мети зростає з кожним роком. На кінець шкільного навчання міра самостійності і цілеспрямованості школяра зростає настільки, що урок за своєю структурою вже може наближатися до лекції.

Одним з перших кроків прогресу антиципування в молодшому шкільному віці є розширення його хронопомасштабів. Цей вік є важливим етапом формування психологічного часу людини. Першою причиною того є те, що вже сам по собі навчальний процес вимагає високої точності орієнтування в часі. Школяр не повинен запізнюватися на урок, зобов'язаний виконувати завдання в рамках відведеного на нього часу і взагалі підпорядковувати свою життєдіяльність чіткому шкільному режиму, тобто організовувати її в часовому плані. Друга причина полягає в тому, що діти в школі починають засвоювати суспільно вироблені одиниці часу, а також систематичні знання про час. На уроках мови у дітей уточнюються навички передавати часові відношення мовними засобами.

Найпершими діти засвоюють відрізки та одиниці часу, пов'язані зі шкільним та повсякденним режимом. Маленькі школярі поступово і все точніше починають антиципувати, скільки часу треба витратити на виконання домашнього завдання, скільки можна погуляти, коли треба вийти з дому, щоб не спізнитися до школи і т.п. Поступово у них формується уявлення про реальне значення одиниць часу, які на початку шкільного віку є

дуже розмитими і невизначеними. Діти можуть, наприклад, передбачити, що можна зробити за годину. Година є найпершою мірою часу, яку засвоюють школярі. Потім для них прояснюється реальна часова тривалість дня і тижня. Виходить це тому, що саме цими одиницями часу змушений в першу чергу користуватися школяр при організації своєї діяльності. Інші одиниці часу (секунда, хвилина, місяць), що значно рідше зустрічаються дитині, лишаються ще слабо засвоєними.

У молодших школярів також починає формуватися система часових орієнтирів, відносно яких вони починають локалізувати події в часі. Ними можуть виступати явища природи, пов'язані з порами року, сімейні події, події в житті школи, дитячого садка, а також події великого суспільного значення. Користуючись такими часовими орієнтирами, дитина відносно них визначає, коли трапилась певна подія минулого або очікується якась подія майбутнього. За даними Д. Г. Елькіна, 33 % дітей молодшого шкільного віку користуються часовими орієнтирами. Але вже на кінець початкової школи і початок середнього шкільного віку частка таких дітей збільшується до 50 %[516].

У процесі шкільного навчання діти починають також отримувати систематичні знання про історичні події, знайомлячись з історичними масштабами часу. Таке знайомство дається дітям нелегко. При осмисленні історичних відрізків часу у них спостерігається тенденція наближати минуле до сучасності. Нелегкий шлях оволодіння історичним масштабом.

Але оволодіння історичним масштабом часу у школяра йде не тільки стосовно минулого. Незважаючи на те, що таких предметів, як футурологія або прогностика, на відміну від історії, у шкільних програмах немає, існуючі в суспільстві уявлення про майбутнє так чи інакше повідомляються при викладанні інших дисциплін (хоч, можливо, було б доцільно викладати в школі футурологію як окремий предмет). Раніше, наприклад, активно формувалося у школярів уявлення про світле комуністичне майбутнє, тепер, хоч і менш завзято, теж пропагується, по суті, ідея світлого майбутнього, але

тільки капіталістичного. Крім того, у школі діти можуть отримувати знання і про інші футурологічні прогнози – сподівання на величні досягнення науково-технічного прогресу, польоти людей в майбутньому на інші планети, роботизація та комп'ютеризація тощо. Словом, школа формує у дитини як образ історичного минулого, так і образ історичного майбутнього, хоча останньому приділяється менше систематичної уваги.

У школі дитина починає засвоювати і суспільний досвід оволодіння простором. Вона пізнає суспільно вироблені одиниці вимірювання простору, систематичні знання про просторові закономірності, а також різного роду моделі простору (модель Всесвіту, Сонячної системи, карти поверхні Землі і т.п.), тобто школа значно розширює хронотоп світосприймання дитини, у контексті якого функціонує антиципація.

Як бачимо, у потенціальному плані хронотоп психічного відображення школяра, і, зокрема, антиципації, стає набагато об'ємнішим. Але актуальний зміст антиципування в цьому віці, як правило, не виходить за межі повсякденності. Про що переважно думає молодший школяр? Про своє близьке оточення, свій дім, про теперішній або найближчий уроки. Про це свідчать як асоціативні експерименти, проведені П. П. Блонським, так і просте спостереження за типовим наповненням повсякденних розмов дітей цього віку. Тобто актуальне коло думок молодшого школяра лишається все ще обмеженим у часі і просторі. Думки стосуються переважно класу, школи, домівки, місця, де зараз знаходиться молодший школяр. Це типовий просторовий діапазон його думок. У часовому аспекті переважають недавнє минуле і найближче майбутнє. При цьому протягом молодшого шкільного віку спостерігається тенденція до просторового і часового розширення кола думок. Наприклад, ті уроки, про які думає дитина наприкінці молодшого шкільного віку, часто далі віддалені у майбутнє, ніж у першокласника [77].

Але окрім повсякденних спрямувань думок у молодших школярів є такі, які цілком можна вже назвати мріями про своє майбутнє. Щоправда, елементи подібних мрій ми зустрічаємо і в дошкільному дитинстві. Але в

молодшому шкільному віці ці мрії стають більш стійкими і різноманітними. Автобіографічні спогади та сподівання молодшого школяра істотно багатші, ніж у дошкільника.

Багатшими стають у молодшому шкільному віці і соціальні експектації. Шкільний клас має складнішу соціальну організацію, ніж група у дитсадку, а міжособистісні стосунки більш строго регламентовані етичними нормами. Брак таких нормативних та інших соціальних експектацій і є одним із джерел труднощів адаптації до шкільного життя. Але цей брак порівняно швидко компенсується накопиченням досвіду шкільного життя та засвоєнням спеціальних пояснень вчителя. Молодший школяр все чіткіше прояснює для себе нормативні очікування (як хто повинен себе поводити в певній ситуації) і навчається передбачати реакції вчителя та батьків (як в якій ситуації хто може себе вести).

Але найбільш важливим змістом антиципації молодшого школяра є навчальна діяльність. Навчальна діяльність, як відомо, є провідною для дітей цього віку. Порівняно з грою, яка займала провідне місце у дошкільника, навчання вимагає значно вищого рівня цілеспрямованості. Перебіг гри набагато спонтанніший. Вона може або повністю мати імпровізований, наперед невизначений, характер, або ж її мета та сюжетний задум можуть легко змінюватися в процесі самої гри відповідно до бажань та зручностей дитини. Інша справа – навчання. Навчальна мета повинна бути обов'язково досягнута, її не можна так легко змінювати, як це робиться у процесі гри. Цю мету треба не тільки постійно утримувати і не відволікатися на стороннє, але й антиципувати більш чи менш тривалі послідовності дій, що ведуть до неї. Тобто потреба в антиципуванні навчальної діяльності є значно нагальнішою, ніж антиципування процесу гри. При цьому, якщо антиципування гри підпорядковується в першу чергу власним бажанням дитини, то антиципація навчальної діяльності будується у відповідності з об'єктивними вимогами навчальної ситуації. Це означає, що антиципація гри не обов'язково повинна

бути реалістичною, тоді як реалістичність антиципації навчальної діяльності є умовою обов'язковою.

Та окрім програмного та цільового антиципування навчальної діяльності від молодшого школяра вимагається і її смислова антиципація. Йому треба не тільки засвоювати певні знання та навички, але й розуміти, навіщо вони потрібні, який сенс має навчання і де в найближчому та віддаленому майбутньому його набутки будуть потрібні, які перспективи воно відкриває. Таке смислове антиципування навчальної діяльності, інтенсивно розвиваючись, набуває досить широкого спектра форм. Для одних сенс полягає в уникненні неприємних наслідків від неуспішного навчання (покарання, сором), інші ж націлені на досягнення успіху, схвалення, першості в класі, на прагнення зробити приємне близьким. Є й такі, що вбачають сенс і в самому процесі навчання, який сам по собі їх захоплює. Смислове антиципування молодшого школяра стосується переважно близького майбутнього, але частина дітей називає і віддалені смисли. Наприклад, «навчаюсь, бо хочу стати льотчиком (лікарем, вченим і т.п.)».

Але тут треба відмітити, що антиципування навчальної діяльності здійснюється не тільки з боку школяра, але й з боку вчителя. Обидва ці процеси є взаємодіючими і взаємопов'язаними. У першому-другому класі процес навчальної діяльності майже повністю антиципується вчителем, який детально його програмує, дає детальні і майже безперервні інструкції дітям, часто перевіряє і корегує їхню роботу. Але з кінця другого класу діти набувають здатності самі антиципувати окремі деталі завдання і потребують все менш розгорнутих вказівок і меншого контролю. Тобто частина того, що раніше в навчальній діяльності антиципувалося вчителем, тепер антиципується самою дитиною. При цьому коло такого самостійного антиципування дитини невпинно розширюється. Але все ж таки протягом молодшого шкільного віку антиципаційні можливості дитини молодшого шкільного віку все ще лишаються обмеженими. У цьому, зокрема, і криється

одне з протиріч навчально-виховного процесу, на яке вказував ще Д. Узнадзе. Суть його полягає в тому, що дитина діє у відповідності з щонайближчим та найближчим майбутнім. Педагог же постійно орієнтує дитячу діяльність не на повсякденні, а на віддалені цілі, які сягають вже в майбутнє доросле життя дитини [112]. Ці дві орієнтації постійно стикаються одна з одною і породжують іманентну, тобто внутрішню присутню, конфліктність педагогічного процесу. Ця конфліктність, як показує реальна практика, може набирати різної інтенсивності, а також як конструктивних, так і деструктивних форм прояву та розв'язання.

Отже, у шкільному навчально-виховному процесі здійснюється свого роду передача та присвоєння антиципаційних функцій у структурі навчальної діяльності від вчителя до учня. У цьому полягає ще один фактор розвитку антиципації молодшого школяра. Аналогічні явища спостерігаються і в трудовій діяльності, елементи якої теж присутні в рамках цього віку.

Суттєві зрушення відбуваються в молодшому шкільному віці і у сфері одиниць антиципації. Розвитку просторових та часових одиниць ми вже торкалися раніше. Істотні зміни з'являються також і у сфері одиниць, якими моделюється сам зміст майбутнього. У молодшого школяра розпочинається інтенсивно формуватися такий потужний інструмент антиципування, як система понять. Щоправда, на цей час у дитини вже складається певна сукупність життєвих понять, що формувалися спонтанно поза якимось систематичним навчанням. Але шкільне навчання починає озброювати дитину принципово новим типом понять – науковими.

У молодшому шкільному віці засвоєння наукових понять починається з того рівня, якого ще не досяг розвиток життєвих понять. Це справляє значний вплив на життєві поняття, починає їх систематизувати. До цього поняття дитини є рядопокладеними, не ієрархізованими, не підпорядкованими одне одному в залежності від ступеня загальності. Шкільне ж навчання сприяє створенню багатопверховості, систематизованості понять. Це дуже важливий крок, бо можливості поняття

як інструмента розпізнавання та передбачення певних явищ визначаються не стільки ним самим, скільки тим, в яку систему інших понять воно входить.

Виникнення понять високого рівня узагальнення створює передумови і для утворення різного порядку узагальнення антиципаційних схем реальності, антиципування може тепер спиратися не тільки на зафіксовані в досвіді зв'язки між конкретними враженнями, але й підніматися над ними, а саме моделювання майбутнього може бути не тільки конкретним, але й узагальненим. Таким чином, узагальнення розкриває новий спектр можливостей для функціонування і розвитку антиципації.

Іншим далекосяжним наслідком появи ієрархічної системи понять є виникнення бази для появи дедуктивних процедур антиципування, окрім традиційних ще для дошкільника трансдуктивних антиципаційних умовиводів. Підпорядкування менш загальних понять більш загальним робить також дитину чутливішою до протиріч, бо усвідомлення протиріччя можливе тільки тоді, коли суперечні між собою судження входять до єдиного поняття, що стоїть над ними. Це, у свою чергу, спрямовує розвиток антиципації в бік логічного культуротипу, бо пралогічне антиципування характеризується, як відомо, саме нечутливістю до протиріч у судженнях про майбутнє. Те саме властиве і трансдуктивному антиципуванню дошкільника. Отже, оволодіння системою понять переводить антиципацію молодшого школяра на новий рівень розвитку. Причому не стільки в плані актуальних можливостей передбачення, скільки в плані потенційному, як плацдарм для майбутніх успіхів онтогенетичного прогресу антиципування [470; 295].

Але розширення можливостей антиципаційної категоризації майбутнього поєднується в молодшому шкільному віці з недостатнім розумінням імовірнісної природи передбачення та планування. Для молодшого школяра характерні категоричні судження про майбутнє, він не схильний сумніватися в тому, чи буде так, як він думає, він ще не відчуває потреби диференціювати міру своєї впевненості в реалізації планів та прогнозів. Вербалізація імовірнісного оцінювання та засвоєння вербальних

одиниць антиципування, напевне, є новоутворенням підліткового віку. Молодший же школяр хоч і здатен враховувати імовірність появи елементарних сигналів у структурі своїх сенсорномоторних реакцій, не може, однак, відрефлексувати імовірнісний характер своїх переднастройок.

Інтенсивніше розвивається в молодшому шкільному віці аксіологічний аспект антиципування. У школі дитина вперше потрапляє під вплив планомірного формування системи моральних норм та ціннісних орієнтацій, які і стають аксіологічними одиницями антиципування. На основі них визначається бажане і небажане майбутнє, здійснюється моральне антиципування власних вчинків.

Збагачення одиниць антиципування в молодшому шкільному віці супроводжується їх структуруванням. Ієрархізація системи понять спричиняє появу багаторівневості в організації антиципаційних структур, а самі антиципаційні схеми набувають різного порядку узагальнення. Серед антиципаційних схем дитини не тільки з'являються ті, що утворені на основі індивідуального, власного, досвіду, а й засвоюються антиципаційні схеми, вироблені суспільним досвідом, різного роду теоретичні антиципаційні структури. Слід зазначити, що ієрархізація антиципаційних схем у молодшого школяра тільки-но починається, і тому є ще незрілою, майже нерозвиненою. Те саме стосується і їх імовірнісної організації.

Важливою передумовою розвитку антиципації в процесуальному аспекті є інтенсивне становлення внутрішнього плану дій, який взагалі прийнято вважати одним із основних новоутворень цього вікового етапу. Розбудова внутрішнього плану дій тісно пов'язана з розвитком зовнішньої діяльності, тому перехід на новий етап розвитку внутрішнього плану дій означає новий етап розвитку зовнішньої діяльності. Функціонування внутрішнього плану дій перебудовує і функціонування зовнішнього, а їх взаємодія розширює можливості кожного з них. При цьому етапи розвитку зовнішнього і внутрішнього плану діяльності не зникають повністю, а

трансформуються в структурні рівні розвинутого інтелекту та розвиненої діяльності людини.

Аналізуючи загальну картину розподілу рівнів розвитку внутрішнього плану дій в межах різних вікових фаз, Я. О. Пономарьов запропонував середній показник розвитку цього психічного утворення та формулу для його обчислення. Це дало змогу побудувати криву вікового розвитку внутрішнього плану дій. Виявилось, що десь на кінець 5-го – початок 6-го року життя діти в середньому досягають другого етапу розвитку, а на рубежі 6 – 7 років піднімаються до третього рівня розвитку внутрішнього плану дій, а окремі діти цього віку – навіть до четвертого. На кінець першого класу середній показник наближається до п'ятого рівня, і далі крива починає асимптотично наближатися до своєї верхньої межі і на 12 років з нею майже зливається. Тобто наприкінці молодшого шкільного віку внутрішній план дій майже у всіх дітей досягає свого граничного розвитку. Далі, на думку Я. О. Пономарьова, прогрес інтелекту забезпечується за рахунок інших закономірностей: нарощування знань, оволодіння культурою та професійною спеціалізацією. Дитина, яка досягла п'ятого рівня розвитку внутрішнього плану дій, потенційно вже здатна послідовно оволодівати будь-якими знаннями, котрі надбала людська культура, а також оперувати ними [370].

Антиципування, яке виходить за межі сприймання, завжди здійснюється у внутрішньому плані дій. Більше того, саме антиципаційні функції і є основними для внутрішнього плану дій, хоч він може забезпечувати також і ретроспективні та фантастоспективні дії. Отже, у молодшому шкільному віці створюються умови для вільного оперування уявними та знако-символічними моделями майбутнього, мисленого програвання різних варіантів перебігу майбутніх подій.

Більш складним процес антиципування стає і у структурному плані, диференціюючись, у свою чергу, на функціонально спеціалізовані підпроцеси. Класифікувати їх можна по-різному. Л. А. Регуш, наприклад,

пропонує розрізняти процеси планування, установлення причинно-наслідкових зв'язків, а також висування та аналізу гіпотез [392].

У плануванні Л. А. Регуш виділяє такі компоненти, як виділення мети плану, установлення необхідної і достатньої послідовності дій, які ведуть до мети, а також упорядкування цих дій у часовій перспективі.

Для молодшого школяра є суттєвим походження мети запланованої діяльності. Одна справа, коли мета задана ззовні, й інша, коли мету треба визначити самостійно.

У експериментах же Л. А. Регуш вивчалось планування молодшими школярами діяльності за умови, коли мета ззовні не задана, і дітям треба сформулювати її самостійно. Для цього пропонувалися завдання на побудову планів, мета яких у самому завданні визначеною не була. Наприклад, дітям треба було скласти план підготовки до поїздки в Москву, план роботи загону і т.п. Отримані результати показали, що самостійна постановка мети планування без стимуляції і допомоги з боку дорослих є важкою справою для молодшого школяра. Тільки 7,4 % учнів змогли це зробити, а усвідомлення та чітке словесне формулювання цілі взагалі мало місце лише в 5,6 % дітей. Як бачимо, до самостійного цілепокладання серед молодших школярів здатні лише одиниці. Але, враховуючи, що вони набагато краще справляються з метою, заданою дорослим, це значить, що самостійне цілепокладання знаходиться в зоні найближчого розвитку молодшого школяра.

Вищеописана закономірність досить яскраво проявляється в літературній творчості школярів початкових класів. Дуже часто вони розпочинають писати твір, не продумавши як слід його сюжету, композиції. Це призводить до таких типових недоліків, як невідповідність змісту темі, відсутність планомірного викладу, поганий підбір виразних засобів тощо. Але під впливом систематичного шкільного навчання діти поступово долають слабкість антиципування в структурі літературної діяльності.

Але окрім крайніх варіантів цілепокладання, що полягають або в прийнятті мети ззовні, або в самостійному її визначенні, є ще й проміжний.

Дорослий може вказувати дитині на необхідність визначення мети. У такому разі успішність цілепокладання у молодших школярів підвищується.

Отже, 62 % молодших школярів здатні діяти у відповідності із ззовні заданою метою. При спеціальному нагадуванні з боку дорослих мету можуть сформулювати 18 – 22 %, а до цілком самостійного цілепокладання здатні 5,6 % учнів молодших класів.

У самому процесі планування, тобто у визначенні послідовності подій, що ведуть до мети, для молодших школярів також важливе значення мають вказівки дорослих на необхідність виконання операцій планування. Коли така вказівка є, то, за даними Л. А. Регуш, з плануванням справляються майже 33 % учнів. За умови цілком самостійного планування тільки 6 % учнів можуть визначити всі необхідні і достатні дії, а пробують це зробити – 17 %. Допомога дорослого є важливим фактором розкривання потенційних можливостей до планування, які є у молодших школярів і які суттєво перевищують їхні актуальні здатності. Те ж саме можна сказати і про перспективність планування в молодшому шкільному віці. Згідно з дослідженнями Л. А. Регуш, 8,8 % учнів 9 – 10 років виявили здатність будувати плани, розраховані на віддалену часову перспективу.

Отже, для планування в молодшому шкільному віці характерно: по-перше, відсутність потреби у визначенні мети; по-друге, орієнтація цілепокладання і планування на близьку часову перспективу; по-третє, наявність у молодших школярів передумов для розвитку всіх цих сторін планування та актуалізації таких можливостей за допомогою дорослих і в процесі систематичного навчання.

До прогностичної діяльності Л. А. Регуш відносить і встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Підставою тому є те, що глибина знання причин істотно визначає успішність передбачення наслідків, хоча і далеко не завжди ґрунтовне знання причин дає змогу легко визначити ті наслідки, що з них впливуть. Причина обернена в минуле, а наслідок спрямований у

майбутнє. Тому відмінність між операцією знаходження причин і визначення наслідків досить істотна [392].

Як було встановлено М. Н. Шардаковим, школяр на перших порах взагалі важко розрізняє причину і наслідок, а на прохання дати пояснення якогось явища розпочинає просто описувати його. Згодом під впливом навчання молодший школяр набуває здатності встановлювати причини, а значно пізніше у нього з'являється вміння виводити наслідки. Діти значно раніше починають давати правильні відповіді на питання «Чому трапилося те чи інше явище?», ніж на питання «Що можна на основі певних даних передбачати?» Мислительний процес на друге питання вдається значно важче, особливо молодшим школярам [499].

При виведенні наслідків молодші школярі часто ототожнюють причинність і послідовність, наслідок і слідування. Так, наприклад, настання ночі вони можуть пояснювати закінченням дня, а розповідаючи про події, вони просто хронологічно упорядковують їх за допомогою слова «потім» без будь-яких вказівок на причинність. Виводячи причинно-наслідкові зв'язки, молодші школярі ще надто часто користуються трансдуктивними умовиводами, тобто йдуть від окремого випадку до окремого. Тому виведення наслідку спирається не на аналіз ситуації, а на певний аналог. Це й призводить до того, що коли діти і вказують причину, то тільки одну, якщо вказують наслідок, то тільки один. Урахування множинності причин і наслідків лишається поза їх увагою.

Установлення причинно-наслідкових зв'язків вдається молодшим школярам передусім у наочно представлений ситуації. Якщо ж ситуація подана в словесно-теоретичному плані, то це дається їм значно важче. При відшуванні причин і наслідків учні в першу чергу орієнтуються на зовнішні ознаки предметів та явищ, які дані в сприйманні або відомі з минулого досвіду. Ознаки ненаочні, загальні, але суттєві губляться молодшими школярами. Їм важко також ще розрізняти суттєві й не суттєві причини і наслідки, хоч, 20 – 25 % молодших школярів можуть це робити на

доступному для них матеріалі. Діти молодшого шкільного віку виводять наслідки передусім щонайближчі за часом. Але експериментами Л. А. Регуш було встановлено, що 7 % вказують і на віддалені наслідки, а 1 – 2 % навіть здатні відрефлексувати процес установалення причинно-наслідкових зв'язків.

Гіпотеза в структурі інтелектуальної діяльності також є формою антиципування. Але в молодшого школяра цей механізм тільки-но починає формуватися. Аналізуючи невдачі школярів при розв'язанні задач, П. П. Блонський зауважував, що причина часто криється в тому, що, шукаючи, дитина не знає, що вона шукає. Дж. Брунер також указував на подібну особливість дітей молодшого віку, підкреслюючи, що дитина повинна навчитись розуміти вимоги задач, досліджувати свій процес переробки інформації і будувати стратегію розв'язання задачі.

У досліджах Л. А. Регуш учням 9 – 10 років пропонувалися завдання з інструкцією побудувати якомога більше гіпотез. Аналіз відповідей показав, що для цього віку характерна орієнтація на одиничні факти, які представлено в умовах задачі. Більшість дітей не робили навіть і цього, а будували свої гіпотези, зовсім не враховуючи дані задачі. Ті гіпотези, які будуються після ознайомлення з умовами задачі, бувають трьох типів: догадки, конкретні гіпотези (мікрогіпотези), загальні гіпотези (макрогіпотези). При цьому в період між 6 і 11 роками йде переорієнтація від пошуку на основі конкретних гіпотез до побудови загальних гіпотез з наступним звуженням кола альтернатив. Поступово зменшується також число дітей, які вдаються до непередуманих здогадок, все повніше при побудові гіпотез діти враховують дані задачі.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що молодший шкільний вік є важливою віхою в онтогенетичному розвитку антиципації людини. Саме в цей період єдиний потік дитячої активності чітко розщеплюється на зовнішній і внутрішній план дій, у контексті якого процеси антиципації починають набувати внутрішньої розгортки. Більше того, внутрішня активність починає диференціюватися на спеціалізовані

підпроцеси, такі, зокрема, як цілепокладання, планування, прогнозування. Окреслюється також і ієрархічне розшарування внутрішньої діяльності, з'являється внутрішня діяльність другого порядку, яка регулює внутрішню діяльність першого порядку, як це видно з появи гіпотез у структурі пізнавальної діяльності. Процес побудови гіпотез немовби надбудовується над процесом мислення, спрямованим на розв'язання певної задачі, і відповідно регулює цей процес. Таким чином, з'являється не тільки антиципація як внутрішня діяльність, що регулює діяльність зовнішню, поведінкову, а й антиципація, яка регулює вже і внутрішню, мислительну діяльність, у тому числі й антиципаційну. Іншими словами, з'являються і перші паростки антиципації антиципування, ієрархізації самого процесу антиципування. Цьому сприяє також і інтенсивна вербалізація антиципації, оволодіння системою понять для категоризації майбутнього. Але повного розвитку закладене в молодшому шкільному віці набуває вже на інших вікових фазах.

4.3. Розвиток антиципації у підлітковому віці та ранній юності

У підлітковому віці психічний розвиток людини робить могутній стрибок в осягненні життєвого середовища. Розширення життєвого хронотопу здійснюється як у географічному плані, так і в плані розширення світосприймання в часовому вимірі. Поява розгорнутої часової перспективи має революційне значення для розвитку антиципації [19]. Тільки в цьому віці майбутнє по-справжньому стає психологічною детермінантою особистості, істотним фактором, що визначає поведінку людини, її діяльність та вибір життєвого шляху [107; 163; 96; 125; 280; 325; 352; 461; 462].

Зрушення в розвитку часової перспективи проявляються у першу чергу в зростанні її масштабу. На відміну від молодшого школяра, який оперує днями, тижнями, місяцями, підліток легко починає оперувати роками.

Суттєво збагачуються також і способи структурування часової перспективи. Підліток починає розрізняти реальні і ідеальні цілі, що малохарактерно для попередніх вікових фаз. Розмите уявлення про майбутнє, що притаманне дітям, у підлітка набирає все більш яскраві риси, чіткіші контури, а у життєвих планах починає враховуватися не тільки бажаність майбутніх цілей, але і їх здійсненність, хоч дорослого реалізму їм досягти ще важко.

Часова перспектива, поле майбутнього, що відкривається перед підлітком, викликає у нього яскраво виражений інтерес. Тому цей вік часто називають віком устремління у майбутнє. Але це майбутнє ще є для підлітка незвіданістю, в якій ще треба розібратися. І це непросте завдання. Підліток знаходить багато протиріч у тому баченні майбутнього, яке йому пропонують дорослі. Це стосується і ідеалів як цільової антиципації саморозвитку особистості, так і слідування їм у реальному житті. Так, дорослі, з одного боку, можуть вихвалити героя, який досяг майже неможливого, а з іншого – проповідувати тверезість, проголошувати ідеали, високі цілі і не дотримуватися їх у реальних діях. Але особливо дезорієнтується підліток щодо майбутнього у такі періоди нестабільності суспільного розвитку, яким є наш час.

У підлітків нерідко виникає або повна розгубленість перед завтрашнім днем, або ж настрій жити одним днем, урвати від життя якомога більше і якомога швидше, не турбуючися про те, чим це все може закінчитися. Суспільна криза ідеалів суттєво утруднює самовизначення підлітків. Складність визначення орієнтирів у майбутньому, відшукування позитивних перспектив, зокрема, підвищили показники підліткових самогубств та підліткової злочинності в перебудовні та післяперебудовні часи.

Проте для підлітків усіх часів схильність до оптимізму була набагато вищою, ніж до песимізму. У тому ж разі, коли вони стикаються в одній і тій же душі, то верх з рештою найчастіше бере оптимізм, песимізм перемагає як виняток. Підліток наполегливо намагається розібратися як у сьогоденні, так і в днях минулих та майбутніх. Одним із шляхів такої інтелектуальної роботи є

читання художньої літератури, перегляд кінофільмів, вистав. Це суттєво збагачує підліткові уявлення про можливі (і неможливі) варіанти життєвого шляху людей та розвитку їхньої особистості. Тобто література та мистецтво дає для підлітка свого роду еталони, образні антиципаційні схеми життєвого шляху, спираючись на які будується біографічна та автобіографічна антиципація особистості. Крім того тут також даються ідеали та антиципаційні схеми розвитку міжособистісних стосунків, соціальних процесів та ситуацій. Таким чином мистецтво та література, поряд з реальним життям та освітою, є важливими чинниками формування антиципації людини.

Оволодіння читанням, як зазначав П. П. Блонський, є важливим фактором психічного розвитку. Адже за допомогою читання дитина починає набувати знань про те, чого ніколи не бачила і не чула. Отже, обсяг психічного відображення внаслідок цього починає стрімко розширюватися. Вивчаючи географію та читаючи художню літературу про події у різних куточках землі, підліток починає мислити у світовому масштабі, а читаючи історичну літературу та так облюбовану підлітками фантастику, збагачуються уявлення про історичне минуле та майбутнє.

Але таке розширення мислення підлітка у просторовому та часовому масштабі змінює і сам характер мислення. Воно все більше стає здатним віддалятися від сприймання, стає все менше наочним. Тобто розширення об'єму мислення призводить одночасно і до підвищення його абстрактності. Це, з одного боку, підвищує потужність мислення, а з іншого – надмірне захоплення формальним мисленням може вести і до втрати його змістовності. Думки, що стають все більш загальними, ризикують стати беззмістовними, вони відриваються від дійсності і піднімаються у височінь абстракцій настільки високо, що втрачається з поля зору реальність. Мислення перетворюється у відірване від реальності жонглювання абстракціями. Тим самим воно перетворюється у досить специфічний різновид фантастоспекції, ще відсутній у дітей, такий, що може з'являтися

тільки починаючи з підліткового віку. Таким чином, антиципування за певних умов може вихолощуватися, перетворюватися у своєрідний різновид мисленної гри і набувати все більше рис фантастоспекції, а то й цілком у неї перетворюватися.

Розширення просторово-часових масштабів психічного відображення означає також і його ієрархізацію, конструювання психологічного часу і психологічного простору розшаровується, виникає ієрархічна різнопорядковість, різномасштабність просторового і часового аспекту світосприймання. Відповідно ієрархічно розшаровуються і процеси антиципації, а також презенсо- та ретроспекції.

Антиципування підлітка стає не тільки масштабнішим у просторово-часових аспектах. Процес антиципації стає розмірковуючим. Елементи розмірковування вже зустрічалися і у молодшому шкільному віці, але вони не були пануючим елементом інтелектуального життя, як у підлітка. Часто підлітки виявляють прямо таки пристрасть до розмірковування. Мислення молодшого школяра конкретно-ситуативне, воно є, як правило, відображенням «тут і тепер» даної дійсності, дитина думає, коли бачить, її судження у більшості випадків одиничні. Підліток же у своїх міркуваннях відривається від «тут і тепер» даного, його судження приймають узагальнений характер, а сам процес міркування, на відміну від дитячого, стає тривалим, утворюючи інколи досить довгий ланцюжок умовиводів. Завдяки цьому підліток вже може не просто заглядати у майбутнє, а «мандрувати» у ньому. Цьому вишколу мислення підліток зобов'язаний шкільному навчанню. Як підкреслював П. П. Блонський: «Немає, напевне, жодної інтелектуальної функції, на яку б школа і отримувана в ній освіта впливали б сильніше ніж на мислення»[77, с. 281].

Поява розгорнутого розміркуючого антиципування веде у підлітковому віці і до поступового відмирання дитячої імпульсивності та безпосередності. У дитини зв'язок між вчинком і враженням ще короткий, аналогічно й імпульс бажання майже безпосередньо переходить у дію. Інша

картина поведінки починає спостерігатися у підлітка. Зв'язок між бажанням або враженням і вчинком ускладнюється, опосередковуючись антиципуючим міркуванням. Все частіше і частіше підліток починає попередньо зважувати і продумувати свої дії, намагається передбачити можливі наслідки свого вчинку. Майбутнє, таким чином, стає реальним чинником, що впливає на вибір вчинку, гальмує або стимулює дію.

Але, незважаючи на ускладнення та опосередкування між враженням і дією, час реакції на різні подразники у підлітків порівняно з молодшими школярами суттєво зменшується. І здійснюється це не тільки за рахунок фізіологічного визрівання, а і значною мірою за рахунок покращання антиципування і випереджальної побудови переднастройки щодо цих подразників, бо антиципація є одним з найважливіших факторів, що скорочують час реакції і підвищує її точність.

Антиципування у підлітка не тільки опосередковує його дії та вчинки. Поряд з обслуговуванням діяльності та спілкування антиципування нерідко починає виступати і у формі специфічної пізнавальної діяльності. Типовим прикладом такої діяльності є підліткові мрії, пошук мети і сенсу життя, професійне самовизначення [268; 297]. Все це можна назвати специфічними різновидами антиципаційної діяльності. Ця діяльність мотивується потребою знати майбутнє, живою зацікавленістю у ньому. Адже діяльність і виділяється за критерієм наявності мотиву. До того ж антиципаційна діяльність, наприклад у формі мрії або професійного самовизначення, може займати не те що місяці, але й роки. Тобто вона може бути досить довготривалим і складним процесом, що захоплює не тільки підлітковий вік, але й наступну за ним юність.

Самовизначення, вибір і конструювання свого майбутнього є центральним моментом юності як вікового етапу [216; 237; 258; 374; 375; 408; 415; 520]. Це є і вибір професії та оцінка перспектив, які вона відкриває, побудова ідеалів та планів сімейного життя, визначення цільової та смислової структури життя, ціннісних орієнтацій і взагалі життєвої позиції.

Все це є ще більш інтенсивним розгортанням процесу життєвого самовизначення, що розпочався ще у підлітковому віці [15; 150; 268; 296; 297;].

Без самовизначення майбутнього юнак не може досягти особистої ідентичності, почуття самоцінності, самототожності, єдності свого особистісного розвитку у часі. Згідно з Е. Еріксоном, в юності весь рух психічного розвитку будується навколо кризи ідентичності. Якщо людина не може вирішити це завдання, зробити, вступаючи у життя, адекватний вибір, у тому числі і майбутнього, то це виливається у життєву дезадаптацію (страх перед майбутнім, життєвими змінами, нездатність будувати життєві плани, мобілізувати себе до певної діяльності, уникання тісних міжособистісних відносин) або ж у негативну ідентифікацію, слідування негативним соціальним еталонам [520].

Про необхідність для нормального, здорового розвитку особистості вибору адекватного для неї майбутнього дуже красиво і влучно писав І. Еренбург: «Можна жити без цукерок, без шовкових сорочок, без крісла. Але не можна жити без майбутнього: надія потрібна людині як повітря, коли вона перестає мріяти, вона перестає жити, її свідомість руйнується, вчинки стають механічними, вона втрачає право називатися людиною» [111].

А. Шопенгауер також підкреслював, що якщо людина знає НАВІЩО жити, то вона може знести будь-яке ЯК. В. Франкл потребу в сенсі життя вважає провідною потребою людини. Низку подібних думок можна було б значно продовжити, але наведених досить, щоб побачити, настільки чітко в науці, мистецтві та літературі відрефлексована важливість фактора самовизначення людини щодо свого майбутнього [510].

Цей фактор відіграє важливу роль упродовж всього свідомого людського життя, але інтенсивність процесу конструювання та вибору майбутнього в різні життєві періоди неоднакова. Є свого роду піки напруги цього процесу, і однією з таких найбільш напружених точок є юність. Це обумовлюється як логікою самого вікового розвитку, так і соціальними

обставинами, в яких опиняється людина на кожному віковому етапі. Окрім внутрішньої потреби самовизначитися цього вимагає ще й суспільство. Юнаки та дівчата або закінчують школу, або стоять на порозі її закінчення. А це вже попри всякого власного бажання об'єктивно змушує замислитися над своїм майбутнім і зробити певний життєвий вибір. При цьому сучасним юним людям цей вибір, напевне, робити складніше ніж їхнім ровесникам минулих епох. У минулі часи суспільство не пропонувало такого широкого діапазону професій, соціальних ролей та світоглядно ціннісних орієнтацій. У минулому соціальне програмування життєвого шляху людини було менш різноманітним та більш жорстким. Син селянина, як правило, і ставав селянином, ремісника – ремісником, а син пана – паном. Суспільство примушувало дотримуватися типових еталонів життєвого шляху, що властиві тій верстві суспільства, в якій народилася людина. Винятків з цього правила було небагато, особливо в стабільні періоди суспільного розвитку. На кризових етапах, коли система соціального тиску і контролю руйнувалася, зміни соціально запрограмованих життєвих шляхів могли бути і значно частішими. Але все одно діапазон соціальних виборів був вузький ніж він є у сучасному суспільстві.

Але правильне самовизначення свого майбутнього юним людям важко здійснити не тільки з причини широти та розмаїття життєвих шляхів, що перед нею відкриваються. Дає взнаки і брак життєвого досвіду. До того ж на процес конструювання та вибору майбутнього впливає і підвищена емоційність, що так властива цьому віковому етапу. Дещо гіпертрофовано про це говорить східне прислів'я: «В юності люди п'яні без вина».

Особливо характерною рисою юності є переповненість сподіваннями на великі звершення. Як зазначав М. М. Рубінштейн, вивчаючи юність по щоденникових автобіографічних записах, юні люди рідко малюють собі майбутнє життя у тверезих, буденних, сірих формах. Юність палко не хоче миритися з сірістю та буденністю перспективи, бачачи прозаїчність та нецікавість існування більшості зрілих людей. Юнак чи дівчина пристрасно

вірить у те, що він проживе незвичайне, яскраве життя. Навіть ті, хто в зрілому, а то й у молодому віці стали відзначатися особливою тверезістю та прагматизмом у своїх спогадах, відмічали наявність романтизму в юності, сподівання чогось великого і незвичайного.

Типовість пори сподівань для юного віку можна проілюструвати прикладами з роботи М. М. Рубінштейна. 21-річна студентка, донька робітника, так описувала цей стан: «Мені здавалося у період юності, що мене чекає попереду щось незвичайне, що моє життя не потече одноманітно. Уявляла себе в ролі видатного політичного діяча, частіше – талановитою та знаменитою письменницею» [408, с. 47]. Подібні сподівання відмічав у себе і рабфаковець, що походив з бідних селян, але жив мрією здійснити у майбутньому щось велике: «Я очікував, що скажу світові щось велике і значне».

Вищезгадані романтичні очікування характерні для юності всіх часів і всіх суспільних верств. Звичайно конкретний зміст змінюється у залежності від епохи та суспільного становища юної людини, але сама насиченість, яскравість сподівань лишається типовою. Один юнак, скажімо, мріє стати видатним ученим і зробити переворот у науці, а інший мріє стати злодієм у законі і скоїти щось на рівні злочину віку. Соціальна спрямованість і цінність подібних сподівань звичайно різна, але романтична насиченість, попри всю протилежність цих мрій, може бути однаковою.

Неромантичні натури в юності зустрічаються хіба що як виняток. Звичайно схильність до романтизму в юності, як і будь-яка інша риса, є індивідуально-варіативна, але, напевно, тільки при значному примітивізмі вона буває відсутня зовсім. Хоч про це не завжди легко судити, бо сподівання річ дуже інтимна і не рідко може частково, а то й повністю утаємничуватися. Тому романтичне конструювання слід вважати невід'ємною рисою юності. Як писав М. М. Рубінштейн: «Щоб рости і бути життєздатною, юність, само собою зрозуміло, повинна бути спрямована в майбутнє, вона за цілком природних причин цій даліні, частково ще

туманній, повинна приділяти багато уваги: з точки зору розгортання життя і зростання людини було б недоцільно обважнити невчас і сісти на своєму шматочку дійсності без злету та поривів у велике і інколи, з нашої точки зору, нездійсненне» [408, с. 139 – 140].

У юності навіть з'являється почуття, яке, на думку М. М. Рубінштейна, найкраще було б назвати «любов'ю до далекого». Цей вік вабить все далеке як у просторі, так і у часі і, навіть, все далеке від можливого і реального. Крім, того сам процес розмірковування над майбутнім дає юнакам та дівчатам велику насолоду. В одній із автобіографій, зібраних вищезгаданим автором, є така цікава розповідь щодо періоду юності. Автор автобіографії згадував, що в дитинстві він не міг зрозуміти, як це дорослі можуть щось довго обдумувати про себе. Він читав про це в книжках і вважав, що це притаманно тільки особливо розумним людям. Але тут прийшла юність і самого автора нестримно потягнуло до роздумів. Йому стало давати велику насолоду продумувати різні варіанти життя, немовби примірюючи їх до себе, шукаючи у всьому сенс і призначення.

Роздуми про майбутнє у цьому віці перетворюються у свого роду мисленну гру, розумову гімнастику. Подібну втіху від самого процесу антиципування згадувало багато авторів автобіографій. Напевне, таке «антиципаційне задоволення» є не тільки одним з важливих мотиваторів прогностичних роздумів, але і проявом могутньої тенденції, яка глибоко закладена у саму природу цього віку. Відомий педагог К. Д. Ушинський писав: «Життя людське завмерло б на одній точці, якби юність не мріяла, і зерна багатьох великих ідей виплекалися незримо у веселковій оболонці юнацьких утопій» [10911].

Найчастіше мрійливе антиципування буває спрямовано на такі аспекти майбутнього, як мрії про подвиги, славу і навіть самопожертву в ім'я чогось. Нерідко мріяння про героїку проявляється не тільки у прагненні прожити яскраве життя, але і піти з життя красиво, ефектно. Досить часто це поєднується з небажанням доживати до глибокої старості, немочі та старечих

хвороб. У автобіографічних спогадах нерідко зустрічаються описи настроїв типу – «краще згоріти за один день, ніж тліти роки». Наприклад, одна двадцятичотирьохрічна студентка свої життєві плани будувала так, що в ім'я сильного і яскравого життя згодна пожертвувати його довжиною і дожити тільки до тридцяти років, а потім закінчити життя самогубством. У тій чи іншій формі подібні настрої не така вже й рідкість.

Звичайно подібну екстравагантність юнацьких помислів не варто вважати за чисту монету. Більшості з цих помислів так і судилося лишитися тільки помислами. Окрім подібної романтизації смерті юності притаманний і не менш могутній інстинкт самозбереження. Він, як правило, і бере зрештою верх. Тому й особливо тривожитися з цього приводу не варто, але і недооцінювати зовсім тенденцію до, так би мовити, суїцидальної романтизації також не треба. Як показує статистика, юність іде на самогубство легше, ніж інші більш зрілі вікові категорії. У різного роду терористичних та революційних організаціях немало саме юнаків кладе свої голови і більш ревно рветься до смерті, ніж їх більш зрілі товариші, особливо якщо все це приправлене якимось романтичним ореолом.

Подібне явище зустрічається у злочинному світі. Юнаки з надмірною войовничістю, схильністю в ім'я того, щоб набути слави «крутого», здатні піти на будь-яку ризиковану акцію, їх досить влучно називають «відмороженими». Подібних «відморожених», готових заради самоствердження нехтувати власним життям, охоче використовують кримінальні лідери. Це ще одна данина, яку платить юність за свою надмірну романтизованість, а також підвищену схильність до самостверження та самопожертви. При цьому ця данина має як просоціальний, так і асоціальний характер.

Юнацька відчайдушність окрім романтизованого устремління як до яскравого життя, так і до яскравої смерті має ще й інше коріння. Зустрічаються й такі юні люди, яким взагалі важко психологічно повірити у свою смертність. Крім того, в юності, часто, не віриться, що з тобою може

трапитися щось погане. Лихе може скоїтися з ким завгодно, але не з тобою. Тому ризиковані вчинки, бажання посмикати смерть за вуса супроводжується нерідко певністю, що все обійдеться, все зійде з рук. Щось подібне відмічав і в поведінці молодих тигрів С. П. Кучеренко. В юності вони теж, як і люди, набагато частіше з відчайдушною сміливістю наражаються на небезпеку, а з віком стають більш помірковані і обережні [255].

Та юнацький романтизм не триває вічно, як і сама юність. Постійне зіткнення мрій з реальністю поступово охолоджує більшість людей, лишаючи натомість певний слід скептицизму як наслідок невиправданих сподівань, а інколи й гіркий присмак зруйнованих мрій. Приходить твереза і приземлена зрілість.

4.4. Акмеогенез антиципації

Періодом дорослості в умовах нашого суспільства прийнято вважати вікову фазу, окреслену закінченням школи та досягненням повноліття і виходом на пенсію. Хронологічно цей період розпочинається на 17–18-му році життя і завершується в 55 років для жінок і 60 – для чоловіків. Ці дуже відносні вікові рамки вичленовують той відрізок життєвого циклу, коли індивід визріває у соціальному, біологічному та особистісному плані, включається в суспільство як повноцінний його член, виконує певні соціальні функції, а потім виключається з суспільного життя і переходить у фазу інволюції.

Порівняно з більш ранніми віковими періодами дорослості присвячено набагато менше психологічних досліджень [2; 9; 290; 316; 335; 382; 383; 388; 389].

Початок і кінець дорослості є дуже важливими поворотними пунктами в онтогенезі антиципації. Річ у тому, що до закінчення школи люди в нашому суспільстві перебувають приблизно в однорідній соціальній ситуації, виконуючи як основну соціальну роль – роль школяра. Після закінчення шкільного навчання віяло соціальних ролей, до яких може і мусить переходити людина, стрімко розгортається, стає надзвичайно різноманітним. Особливо це стосується професійної діяльності. Отже, і подальший розвиток антиципації перебігає в істотно різнорідніших умовах, ніж це може спостерігатися на попередніх вікових етапах. Ускладнюється також і спектр життєдіяльностей та соціальних ролей, які повинна обслуговувати антиципація.

Але особливо велику вагу має те, що вже сам початок дорослості знаменує, по суті, те, що суспільство юридично починає визнавати за людиною право на самостійну антиципацію свого життєвого шляху, власної діяльності та поведінки. У межах, відведених законами та традиціями, особистість отримує право і обов'язок самостійно приймати життєві рішення, планувати свої дії та вчинки, передбачати їхні наслідки і нести за них відповідальність. До настання дорослості ці функції були значною мірою перекладені на батьків, учителів та інших дорослих, котрі за тих чи інших причин були відповідальні за дану дитину.

Більше того, багато соціальних ролей, в які вступає доросла людина, зобов'язують її і до антиципування діяльності та життєвого шляху інших людей. І не тільки до антиципування, але й до спрямовування діяльності та життєвого шляху цих людей у відповідному напрямі. Це роль батька та матері, які і перед собою, і перед суспільством несуть відповідальність як за окремі вчинки, так і за долю дитини в цілому до того часу, доки вона не стане повнолітньою. Серед психологів Е. Берн уже звертав увагу на існування такого феномена, як батьківське програмування. Далеко не завжди воно проводиться батьками свідомо і систематично, але принаймні у стихійній формі воно є, напевно, невід'ємною складовою батьківського

інстинкту у людини. І коли навіть у житті вже дорослої людини щось складається не так, як слід, то і батьки самі собі, і суспільство докоряють їм за те, що не змогли правильно націлити і спрямувати долю цієї людини в дитинстві [73].

Роль керівника також зобов'язує до антиципування діяльності підлеглих, організації та середовища, в якому вона знаходиться. Передбачення планування та приймання рішень – це прямий обов'язок того, хто управляє. «Управляти – значить передбачати» – так говорить стародавня мудрість. Виконання ж прийнятих рішень є обов'язком того, хто є підлеглим. Саме у цьому і полягає вертикальний розподіл праці. Доки людина діє сама, вона поєднує у собі і управлінця і виконавця, сама антиципує і сама реалізує свою діяльність. Якщо ж діяльність набуває колективної форми і управлінська функція відходить до однієї особи, а виконавські до інших, то й антиципування значною мірою знімається з виконавця і перекладається на того, хто керує. При цьому разом з правом та обов'язком на антиципування на людину накладається і відповідальність.

Але тут треба зауважити, що до керуючого відходять у першу чергу стратегічні та тактичні рівні антиципування в ієрархічній структурі діяльності. Оперативні ж рівні антиципації залишаються за виконуючим. Тому розподіл антиципаційних функцій між керуючим і виконуючим має не абсолютний, а відносний характер і не звільняє повністю підлеглого від необхідності антиципувати свої дії і нести за них відповідальність. Точніше у даному випадку здійснюється перецентрація антиципаційних функцій, основний тягар яких і лягає на плечі керівника.

Освоєння будь-якої професійної діяльності людини вимагає від неї і формування відповідного різновиду професійної антиципації (педагогічної, ділової, військової тощо). А оскільки професійна діяльність є провідною для дорослої людини, то і розвиток професійної антиципації складає одну із провідних ліній її онтогенезу у період дорослості. На жаль, дослідженням професійної антиципації у психології не приділяється поки що чільної уваги.

Як виняток можна назвати роботи, присвячені вивченню різних видів спортивної антиципації. Нами раніше вивчалась також комунікативна антиципація педагога.

У цих дослідженнях було встановлено, що ефективність педагогічного спілкування суттєво залежить від особливостей структурування комунікативного досвіду вчителів, його організації у формі антиципуючих схем. Останні ми трактували як систему наявних у педагога суб'єктивних моделей комунікативних подій, що мають як конкретний, так і узагальнюючий характер пов'язаних між собою сукупністю імовірнісних зв'язків.

Для ефективності педагогічного спілкування суттєве значення мають особливості організації антиципуючих схем комунікативного досвіду, які проявляються у показниках їх диференційованості та інтеграції. З ефективністю педагогічного спілкування показники категоріальної й імовірнісної диференційованості корелюють позитивно, а показники імовірнісної інтеграції – негативно. Під категоріальною диференційованістю ми розуміли кількість конструктів, якими педагог користується для оцінки та прогнозування комунікативних подій. Показники імовірнісної диференційованості показували, наскільки тонко педагог розрізняє імовірності настання цих подій та їх слідування одна за одною.

Визначаючи показники когнітивної інтеграції антиципуючих схем, ми мали на увазі характеристики, що відображають кількість та інтенсивність імовірнісних зв'язків між суб'єктивними моделями комунікативних подій в антиципуючих схемах. Негативну кореляцію цих показників з ефективністю педагогічного спілкування можна пояснити зниженням частки високоімовірних прогнозів у антиципуючих схемах педагогів по мірі зростання їхньої педагогічної майстерності в спілкуванні. Це пов'язано, напевно, з тим, що на початку роботи для педагогів характерна тенденція до завищення, переоцінки імовірностей комунікативних подій. Удосконалення антиципаційних схем під впливом практичного досвіду педагогічного

спілкування знижує або й зовсім знімає подібну тенденцію. Було встановлено також, що із зростанням майстерності у педагогічному спілкуванні у педагогів спостерігається також тенденція до зменшення розмитості, невизначеності імовірнісних зв'язків між суб'єктивними моделями комунікативних подій в антиципуючих схемах, а визначеність прогнозування зростає.

У наших дослідженнях досить добре проглядається тенденція підвищення майстерності спілкування та покращання організації антиципаційних схем по мірі зростання віку і стажу роботи педагогів. Проте треба зауважити, що не у всіх випадках нарощування педагогічного стажу піднімало ефективність спілкування і комунікативної антиципації вчителів. Причина у системності будови комунікативного досвіду. Просте накопичення вражень ще не досвід. Досвідом, у строгому розумінні цього слова, вони стають у тій мірі, в якій вони будуть організовані в антиципаційні схеми, а побудовані схеми будуть апробовані, скориговані і відточені у практиці педагогічного спілкування.

Можна припустити, навіть, існування свого роду циклів у розвитку комунікативної антиципації педагогів, а також інших різновидів антиципації. Перша фаза циклу характеризується домінуванням процесу накопичення вражень. На другій фазі переважає структурування накопичених вражень в антиципаційні схеми, а також перегляд і переструктурування всього набутого досвіду в цілому. На третій фазі домінує процес апробації, коригування та відточення побудованих антиципаційних схем і неперервний перехід на новий цикл з новим накопиченням досвіду, цього структурування і т.д. Це може призводити до того, що підвищення точності самого антиципування матиме не лінійно-поступальний, а коливально-поступальний характер. Тобто в цілому може спостерігатися процес антиципування, але на фазі апробації та коригування може спостерігатися тимчасовий спад його ефективності з наступним зростанням.

Висловлене припущення у вищезгаданих експериментах ми ґрунтовно не перевіряли, хоча в одному з підготовчих експериментів нами на невеликій вибірці педагогів будувалась таблиця залежності точності комунікативної антиципації від стажу педагогів, в якій вищеприпущена поступально-коливальна тенденція добре спостерігалася. Але ґрунтовна перевірка попередньо отриманих даних не була проведена за браком часу, хоча, безумовно, на це заслуговує.

Детальніше у тих же дослідженнях було вивчено можливості цілеспрямованого вдосконалення комунікативної антиципації педагогів. Аналізуючи можливості формування цієї важливої педагогічної здатності, ми виходили з двох загальновідомих фактів. Перший полягає в тому, що здатності людини можуть розвиватися як стихійно, так і цілеспрямовано, суть другого у тому, що формування здатностей може здійснюватися як у природних умовах, так і у спеціально створених, лабораторних.

Спираючись на це, можна виділити принаймні чотири типи удосконалення комунікативної антиципації педагогів. При цьому два перші типи, які полягають у стихійному розвитку антиципації в природних умовах педагогічного спілкування і в спеціально створених, ми вже знайшли існуючими. З першим ми стикаємося, спостерігаючи спонтанний розвиток антиципації в умовах повсякденного педагогічного спілкування. Другий ми знаходимо в групах активного соціально-психологічного навчання, де розвиток комунікативної антиципації може здійснюватися і тоді, коли така мета спеціально і не ставилася. Останні два типи удосконалення комунікативної антиципації педагогів постали як теоретично можливі. І ми поставили собі за мету знайти способи практичної реалізації.

Цілеспрямований розвиток антиципації педагога в природних умовах педагогічного спілкування може виступати у формі самовиховання. У зв'язку з цим було підготовлено, видано і розповсюджено серед педагогів методичні рекомендації щодо розвитку прогностичного компоненту педагогічного спілкування. Наступне опитування показало, що є суттєві можливості

удосконалення комунікативної антиципації запропонованими методами самовиховання.

Для вивчення можливостей цілеспрямованого удосконалення комунікативної антиципації педагогів у спеціальних умовах був розроблений комплекс активних групових вправ, спрямований на її розвиток. Результати практичного використання цих вправ дозволили констатувати, що практично у всіх сформувалися уміння відрефлексувати прояви антиципації в педагогічному спілкуванні, розрізняти ефективні і неефективні форми її прояви, підвищення точності антиципування комунікативних подій, зростання широти прогнозування, мало місце також збагачення антиципаційних схем (набуття педагогами нових знань, розширення діапазону категоризації комунікативних подій), а також утворення нових антиципаційних схем на основі отримання нових знань та інтенсифікації обміну досвідом між учасниками групи.

Комунікативна антиципація, яка була предметом нашого дослідження, – це тільки один з різновидів професійної антиципації взагалі і лише одна із складових педагогічної антиципації зокрема. Але можна сподіватися, що отримані висновки можна узагальнити і щодо інших різновидів антиципації.

Ще одним провідним напрямом онтогенезу антиципації у період дорослості є подальший розвиток автобіографічного антиципування. При цьому, характеризуючи дорослість як певну цілісність, слід відмітити, що вона сама складається з послідовності різних етапів, у межах яких автобіографічна антиципація набуває специфічних рис.

Пов'язано це з рядом причин. Перша з них полягає в тому, що майбутній відрізок життєвого шляху, який є об'єктом автобіографічної антиципації, є більш тривалим на початку дорослості, ніж всередині цього періоду, а тим більше наприкінці. Це, зокрема, суттєво ускладнює задачу автобіографічного антиципування для молодшої людини. З одного боку, їй треба планувати і передбачати більш масштабний відрізок життєвого шляху, ніж у середній чи пізній зрілості, а з другого – їй бракує того життєвого

досвіду, який набувається на більш пізніх фазах дорослості. Надалі ж і нарощується життєвий досвід, і зменшується хронологічно той потенційний відрізок життєвого шляху, який треба антиципувати. Це накладає істотний відбиток на розвиток автобіографічної антиципації на початку дорослості, у середині цього періоду та наприкінці.

Неоднакова й інтенсивність автобіографічного антиципування упродовж періоду дорослості. В одні моменти життєвого циклу цей процес загострюється, а в інші – стихає. Пов'язано це буває як з зовнішніми обставинами по раніше вибраному чи просто звичному життєвому шляху (наприклад, розлучення, звільнення з роботи, травма, стихійне лихо, війна тощо), так і з внутрішніми чинниками. До останніх можна віднести накопичення знань та життєвого досвіду до тієї міри, коли це приводить до якісного стрибка у внутрішньому розвитку, що спонукає людину переглянути своє ставлення до себе, до інших, до суспільства і, навіть, до світу в цілому.

Така внутрішня метаморфоза нерідко виникає при усталених, стабільних і взагалі сприятливих зовнішніх умовах, які, проте, перестають задовольняти людину. Це дивує і саму особистість, і тих, хто її оточує. Але внутрішнє духовне зрушення призводить і до порушення усталеної рівноваги з оточенням і пошуку урівноваження на новому ступені.

Ще один внутрішній чинник – періодичне спрацьовування протягом життєвого циклу особливого рефлексу, який можна було б назвати рефлексом життєвого самовизначення. Про наявність такого рефлексу, чи точніше інстинкту, говорять і життєві спостереження, і накопичені наукові дані про досить строгу періодичність виникання у людини потреби підводити підсумок пройденому життєвому шляху і визначати програму та напрям його подальшого спрямування. Відбувається це під час вікових криз, ряд яких включає до свого складу і період дорослості.

Першим критичним моментом є вже сам початок дорослості. Треба адаптуватися і до ролі дорослого, що передбачає повну відповідальність за

самого себе, а то й за інших людей. Треба вирішити також і цілий ряд проблем життєвого самовизначення: набуття освіти, вибір та освоєння професії, вибір системи життєвих цінностей та ідеалів, досягнення матеріального добробуту, вирішення житлової проблеми, створення сім'ї тощо.

Життєві плани молоді стали предметом багатьох соціологічних та психологічних досліджень [271; 376]. Так, наприклад, В. Г. Лісовським було з'ясовано, що життєві плани, під якими він розуміє задачі, які висуває людина на майбутнє, що, з одного боку, визначаються об'єктивними умовами життя, а з іншого ціннісними орієнтаціями особистості, мають вікову динаміку упродовж пори молодості. Молоді люди до 19 років в першу чергу орієнтовані на отримання вищої чи середньої спеціальної освіти, пошук цікавої роботи, набуття вірних друзів та коханої людини. Для 20 – 25-річних також зберігається орієнтація на отримання освіти, пошук цікавої роботи та вірних друзів, але істотно висувається на перший план проблема створення сім'ї. У 25 – 30 років більшість уже створює сім'ю, і серед цієї вікової категорії посилюється орієнтація на матеріальний добробут, покращання житлових умов, виховання дітей, хоча задачі, пов'язані з підвищенням кваліфікації, пошуком цікавої роботи, також зберігають свою актуальність. Тобто в життєвих планах упродовж молодості відбуваються зміни не стільки стосовно їхнього змісту, скільки стосовно їхньої структури, розподілу пріоритетів серед окремих життєвих задач.

Зовнішнім підґрунтям вікової динаміки життєвих планів є зміна з віком соціального, сімейного та матеріального становища людини. Внутрішньою ж основою цих змін є трансформація у системі цінностей. Ці фактори і є суттєвою причиною відмінностей у життєвих планах між різними категоріями молоді. Так, наприклад, серед робітничої молоді більш пріоритетною є орієнтація на матеріально-побутові умови, ніж це спостерігається у той же вік серед студентів.

Початок дорослості знаменується смисложиттєвими шуканнями. У дослідженнях К. Муздибаєва встановлено, що період молодості до 25 років характеризується дуже низькою вдовolenістю сенсом свого життя, а спроби й помилки при його знаходженні породжують негативні емоції, стан невизначеності, непевності у собі, нервового напруження. Але між 25 – 30 роками картина різко змінюється, і вдовolenість життям зростає. Основні життєві вибори на цей час вже зроблені (робота, сім'я, друзі, світогляд), напрям життя окреслений і молода людина інтенсивно його освоює. І так триває до середини дорослості, доки не настає криза середини життя. Вдовolenість життям знову падає, знову починаються смисложиттєві шукання, переоцінка цінностей, перегляд минулого і аналіз майбутнього [316].

Активізація автобіографічного антиципування в умовах кризи середини життя може виконувати кілька функцій. Це і подальший розвиток мрій молодості, конкретизація загальної життєвої програми, створеної ще в юності, її контрольна перевірка та корекція. Це і перебудова життєвого задуму юності, якщо він з якихось причин не може бути реалізований. Це може бути, по суті, і первинна побудова програми життя, якщо цього не було зроблено свого часу в молодості, або ж добудова життєвих планів, якщо в юності воно було сплановане тільки до середини. На останній випадок Є. І. Головаха вказував як на типову рису, притаманну життєвій перспективі в юності. За його даними, старшокласники планують здійснити практично всі накреслені досягнення у соціально-професійній, сімейно-побутовій та матеріальній сфері до 30 – 35 років. Цей юнацький максималізм, на думку цього автора, і є причиною кризи середини життя. Бо у такому випадку треба добудовувати в зрілості свої життєві плани, якщо вони виявляються реалізованими, і перебудовувати, якщо вони виявляються нездійсненими [14752].

Результатом кризи середніх літ може бути підтвердження вже наявної життєвої програми, життєвих цінностей ідеалів та способу життя, а може

бути і їх принципова зміна, перехід в іншу професію, створення нової сім'ї, нового кола друзів тощо. Але у будь-якому разі після закінчення фатального десятиліття настає, як правило, відносно спокійний період. Вдоволеність життям знову підвищується, і людина поринає у новообрану чи усталену життєву активність.

Але у передпенсійний вік настає нова криза. Треба готуватися до пенсійного етапу, старості, яка істотно відрізняється від попереднього періоду. Адже від професійної діяльності найчастіше треба відійти. Тому постає питання, яку діяльність і спосіб життя треба обрати надалі, щоб заповнити прогалину, що утворюється.

Від того, як автобіографічне антиципування здійсниться наприкінці зрілості, значною мірою залежить і адаптація людини у період старості, пенсійного віку.

4.5. Геронтогенез антиципації

Формально початком старості можна вважати вік, досягнення якого надає людині право залишити роботу і перейти на державне утримання. Фактично ж ця вікова межа дуже розмита. Бо далеко не всі залишають роботу з досягненням пенсійного віку. Неоднорідними є також фізичний та психологічний стан і самопочуття шестидесятирічних людей. Тому щодо встановлення хронологічних рамок геронтогенезу ведуться численні дискусії.

Загалом же геронтогенез у психологічному ракурсі вивчений ще менше ніж період дорослості [16; 17; 83; 383; 384; 385; 433; 449; 478; 485; 500]

У контексті дослідження геронтогенезу антиципації є важливим вже сам факт отримання людиною права припинити професійну діяльність. Адже це змушує людину розв'язувати надзвичайно важливу біографічну проблему приймати рішення продовжувати працювати чи перейти на іншу, більш

легку, роботу або ж зовсім відійти від професійних справ [147]. Якщо людина припиняє працювати, то закінчується і розвиток важливого для дорослої людини різновиду антиципації.

Але якщо людина похилого віку продовжує працювати, то чи позначається її вік на її професійному антиципуванні? Спеціальних досліджень щодо цього недостатньо. Життєві спостереження щодо цієї проблеми суперечливі. З одного боку, досягнення похилого віку пов'язують з набуттям великого професійного досвіду, що є важливою основою передбачення та планування. З другого боку, висловлюються і протилежні думки. Так, наприклад, К. Висьневська-Рошковська пише, що «практична мудрість у старості не втрачається, навпаки, по мірі накопичення досвіду зростає, набуваючи дещо іншого відтінку. Щоправда, здатність прогнозувати і прагнення до нових звершень найчастіше слабнуть» [122, с. 52].

А. Кларк, аналізуючи здатність до науково-технічного прогнозування, підкреслює різке її погіршення у літніх вчених. З властивим йому гумором він навіть сформулював особливий «закон Кларка»: «Коли видатний, але вже літній вчений заявляє, що якась ідея здійсненна, він майже завжди правий. Коли він заявляє, що якась ідея нездійсненна – він, імовірно, всього, помиляється» [230, с. 38]. При цьому А. Кларк вважає, що блискучих винятків з цього закону дуже небагато. І завершує свої міркування таким зауваженням: «... вчені, старші п'ятидесяти років, придатні тільки для засідань наукових рад, а від лабораторій їх треба всіма силами тримати подалі!» [230, с. 38].

Напевно, причина вищезгаданих суперечливих точок зору на антиципаційні здатності людей похилого віку коріниться у складності розвитку феномена професійної антиципації і неоднозначності набуття великого професійного досвіду. Останній, напевно, може і покращувати антиципування, створюючи для останнього відповідну базу, і погіршувати, створюючи умови для упередженості та консерватизму. Говорячи образно,

досвід може і відкривати очі у майбутнє, і накладати на них шори. Але у цілому досвід дає все ж таки більше користі, ніж шкоди.

Якщо у людини у процесі геронтогенезу починає слабнути працездатність, то це трапляється, як правило, за рахунок інволюції не антиципаційних, а інших складових. У першу чергу це стосується необхідного для професійної діяльності мінімуму здоров'я, фізичної сили, витривалості, швидкості тощо. Більше того, розвиток саме антиципації на пізніх етапах професійної кар'єри дозволяє до певної міри компенсувати послаблення інших компонентів у структурі професійної здатності. Прекрасною ілюстрацією тому можуть бути спостереження спеціаліста з гігієни фізичної культури Ф. Лагранжа: «У фехтуванні майстер, безперечно, втрачає з роками свої фізичні якості, і все ж таки у 45 років багато фехтувальників нітрохи не нижчі себе самих. Річ у тім, що одночасно з погіршенням їхніх чисто тілесних якостей у них розвивається якість інтелектуального порядку, те, що у фехтуванні називають «судженням» (*jugement*). У фехтувальника немає вже колишньої сили у рухах, але більше винахідливості (*d'a propos*): зір не такий гострий, але зате у нього більше вірності погляду, окоміру (*de d'oeil*), тобто впевненого проникнення у наміри противника. І хіба не на результатах досвідченості ґрунтується це судження, яке швидше блискавки, завдяки якому ви протиставляєте шпазі противника тверду відсіч (*une raide ferme*), не шукаючи її від лінії до лінії, але непохитно очікуючи її саме там, куди вона повинна прийти: неначе свого роду прозріння (*divination*) відкрило вам, що ваш супротивник спрямує свою атаку у сексту, не у кварту. Старий фехтувальник бився (*a tate*) зі стількома супротивниками, що дійшов до точної класифікації різних манер і різних темпераментів. Після однієї-двох «оманливих атак» він вже знає не тільки силу, але й стиль супротивника. Він угадує його наміри шляхом свого роду «обчислення імовірностей», майже рівноцінного з достовірністю» [74, с. 263 – 264]

Проте як би антиципаційні здатності не компенсували регресування інших складових професійної здатності, настає час, коли ця компенсація вже стає недостатньою і літня людина змушена полишати свою професійну діяльність, хоча сама професійна антиципація ще лишається у своєму розвої. Враховуючи це, у багатьох сферах професійної діяльності літніх людей використовують як консультантів, наставників, радників, і їхня професійна антиципація продовжує служити загальній справі. Хоча якщо професійна діяльність людини є перш за все розумовою і невисокі вимоги ставить до фізичних даних, то людина може повноцінно працювати і упродовж практично всього геронтогенезу.

Досягнення пенсійного віку, як уже зазначалося, ставить нові запити і перед автобіографічною антиципацією. Людині треба визначити, як жити на якісно новому відрізку життя. Але вихід на пенсію хоч і може бути чітко окреслений хронологічно, проте у психологічному плані ця подія, по суті, трансформується у процес, що має досить широкі межі і може розпочатися задовго до фактичного припинення роботи. Як пише В. Д. Шапіро: «Перехід від активної праці до повної незайнятості занадто значний факт, щоб, підходячи до пенсійного віку, люди не співвідносили б з майбутнім виходом на пенсію своїх планів на більш-менш віддалене майбутнє. Іншими словами, людина «приміряється» до ролі пенсіонера, її можливостям і обмеженням, оцінює ситуацію, в якій вона знаходиться тепер, і може завчасно або приймати, або відкидати для себе перспективу стати пенсіонером зараз же після отримання права на пенсію» [498, с. 31].

Але треба відмітити також, що попри всю радикальність такої події, як вихід на пенсію, далеко не всі люди передпенсійного віку достатньо ретельно аналізують свої життєві перспективи і будують достатньо визначені плани щодо пенсійного періоду [123; 337; 338; 339]. У дослідженнях Н. В. Паніної було встановлено, що у багатьох людей відсутні не тільки плани на щонайближчий період життя, але і загальні життєві цілі. Значна частина людей як на основну життєву мету вказували, що вони бажають «спокійно

дожити» або навіть «спокійно померти». Життєві плани багатьох літніх людей пов'язані зі справами і турботами їхніх дітей та онуків. Однак такого роду компенсація часто призводить до напруженості у сімейних відносинах, тому що у такому разі літні батьки відчують настійну необхідність і повне право диктувати дорослим дітям їхній спосіб життя, а із розходження поглядів виникають конфлікти» [348, с. 240 – 241].

Причину слабкої сформованості життєвих планів у багатьох людей передпенсійного віку і раннього пенсійного Н. В. Паніна вбачає у невизначеності з боку суспільства соціального статусу пенсіонера. Рольові та вікові очікування до них укладаються у таке досить розмите формулювання, як «заслужений відпочинок». І якщо для інших вікових категорій нормативні зразки поведінки добре розписані, а спеціальні соціальні інституції здійснюють підготовку до нових соціальних ролей (школа, ВНЗ та інші навчальні заклади), то до ролі пенсіонера суспільство своїх членів спеціально практично не готує. Це виливається у труднощі побудови людьми достатньо визначених життєвих планів на період старості. При такому стані речей людині, що досягла пенсійного віку, треба покладатися більше на власні антиципаційні здатності, ніж на соціально запропоновані досить невиразні еталони життєвого шляху на період геронтогенезу.

Від того, наскільки успішно вдалося побудувати визначені життєві плани на майбутнє, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Результати досліджень Н. В. Паніної свідчать про те, що особи, які мали у передпенсійному віці певні життєві цілі й конкретні плани їх реалізації, значно безболісніше адаптувалися до статусу пенсіонерів, за всіма охопленими дослідженням параметрами психологічного комфорту мали більш високі показники; серед осіб передпенсійного віку лише незначна частка людей мала певну життєву перспективу [348, с. 16].

Таким чином, від розвитку здатності до автобіографічного антиципування значною мірою залежить і психологічне самопочуття і навіть психічне здоров'я літніх людей. При цьому в умовах соціальної

нестабільності труднощі автобіографічного антиципування людей пенсійного віку особливо загострюються. Перехід до якісно нового етапу життєвого шляху у них відбувається на тлі якісно нових і непростих соціальних умов. Тому побудова життєвих планів щодо пенсійного відрізка життєвого шляху у сьогоденних людей похилого віку є більш складним завданням, ніж це було у недалекому минулому. Песимізм і почуття безперспективності серед літніх людей стали особливо поширеними. Ця обставина не може не викликати стурбованість, бо наявність позитивної перспективи є важливим чинником серед тих, які визначають тривалість життя. Як зауважував З. І. Френкель: «Особливо у старості сприяють продовженню життя плани і починання. Засоби, що розширюють межі життя в уяві, можуть сприяти деякою мірою і фізичному його продовженню, аби тільки ці починання не містили нічого небезпечного і ухиляли людину від ідеї кінця її життєвого поприща»[478, с. 72].

На складність автобіографічного антиципування на початку геронтогенезу вказують і дані П. Д. Шапіро. Вивчення очікувань стосовно позитивних і негативних наслідків виходу на пенсію показує, що вони істотно відрізняються після входження у пенсійний період. У цілому літні люди схильні недооцінювати позитивні сторони цього життєвого етапу і переоцінювати негативні. Особливо це стосується очікувань погіршення здоров'я. Фактично погіршення здоров'я невдовзі після припинення роботи зустрічається утричі рідше, ніж очікується. Очікують самотності 23 % людей перед початком пенсійного періоду, а потім фактично відмічають тільки 8 %, погіршення матеріального становища побоюються 36 %, а в дійсності потім переживають тільки 20 % і т.п. «Таким чином, – резюмує В. Д. Шапіро, – ситуація, в якій опиняється літня людина, що остаточно припинила трудову діяльність у суспільному виробництві, криє у собі багато нових, часто несподіваних для неї моментів»[498, с. 59].

Важливим моментом автобіографічного антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті [495; 496]. І хоча ця

проблема є актуальною для всіх вікових етапів, окрім хіба що раннього дитинства, лише літньою людиною вона починає антиципуватися як близька і неминуча подія. До того часу смерть уявляється як щось абстрактне, віддалене і настільки емоційно не переживається. Це привносить у похилий вік душевну кризу, викликану усвідомленням різкого скорочення життєвої перспективи, конфлікт між почуттям осмисленості життя і відчаєм, що спричинений страхом смерті. Але, на нашу думку, при всій полярності таких явищ як життя і смерть, їх протилежність у смисловому плані відносна. Тому смисл смерті для людини це, по суті, зворотна сторона сенсу життя. І якщо для особистості не визначене відношення до смерті, то достатньої повноти не буде і в осягненні сенсу життя. Але сучасне наше суспільство у процесі соціалізації погано озброює людину чіткими установками до проблеми смерті.

Подібна тема хоч і не є забороненою темою розмов, але і не вважається достатньо пристойною. Така невизначеність сучасної нашої культури до проблеми смерті спричиняє багатьох літніх людей розв'язувати її шляхом звертання до більш ранніх культурних трактовок смерті, які дає релігія. Адже одна з найважливіших функцій релігії, як зауважував І. Мечников, полягає у переборенні людиною страху смерті. Це, напевно, і є причиною підвищення релігійності людей у старості [305].

Але все, що раніше було сказано, стосується геронтогенезу антиципації в умовах перш за все фізіологічного старіння, яке лишає антиципаційні здатності добре збереженими. При патологічному старінні може спостерігатися і деградація антиципування, у тому числі й автобіографічного. Такі висновки можна зробити і на підставі досліджень В. В. Болтенко, які свідчать про те, що процес старіння осіб у будинках-інтернатах для літніх людей проходить такі етапи: обмежена трудова активність, спілкування як остання соціальна спрямована діяльність, «егоцентрична» активність, оберненість у світ минулого, фаза аутизації і повного згасання особистості [83].

З кожним з цих етапів звужується і діапазон активності, і рівень саморегуляції, і смислова сфера особистості, система її цінностей. Поступово відмирають соціогенні потреби і все більше оголюються потреби вітальні. Разом з цим звужується і хронотоп, у якому живе старіюча людина. Спочатку згасає інтерес до майбутнього, але ще зберігається до минулого, потім перестає цікавити і минуле. На останніх етапах старіння хронотоп звужується до «тут і тепер», пов'язаного з реалізацією вітальних імпульсів. На останньому етапі починає розмиватися, навіть, і сприймання теперішнього, зникає особистісне відношення до себе, самосвідомість розпадається.

Висновки до розділу 4

1. У межах раннього онтогенезу людини розвиваються типи антиципації, які можна назвати ультракороткостроковими. Функціонують вони в контексті сенсорно-перцептивного масштабу світосприймання. У дошкільному віці поступово освоюється ситуаційне світосприймання та передбачення. З кожним роком дитина все більше виходить за рамки «тут і тепер», але такий вихід за межі сприймання не сягає, як правило, широко і тривало, залишаючися в рамках ситуаційного хронотопу. Щоправда, у дошкільці починають з'являтися і перші паростки масштабних рівнів антиципації. Наприклад, дитина десь після трьох років починає мріяти про те, якою вона буде, коли виросте. Але навіть більш-менш віддалена часова перспектива у дітей не сформована. Наприкінці дошкільного віку дитина тільки-но починає орієнтуватися в межах кількох днів, та й то ще недостатньо. Цю фазу можна було б назвати фазою оперативного антиципування.

2. У молодшому шкільному віці дитина робить новий крок у розвитку сприймання, передбачення, планування та орієнтування в минулому. Шкільне навчання озброює дитину суспільно виробленими системами орієнтації у просторі і часі. Вона засвоює їх поступово, часто з певними труднощами, і під кінець шкільного дитинства вже досить добре оперує

тижнями, місяцями, що знаменує новий щабель в її антиципуванні. І тільки в підлітковому віці та ранній юності людина починає оперувати роками, в цей час складається орієнтування в межах біографічного, а то й надбіографічного часу, що означає появу вже зрілого просторово-часового антиципування, яке, звичайно, потім удосконалюється впродовж усього життя. Тому молодший шкільний вік можна назвати фазою тактичного антиципування, а підлітковий та юнацький – фазами стратегічного та надстратегічного антиципування.

3. У підлітковому віці психічний розвиток людини робить могутній стрибок в досягненні життєвого середовища. Розширення життєвого хронотопу здійснюється як у географічному плані, так і в плані розширення світосприймання в часовому вимірі. Поява розгорнутої часової перспективи має революційне значення для розвитку антиципації. Тільки в цьому віці майбутнє по-справжньому стає психологічною детермінантою особистості, істотним фактором, що визначає поведінку людини, її діяльність та вибір життєвого шляху. Інше зрушення полягає в тому, що процес антиципації стає розмірковуючим. Часто підлітки виявляють прямо-таки пристрасть до розмірковування, а сам процес міркування, на відміну від дитячого, стає тривалим, при цьому утворюється інколи досить довгий ланцюжок умовиводів. Завдяки цьому підліток вже може не просто заглядати у майбутнє, а «мандрувати» у ньому.

4. Самовизначення, вибір і конструювання свого майбутнього є центральним моментом юності як вікового етапу, бо крім внутрішньої потреби самовизначитися цього вимагає ще й суспільство. Юнаки та дівчата або закінчують школу, або стоять на порозі її закінчення. А це вже попри всякого власного бажання об'єктивно змушує замислитися над своїм майбутнім і зробити певний життєвий вибір. Але здійснити правильне самовизначення свого майбутнього юним людям важко не тільки з причини широти та розмаїття життєвих шляхів, що перед ними відкриваються. Дас ознаки і брак життєвого досвіду. До того ж на процес конструювання та вибору майбутнього впливає і підвищена емоційність, що так властива цьому

віковому етапу. Особливо характерною рисою юності є переповненість сподіваннями на великі звершення. Юні люди рідко малюють собі майбутнє життя у тверезих, буденних, сірих формах. Роздуми про майбутнє у цьому віці перетворюються у свого роду мисленнєву гру, розумову гімнастику. Найчастіше мрійливе антиципування буває спрямовано на такі аспекти майбутнього, як мрії про подвиги, славу і навіть самопожертву в ім'я чогось.

5. Початок дорослості є дуже важливим поворотним пунктом в онтогенезі антиципації. До закінчення школи люди в нашому суспільстві перебувають приблизно в однорідній соціальній ситуації, виконуючи основну соціальну роль – роль школяра. Після закінчення шкільного навчання віяло соціальних ролей, до яких може і мусить переходити людина, стрімко розгортається, стає надзвичайно різноманітним. Особливо це стосується професійної діяльності. Отже, і подальший розвиток антиципації перебігає в істотно різнорідніших умовах, ніж це може спостерігатися на попередніх вікових етапах. Ускладнюється також і спектр життєдіяльностей та соціальних ролей, які повинна обслуговувати антиципація. Але особливо велику вагу має те, що вже сам початок дорослості знаменує, по суті, те, що суспільство юридично починає визнавати за людиною право на самостійну антиципацію свого життєвого шляху, власної діяльності та поведінки. У межах, відведених законами та традиціями, особистість отримує право і обов'язок самостійно приймати життєві рішення, планувати свої дії та вчинки, передбачати їхні наслідки і нести за них відповідальність. До настання дорослості ці функції були значною мірою перекладені на батьків, учителів та інших дорослих, котрі з тих чи інших причин були відповідальні за дану дитину.

6. Багато соціальних ролей, в які вступає доросла людина, зобов'язують її і до антиципування діяльності та життєвого шляху інших людей. І не тільки до антиципування, але й до спрямовування діяльності та життєвого шляху цих людей у відповідному напрямі. Це і роль батька та матері, які і перед собою, і перед суспільством несуть відповідальність як за окремі вчинки, так і за долю дитини в цілому до того часу, доки вона не стане повнолітньою.

Освоєння будь-якої професійної діяльності людини вимагає від неї і формування відповідного різновиду професійної антиципації. А оскільки професійна діяльність є провідною для дорослої людини, то і розвиток професійної антиципації складає одну із провідних ліній її онтогенезу у період дорослості.

7. Досягнення пенсійного віку висуває нові запити і перед автобіографічною антиципацією. Людині треба визначити, як жити на якісно новому відрізку життя. Від того, настільки успішно вдалося побудувати визначені життєві плани на майбутнє, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Таким чином, від розвитку здатності до автобіографічного антиципування залежить і психологічне самопочуття і, навіть, психічне здоров'я літніх людей. Важливим моментом автобіографічного антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті. Але сучасне наше суспільство у процесі соціалізації погано озброює людину чіткими установками до проблеми смерті. Подібна тема хоч і не є забороненою темою розмов, але і не вважається достатньо пристойною. Така невизначеність сучасної нашої культури до проблеми смерті спричиняє багатьох літніх людей розв'язувати її шляхом звертання до більш ранніх культурних трактовок смерті, які дає релігія. При конструктивному ставленні до смерті спостерігається навпаки активізація інтересу літньої людини до майбуття і, особливо, того, яке виходить за межі власного життя й торкається дітей, онуків правнуків та інших близьких людей, справи життя, свого села, міста, країни.

РОЗДІЛ 5

МАКРО- ТА МІКРОГЕНЕЗ АНТИЦИПУВАННЯ

Перш ніж розпочати даний розділ уточнимо, в якому саме сенсі використовуються поняття макрогенез і мікрогенез, оскільки в психології, а також і інших науках вони вживаються у досить різних розуміннях. Не вдаючися до огляду та аналізу тлумачень цих термінів, зазначимо що макрогенез і мікрогенез ми будемо розуміти таким чином. Мікрогенез процесу антиципування та породження продукту антиципації, в нашому розумінні, полягає у виокремленні внутрішніх фаз, елементів, внутрішніх аспектів цього процесу впродовж всього періоду його розгортання від початку до припинення, тобто його диференціації на фази й елементи. Це також й інтеграція етапів і елементів антиципування в єдиний цілісний процес. Макрогенез процесу антиципування та породження продукту антиципації – це виокремлення самого процесу антиципування в результаті диференціації унітарного процесу психічного відображення, а також інтеграції антиципаційного процесу у загальну структуру психічного. В аналогічному сенсі поняття макрогенез і мікрогенез ми вживаємо і співвідносячи антиципування з діяльністю. Тобто мікрогенетичний аналіз спрямовує пізнавальний процес всередину одиничного процесу антиципування та породження продукту антиципації, з'ясовуючи його внутрішні фази, елементи, аспекти, а макрогенетичний розглядає антиципування та антипатогнез як фазу, елемент, аспект більш масштабного психічного чи поведінкового процесу.

Зазначені процеси диференціації й інтеграції психічного як у мікрогенезі, так і в макрогенезі, з одного боку, тісно взаємопов'язані, а з іншого – відносно незалежні один від одного. Окрім того процеси мікрогенезу і макрогенезу антиципування мають ієрархічно-рівневий

суперпозиційний характер. Суперпозиційність вживається в сенсі процесів чи інших реалій їх вкладеності в одне одного.

Деякі нюанси має вживання термінів макрогенез та мікрогенез по відношенню антиципації як здатності індивідуального, групового чи суспільного суб'єкта. Мікрогенез здатності – це виділення в ній внутрішніх елементів, аспектів зв'язків, а також їх динаміки в процесі руху від нездатності до здатності, від менш ефективної здатності до більш ефективної, від антиципаційної неспроможності чи малоспроможності до більшої спроможності або, навпаки, у одиничного суб'єкта. Якщо ж мова йде про процес формування антиципаційної здатності у певного типу суб'єктів, то тоді ми маємо справу з макрогенезом здатності.

5.1. Особливості майбутнього як модусу психологічного часу і фокусу антиципації

Антиципація є психічною формою відображення майбутнього. Але майбутнє, з яким ми і пов'язуємо антиципацію, психологічно розпочинається пізніше, ніж хронологічно, в залежності від розмірів психологічного теперішнього.

До таких висновків нас приводять і життєвий досвід, і дані наукових експериментів. Широкої відомості в психології набув експеримент Т. Коттла. Виявилось, що теперішнє з точки зору одних учасників, вимірюється секундами, а з точки зору інших – місяцями і роками. Тому Т. Коттл виділив два типи суб'єктивного теперішнього: «миттєве» і «розширене» [151].

Ще один цікавий експеримент був проведений Є. І. Головахою та О. О. Кроніком. Вони просили учасників досліді написати по 10 подій з теперішнього, вказавши при цьому на якомога точніші хронологічні дати їх початку та закінчення. Результати такого досліді дозволили зробити ряд висновків. По-перше, як і в експериментах Коттла, тривалість теперішнього

виявилася надзвичайно варіабельною і хронологічно вимірювалася від хвилин до десятиліть. По-друге, більшість названих подій знаходилася в процесі становлення, тобто їх реалізація вже почалася, але ще не закінчилася. По-третє, невелика частина подій, названих теперішніми, мала свій початок і кінець разом в хронологічному минулому або в хронологічному майбутньому. Це показувало, що події психологічного теперішнього в деяких випадках чергувалися з подіями «нетеперішнього». Тобто інтервал психологічного теперішнього виявився «пористим», і провести чіткі межі між психологічним минулим, теперішнім і майбутнім виявилось не завжди можливим. Це явище отримало назву феномена парціального теперішнього [149].

Таким чином, психологічне майбутнє як структурний компонент часу не виділяється однозначно й чітко, його початок не збігається з початком хронологічного майбутнього і зрушується на певний інтервал уперед. До цього можна додати, що психологічне майбутнє на відміну від хронологічного має, як правило, не тільки початок, але й кінець. Це породжує питання: де він локалізується?

У психології є три добре відомі концепції психологічного часу, які по-різному відповідають на питання про структуру часу, його розчленування на минуле, теперішнє і майбутнє. При цьому найгарячішою точкою суперечок є погляд на психологічне теперішнє, адже від нього залежить розуміння структурування часу в цілому і виділення двох інших часових модусів: минулого і майбутнього.

Досить широке розповсюдження в психології має квантова концепція психологічного часу та її різноманітні варіанти. Різних представників цього підходу об'єднує погляд, що час квантується з постійною швидкістю без залежності від конкретного змісту психічної діяльності. Таким чином, стверджується існування «кванту теперішнього» – більш-менш сталого відрізка навколо точки хронологічного теперішнього, що розділяє минуле і майбутнє. Дискусії між представниками цього підходу стосуються того, яку

тривалість має цей квант і на основі яких критеріїв він повинен виділятися. У психофізиці схильні вважати за теперішнє проміжки в кілька десятків мілісекунд, коли подразники, що слідуєть один за одним, сприймаються як одночасні і порядок стимулів тут суб'єкт розрізняти вже неспроможний. У дослідженнях перцепції таким квантом вважають той відрізок часу, у межах якого ще можливо отримувати цілісне сприйняття цілісної послідовності стимулів. Дані, які при цьому отримувалися, дуже різні. Так, У. Джеймс вважав, що інтервал теперішнього може досягати і хвилини, А. Пьерон – 5 – 6 секунд, А. Моль – 5 – 10 секунд, С. Н. Біляєва - Екземплярська – 0,5 – 6 секунд, К. Закс – 12 секунд, Крістофферсен – 50 – 6000 мілісекунд, Дж. Коен – 2 – 12 секунд, а у вищезгаданих дослідах Т. Коттла квант теперішнього досягав місяців і років.

Прихильники подійної концепції заперечують константність теперішнього і ставлять його в пряму залежність від змісту і характеру подій, які його утворюють. Такими подіями, на їхню думку, є ті, які знаходяться в стані реалізації. Як пише А. Ф. Аскін, «теперішнє завжди віднесено до якогось наявного стану, події, і тривалість цієї події, стану і визначає розміри теперішнього, причому в кожному конкретному ряді подій це визначення специфічне» [22].

Головною ідеєю причинно-цільової концепції є те, що для переживання часу людиною важливі не події самі по собі, якими б значущими чи тривалими вони не були, а система зв'язків між цими подіями. При цьому виняткове значення мають детермінаційні зв'язки типу «причина – наслідок» і типу «мета – засіб». Одні з них перетинають хронологічне теперішнє і тому названі актуальними (А), інші з'єднують тільки події хронологічного минулого або майбутнього і хронологічного теперішнього не перетинають. У першому випадку вони називаються реалізованими (R), а в другому – потенційними (P). Доли реалізованих, актуальних і потенційних зв'язків у чисельній формі характеризують відповідно актуальність, реалізованість та потенційність події.

На основі введених понять формулюється таке надзвичайно важливе положення причинно-цільової концепції психологічного часу: чим вища актуальність події до психологічного теперішнього, тим вища реалізованість – відповідно до психологічного минулого і чим вища потенційність – тим вища імовірність, що вона буде віднесена людиною до психологічного майбутнього. Причому чим вища чисельно реалізованість або потенційність події, тим віддаленішою в минуле або в майбутнє вона здається для людини. З цієї причини в деяких випадках хронологічна віддаленість і порядок подій можуть не збігатися психологічно. Так, хронологічно давні події можуть здаватися для суб'єкта недавніми, а ті, які трапилися значно пізніше – переживатися більш віддаленими, ніж перші. Аналогічне явище, хоч і трохи рідше, спостерігається і для подій майбутніх. Описаний феномен отримав назву психологічних інверсій часу. Щодо подій, які не мають зв'язків з іншими, то їхнє місце в психологічному часі лишається невизначеним для суб'єкта.

Проаналізуємо проблему антиципації з точки зору кожної із вищезгаданих концепцій. Якщо виходити із квантової концепції, то майбутнє, з яким ми пов'язуємо антиципацію, – це ті відрізки часу, що розпочинаються після кванта теперішнього. Цей квант також є і вихідною інформацією (поряд з минулим), на яку таке антиципування спирається. Отже, від розмірів кванта теперішнього значною мірою буде залежати і розмір достатньо достовірно антиципованого майбутнього. Крім того, якщо прийняти, що інформація на вхід антиципації подається квантами, то вона і сама повинна носити квантовий характер, як, втім, і те майбутнє, що отримується на її виході. З позицій подійної концепції минуле складають події, які розпочалися і вже скінчилися, теперішнє – ті, які розпочалися, але ще не скінчилися, майбутнє – ті, які не розпочалися. Виділення такого ряду подій у кожному разі специфічно, бо виділяти ряди подій можна і по-різному, і в різних точках простору. Предметом антиципації в такому випадку будуть події, що не розпочалися, а вихідною інформацією, на якій

будується антиципування, служитимуть ті, які вже закінчилися або ще тривають. Але тут виникає проблема, яка в контексті квантової концепції не так очевидна, хоча, мабуть, має відношення до неї.

Ця проблема полягає в тому, що теперішню подію можна розкласти на події, їй підпорядковані (принаймні подію-початок і подію-кінець). Отже, подію-кінець треба антиципувати, а за наявності проміжних подій одна виділиться як нова теперішня, а останні після неї треба теж антиципувати. Виходить, що антиципація повинна входити до психічного конструювання не тільки майбутнього, а й теперішнього. Іншими словами, з подійної концепції логічно випливає висновок про ієрархічне структурування психологічного часу на минуле, теперішнє, майбутнє, що утворюють свого роду «часову матрешку». Це можна зобразити схематично (рис. 5. 1).

Як не дивно, але на цей досить цікавий висновок прихильники подійної концепції практично не звернули уваги. Можливо, це трапилось тому, що вони розробляли в першу чергу проблеми, пов'язані не з антиципацією, а із сприйняттям і оцінкою людиною тривалості, послідовності та швидкості перебігу подій. Взагалі, незважаючи на надзвичайно тісний зв'язок проблеми часу та антиципації в психології, ці два психологічних напрями розвиваються майже ізолювано один від одного, а це, по суті, обіднює їх обох .

Крім того, висновок про ієрархічно-рівневе структурування часу по своєму пояснює феномен парціального теперішнього, який, згадаємо, є твердим горішком для подійної концепції. Згідно з причинно-цільовим підходом парціальне теперішнє пояснюється тим, що належність подій до психологічного минулого, теперішнього і майбутнього обумовлена показниками їх реалізованості, актуальності та потенційності. Останні при цьому не обов'язково можуть мати монотонну динаміку для хронологічно послідовних подій. Подійна концепція також може пояснити парціальне теперішнє, врахувавши ієрархічну будову складних подій.

Таким чином, ми зробили спробу принаймні частково реабілітувати подійну концепцію. Подивимося, чи не можна зробити щось подібне і по відношенню до квантової концепції психологічного часу.

Психологічне минуле 3	Психологічне теперішнє 3					Психологічне майбутнє 3
	Психологічне минуле 2	Психологічне теперішнє 2			Психологічне майбутнє 2	
		Психологічне минуле 1	Психологічне теперішнє 1	Психологічне майбутнє 1		

Рис. 5. 1 «Часова матрешка» ієрархізації минулих, теперішніх та майбутніх різних масштабів

Згадаємо, одне з дорікань стосовно квантової концепції полягало в тому, що дані про тривалість кванта теперішнього є надзвичайно різномасштабними в контексті різних досліджень. Але якщо припустити, що квантування часу теж має багаторівневий та ієрархічний характер, то з'являється надія пояснити різномасштабність тим, що різномасштабні кванти теперішнього можуть утворювати теж свого роду «квантову матрешку». Таке квантування може мати один масштаб, скажімо, на сенсорному рівні і інший – на перцептивному. Адже у психофізичних дослідженнях кванти теперішнього вимірюють, як правило, мілісекундами, а в дослідах перцепції – секундами.

Частково реабілітувавши квантову та подійну концепції, перейдемо тепер до аналізу причинно-цільової, адже вона ставила собі за мету вирішити ті питання, які були не під силу двом вищезгаданим. І дійсно, причинно-

цільова концепція є великим кроком уперед у сфері психології часу. Але чи спроможна вона вирішити всі проблеми?

Що таке майбутнє з точки зору причинно-цільової концепції? Це – множина подій, що мають потенційні зв'язки. А в чому тоді полягає антиципація? В установленні цих потенційних зв'язків між уже сконструйованими подіями і в конструюванні нових подій разом з їхніми потенційними зв'язками. Але для того, щоб утворилося майбутнє, необхідна, крім хронологічно минулих подій, наявність у суб'єкта образів хронологічно майбутніх подій. У протилежному разі не можливі актуальні чи потенційні зв'язки. Отже, антиципація повинна включатися ще до виділення психологічного майбутнього або принаймні разом з ним, тому відповісти на питання, чи є виділення психологічного майбутнього передумовою антиципації або її наслідком, не дуже просто, і в рамках причинно-цільової концепції теж.

Слід зауважити, що причинно-цільова концепція сформувалася у контексті досліджень біографічного масштабу психологічного часу. Саме стосовно біографічного масштабу і проявлялася обмеженість квантової та подійної концепцій. Як зазначали О. О. Кронік і Є. І. Головаха, «... квантова і подійна концепції відіграли суттєву роль у розвитку досліджень часу в психології. Незважаючи на деяку обмеженість, вони стимулювали постановку дослідницьких задач, розробку нових методів, проведення оригінальних експериментів. Їхня обмеженість стала перепорою лише для дослідження психологічного часу в масштабах життєвого шляху людини в цілому» [151, с. 210]. З такими складнощами причинно-цільова концепція справилася блискуче.

Можливо, цей успіх і породив у її авторів надію, хоч і досить обережну, на те, що вона буде такою ж щодо інших масштабів часу: «Наскільки придатна вона до аналізу ситуативних переживань часу – в коротких інтервалах, – покаже майбутнє,... і якщо основні положення знайдуть підтвердження в дослідженнях психофізиків, психофізіологів,

соціальних психологів, то визначення психологічного часу буде таким: психологічний час – це форма переживання людиною структури причинних і цільових відношень між подіями її життєвого шляху» [151, с. 213].

Незважаючи на те, що дослідження, про які йде мова у вищенаведеній цитаті, поки ще не проведені, є підстави заперечувати універсальність причинно-цільової концепції по відношенню до будь-яких масштабів часу. Адже, наприклад, виділення мети може здійснюватися не нижче як на рівні дій у структурі людської діяльності, бо дія, як відомо, це відрізок людської активності, підпорядкованій одній і тій же меті. Відомо також, що розчленування діяльності на дії хоч і може мати декілька рівнів, проте його неможливо продовжувати нескінченно. Існують також елементарні дії, що на більш дрібні не розкладаються. Подальше розчленування приводить нас уже на рівень більш дрібних структурних одиниць – операцій. Тобто структурування людської діяльності на основі мети має свою певну нижню межу. Отже, для аналізу дуже коротких інтервалів часу, які відповідають перебігові операцій та психофізичних функцій, причинно-цільова концепція психологічного часу є непридатною.

Щодо встановлення людиною причинно-наслідкових зв'язків між подіями, то це здійснюється на рівні мислення, і якою швидкою не була б ця процедура, вона ґрунтується на інформації, яку постачають відчуття та сприйняття, що теж потребує певного часу для свого протікання. У цьому інтервалі ще немає розрізнення причинно-наслідкових зв'язків, а отже, і причинно-цільова концепція тут безвладна.

Усе це приводить до висновку, що сфера впливу причинно-цільової концепції починається при виході за межі коротких інтервалів часу. Таким чином, ми розглянули проблему антиципації з точки зору різних концепцій психологічного часу. Як бачимо, постановка проблеми антиципації є різною в контексті кожної з них. Але яка з них ближча до істини? Здається, що дилема тут не зовсім доречна. Коли якісь теорії на перший погляд знаходяться в протиріччі, це ще не означає, що істину можна знайти тільки

на шляху «або – або». Як це нерідко буває в науці, протилежні підходи виявляються не взаємовиключаючими, а такими, що доповнюють один одного. Отже, ми спробуємо виходити з того, що квантовий, подійний та причинно-цільовий підходи не виключають один одного, а доповнюють. Основні труднощі, з якими ці концепції стикалися, пов'язані з тим, що кожному з них намагалися зробити універсальною. При цьому рано чи пізно виникала ситуація, коли дослідники виходили за межі застосування тієї чи іншої концепції. Було б доцільнішим розглядати психологічний час як явище багаторівневе. Тоді можна добре побачити, що квантова концепція більш придатна для мікроінтервалів часу, які вимірюють секундами і мілісекундами. Назвемо цей часовий масштаб сенсорно-перцептивним. Подійна концепція психологічного часу більш придатна для відрізків часу, що вимірюють хвилинами, годинами або принаймні днями. Цей часовий масштаб, уже згідно з традицією, назвемо ситуаційним. Якщо ж ми виберемо ще більші проміжки часу – місяці, роки, десятиліття, що зіставляються з життям людини в цілому, то це вже буде біографічний масштаб часу і по відношенню до нього якнайкраще підходить причинно-цільова концепція психологічного часу.

Такий багаторівневий підхід до психологічного часу не повинен, однак, обмежуватися чисто механічним поєднанням квантової, подійної та причинно-цільової концепцій. Треба ще пояснити, так би мовити, логіку зв'язку між різними рівнями структурування психологічного часу. Це потребує ще одного витка аналізу проблеми часу в контексті проблеми антиципації.

На мікроінтервалах часу ще неможливо цілісно відобразити дійсність. Вона відображується тут в окремих її якостях, фрагментах, аспектах. Саме сенсорні процеси, як відомо, пов'язані з пізнанням окремих якостей предметів та явищ. Психічне відображення набуває цілісності на рівні перцепції. Саме на цьому рівні стає можливим сприйняття цілісних подій, а ще на більших відрізках часу – утворення зв'язків між цими цілісними

подіями, їх причинно-цільове структурування. Тому структурування часу на минуле, теперішнє і майбутнє на мікроінтервалах має квантовий принцип. Потім при переході до ситуаційного інтервалу він змінюється на подійний, а далі – на причинно-цільове структурування. При цьому перехід від одного рівня структурування психологічного часу до іншого не має чіткого характеру і допускає градації.

При багаторівневому структуруванні психологічного часу на минуле, теперішнє, майбутнє можна виділити цілий ряд «теперішніх» різного масштабу і пов'язаних з ними «минулих» та «майбутніх»:

- рецептивне теперішнє, субсенсорні минуле та майбутнє;
- сенсорне теперішнє, субперцептивні майбутнє та минуле;
- перцептивне теперішнє, субситуаційні минуле та майбутнє;
- ситуаційні теперішні, субциркадні минулі та майбутні;
- циркадне, або денне теперішнє, суббіографічні минуле та майбутнє;
- біографічні теперішні, минуле та майбутнє;
- життєвий шлях(біографія), супербіографічне минуле й майбутнє;

За найкоротше теперішнє, яке в повному розумінні слова, навіть, важко назвати психологічним, мабуть, буде доцільно вважати той мікроінтервал часу, з якого наші рецептори ще спроможні «знімати» інформацію. При цьому щойно знята інформація зберігається у формі ультракороткої пам'яті (іконічної, ехоїчної чи іншої), що утворює субсенсорне минуле. Можна також припустити і те, що в процесі рецепції ще до виникнення відчуття існує свого роду і ультракоротка антиципація, яка базується на ультракороткій пам'яті та теперішній рецептивній інформації. Вказані три форми часу, об'єднуючись, утворюють нову часову одиницю – сенсорне теперішнє, тобто той інтервал часу, інформація про який відображається в сенсорному образі.

На основі сенсорного теперішнього виникає, з одного боку, нове минуле і нове майбутнє, які вже входять до структури перцептивного образу. Тому ці різновиди минулого та майбутнього краще назвати

субперцептивними. Разом з сенсорним теперішнім вони утворюють, як ми вже сказали, перцепт, який у часовому аспекті становить нове теперішнє – перцептивне.

До рівня перцепції вказане структурування часу утворюється за принципом квантування. На перцептивному рівні з'являються перші цілісні образи. Квантування тут поступається подійному структуруванню психологічного часу. Причому образи подій можуть бути різними – від перцепту до образу короткої чи більш-менш тривалої ситуації. Крім того, квантовий принцип структурування психологічного часу тут не зникає повністю. Свого роду квантово-подійним різновидом теперішнього можна було б вважати день. У буденних розмовах дуже часто під поняттям «сьогоднішнє» і «теперішнє» розуміється одне і те ж. Це наводить на думку про доцільність виділення специфічного типу теперішнього – циркадного, тобто денного.

Можна виділити і масштабніші квантово-подійні різновиди теперішнього: тижневого (циркасептанного), місячного (циркатригінтанного), річного (цирканнуального). Указані відрізки часу відповідають соціальним і особистісним одиницям оцінки і структурування часу, а також мають певну метеорологічну, геоастрономічну та суспільно-економічну цілісність. Адже, наприклад, рік чи місяць – це відносно цілісний, ритмічно повторюваний цикл природи (динаміка руху Місяця і Сонця, зміна пір року і т.п.). Водночас тижневі, місячні та річні відрізки часу є предметом для різних видів соціального планування. Візьмемо хоча б розклад занять та річний навчальний план. Ці фактори є одними з найважливіших, котрі люди змушені враховувати в процесі особистого структурування часу. Кожна людина практично утягнена в такі соціальні ритми. Крім того, у людини є також велика кількість біоритмів з денним, тижневим, місячним та річним періодами. Це теж суттєво впливає на структурування психологічного часу людини. Як теперішнє можуть виступати і різні ситуації та етапи її життя, наприклад відрядження, період

лікування у лікарні, сесія чи весь період навчання і т.п. Причому між ситуаційними та біографічними масштабами структурування часу немає якогось різкого і чіткого переходу. При найменших масштабах ситуаційного теперішнього під ним розуміють якусь, переважно одну, цілісну подію. Чим більшим стає масштаб часу, тим суттєвішу роль для визначення теперішнього, крім самих подій, набувають зв'язки між ними. Так поступово подійне структурування часу змінюється причинно-цільовим.

Таким чином, ми доходимо висновку, що структурування психологічного часу на минуле, теперішнє і майбутнє має багаторівневий, ієрархічний характер, хоча ця ієрархія і не є строго чіткою. Причому структурування часу на одному рівні є основою структурування на іншому. Минуле, теперішнє і майбутнє одного рівня можуть, об'єднуючись, утворювати теперішнє наступного, більш високого рівня. Тим самим ми стверджуємо, що структурування психологічного часу має висхідну тенденцію, відбувається «знизу вверх». Але тут виникає питання: а чи не може спостерігатися протилежна тенденція. Адже якщо виходити з причинно-цільової концепції, то утворення і збільшення зв'язків між майбутнім і минулим, тобто актуальних зв'язків, розширює психологічне теперішнє. Крім того, можна не тільки на основі певного теперішнього зантиципувати певне майбутнє та відобразити ретроспективно пов'язане з ним минуле, а й, об'єднавши всі ці три модуси, отримати нове теперішнє. Можна також теперішнє розділити на три частини, одна з яких буде минулим, друга – новим теперішнім, а третя – майбутнім. Це буде вже низхідне структурування психологічного часу. Тому в структуруванні психологічного часу повинні бути наявні і висхідна, і низхідна тенденції, і вони повинні якось взаємодіяти одна з одною. Можна також припустити, що при збільшенні масштабу часу вплив низхідної тенденції зменшується, а висхідної збільшується.

Можна припустити ще існування третьої теоретичної альтернативи структурування психологічного часу. Це буде свого роду гештальтний підхід.

Питання можливо поставити так: чи не може теперішнє, минуле і майбутнє виділятися прямо? Адже, якщо базуватися лише на принципі висхідного або низхідного, то рано чи пізно треба відповідати або з якого ж мінімального теперішнього починається висхідне структурування часу, або з якого максимального теперішнього може відбуватися низхідне. При поєднанні цих принципів принаймні одне теперішнє повинно бути, так би мовити, початковим. Тому виділятися воно повинно прямо. Наприклад, квант рецептивного теперішнього. Але існують експериментальні дані, які говорять на користь прямого виділення перцептивного теперішнього. Це відомі факти про гештальтність сприйняття. Таким чином, аналізуючи тенденції в структуруванні психологічного часу, теоретично можна виділити три їх різновиди – пряме, висхідне та низхідне.

Зазначені моделі психологічного часу описують структурування психологічного часу, характерного для людини XX століття, або ширше розвинутого індустріального суспільства. В умовах переходу до постіндустріальної стадії цивілізаційного розвитку слід враховувати, що в інформаційному суспільстві хронотопокаркас антиципації може істотно змінитися, подібно до того, як він змінився в Західному суспільстві у процесі переходу від аграрного суспільства Середньовіччя до індустріального. Як зазначає Ле Гофф, за часів сереньовіччя час сприймання часу людьми мало подійний характер, що складався з часів дня, ночі, свят і буднів [260, с. 55]. Цього приблизного обліку часу було досить. Виразна потреба у більш точному кількісному варіюванні часу виникла з появою буржуа, оскільки в них від точності вимірювання часу почав залежати їхній прибуток.

На думку М. Кастельса, в інформаційному суспільстві сприймання часу знову трансформується і «лінійний, незворотний, непередбачуваний час дрібниться на шматки в мережевому суспільстві» [223, с. 402]. Цю нову темпоральність він називає позачасовим часом, вважаючи що на зміну вимірюванню часу приходить маніпулювання часом, породжуючи «свободу капіталу від часу і вивільнення культури від годинника» [223, с. 403]. Таке

звільнення від часової залежності, на думку М. Кастельса, буде наслідком упровадження нових інформаційних технологій в мережеве суспільство.

Напевно, якщо співставити фази цивілізаційного розвитку та знаряддеву оснащеність соціального та психологічного часу, то на стадії первісності моделювання часу має докалендарний характер. На аграрній фазі цивілізаційного розвитку відбувається перехід до все більш широкого використання такого знаряддя оволодіння часом, як різноманітного роду календарі. Напередодні розгортання індустріалізації користування календарним часом досягає в суспільствах, практично, тотального характеру. Але для організації життя індустріального суспільства цього вже стає замало, оскільки на порядок денний ставиться вже значно точніша координація дій та діяльності людей в часі. Е. Тоффлер пише про синхронізацію як про один з наріжних принципів функціонування й розвитку індустріального суспільства. При цьому мова йдеться не тільки про синхронізацію в теперішньому, а ще більшою мірою у майбутньому. Робітники в один і той час (наприклад о 8.00) повинні приходити на роботу і заступати на зміну. Ділові партнери повинні в точно обумовлений час зустрітися в точно обумовленому місті тощо. Тому тотальне користування календарем починає доповнюватися все ширшим використанням годинників.

Отже індустріальний тип організації психологічного й соціального часу можна назвати календарно-годинниковим. При цьому поточна та перспективна (антиципаційна) синхронізація дій здійснюється переважно в безпосередньому спілкуванні, хоча за часів індустріалізації швидко розвивається поштове листування та комунікація за допомогою стаціонарних телефонів. У інформаційному суспільстві якісний стрибок в розвитку інформаційно-комунікаційних технологій кардинально полегшує синхронізацію дій в теперішньому і майбутньому часі. Окрім того, безпосередні комунікації, які потребували значного часу для пересування в просторі для зустрічі комунікаторів, великою мірою заміняться різного роду електронними комунікаціями, що здійснюються миттєво. Впливає на

сприйняття й зростання швидкості пересування в просторі людей та товарів. Разом з миттєвістю комунікацій це призводить до того, що, по мірі розгортання інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку, за одну й ту ж хронологічну одиницю часу відбувається все більше подій. На цю обставину у своїх роботах неодноразово звертав увагу Е. Тоффлер [465].

Соціальний час, а разом з ним і психологічний ущільнюються й прискорюються. Тому управління особистим та організаційним часом ускладнюється [20; 519]. На разі планування часу настільки утруднилось, що для багатьох людей стало неможливим покладатися на пам'ять, незброєну паперовим органайзером. Останнім часом швидко розвиваються різного роду електронні органайзери, що базуються на основі мобільних телефонів, кишенькових ПК та персональних комп'ютерах. Тому вивільнення з-під культури годинника, про що, як йшлося вище, пише М. Кастельс відбувається, на нашу думку, для того, щоб перейти до культури електронних органайзерів та цифрового моделювання часу на комп'ютерах, яка буде ґрунтуватися на розвитку спеціального програмного забезпечення. Тому є досить підстав припустити, що й людське антиципування швидко буде набирати цифрового характеру.

5.2. Макрогенез процесів антиципації

Виходячи з вищерозглянутих уявлень про структурування психологічного часу і виділяючи антиципацію за критерієм спрямованості на майбутнє, доцільно буде продовжити класифікацію психічного на основі часової спрямованості, враховуючи ще дві форми часу – минуле і теперішнє.

Тоді ми отримуємо таку класифікацію різновидів психічного відображення:

- психічне відображення майбутнього (антиципація);
- психічне відображення теперішнього (презенсація);

- психічне відображення минулого (ретроспекція);
- екстратемпоральне психічне відображення (фантастоспекція) .

На основі проведеної нами класифікації «теперішніх» можна виділити такі різновиди презенсоспекції: рецепція, відчуття (сенсорика), сприймання (перцепція), ситуатоспекція, циркадоспекція і т.д. Відповідно до цього можна розрізняти і різновиди антиципації: субсенсорна, субперцептивна, субситуативна, субциркадна, суббіографічна і т.п. Виділяти типи антиципації можна і трохи інакше: суперрецептивна, суперсенсорна, суперперцептивна, суперситуативна, суперциркадна і т.д. Цікавим випадком антиципації слід вважати супербіографічну антиципацію, тобто те, як людина уявляє наслідки свого життя в контексті історичного процесу. Згадаємо відомі пушкінські строки: «Нет, весь я не умру... но часть меня большая века переживет, по смерти станет жить...» Цей вірш і є не що інше, як супербіографічна антиципація поета. З такою антиципацією ми, по суті, маємо справу завжди, коли замислюємось над тим, який слід лишимо на Землі. До супербіографічної антиципації треба віднести і віру людини в потустороннє життя. І, до речі, таке антиципування має досить могутній вплив на процес реального життя релігійної людини, адже божий суд, пекло і рай стають для неї, принаймні психологічно, реальними. Схожі риси мала і комуністична ідейність. Чимало людей віддавали життя за світле комуністичне майбутнє з надією, що нові покоління будуть їм вдячні. Наскільки адекватні вказані форми супербіографічної антиципації, можна дискутувати, але те, що вони справляють суттєвий регулятивний вплив на поведінку людей, безперечно.

Дві наведені класифікації антиципації утворені за різними принципами. Перша (субрізновиди) – за низхідним, а друга (суперрізновиди) – за висхідним, але можна припустити, що, наприклад, субсенсорна та суперрецептивна збігаються. Подібне повинно, мабуть, стосуватися суперсенсорної та субперцептивної антиципації. Важче робити таке припущення відносно інших різновидів антиципації, але, напевне, така тенденція і для них повинна, хоч не строго, але зберігатися. Таким чином, ми

дійшли висновку, що єдиний процес психічного відображення розщеплюється на три типи підпроцесів, функціонально спеціалізованих на відображенні відповідно трьох модусів реальності: минулого-теперішнього-майбутнього. Але цей висновок тут же породжує питання, в якому напрямі і яким чином здійснюється таке розщеплення.

Перше міркування може бути таким: психічне відображення розщеплюється на підпроцеси антиципації, презенсоексії та ретроспекції одночасно (симультантно). Тобто в будь-який момент у психічному відображенні можна виділити ретроспекцію, презенсоексію та антиципацію. При цьому питома вага цих підпроцесів буває дуже різною.

Подібна ідея в різних формах вже висловлювалась. Так, Августин пропонував розрізняти залежно від часової спрямованості три різновиди душевних процесів: споглядання, спрямоване на теперішнє; згадування, спрямоване на минуле, та очікування, спрямоване на майбутнє [4]

Лайнг писав, що, спілкуючись, людина орієнтується відносно трьох модулів – минулого, теперішнього та майбутнього – за допомогою процесів уявлення, згадування і сприйняття (перцепції) [540].

Дж. Міллер, Ю. Галантер та К. Прибрам зазначали, що мислення пов'язане перш за все з майбутнім, сприйняття – з теперішнім, а пам'ять – з минулим часом [307]. З нашої точки зору, всі ці ідеї дуже плідні, але водночас їм притаманна деяка однобічність: вони підкреслюють необхідність класифікації психічних процесів за критерієм часової спрямованості, але пов'язують кожен з них з якимось одним психічним процесом у класичній класифікації (сприйняття, мислення, пам'ять, уявлення і т.д.). У цьому і є раціональне зерно, бо дійсно простежується певне домінування деяких класичних процесів при відображенні минулого, майбутнього та теперішнього, але в загальному випадку те ж саме мислення або пам'ять входить до відображення як минулого, так і теперішнього та майбутнього. Процеси антиципації, презенсоексії та ретроспекції можуть носити синтетичний характер і, починаючи з суперперцептивної антиципації та

більш масштабних їх різновидів, антиципація включає в себе всі класичні психічні процеси. Це показано на рис. 5. 2.

Тобто відображення минулого, теперішнього і майбутнього – це процеси інтегративні і поєднують кожного разу з різним функціональним призначенням (часовою спрямованістю) всі класичні психічні процеси.

Як бачимо, послідовний аналіз приводить нас, по суті, до нової класифікації психічних процесів. Якщо порівняти її з традиційною арістотелівською класифікацією, то вони виявляються, так би мовити, ортогональними один до одного і розділяють єдиний процес психічного відображення на два взаємно перпендикулярних напрями. Нова класифікація доповнює арістотелівську і, напевне, з таким же правом могла б бути принципом систематизації матеріалу в підручниках з психології.

Психічний процес	Відображення минулого (ретроспекція)	Відображення теперішнього (презентоспекція)	Відображення майбутнього (антиципація)
Мислення			
Сприймання			
Пам'ять			
Увага			
Інші Процеси			

Рис. 5. 2. Співвідношення класичної та темпоральної класифікацій психічних процесів

Вищесказане дає підставу стверджувати, що поняття антиципації треба віднести до числа найбільш фундаментальних категорій психологічної науки; вона одного порядку з такими поняттями, як увага, мислення, пам'ять і т.д. Але, на жаль, поки що в жодному підручнику з психології тема антиципації не виділяється, хоча цілком на це заслуговує.

Зауважимо ще раз, що мова недавно йшла про суперперцептивну та більш масштабні різновиди антиципації. Саме в таких випадках вона являє

собою інтегративний комплекс усіх психічних процесів у їхній класичній класифікації. Що ж стосується субперцептивної та субсенсорної антиципацій, то вони функціонують у контексті перцепції. Тому їх можна назвати інтроперцептивними різновидами антиципації, а перші – екстраперцептивними. Таким чином, перцепція має унікальне значення в аспекті проблеми антиципації, бо розділяє різновиди антиципації на два якісно різних класи її різновидів.

Розщеплення психічного відображення на підпроцеси антиципації, презенсспекції і ретроспекції здійснюється не тільки симультантно (одночасно, синхронічно), але і сукцесивно (послідовно, діахронічно). Зафіксуємо в часі протікання певного явища, що відображається людиною, або відрізок певної людської активності. Якщо ми будемо розглядати психічне відображення цього явища (або дії) ще до того, як воно здійснюється, то таке відображення буде не чим іншим, як антиципацією. Після того, як це явище розпочинається, воно відображається під час його актуального протікання, тобто це відображення буде презенсспективним. Після закінчення цього явища його психічне відображення буде вже не чим іншим, як ретроспекцією. Отже, відносно будь-якого явища (або активності суб'єкта), що протікає в певному інтервалі часу, можна сукцесивно виділити три послідовні фази:

- 1) антиципація цього явища (або активності суб'єкта);
- 2) відображення цього явища (активності) під час його протікання – презенсспекція;
- 3) ретроспекція цього явища (активності суб'єкта).

При цьому перша і третя фази можуть бути виражені по-різному: від яскравої вираженості до слабкої, майже «нульової». Але всі ці фази, напевне, ніколи не бувають абсолютно рівними нулю.

Слід зауважити, що де в чому схожі ідеї вже неодноразово висловлювалися у психології. Згадаємо хоча б загально прийняте уявлення

про трифазну структуру поведінкового акту, введене ще С. Л. Рубінштейном, згідно з яким будь-який поведінковий акт включає етапи:

- орієнтування та планування;
- виконання та реалізації;
- контролю.

Існують і інші структурні моделі актів поведінки людини.

Наприклад, чотирифазна:

- актуалізація мотивів дії;
- уточнення ситуації;
- сама дія;
- згортання дії.

Конкретизуючи цю модель відносно до комунікативних актів, А. Б. Добрович її модифікує так:

- взаємонаправленість партнерів спілкування;
- взаємовідображення;
- взаємоінформування;
- взаємовідключення [177].

Цей ряд можна продовжувати, але наведених прикладів достатньо, щоб побачити: всі вони в різних нюансах і градаціях включають до себе те, що ми називаємо антиципаційною, презенсспективною та ретроспективною фазою. Далі відрізок людської активності, що охоплюється презенсспекцією, як правило, можна розділити на дрібніші відрізки аналогічною трифазною структурою. Інтервал перебігу будь-якого явища (або активності), у свою чергу, треба послідовно розбити на дрібніші відрізки, відносно яких психічне відображення розпадається на антиципацію, презенсспекцію та ретроспекцію. Отже, і в сукцесивному розщепленні психічного відображення, як і в симультантному розщепленні, спостерігається також багаторівнева ієрархічна структура. Проаналізувавши структуру психічного відображення за критерієм часової спрямованості, ми дішли таких висновків: з одного боку, процес психічного відображення розщеплюється на

антиципацію, презенсоекцію і ретроспекцію симультантно в синхронічному плані, а з іншого – аналогічне розщеплення здійснюється і суцесивно в діакронічному плані. Це змушує нас розглянути питання про те, як же співвідносяться обидва описані плани розщеплення.

Видається, відповідь на це питання може ґрунтуватися на тій обставині, що психічне одночасно має властивості і неперервності, і дискретності (тобто перервності, розчленованості). На це досить парадоксальне явище неодноразово вказував у своїх працях О. В. Брушлінський [92; 93].

З позицій дискретності розщеплення психічного відображення здійснюється суцесивно, тобто послідовно, а з позицій неперервності – симультантно, тобто одночасно. Детальніша відповідь на це питання потребує емпіричних досліджень. При цьому, можливо, буде доцільним для опису єдності дискретності і неперервності психічного ввести поняття нечіткої дискретності (тобто нечіткої розчленованості). Членування, розщеплення психічного відображення на антиципацію, ретроспекцію та презенсоекцію є нечітким як у синхронічному, так і в діакронічному плані. З цієї причини питома вага цих підпроцесів у синхронічному плані хвилясто варіюється в залежності від фаз їх діакронічного розщеплення. Досить умовно це можна проілюструвати представленою на рис.5.3 схемою.

На схемі показана варіація питомої ваги темпоральних, тобто часових, підпроцесів тільки відносно однієї події і тільки на одному рівні їх організації. Якщо ж урахувати, що людина відображає, як правило, не одну подію, а певну послідовність подій, а самі події, у свою чергу, діляться на підподії, то графічне зображення стане занадто складним.

Антиципації	Презенсоекції	Ретроспекції
Подія А		
Фаза антиципації події А	Фаза презенсоекції події А	Фаза ретроспекції події А

Рис. 5. 3. Питома вага від процесу в синхронічному плані

Як бачимо, виділення антиципації в структурі психічного відображення має складний і відносний характер, що обумовлює таке розмаїття проявів антиципації.

Проаналізуємо тепер макрогенез процесу антиципації в структурі діяльності. При цьому будемо виходити з того, що діяльність та спілкування мають ієрархічно-рівневу організацію. То, напевне, і процеси антиципації можуть мати неоднаковий рівень включення і займати відповідно різні функціональні місця. Так, зокрема, за пропозиціями О. М. Леонтьєва у структурі діяльності прийнято виділяти рівень психофізичних функцій, рівень операцій, рівень дій та рівень особливих діяльностей [266].

Виходячи з цього, можна припустити, що антиципація як психічний процес може займати будь-який із цих рівнів. Так, антиципування може бути психофізичною функцією в структурі операцій або виступати як операція, що входить до складу певної дії, може бути спеціальною дією в структурі діяльності або спілкування. В окремих же випадках процес антиципації може і сам трансформуватися в особливий різновид діяльності або спілкування. Більше того, у суспільстві існують навіть спеціальні різновиди професійної діяльності людей, основним змістом яких виступають, по суті, саме процеси антиципації (гадання, астрологія, прогностика, футурологія тощо).

Від місця антиципаційних процесів у структурі діяльності або спілкування залежать і його специфічні особливості, зокрема їх усвідомленість. На рівні психофізичних функцій та операцій антиципування має неусвідомлюваний характер. Усвідомлювання воно набуває лише на рівні спеціальних дій або спеціальної діяльності (спілкування).

У рамках будь-якого з цих рівнів можна також розрізняти чотири різновиди антиципування: цілепокладання (акцепцію), планування (програмування), експлоративне і результатне прогнозування. Практично кожен з цих різновидів здійснюється як у формі психофізичних функцій або операцій, так і у формі спеціальних дій або діяльності.

Візьмемо, наприклад, цілепокладання. До речі, саме за критерієм мети і виділяються такі рівні, як дія і особлива діяльність. Адже дія – це відрізок активності, підпорядкований одній і тій же меті. Дія переходить у діяльність, якщо її мета не є проміжною, а безпосередньо задовольняє потребу суб'єкта. Таким чином, щоб виникла така структурна одиниця, як дія або діяльність, треба здійснити цілепокладання. Воно може бути, а найчастіше і буває просто спеціальною операцією. У свідомість надходить тільки готовий продукт – мета. Сам же процес цілеутворення лишається за межами свідомості. Але в складній ситуації операція визначення мети може перетворюватися на свідому дію.

Цілепокладання в житті людини може набувати і форми спеціальної діяльності, що задовольняє одну із банальних потреб людини – потребу мати адекватну мету, сенс життя. Багато яскравих описів такого процесу дає нам художня література, де часто герої змальовуються в той, нерідко тривалий, період їхнього життєвого шляху, коли вони наполегливо і терпляче шукають мету свого життя.

Що ж стосується операції, то вона хоч і не виділяється за критерієм свідомої мети, але в основі її все одно лежить неусвідомлювана, по суті, мета – акцептор дії, «модель потрібного майбутнього». Усі ці явища досить детально описані в працях П. К. Анохіна та Н. А. Бернштейна, а також їхніх численних послідовників.

Операція, яка визначається О. М. Леонтьєвим як спосіб дії [266], у своїй основі теж має критерій цілеспрямованості, який і є акцептором дії. На користь цього говорять факти взаємопереходів операцій у дії, коли усвідомлювана мета дії переходить у неусвідомлюваний акцептор або навпаки. Утворення ж акцептора дії в структурі операції – це і є функціонально психофізичний рівень цілепокладання (у широкому розумінні цього слова).

Аналогічно можна простежити і функції планування на різних рівнях діяльності, прогнозування. При цьому планування та передбачення досить

часто виступають основним змістом діяльності або спілкування людей (гадання, астрологія, пророцтво, наукова прогностика, футурологія і т.п.).

Таким чином, включення процесів антиципації до структури діяльності або спілкування може бути функціонально неоднозначним. Чим вищий рівень включення антиципування, тим складнішу структуру набирає організація людської активності. Особливо це стосується рівня людської діяльності.

У загальній структурі людської діяльності процес антиципування також може займати й різну, так би мовити, питому вагу. Тобто йому у часовому й енергетичному бюджеті певної діяльності у певного суб'єкта може приділятися дуже різна частка часу й зусиль. Більше того, разом з виникненням свідомої людської діяльності виникла свідома проблема щодо того, як багато уваги доцільно приділяти антиципаційній активності. Тому в фольклорі, поезії, жудожній літературі, мистецтві, релігії й науці можна відшукати дуже багато міркувань на зазначену тему.

Проте, попри неозорість міркувань про те, наскільки багато треба розмірковувати про майбутнє, можна викремити такі різновиди настанов, які пропонуються людині в процесі соціалізації. Першу з них можна назвати футуроцентричною, а другу – футуродецентричною.

Особливо часто у культурних пам'ятках можна знайти футуроцентричні настанови. Так, мудреці Стародавнього Єгипту повчали: «Хто бачить надто далеко, той не спокійний серцем. Не сумуй же ні про що завчасно і не радій тому, чого ще немає» [111], а давньоіндійські мислителі стверджували: «Безумний втішається минулим, дурний – майбутнім, розумний – теперішнім» [111]. У Біблії є знамените повчання не тривожитися про завтрашній день. Марк Аврелій закликав людей: «Не турбуй себе наперед пустими роздумами про всілякі біди, які начебто очікують тебе в майбутньому і турбуйся тільки про обставини, що наявні в дану хвилину» [4, с. 61]. Д. Карнегі закликав жити у «відсіку сьогоднішнього дня» задля переборення неспокою і продуктивної життєдіяльності [220].

Подібні точки зору заперечують доцільності спрямування людиною зусиль на «роботу» з майбутнім, а крайні ж варіанти подібного підходу розглядають антиципування не просто як марнування часу, а й чинник нервового перенапруження та психічного травмування.

Альтернативний, футуроцентричний погляд, частково є значно менше представленим. Як приклад можна навести рекомендацію Бальтасара Грасіана думати завчасно: «Нині на завтра, на багато днів наперед. Передбачливістю нехай хвалиться той, хто не одну годину їй приділяє; для передбачливого немає випадковостей, для запасливого – чорних днів. Не чекай, поки вода підійде до горла, відходь завчасно раніше; зрілими роздумами попереджай жорстокість ударів... Роздумуючи і передбачаючи, живеш наперед» [31, с. 64].

У психологічній науці також ведеться полеміка навколо того, який обсяг антиципаційної активності в структурі діяльності суб'єкта є доцільним. Є представники, які, по суті, пропонують гальмувати потяг до роздумів про майбутнє і концентруватися на «тут і тепер». До них належить К. Роджерс [399], Ф. Перлз [354]. Футуроцентричного підходу дотримується В. Франкл, вважаючи невротичним симптомом спробу «існуванням теперішнього моменту»: «Без фіксованої точки відліку в майбутньому людина, власне, просто не може існувати. Звичайно все теперішнє структурується, виходячи з неї, орієнтуючись на неї, як металеві ошурки у магнітному полі навколо полюса магніту. І, навпаки, із втратою людиною «свого майбутнього» втрачає всю свою структуру, свій внутрішній часовий план, переживання нею часу» [474, с. 141].

Окрім цих двох футуродцентричної та футуроцентричної настанов існують нечисленні спроби узагальнення цих опозиційних кутів бачення проблеми конструктивності антиципування. Особливо виразно ця спроба зроблена А. Шопенгауером: «Один з найважливіших пунктів життєвої мудрості полягає в тому, – пише він, – в якій пропорції ми розподіляємо нашу увагу між теперішнім і майбутнім: не слід приділяти надто багато уваги

одному на шкоду іншому. Багато хто живе переважно теперішнім, це люди легковажні; інші – майбутнім, це люди боязкі та неспокійні. Рідко хто дотримується розумної міри» [510, с. 89].

А. Адлер у неконструктивних формах антиципації вбачав істотну причину формування неврозів: «Іншим настільки вдається втратити віру у свої здібності начебто через вчування в ненормальний стан або внаслідок передбачення тривожних, песимістичних очікувань і наступної психічної напруги, що вони використовують ледь половину своєї енергії, уваги і волі» [5, с. 24]. І в іншому місці, характеризуючи поведінку невротика, він зауважує: «Все наперед обдумується, враховуються будь-які наслідки, невротик постійно перебуває в напруженому очікуванні, аби чого не трапилося, а його спокій весь час порушується припущеннями і розрахунками відносно майбутнього» [5, с. 133].

Таким чином, суб'єкт до певної міри може довільно регулювати пропорцію диференціації своєї психічної активності на ретроспекцію, презенсоекспекцію та антиципацію, керуючись тими чи іншими увлеченнями про оптимальність такого розподілу. З іншого боку, на характер зазначеної вище диференціації можуть впливати й ціла низка інших чинників. Так, наприклад, В. В. Нуркова та К. Н. Василевська зазначають, що у важких життєвих ситуаціях відбувається активізація роботи особистості саме з суб'єктивним теперішнім, минуле й теперішнє стають менш значущими, часова перспектива звужується [333, с. 99]. Аналічну точку зору висловлюють і Е.А. Миско [309; 310] та Н.В. Тарабрина [451].

Таким чином, макrogenез антиципації як результат синхронічного й діяхронічного розщеплення унітарного процесу психічного відображення на процеси антиципації, презенсоекспекції та ретроспекції каналізується динамічним ієрархізованим структуруванням психологічного часу на минуле теперішнє й майбутнє. З іншого боку, і сам процес антиципації впливає на формування структури психологічного часу. Тому антиципація й психологічний час реципрочно взаємопов'язані.

Саме ж розгортання антиципування будь-якого рівня утворює певну синхронічну й діахронічну структуру цього процесу, яку ми називаємо мікрогенезом процесу антиципації й розглянемо у наступному підрозділі.

5.3. Особливості мікрогенезу антиципування та породження продуктів процесу антиципації

Аналізуючи внутрішню структуру та фази процесу антиципування слід взяти до уваги ту обставину, що говорячи про антиципацію, ми абстрагувалися від просторового фактора. Але це є допустимим тільки в певних межах. Щоб з'ясувати межі такої абстракції, розглянемо декілька випадків антиципування певного об'єкта:

- 1) об'єкт не змінює свого положення в просторі і сам не змінюється протягом даного часу;
- 2) об'єкт змінює положення в просторі, але сам не змінюється;
- 3) об'єкт сам змінюється, але не змінює свого положення в просторі;
- 4) об'єкт і сам змінюється, і змінює своє положення в просторі.

Очевидно, що найпростішими для антиципування є перший та другий випадки. При цьому сталі просторові структури відображаються психікою у вигляді когнітивних карт. Вони існують стосовно будь-яких просторових структур, починаючи від Землі, країни, міста і закінчуючи квартирою, ящиком письмового столу або навіть кишенею. Когнітивні карти стають основою для антиципації при переміщенні у просторі. Те, що Б. Ф. Ломов та Є. Н. Сурков назвали просторово-часовою антиципацією, є постійним атрибутом нашого життя.

Третій випадок антиципування об'єктів, як було сказано, полягає в тому, що об'єкт у просторі не переміщується, але змінюється сам. Прикладом цього може служити антиципація процесу спілкування під час розмови. Саме в таких випадках, говорячи про антиципацію, ми можемо абстрагуватися від

просторового фактора. Хоча очікувана реакція партнера все одно проявляється в просторових ознаках, адже, скажімо, зрештою – це зміна просторових пропорцій між елементами обличчя. Тому чітку межу між просторовими і непросторовими змінами провести не завжди легко.

Четвертий із названих випадків – це зміна об'єкта антиципації як самого по собі, так і його положення в просторі. До нього можна віднести все, що було сказано про три попередні. При цьому задача антиципації особливо ускладнюється.

Підсумовуючи, зазначимо, що просторовий фактор може мати різне значення в структурі антиципації. Якщо його врахування не є суттєвим, ми можемо від цього фактора абстрагуватися і мати справу з суто часовою антиципацією. В інших випадках це недопустимо, і тоді ми маємо справу з часово-просторовою антиципацією. При цьому треба враховувати, що наша психіка здатна виходити не тільки за межі «тепер», але і за межі «тут». Кеннет Боулдінг так починав свою книгу «Образ»: «Сидячи за своїм письмовим столом, я знаю, де я знаходжусь. Я бачу перед собою вікно; за ним – кілька дерев; потім червоні дахи будов Стенфордського університету; далі – дерева і верхівки дахів міста Пало-Альто; ще далі – голі золотисті схили гамільтонових гір. Я знаю, однак, більше, ніж бачу. Я знаю, що позад мене є вікно, хоч я і не дивлюся в цьому напрямку, а за ним відкривається маленьке містечко Центру наук по поведінку; далі – Берегові хребти, за ними – Тихий океан. Якщо я знову гляну перед собою, то за горами, що обмежують зараз мій горизонт, є, я знаю, широка долина; за нею – ланцюг ще більш високих гір; за цими горами – знову хребет за хребтом, поки не з'являться скелясті гори; далі – Великі рівнини і Міссісіпі; за ними – Аллегани, а ще далі – Східне побережжя, а далі – Атлантичний океан ...» [307, с. 13].

Описаний феномен є прикладом виходу за рамки «тут». Це можна було б назвати просторовою антиципацією, хоч і досить умовно. Оскільки слово «антиципація» означає передбачення, угадування наперед, уже в самому

слові закладений примат часу. Проте характер такої екстраполяції дуже близький до антиципації. Можливо, навіть така просторова екстраполяція є свого роду виродженим випадком антиципації, коли від фактора часу відносно абстрагуються. Навіть коли ми переносимося подумки в просторі за рамки «тут», то все одно ми так чи інакше подумки рухаємося і в часі подібно до реального руху.

Констатуючи наявність фактора простору в структурі антиципації, можна було б визначити її як часово-просторову форму організації психічного. Ми цього, однак, не робимо, тому що основна ознака, за якою ми виділяємо це явище, є спрямованість на майбутнє. Простір хоч і важливий фактор, але все ж таки не основний і, що головне, не єдиний. Тому поставимо запитання: які ще є важливі фактори в структурі антиципації?

Щоб відповісти на нього, пригадаємо, у чому полягає суть психічного відображення взагалі. Більшість підручників з психології відповідає: у побудові психічного образу реальності і регуляції на його основі активності людини чи інших живих істот. І, в принципі, ми не заперечуємо такого визначення, але в ньому лишаються непідкресленими деякі важливі моменти. Це може призвести, якщо не робити додаткових коментарів, до занадто спрощеного розуміння психічного відображення.

Мова йде про те, що в процесі психічного відображення повинен не тільки сформуватися образ певного об'єкта, але і визначитися його просторова і часова локалізація, імовірність існування цього образу, його зв'язки з іншими об'єктами та значимість для суб'єкта. Без цього сам по собі сформований образ об'єкта не буде мати справжньої користі. Яка користь з того, що ми маємо образ певного об'єкта, але не маємо інформації про те, в якій точці простору він знаходиться або в який момент часу цей об'єкт чи подія були або будуть, а також наскільки, наприклад, імовірно, що ця подія дійсно відбудеться. Усі ці питання постають, коли мова йде про відображення теперішнього. Так, ми бачимо, де в просторі знаходиться об'єкт, знаємо, що існує він ось зараз, проблема адекватності нашого образу

виникає не так вже й часто, але вона загострюється, коли мова заходить про відображення минулих, а особливо – майбутніх подій. Очевидно, що якщо ви знаєте **ЩО** відбудеться, але не знаєте **КОЛИ** це відбудеться, **ДЕ** і з якою **ІМОВІРНІСТЮ**, то це означає, що ви майже нічого не знаєте.

Як бачимо, мало, щоб у процесі психічного відображення був сконструйований лише образ об'єкта, треба щоб він ще супроводжувався різними, так би мовити, специфікаціями, які вказували б на просторово-часову локалізацію цього об'єкта, імовірність адекватності його образу, його значимість для суб'єкта, його зв'язки з іншими об'єктами. Тому доцільно було б розглядати психічне відображення з точки зору п'ятиаспектної моделі, виділяючи в ньому відповідно такі аспекти: конструювання, локалізацію, верифікацію, аксіологізацію та структуруалізацію психічних образів. Тобто психіка чимось схожа на маленьку дитину, яка постійно питає: що, де і коли, а правда чи ні, а це добре чи погано, чому і навіщо? Тільки на відміну від дитини психіка, як правило, зрідка такі запитання ставить вголос.

Звичайно, вказані нами аспекти психічного відображення в неявному вигляді є в самому понятті «психічний образ», і особливо в тому випадку, коли мова йде про психічний образ реальності в цілому. Так, дійсно, можна трактувати психічний образ, але і в цьому разі акцент все одно робиться тільки на аспекті конструювання. Коли ми говоримо про антиципацію, таке акцентування стає для нас занадто вузьким, що не так відчутно при дослідженні інших психічних явищ.

Виходячи з п'ятиаспектної моделі психічного відображення можна виділити п'ять різновидів антиципації з домінуванням того чи іншого аспекту: конструююча, локалізуюча, верифікуюча, аксіологізуюча та структуруюча, а також комбіновані різновиди. У кожному з них домінують певні аспекти та їх комбінації і дуже рідко всі аспекти – рівноважливі. Це зумовлено суттєвою специфікою різних випадків антиципації в нашій п'ятиаспектній моделі антиципації і психічного відображення в цілому.

Розглянемо тепер продукти процесів антиципування. При цьому ми будемо називати продуктами антиципації все те, що отримується на виході процесу антиципування. Очевидно, що спектр такого роду продуктів буде дуже широким і різноманітним. Це і вербальний опис майбутнього, і числове його визначення. Подібні різновиди продуктів антиципації доречно було б назвати антиципаційною категоризацією майбутнього. Категорії, під які людина може підводити майбутнє, можуть використовуватися як у прямому, так і в метафоричному або символічному значенні.

Будь-який різновид вищих форм антиципування опосередковується суспільно напрацьованою системою категорій, коло яких зазвичай чітко не окреслене, але має порівняно невелику кількість соціально типових антиципаційних категорій та конструктів. Антиципаційна категоризація може виступати в прикметниковій і подієвій формі, які значно дублюють та доповнюють одна одну. Індивідуальні системи категорій окремих осіб можуть більшою чи меншою мірою відрізнятися від більш чи менш усталеної соціально типової системи.

У дисертаційному дослідженні О. Г. Рихальської досить детально розглянута соціально типова система категоризації біографічного майбуття, усталена в контексті сучасної української культури і представлена у вигляді відповідного тезаурусу антиципаційних категорій [395]. Подібну дослідницьку роботу варто було б проробити і для інших різновидів антиципації (педагогічної, ділової, політичної тощо).

Іншою формою продукту антиципації виступає «картинка» майбутнього, яку малює людська уява, – чи то у вигляді мрій, чи просто у вигляді образу майбутньої ситуації, чи то у вигляді уявлення витвору праці, що повинен вийти з-під її рук. Ці «картинки» майбутнього можуть мати як схематичний, так і конкретний, ейдетичний характер, включаючи навіть найдрібніші деталі. При цьому уявні образи майбутнього можуть виникати мимоволі, а можуть і конструюватися довільно, в результаті наших, нерідко значних, зусиль.

Цікавим різновидом антиципаційних образів є ті, які будуються нами під час сну, тобто ті, які ми називаємо віщими снами, а також те, що можна було б назвати галюцінаційними антиципаційними образами. На існування антиципаційних образів такого типу вказує те, що, наприклад, шамани та інші древні гадателі приводили себе за допомогою ритуалів у стан трансу або ж досягали подібного стану за допомогою спеціальних наркотичних речовин.

Але когнітивні продукти антиципування, чи то у формі категоризації, чи то у формі уявлення, не вичерпують усього їх спектра. Людина не тільки контролює модель майбутнього, але і займає по відношенню до можливого майбутнього певну позицію. Одним з різновидів такої позиції є емоційно-вольове відношення до того, що станеться. Це відношення проявляється в антиципаційних станах, таких як надія, тривога, оптимізм, песимізм, наснага і т.п. При цьому міра, в якій когнітивна модель збуджує емоційно-вольову сферу, залежить від часової віддаленості антиципованого майбутнього, його імовірності, значимості.

Зрозуміло, дальність, імовірність та значимість визначаються самим суб'єктом і є суб'єктивними. У загальному випадку чим вищі значення за вказаними параметрами приписує людина когнітивній моделі майбутнього, тим інтенсивніше збуджується емоційно-вольова сфера. Така закономірність, наприклад в окремому випадку, проявляється в закономірності градієнта мети: чим ближче мета, тим сильніше вона мотивує людину. Напевне, подібне явище має місце і для планів та прогнозів, а не лише відносно до мети.

Іншою формою регулятивних ефектів антиципації є переднастройка та установка. Під установкою, як відомо, розуміється цілісна психофізична готовність індивіда до певної дії або сприйняття певного об'єкта. Переднастройка ж є свого роду передготовність, що передує більш повній готовності, яка описується поняттям «установка». Тобто зародження будь-якої установки – це більш чи менш розгорнутий процесуальний акт, що у стані готовності нарощується від нульової до повної готовності. В одних

випадках цей процес займає долі секунди, в інших – секунди, а то і хвилини. При цьому готовність може бути як позитивною, так і негативною і проявляється не тільки в мобілізації до дії, але і в утримуванні від нерациональних дій.

Оскільки установки, як правило, переходять у дії, то слід виділити і поведінкову та комунікативну форми продуктів антиципації, що знаходять своє вираження в підготовчих, превентивних та цілеформуючих діях, а також у комунікативних повідомленнях прогностичного характеру.

Але уявлення людини стосовно об'єктів зовнішнього світу, інших людей та себе самих не є безслідними. Вони породжують певні зміни в зовнішньому світі, інших людях та них самих. Тобто те, що ми антиципували у своїй уяві, може в тій чи іншій формі «матеріалізуватися». З-під пензля художника виходить картина, яку художник до того побудував (зантиципував) у своїй фантазії. Столяр робить шафу, яка до того існувала тільки в його уяві. Письменник-фантаст або науковець переносять свої думки на папір, і виходить книжка про наше майбутнє (можливе або неможливе). Не буде перебільшенням сказати, що ми просто оточені «матеріалізованими» (у предметному чи інформаційному смислі) продуктами людської антиципації.

Отже, у широкому спектрі продуктів антиципації можна виділити такі їх різновиди: антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, антиципаційні стани, антиципаційні переднастройки та установки, антиципаційно орієнтовані предметні та комунікативні дії, а також інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації.

Але різні форми продуктів антиципації утворюють певну послідовність, в якій ці продукти слідує один за одним у процесі поступального розгортання процесу антиципування. Особливо яскраво це проявляється при антиципації віддалених подій. Спочатку є тільки когнітивний образ певної дії, настільки віддаленої, що вона поки що емоційно людину не зачіпає (скажімо, іспит), але час іде, подія наближається,

хвилювання наростає з її наближенням, людина все більше непокоїться і навіть починає настроюватися все більше і більше до конкретної діяльності, а потім переходить до реальних підготовчих дій, які, у свою чергу, нерідко дають і певні плоди. Звичайно, не завжди вказані етапи розгорнуті і помітні. Часто подібний процес перебігає або підсвідомо, або ж дуже швидко і лишається поза нашою свідомою увагою.

Отже, можна сформулювати вказану закономірність як закон антиципатогенезу, згідно з яким у процесі антиципування відбувається поступально-поетапне нарощування продукту антиципації, починаючи з когнітивних антиципаційних ефектів, потім до них додаються емоційно-вольові та установчі ефекти, до яких, у свою чергу, приєднуються поведінкові та матеріалізовані ефекти антиципації. Ці етапи можуть мати різну тривалість і навіть тією чи іншою мірою накладатися один на одного. При цьому має місце накладання одна на одну різних стадій антиципатогенезу. Так, матеріалізовані ефекти шляхом зворотного зв'язку впливають на когнітивні, завдяки чому антиципатогенез набуває кільцевої структури. Згадаємо, як у процесі виконання якоїсь тривалої та складної справи ми будуємо певні плани, з яких випливають наші дії, що дають певні результати. Враховуючи ці результати, ми вносимо корективи в наші плани, на основі яких будуємо нові дії, і т.д.

Іншою цікавою формою взаємодії різних стадій антиципатогенезу між собою та реальністю є «ефект Едіпа», виокремленого в роботі К. Поппера [372], під яким, у широкому сенсі, розуміється вплив прогнозу події на здійснення самої події. Назва ця взята з відомої трагедії «Цар Едіп», яка послугувала прикладом і для іншого поняття – «комплекс Едіпа».

За трагедією давньогрецького драматурга Софокла царю Едіпу було висловлено пророцтво, що він уб'є свого батька і одружиться зі своєю матір'ю. Цар Едіп робить цілу низку дій, щоб уникнути здійснення цього пророцтва, але все одно пророцтво збувається, а всі спроби уникнути його зрештою сприяють його здійсненню. Тому у вузькому сенсі «ефект Едіпа»

означає здійснення негативного прогнозу всупереч діям, спрямованим на його уникнення. Частіше це поняття вживається в широкому розумінні, означаючи будь-який вплив прогнозу на здійснення подій, включаючи «самопороджувальні» і «самознищувальні прогнози» як негативного, так і позитивного характеру [141].

Найбільш детально вказані ефекти вивчені соціологами в соціальних процесах. Так, Р. Мертон писав, що пророцтво краху може вести до його здійснення [542]. «Самоздійснювальне пророцтво» може давати спочатку навіть неправильну трактовку ситуації, яка викликає в людей відповідну поведінку, що врешті-решт призводить до того, що спочатку неправильне уявлення стає дійсним. Наприклад, пророцтво краху банку може викликати масове зняття грошей з рахунків, що дійсно призводить до фінансового краху цього банку.

У психології ж «ефект Едіпа» поки що обходиться увагою дослідників. Однак було б дуже перспективно доповнити соціологічний підхід до цього явища психологічним аналізом. Це дало б можливість заглянути в психологічні механізми цього ефекту, виділити його різновиди.

Так, можна розрізнити сугестивний варіант «ефекту Едіпа», коли прогноз навіюється або самонавіюється і саме завдяки цьому здійснюється. Особливо яскраво це може проявлятися в пророцтві захворювань, бо, як відомо, під впливом навіювання нерідко виникає і саме захворювання, хоча підстав для цього спочатку і не було.

Інший варіант можна назвати маніпулятивним, коли хід подій прораховується спеціально тим, хто висловлює прогноз. Може бути також і випадковий варіант цього ефекту. Усі ці варіанти мають місце і при гаданні, астрологічних прогнозах. Саме «ефектом Едіпа» і можна пояснити значну частину вдаливих випадків гадання.

Ефект Едіпа у будь-яких формах свідчить про те, що між продуктами антиципування і дійсністю існує досить складний зв'язок. Досить цікаві думки з цього приводу можна знайти у Дж. Сороса, який хоч і має всесвітню

відомість як фінансист, за першою своєю освітою є дипломованим філософом. То ж не дивно, що в його працях є багато глибоких думок з економічної психології, особливо психології фінансів.

На думку Дж. Сороса між людською думкою про дійсність і дійсністю існує взаємозв'язок, який він пропонує називати рефлексивністю. Цю тезу він розвиває насамперед для аналізу функціонування ринків і зазначає, що рефлексивність особливо яскраво проявляється на фінансових ринках. На відміну від класичних теорій ринку він стверджує, що в реальному житті ринкова рівновага між попитом та пропозицією спостерігається вкрай рідко, оскільки рішення про купівлі й продажі обумовлюються очікуваннями учасників ринку щодо майбутніх цін, а очікування у свою чергу впливають на ціноутворення. На товарно-сировинних ринках, де пропозиція тісно пов'язана з виробництвом, а попит зі споживанням, зв'язок між теперішніми очікуваннями й майбутніми цінами не такий відчутний як на фінансових. Дж. Сорос підкреслює, що сутність інвестування полягає в передбаченні, «дисконтуванні» майбутнього. Але ціна, яку інвестори готові сплатити сьогодні за цінний папір, валюту чи товар, може змінити становище відповідної компанії (валюти чи товару) найрізноманітнішими способами. У такий спосіб зміни поточних очікувань впливають на майбутнє. При цьому прояв рефлексивності не обмежується лише фінансовими ринками; він існує в будь-якому історичному процесі, роблячи будь-який процес достеменно історичним [435]. Загалом же міра рефлексивності суспільних процесів та людської діяльності є різною. У багатьох ситуаціях вона може бути настільки слабкою, що її можна ігнорувати. Тому слід розрізняти умови, близькі до рівноважних і такі, коли має місце розрив між реальністю та її сприйманням стає істотним й починає діяти механізм подвійного зворотного зв'язку.

Таким чином в індивідуальній та соціетальній антиципації її продукти та об'єкти, яких вона торкається, можуть мати більш чи менш відчутний взаємовплив за принципом рефлексивності. Стосовно антиципації його

можна сформулювати так: антиципування може впливати на реалізацію антиципованого.

Розглянемо мікрогенез антиципування на прикладі автобіографічної антиципації як різновиду життєвого антиципування. У процесі автобіографічного антиципування можна виділити кілька етапів. Перший з них – це актуалізація футурогностичної потреби, виникнення чітко чи слабо усвідомленого бажання знати в тому чи іншому аспекті, у тому чи іншому часовому чи просторовому локусі, у тому чи іншому імовірнісному та ціннісному вимірі. Характер актуалізації футурогностичної потреби, її структура значною мірою визначають і характер перебігу антиципування на наступних етапах. Ще одним важливим моментом першого етапу є актуалізація власних антиципаційних здатностей та оцінка своєї спроможності задовольнити наявну футурогностичну потребу.

Якщо суб'єкт відчуває достатню спроможність розв'язати футурогностичну задачу власними силами, то він переходить до наступного етапу. Якщо ж він відчуває брак такої спроможності, то виникає та чи інша ступінь фрустрації, інколи досить болісної, тривожної. Наслідками цього можуть бути як діяльність, спрямована на вдосконалення власних антиципаційних здатностей, пошук та засвоєння відповідних знань, антиципаційних прийомів, так і відмова від спроб пізнати майбутнє. Іншим варіантом може бути звертання до сторонньої допомоги, питання поради у більш досвідчених людей або ж скористання послугами найстародавніших спеціалістів з біографічного прогнозування: гадалок, астрологів, хіромантів і т.п.

Другий етап полягає в збиранні необхідної інформації, передантиципаційному інформаційному орієнтуванні. Тут треба зауважити, що при багатьох праологічних та теологічних різновидах біографічного антиципування ця фаза може бути, по суті, відсутньою. Так є при гаданні на картах, яснобаченні, пророцтві. Дуже умовно також можна назвати збиранням інформації встановлення дати народження при побудові

астрологічного гороскопу, вивченні ліній руки при хіромантичному гаданні. Більш схоже на збирання інформації спостереження за прикметами, снами.

Найбільш розгорнутим збирання інформації буває, коли автобіографічне антиципування здійснюється за логічним типом. Сюди входить і вивчення життєвої ситуації, в якій знаходиться людина, різних обставин та людей, які можуть вплинути на те, як складається доля суб'єкта. Сюди входить також і вивчення та оцінка суб'єктом самого себе, своїх здібностей, характеру, потреб, а також пригадування та систематизація інформації про свій життєвий шлях. Масив інформації, яка може бути отримана вказаними шляхами, може бути надзвичайно об'ємним з точки зору людських можливостей щодо переробки інформації. З іншого боку, і потреби у вихідній інформації, потрібній для логічного автобіографічного антиципування, також є надзвичайно великими. Тому будь-який процес автобіографічного антиципування зрештою перебігає на основі неповної інформації. Зрозуміло, міра такої повноти і неповноти є досить різною. Але на успішність антиципації тут впливає не стільки кількість, скільки зміст і структура інформації, міра її суттєвості, прогностичної цінності.

Третій етап – це переробка вихідної інформації. При логічному антиципуванні вона здійснюється на основі логічних умовиводів як свідомого, так і інтуїтивного характеру. У пралогічній антиципації з цією метою використовуються інші процедури, наприклад, астрологічні обчислення в астрології, тлумачення ліній руки в хіромантії тощо. Для логічного автобіографічного антиципування характерно також є те, що воно не обмежується особистим майбутнім, а тільки центрується навколо нього. Так, неможливо адекватно антиципувати свій власний життєвий шлях, не вдаючись зовсім до антиципування життєвого шляху близьких людей. Не даремно, наприклад, раніше супутника життя, чоловіка чи жінку, в народному фольклорі називали долею.

Цим, по суті, підкреслювалося, що долі близьких людей, а особливо чоловіка і жінки, тісно пов'язані одна з одною і значною мірою є

взаємозалежними. Не може також автобіографічне антиципування бути адекватним і без певного мінімуму, і політичного і економічного, і взагалі соціального передбачення, бо життєвий шлях пролягає на фоні тих чи інших суспільних умов і зміна цих умов може суттєво відбиватися на долі конкретної людини. Таким чином, адекватне антиципування особистого майбутнього повинно виходити далеко за межі особистого, що ще раз говорить про складність цього психічного процесу.

Окрім того повинно бути врахованим і соціальне тло (контекст), на якому буде пролягати життєвий шлях особистості. Тому автобіографічне антиципування, щоб бути ефективним, повинно поєднуватися з політичним, економічним, соціальним тощо.

Четвертий етап – це формування прогнозу, плану чи мети, оформлення суб'єктивної моделі особистого майбутнього. Те, як і в якій формі це буде зроблено, значною мірою визначає цінність моделі особистого майбутнього для прийняття життєвих рішень. Так, чим більш загальним є формулювання змісту майбутнього, тим менший ризик помилитися. Саме тому гадалки та астрологи намагаються давати якомога загальніші і до того ж якомога багатозначніші прогнози (далека дорога, казенний дім). У цьому вони інколи демонструють таку майстерність давати настільки широкі і багатозначні передбачення, що під них можна підвести потім майже будь-яку подію. Але чим загальніший та багатозначніший прогноз, тим менше користі він дає для приймання рішень. Тому бажано, щоб передбачення, плани і цілі мали якомога більшу конкретність та однозначність. Це не тільки створює більш сприятливі умови для приймання рішень, але й підвищує рівень мотивації перспективно спрямованої діяльності. Так, у багатьох працях з психології бізнесу підкреслюється, що надто розмита постановка мети суттєво знижує ефективність роботи.

П'ятий етап полягає у використанні суб'єктивної моделі майбутнього в діяльності. Це створює умови для зворотного зв'язку в структурі автобіографічного антиципування, її вдосконалення, корекції образу

майбутнього шляхом його практичної апробації. Щоправда, далеко не кожний процес автобіографічного антиципування досягає цієї стадії. Деякі так і залишаються мисленною грою з майбутнім.

5.4. Макрогенез та мікрогенез антиципації як здатності індивідуального та групового суб'єкта

Практично всі дослідники основою здатності до антиципації вважають особистий досвід індивіда, а також суспільно-історичний досвід, сконденсований у наукових знаннях, витворах мистецтва, культури тощо.

Найбільш послідовно досвід як основа був проаналізований І. М. Фейгенбергом та В. А. Іванниковим [207]. Але їхня модель імовірнісної організації досвіду була створена для дослідження переднастрій до рухів і добре моделювала організацію досвіду, який служить основою антиципації в сенсомоторних процесах. Тут суб'єктивні моделі подій, що зберігаються в досвіді суб'єкта, виступають з досить великою чіткістю та конкретністю, процеси абстрагування та узагальнення в даному випадку не відіграють значної ролі, як у більш складних процесах. Тому тут була достатньо адекватною і однорівнева модель організації досвіду. Адже, як відомо, адекватність тієї чи іншої моделі пов'язана перш за все з контекстом тих дослідницьких задач, для яких вона розроблялася.

Якщо ж ми тепер будемо розглядати не сенсомоторні процеси, а процеси спілкування і діяльності людини взагалі, то вказана модель почне виявляти свою обмеженість. Спілкування або діяльність – більш складні акти, ніж сенсомоторика. Антиципація в діяльності і спілкуванні, згідно з Б. Ф. Ломовим та Є. М. Сурковим, має багаторівневий характер [276]. Антиципація сенсомоторного рівня, безперечно, присутня і в діяльності, і в спілкуванні. Але це тільки один із рівнів. Крім сенсомоторного, у діяльності і спілкуванні є ієрархічно вищі рівні антиципації, наприклад рівень уявлень та

мовнорозумовий. Це означає, що процес антиципації в діяльності і спілкуванні включає процеси узагальнення та абстрагування. Тому і досвід, який забезпечує можливість такої антиципації, також повинен відповідно давати не тільки суб'єктивні моделі конкретного характеру, але й моделі узагальнені, абстрактні. Слідуючи твердженню О. Зельца, можна сказати, що тут має місце не повна, а схематична антиципація [145].

Таким чином, розглянута модель імовірнісного прогнозування І. М. Фейгенберга і В. А. Іванникова [207] має при всіх її перевагах і певну обмеженість, що, втім, відмічалось і самими її авторами. Справді, антиципування майбутнього тут розуміється, по суті, як репродукція з пам'яті відповідного еталона: майбутнє, що прогнозується, повторює минуле і скільки-небудь суттєво від нього не відрізняється. У досить багатьох випадках, як ми вже говорили раніше, такий спосіб антиципації дійсно має місце. Особливо це стосується порівняно простих і стереотипних форм людської діяльності. Але якщо активність суб'єкта є достатньо складною, як, наприклад, спілкування, то такого способу антиципування стає недостатньо. Спілкування, зокрема, відрізняється великою різноманітністю комунікативних подій, і дуже часто в пам'яті неможливо відшукати аналога, який би у всіх деталях був схожий з майбутньою подією. Тому тут стає необхідним не репродуктивний, а продуктивний, творчий спосіб антиципації. За допомогою продуктивного антиципування конструюються такі моделі майбутнього, які не витікають безпосередньо з минулого досвіду і не мають прямих аналогів.

Розвиваючи модель, запропоновану І. М. Фейгенбергом та В. А. Іванниковим, ми будемо виходити з того, що суб'єктивні моделі досвіду мають не тільки конкретний, але й узагальнений характер і утворюються при використанні системи мовних значень. «Можливість передбачення, – писав В. Г. Виноградов, – вже закладена в самій природі людських понять, які, формуючись, навіть у процесі стихійно-емпіричного пізнання здатні до передбачення даних досвіду» [121, с. 6].

Дж. Брунер також підкреслював, що «віднесення предмета або дії при її сприйнятті до певної категорії дозволяє нам виходити за межі безпосередньо сприйнятих властивостей предмета або події і передбачати інші, ще не сприйняті властивості даного об'єкта. Чим адекватніші системи категорій побудовані таким чином для кодування подій навколишнього середовища, тим більша можливість передбачення інших властивостей відповідного предмета чи події» [91, с. 23].

Прийняття такої вихідної точки зору відразу викликає питання: як відносяться одне до одного суб'єктивні моделі різного порядку загальності? У загальній теорії систем прийнято розрізняти два типи відношень між складовими елементами системи: координацію і субординацію. Відношення координації утворюють горизонтальну, а відношення субординації – вертикальну, ієрархічно-рівневу структуру системи. Порядок загальності суб'єктивної моделі ставить у відношення субординації моделі меншого порядку загальності. Таким чином, ми йдемо від однорівневої до ієрархічно-багаторівневої моделі досвіду суб'єкта.

Ідея багаторівневих ієрархічних систем вже завоювала чільне місце в психології. Б. Ф. Ломов неодноразово підкреслював, що системи психічного мають багаторівневий характер і будуються, напевне, ієрархічно [278].

Структурно-рівневе розуміння психіки, як пише М. С. Роговін, полягає у виділенні в структурі психічного окремих її компонентів, «які становлять нерівноцінний фонд різноманітних за своєю психічною природою утворень, що знаходяться в деяких певних (у тому числі ієрархізованих за рівнями) відношеннях як один до одного, так і до цілого» [398, с. 187].

У нашій моделі досвіду ми виділяємо рівні відносно до загальності суб'єктивних моделей подій. Ці рівні досвіду найбільш доцільно було б назвати номотетичними, оскільки вони утворюють так звану ієрархічну типізацію, класифікацію подій. При цьому імовірнісні зв'язки існують між елементами різних номотетичних рівнів.

Таким чином, поряд з імовірнісною організацією досвіду ми виділили ще й організацію номотетичну, завдяки чому модель досвіду стає ієрархічно-багаторівневою і багатомірною. Така модель зовсім не заперечує існування моделі, запропонованої І. М. Фейгенбергом та В. А. Іванниковим, а є її розвитком у двох указаних аспектах. Розширимо цю модель і в третьому напрямі.

Важливою особливістю, відзначеною І. М. Фейгенбергом та В. А. Іванниковим, є чіткий характер суб'єктивних моделей подій (елементи цього досвіду) і імовірнісних зв'язків між ними. На нашу думку, чіткі суб'єктивні моделі подій і чіткі суб'єктивні імовірності є лише окремими випадками. У загальному ж випадку вони не мають чіткого характеру, бо між різними типами подій у більшості випадків не існує чітких меж.

У пропонованій нами моделі досвіду суб'єкта суб'єктивні моделі подій можуть мати різний ступінь чіткості.

Четверте відношення, в якому ми хотіли б розвинути вихідну модель, – це трактування імовірнісних зв'язків між подіями. Уже в моделі І. М. Фейгенберга та В. А. Іванникова множина таких імовірнісних зв'язків може трактуватися як нечітке відношення між подіями; не можна сказати, що вони є або їх немає (або 0, або 1). Ці зв'язки мають різну інтенсивність, і для їх характеристики можна використовувати всі значення з відрізка $(0,1)$. Але, з іншого боку, і самі суб'єктивні імовірності, що приписуються подіям, теж мають нечіткий характер. Суб'єктивну імовірність педагога характеризує не одне числове значення, а нечітка множина чисел з відрізка $(0, 100 \%)$.

Лінгвістичним значенням «імовірно», «малоімовірно», «майже напевне» також можна поставити у відповідність нечіткі множини чисел з відрізка $(0, 100 \%)$ або $(0,1)$. Таким чином, множину імовірнісних зв'язків між суб'єктивними моделями в структурі досвіду суб'єкта слід трактувати як нечітке відношення, а оскільки і самі суб'єктивні імовірності носять нечіткий характер, – то і як нечітке відношення другого типу.

Підсумовуючи, можна сказати, що досвід суб'єкта, який служить основою антиципації подій, доцільно розглядати як складну багаторівневу систему з нечіткими суб'єктивними моделями подій і нечіткими імовірнісними зв'язками між ними. Спираючися на побудовану модель досвіду людини, можна аналізувати набагато ширший спектр проявів антиципаційних здатностей.

Опора на досвід у процесі антиципування має місце не лише в процесах повсякденного антиципування, але й у науковому передбаченні. Йдеться про так званий метод експертів та експертних комісій. На відміну від житейського антиципування наукове висуває підвищені вимоги до носіїв досвіду – експертів, а також до організації роботи експертних комісій. У цьому плані для психології відкривається цікаве поле діяльності. Психологічний аналіз критеріїв та способів підбору експертів, їх підготовка та організація процесу роботи могли б напевне зробити свій внесок на підвищення ефективності цих методів.

Візьмемо хоча б проблему підбору експертів-прогнозистів. Це не така вже й проста річ, як здається на перший погляд. Ось як про це пише А. Кларк: «Як правило, із вчених чомусь виходять погані пророки. Взагалі кажучи, це досить дивно; багатство уяви вважається однією з невід'ємних якостей гарного вченого. І все ж видатні астрономи і фізики досить часто потрапляють у найдурнішу ситуацію, заявляючи на весь голос, що такий-то науковий задум нездійсненний. Напевне, досить важко вимагати, щоб в одній людині поєднувались глибокі наукові знання – або принаймні наукове чуття – з дійсно глибокою уявою» [230, с. 18].

Аналізуючи причини прогностичних невдач учених, А. Кларк приходить до висновку, що таке трапляється у двох випадках: коли вченому зраджує здатність до дерзання або коли йому бракує здатності до фантазування. При цьому здебільшого причиною такого роду фіаско, на думку А. Кларка, буває саме втрата або брак здатності до дерзання. Це трапляється тоді, коли вчений, маючи на руках усі потрібні факти, не бачить

тих майбутніх наслідків, які з них випливають. Більше того, історія винаходів дає численні свідчення тому, що багато проектів, спрямованих у майбутнє, навіть у досить близьке, зустрічали шалений опір з боку сучасних учених.

Інша слабкість прогнозіста, як вже говорилося – це брак здатності до фантазування. Він проявляється тоді, коли ще всіх наявних фактів на руках немає, ключові фактори, потрібні для побудови прогнозу, поки що відкриті не всі, і саме їх існування може тільки припускатися.

На основі аналізу історичних прикладів А. Кларк зробив висновок, що «найбільш надійний прогноз розвитку тієї чи іншої науки здатні дати зовсім не ті люди, які більше від інших знають про цей предмет і є визнаними майстрами у своїй галузі. «Шестерні фантазії можуть ув'язнути в надлишковому тягарі знань» [230, с. 37].

Незважаючи на широке поширення браку фантазії, на його думку, інколи зустрічається і надмір уяви. «Надмір фантазії зустрічається значно рідше, ніж його брак: коли ж це трапляється, на його злополучного володаря валяться всі біди і невдачі – за винятком достатньо розважливих провидців, які викладали свої ідеї тільки письмово і не думали їх запроваджувати у життя» [230, с. 38]. Тобто занадто вдале прогнозування теж може створювати проблеми для прогнозіста, якщо його передбачення надто сильно будуть розходитися із стереотипами мислення суспільства або замовника прогнозу. Такі прогнози просто не зрозуміють і не сприймуть, а то й можуть сприйняти вороже. Подібну реакцію на далекоглядний прогноз можна, на думку А. Кларка, навіть використати як свого роду критерій вірогідності прогнозу. Змальовуючи у своїй книзі риси далекого майбутнього, він у передмові пише: «Якщо ця книга буде здаватися зовсім розумною, а всі мої екстраполяції – переконливими, значить мені не вдалося зазирнути в майбутнє. Єдине, у чому ми можемо бути переконаними, розглядаючи майбутнє, – це в тому, що воно буде гранично фантастичним» [230, с. 23].

У своїй роботі А. Кларк робить також спробу розібратися в механізмах передбачення. Розглянемо дві його думки стосовно цього питання. Ось що

він пише: «Для передбачення майбутнього треба володіти логікою, але, крім того потрібна ще й віра та уява, здатність інколи зневажати самою логікою» [230, с. 34]. А в іншому місці, аналізуючи технічні передбачення Роджера Бекона, він ще категоричніше повторює таке міркування. Все, що збулося з передбачень Бекона в епоху їх написання, дуже виходило за рамки тогочасного рівня розвитку техніки. Ці передбачення були торжеством фантазії над впертими фактами. «Цілком можливо, – пише А. Кларк, – що будь-який довгостроковий прогноз, щоб бути точним, повинен мати саме такий характер. Справжнє майбутнє не піддається логічному передбаченню» [230, с. 39].

Іншими словами, А. Кларк дотримується думки, що в довгостроковому передбаченні уява повинна домінувати над логікою. Що ж стосується короткострокового прогнозування, то в ньому, судячи з окремих зауважень, А. Кларк відводить логіці більш чільне місце. Так, зокрема, він пише: «Монах Роджер Бекон (1214 – 1292) зумів уявити собі оптичні прилади, самохідні кораблі та літальні апарати, тобто пристрої, що виходили далеко за межі існуючої або навіть логічно передбачуваної техніки своєї епохи» [230, с. 38). Отже, з наведених цитат досить чітко окреслюється думка, що для короткострокових, відносно простих наукових прогнозів достатньо і засобів логіки, а для більш віддалених і більш складних – логіка, заради успіху, повинна поступатися уяві, фантазії.

Чи можна в цьому погодитися з А. Кларком? Чи насправді уява перевершує у своїх можливостях логіку у сфері довгострокового передбачення? Тут, звичайно, немало залежить і від того, як трактуються самі терміни «уява», «логіка». Але А. Кларк з цього приводу не дає спеціальних визначень. То ж будемо її розглядати в найбільш загальноживаному значенні. На нашу думку, логіка в цьому разі ототожнюється з традиційними логічними формами мислення людей даної епохи. Але справа в тому, що логічні форми не є чимось застиглим, а є історично, культурно та індивідуально мінливими явищами. Тому логічні

форми мислення певної людини можуть бути нетрадиційними, вони можуть виходити за рамки традицій, перевершувати їх і бути новим кроком у поступі людської думки. Згодом ці форми можуть перетворюватися на традиційні, але на початку вони, напевне, завжди є новацією, що властива одиницям. Отже, заклик А. Кларка до зневаги логічного мислення можна зрозуміти ще й як не абсолютну відмову від логіки, а вихід на нові, нетрадиційні логічні форми.

Логічна антиципація ніколи не буває абсолютно абстрактною, а обов'язково включає образні, уявні компоненти. Але оскільки будь-яке наукове передбачення користується, як мінімум, поняттями, і найчастіше, досить високого рівня абстракції, то саме навколо них ведуть свій танок образи фантазії. Тобто ми повинні визнати хоч і досить відносний, але все ж таки примат логічного над уявою.

Заклик до зневажання логікою можна ще зрозуміти і як заклик до неупередженості, широти та гнучкості думки. Для цього А. Кларк пропонує навіть своєрідну вправу для прогнозіста, який хоче позбавитися упередженості. Треба тільки повернутися подумки назад, хоча б на одне покоління, і спитати себе, що з того, що є тепер, в очах попередників здалося б неімовірним, незбагненим. Цей прийом дає можливість переконатися, що незбагненне, неімовірне далеко не завжди є нездійсненим, неможливим.

А. Кларк одним із перших звернув увагу на складність проблеми вибору прогнозіста і неоднозначний зв'язок компетентності в тій чи іншій галузі зі здатністю до передбачення. Трохи пізніше цим питанням займався також Р. Ейрес. «Прогнозування, писав він, – ризиковане заняття для будь-якої людини, що взяла на себе роль пророка. На нього чатують такі небезпеки, як невизначеність і ненадійність наявних даних, складність взаємодії прогнозів з «реальним світом», його власне людська схильність приймати бажане за дійсне, емоційний характер людського мислення, а також його тенденція підганяти тлумачення «фактів» під наперед складену

схему. Вади, що впливають звідси, притаманні будь-яким формам прогнозування» [186, с. 33].

Р. Ейрес, як і А. Кларк, але більш повно і систематично спробував описати небезпеки, які чатують на прогнозиста в галузі науково-технічного передбачення. Ось ці шість «пасток» для прогнозиста. Першою він, услід за А. Кларком, називає брак необхідної фантазії і (або) дерзання. Цим недоліком особливо страждають комісії в складі видатних експертів. Для багатьох з них характерна мимовільна надмірна обережність, навіть у тому разі, коли вони щиро прагнуть до максимальної об'єктивності. Друга «пастка» – надмірна захопленість. Цим грішить, на думку Р. Ейреса, і сам вельмишановний А. Кларк, стверджуючи, що якими б фантастичними не були наші очікування, дійсність їх перевершить. Успіхи науково-технічного прогресу породили багато в кого надоптимістичне натхнення. Однак, як зауважує Р. Ейрес, фантастичність ідеї сама по собі ще не гарантує правильності прогнозу. Третя причина прогностичних невдач – це «шори на очах», тобто упередженість, схильність однобоко дивитися в майбутнє крізь призму наперед обраної концепції. Такі «шори» не дозволяють завчасно побачити безперспективність одних науково-технічних напрямів і передбачити появу нових конкуруючих спрямувань. Сучасним прикладом тому може бути радянська соціальна прогностика. Надмірна захопленість і погляд крізь «шори» – перемога комунізму невідворотна, загнивання капіталізму неминуче – не допускали ніяких прогностичних альтернатив. Урешті-решт суспільна криза застала нас зненацька, зовсім не готовими до неї. Четверта «пастка» – абсолютизація якихось специфічних рішень замість екстраполяції узагальнених показників. П'ята причина – неточність розрахунків, а шоста – випадковість і невизначеність, притаманна всім імовірнісним процесам. Р. Ейрес вважає, що «темпи науково-технічного прогресу часто до деякої міри залежать від принципово непередбачуваних факторів і подій: щасливої випадковості або сподівання, несподіваного осяяння або пригоди якої-небудь людини. В історії відомо немало таких

прикладів, коли якась подія призводила до серйозних наслідків, зовсім не схожих з тими, на які сподівалися» [186, с. 42].

Ось коротко про шість «пасток», які, на думку Р. Ейреса, чатують навіть на найкомпетентнішого експерта-прогнозиста в галузі науково-технічного передбачення. Тому науково-технічна компетентність спеціаліста далеко не є гарантією вдалого прогнозування. Подібну думку розвивав також Дж. Мартіно. Він зауважив, що технологічне передбачення має справу перш за все з прогнозом не самого по собі технічного винаходу, його будови, що було б тотожне самому винаходу, а з прогнозом функціональних характеристик майбутньої технології (наприклад, швидкість, міцність, ємкість і т.п.). Дж. Мартіно неодноразово підкреслював, що «можливо розробляти прогнози, які виходять за рамки сучасної технології, не знаючи, якою вона буде в майбутньому» [295, с. 141].

Як бачимо, проблема вибору прогнозиста є досить складною і ще далекою від більш-менш повного розв'язання. Психологія змогла б зробити внесок у цю справу, включившись до дослідження професіограми прогнозиста, визначення системи якостей, якою він повинен володіти і знайти у психодіагностиці методи готовності до прогностичної діяльності.

Проте, яким би важливим не був розвиток професійної здатності до наукового прогнозування та планування, вивчення здатності до повсякденного життєвого антиципування є не менш актуальним. З огляду на сказане великий інтерес викликає концепція антиципаційних механізмів неврогенезу В. Д. Менделевича. Згідно з нею невротичні розлади виникають унаслідок нездатності особистості передбачати перебіг подій та власну поведінку в ситуаціях фрустрації [302; 303; 413]. Це призводить до того, що опиняючись в життєвій колізії людина через дефіцит часу не встигає відшукати конструктивний варіант реагування. Таким чином антиципації на спроможність чи неспроможність є важливими чинниками, що зумовлюють адаптацію особистості.

На нашу думку, поняття антиципаційної спроможності та неспроможності можна перенести й на соціетальну антиципацію. При цьому треба зразу ж зазначити, що не тільки для функціонування соціетальної антиципації потрібна група як її суб'єкт, але й для виникнення самої соціальної групи потрібне антиципування. Адже у соціальному плані сукупність людей стає групою тоді, коли у них з'являється спільне майбутнє, яке треба досягти або якого треба уникнути. При цьому, як правило, далеко не завжди таке майбутнє є результатом спільної добровільної угоди. Дуже часто це є результатом того, що антиципація одних людей отримує домінування над антиципаційними моделями інших. Тому головне питання влади у кінцевому підсумку полягає у визначенні того, до чийої моделі майбуття йти, чийе бачення майбутнього реалізовувати [109]. Тобто владно-підвладна асиметрія має так чи інакше футурогенний, антиципаційний характер.

Той має владу, чийе бачення майбутнього буде реалізовуватися іншими і той є підвладним, хто вимушено чи добровільно діє в напрямі, окресленому не своєю власною, а чужою антиципацією. Не рідко владу отримує саме той, у кого є достатньо чітка модель майбуття взагалі, а підвладним той, у кого її немає або вона надто розмита. Лідером стає досить часто той, хто здатен, образно кажучи, бачити далі інших.

Мають місце також і випадки, коли обидві сторони владно-підвладних стосунків мають чіткі і досить різні моделі майбуття, що може спричиняти гостру боротьбу між ними, яка може розв'язуватися засобами насильства. Хоча нерідко у владно-підвладних стосунках перша сторона спрямовує другу до своєї моделі майбуття не насильством, а шляхом переконання, навіювання або маніпуляції. По суті, у будь-якому суспільстві зазвичай має місце більш чи менш виразний розподіл функцій між тими, хто моделює і хто реалізує майбутнє. Еліта – це, фактично, та частина суспільства, яка визначає його майбутнє, а маса – та, що реалізує накреслене елітою майбуття. Те ж можна сказати й про індивідуальне лідерство та будь-які форми влади взагалі.

Таким чином, існування будь-якої групи незалежно від її розміру, характеру діяльності та інших параметрів, передбачає антиципування спільної мети для її членів, а також планування їхніх дій. Планування ж майбутніх дій, у свою чергу, опирається, як мінімум, на підсвідоме припущення (правильне чи не правильне), що майбутнє буде приблизно таким, як і теперішнє. Якщо ж робиться інше припущення, що майбутнє буде інакшим ніж теперішнє, то це спонукає до розгортання більш чи менш інтенсивних і тривалих процесів його прогнозування.

Як будуть виникати та перебігати процеси цілепокладання, планування та прогнозування залежить насамперед від нормативної системи та рольової структури групи. Одна з найпоширеніших у багатьох групах норм – це більш чи менш жорстка монополія лідера на всі різновиди групової антиципації (цілепокладання, планування та прогнозування). Решта членів повинна засвоїти та прийняти цілі, плани та прогнози лідера групи.

За такої норми групова антиципація є фактично індивідуальною антиципацією лідера, яка мультиплікується на решту групи.

Більш чи менш жорстка монополія на групову антиципацію або принаймні на її важливі різновиди може належати одному з членів групи, роль якого можна умовно назвати «оракулом». Його антиципування майбутнього приймають не лише пересічні члени групи, але й «лідер». Щоправда можливі й варіанти, коли між «лідером» та «оракулом» може існувати своєрідний розподіл праці у справі групового антиципування. Наприклад, «лідер» ставить цілі й будує плани, а «оракул» прогнозує. У великих соціальних групах роль «лідера» та «оракула» можуть виконувати групи в групах. У найбільш масштабному варіанті групового лідерства виступає «політична еліта» суспільства. Колективним оракулом, за сучасних часів, можуть виступати науково-дослідні інститути, а в минулому це були каста жреців і в тому числі добре відомий храм дельфійського оракула.

Існування ролі «оракула» найкраще напевно назвати нормою делегованого групового антиципування. Делегування антиципаційних функцій оракулу може здійснюватися як лідером, так і групою в цілому.

Групове антиципування може набирати і колегіального характеру, коли лідер, принаймні епізодично, надає членам групи можливість формулювати цілі, прогнози та плани або дозволяє обговорювати антиципації, висловлені ним самим, а також вносити пропозиції щодо їх коригування. Таку норму можна назвати правом дорадчого антиципування, яке можуть здійснювати члени групи стосовно антиципації лідера.

Існує також і норма демократичного групового антиципування, коли члени групи здійснюють групове антиципування шляхом голосування з приводу реалізації того чи іншого варіанта майбутнього. Найбільш яскравим прикладом сказаного є референдуми та вибори, коли громадяни країни, по суті, віддають свої голоси за проекти майбутнього, запронованого тими чи іншими політичними силами. Функцію групового колегіального антиципування виконують і збори трудових колективів, акціонерів тощо.

Таким чином, перебіг групової антиципації істотним чином залежить від нормативної системи групи, яка задає розподіл прав на таке антиципування серед членів групи. Існують випадки, коли таке право може зосереджуватися у однієї людини і існують випадки, коли таке право мають всі члени групи. Мають місце також ж численні проміжні варіанти.

Щоправда за демократичної системи нормативної регуляції групової антиципації далеко не всі члени групи реально ним користуються. Цікавим є механізм, який пробуджує феномен «спіралі мовчання», розкритий Е. Ноель-Нойман: при визначенні своєї позиції люди пильно стежать за своїм середовищем, чутливо реагуючи на думку «більшості», певні формальні і неформальні норми і традиції соціуму або своєї референтної групи; людям притаманний неусвідомлений страх перед суспільною ізоляцією, і цей страх, якщо їхня думка не збігається з думкою більшості, штовхає їх на обережність і мовчання, по суті – на електоральну маргіналізацію. Такі індивіди

приєднуються до антиципацій референтного загалу. Чимало є і таких осіб, які задля економії зусиль віддають перевагу засвоювати цілі, плани та прогнози від когось, ніж конструювати самому.

Але, навіть, у випадку, коли групове антиципування монополізоване, воно не є повністю тотожним індивідуальному через низку причин. Воно має, навіть, дещо іншу інтрапсихічну структуру, оскільки нерідко спонукається іншою мотивацією. Антиципування «для себе» зазвичай спрямоване на пізнання майбутнього, а висловлювання цілей, планів та прогнозів на загальнайчастіше має домінуючою мету впливу на інших і в тому числі шляхом маніпулювання. Тому лідер чи оракул може говорити одне про майбутнє, а думати інше. Але як би там не було, але інтрапсихічна складова для індивідуального антиципування може бути єдиною, а для групової потрібні ще, як мінімум, дві.

Друга складова групової антиципації має інтерпсихічний, комунікативний характер. Автор (комунікатор) мети, прогнозу чи плану повинен передати його іншим (реципієнтам). Оже повинен бути як мінімум монолог, а то й діалог чи полілог з іншими членами групи.

Третя складова – це інтрапсихічні процеси реципієнта по осмисленню мети, прогноза чи плану, висловленого комунікатором та формування довіри до нього. При цьому реципієнт може знову повертатися (інколи неодноразово) до інтерпсихічної складової, обговорюючи дану модель майбутнього з іншими (наприклад з авторитетними для нього людьми) чи ретранслювати цю модель іншим. В останньому випадку групове антиципування може набирати характеру чуток.

Якщо ж ми маємо справу з колегіальним груповим антиципуванням, то інтерпсихічна фаза набирає особливо складної розгортки, включаючи обговорення та узгодження прогнозів, переконання, навіювання, тиск тощо.

Групи як суб'єкти антиципації можна розмежовувати на ті, які створені тимчасово чи на постійній основі спеціально для прогнозування, планування

та проектування майбутнього, і ті, які створені з іншою метою і функція антиципування для них не є основною.

Групи першого типу більш менш детально досліджено у прогностиці. Причому досліджено в плані напрацювання досвіду її застосування для практичних потреб економічного, соціального та науково-технічного прогнозування. Про такого роду групи йшлося вище.

Продукти групової антиципації чи то на рівні мікрогруп, чи то на рівні суспільства створюють середовище для соціалізації процесу антиципації індивідів. При цьому слід зауважити, що культурогенний вплив з боку суспільства є не однорідним щодо різних індивідів. Причиною тому є неоднорідність самого суспільства, неоднаковість положення, яке займають у ньому окремі його члени. Проте навіть і однорідний культурогенний вплив призводить до різних наслідків у залежності від індивідуальних особливостей людини. Розглянемо сказане на прикладі автобіографічної антиципації.

Вплив суспільства на автобіографічну антиципацію особистості значною мірою залежить від стану, в якому воно знаходиться: період стабільності чи період кризи. В останньому випадку утруднення автобіографічного антиципування стають значно поширенішими. На думку І. Кононова, під час кризового стану суспільства більша частина населення взагалі приречена на «ситуаційне пристосування, весь час убачаючи загрозу майбутньому» [240, с. 71].

Ю. Саєнко відмічає відмінності автобіографічного антиципування особистості в тоталітарному і демократичному суспільстві. Знаходячись у суспільстві стабільних широких прав і свобод, громадяни мають набагато більші можливості самочинно вибудовувати своє близьке та віддалене майбутнє. Але в українському перехідному суспільстві, за даними соціологічних опитувань, спостерігається 15–20-кратне зменшення дальності планування свого життя громадянами. За радянських часів більшість населення будували життєві плани на 7–8 років наперед, а в незалежній

Україні – на півроку. При цьому 80 % українців взагалі відповідають, що живуть сьогоднішнім днем [416, с. 196].

На сьогодні у психології отримано чимало цікавих даних щодо детермінації рівня розвитку автобіографічної антиципації різними чинниками. Наприклад, встановлено взаємозв'язок рівня розвитку автобіографічної антиципації з віком та фінансовими можливостями суб'єкта. Так А. Фенько зазначає, що багаті та люди похилого віку більше стурбовані своїм майбутнім, ніж молодь та бідні. [473, с. 51]. «Злиденні не думають про майбутнє» – пише Ю. Саєнко [416, с. 204]. «Збереження, резервування, часова перспектива, – підкреслює О. С. Дейнека, – характеристики психології благополуччя і багатства. Психології бідності властиві поточні часові переваги, коли живуть сьогоднішнім, не утруднюючи себе відповідальністю за майбутнє дітей, онуків, країни» [168, с. 37].

На рівень розвитку автобіографічного антиципування можуть впливати психічні травми. Є широке коло фактів про так зване «укорочення майбутнього» у жертв військових, техногенних та природних катастроф. Н. В. Тарабріна звертає увагу, що травма спрямовується зазвичай у майбутнє і травматичною є не стільки сама ситуація, скільки суб'єктивні уявлення про її наслідки (погішення здоров'я, смерть) [451, с. 14]. Можна виокремити й низку інших чинників, які так чи інакше впливають на розвиток та функціонування автобіографічної антиципації як здатності особистості, що і буде висвітлено у подальших публікаціях.

Здатність до автобіографічного антиципування є не тільки продуктом набуття індивідуального досвіду, але і результатом засвоєння суспільно вироблених технологій автобіографічної антиципації. Тому важливою складовою процесу соціалізації є озброєння індивіда знаково-символічним апаратом антиципування, антиципаційними схемами життєвого шляху та образом соціальних та природних умов, на тлі яких він буде здійснюватися, життєтворчими та життєпізнавальними антиципаційними схемами, а також

процедурами автобіографічного антиципування (пралогічними, теологічними, логічними).

Висновки до розділу 5

Місце антиципування в загальній структурі психічного відображення людини визначається будовою її психологічного часу. Унаслідок цього процес психічного в цілому розщеплюється на підпроцеси відображення минулого (ретроспекція), теперішнього (презенсоекція) та майбутнього (антиципація). При цьому різномасштабність та ієрархічна багаторівневість часових модусів минулого, теперішнього і майбутнього обумовлюють і ієрархічно-рівневий характер розщеплення психічного відображення на вказані підпроцеси та їх різнопорядковість.

Антиципація, презенсоекція та ретроспекція відносно класичної класифікації психічних процесів (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є синтетичними, системно-інтегративними. По відношенню до класичної вказана класифікація є ортогональною, являє собою погляд на психічні процеси у ще одному зрізі за критерієм часової спрямованості. Тому мислення, або уява, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього. З другого боку, завдяки своїй темпоральній різнопорядковості, процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

Мікрогенез антиципування складається з таких фаз, як актуалізація футурогностичної потреби, власних антиципаційних здатностей та їх самооцінка. У разі спроможності розв'язати футурогностичну задачу власними силами суб'єкт переходить до наступного етапу, а в іншому випадку може виникати як діяльність, спрямована на вдосконалення власних антиципаційних здатностей, так і відмова від спроб пізнати майбутнє або ж звернення до сторонньої допомоги в тому числі і професійної. Далі йде збирання необхідної передантиципаційної інформації. При багатьох

пралогічних (ворожіння, ясновачення) та теологічних (пророцтво) різновидах антиципування ця фаза може бути майже відсутньою або дуже умовною. Третю фазу складає переробка вихідної інформації чи то на основі логічних умовиводів свідомого та інтуїтивного характеру, чи то за допомогою пралогічних процедур: астрологічних обчислень, тлумачення ліній руки тощо. Завершується процес формуванням прогнозу, плану чи мети, оформленням суб'єктивної моделі особистого майбутнього та використанням її в діяльності, а також вдосконалення й корекції образу майбутнього шляхом його практичної апробації.

Продукти антиципації також мають різномасштабний та різнопорядковий характер. Ними можуть виступати антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, стани, переднастройки, установки, антиципаційно орієнтовані дії, а також різного роду інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації. Крім того, продукти і процеси антиципації можуть породжуватися не тільки в стані неспання, але й під час сну (віщі сні), а також в аномальних станах (антиципаційні галюцинації, транс у шаманів, піфій і т.п.). Продукти антиципації можуть мати як свідомий, так і неусвідомлюваний характер.

Процес породження продуктів антиципації (антиципатогенез) має відносно сталу поетапно-ієрархічну закономірність, яка тим чіткіша, чим віддаленішою є майбутня подія. Спочатку з'являється когнітивне відображення антиципованої події, потім у міру її наближення посилюється емоційне та вольове ставлення до неї, потім з'являється переднастройка та установка, які можуть переходити у відповідну дію, а дія, у свою чергу, може породжувати певний матеріалізований продукт антиципації. Іншою закономірністю антиципатогенезу є «Ефект Едіпа», тобто вплив процесу антиципації на антиципований об'єкт, подію, що проявляється у феноменах «самознищення», самопородження та самотрансформації прогнозу. Можна виділити такі варіанти «Ефекту Едіпа»: випадковий, сугестивний, маніпулятивний, перцептивно-упереджений.

Антиципація як специфічна здатність людини являє собою цілісне утворення, яке має у своєму складі такі підсистеми: енграмний базис антиципації, засобо-семіотичний апарат антиципування, систему антиципаційних процедур, автоматизмів, навичок, умінь, систему енграмних та концептуальних структур антиципації, хронотопний, імовірнісний та аксіологічний апарат, а також систему футурогностичних потреб особистості.

Розвиток антиципаційних здатностей людини полягає в нарощуванні, селекції, структуруванні та вдосконаленні елементів кожної з цих підсистем, а також їх гармонізації в цілісну функціональну систему. При цьому виділяються натуральна та культурна лінія розвитку людської антиципації. Перша полягає в нарощуванні, селекції, структуруванні та вдосконаленні енграмного базису антиципування, розвитку елементарних процедур аналізу, синтезу, комбінації та рекомбінації енграм, що спираються на первинну систему футурогностичних потреб індивіда. Друга лінія полягає в оволодінні засобо-семіотичними системами антиципування, формуванні зовнішньо та внутрішньо опосередкованих (засобо-семіотичних) антиципаційних процедур, в асиміляції та генерації концептуальних структур антиципації, нарощуванні, селекції, структуруванні та вдосконаленні цих структур, виходячи не тільки з первинних, але і з вторинних футурогностичних потреб особистості.

Індивідуальна людська здатність до антиципації тісно пов'язана з соцієтальним та соціальним антиципуванням. Для самого виникнення самої соціальної групи, спільноти чи суспільства потрібне антиципування, оскільки сукупність людей стає групою, по суті, тільки тоді, коли у них з'являється спільне майбутнє, яке треба досягти або уникнути. Таке майбутнє є результатом того, що антиципація одних людей отримує домінування над антиципаційними моделями інших. Той має владу, чиє бачення майбутнього буде реалізовуватися іншими, і той є підвладним, хто вимушено чи добровільно діє в напрямі, окресленому не своєю власною, а чужою

антиципацією. Перебіг же процесів цілепокладання, планування та прогнозування залежить, насамперед, від нормативної системи та рольової структури групи. Поширеним явищем є більш чи менш жорстка монополія лідера на всі різновиди групової антиципації, а решта членів повинна приймати цілі, плани та прогнози лідера групи до виконання. Нерідко в спільноті може виокремлюватися роль «оракула» і між «лідером» та «оракулом» може встановлюватися своєрідний розподіл праці у справі групового антиципування. У великих суспільствах роль «лідера» та «оракула» можуть виконувати групи в групах (політична еліта, науково-дослідні інститути, в минулому це були касти жреців).

Групове антиципування може набирати і колегіального характеру, коли лідер, принаймні епізодично, надає членам групи можливість формулювати цілі, прогнози та плани або дозволяє обговорювати антиципації, висловлені ним самим, а також вносити пропозиції щодо їх коригування шляхом використання дорадчого антиципування. Існує також і норма демократичного групового антиципування шляхом голосування з приводу реалізації того чи іншого варіанта майбутнього. Однак за демократичної системи регуляції групової антиципації переважна більшість членів, зазвичай, приєднуються до антиципацій референтного загалу і віддають перевагу засвоювати цілі, плани та прогнози від когось, ніж антиципувати самому.

РОЗДІЛ 6

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ

6.1. Місце та функції життєвої антиципації в системі різновидів людського антиципування

По великому рахунку, конкретизацію загальних положень нашої культурно-історичної концепції розвитку антиципації можна здійснювати з однаковим успіхом, практично, на будь-якому різновиді людського антиципування. І все ж феномен антиципування людиною власного життєвого шляху особливо цікавий тим, що належить до специфічно людських різновидів антиципації, аналогу якої немає у тваринному світі. Окрім того життєва антиципація у своєрідній формі ілюструє відому з давніх-давен тезу про те, що людина є мірилом усіх речей. У даному разі йдеться про те, що типова тривалість життєвого шляху людини є однією з найважливіших макроодиниць, мірил часу для людини й суспільства.

Життєва антиципація або антиципація людського життєвого шляху є водночас індивідуальним і суспільним феноменом. У кожному суспільстві складається своєрідна для нього культура життєвого антиципування, яка поєднує елементи як прогнозування, так і програмування життєвого циклу членів цього суспільства. Індивідуальне ж життєве антиципування можна розмежувати на біографічне, коли воно торкається життєвого шляху інших людей, і автобіографічне. Під автобіографічною антиципацією ми будемо розуміти здатність, процес і продукт антиципування людиною свого особистого майбутнього, визначення власних життєвих перспектив, цільової та смислової структури життя, планування та прогнозування подальшого життєвого шляху. Саме майбутній відрізок власного життєвого шляху і є

основним змістом даного різновиду антиципування, яке у більш чи менш розвинутій формі притаманне будь-якому здоровому суб'єкту.

Окрім того людина антиципує не лише свій життєвий шлях, але й, не рідко, і ті суспільні та природні умови, на тлі яких буде пролягати цей життєвий шлях. Тому видається доцільним дещо розширити зміст поняття життєва антиципація, який був нами сформульований раніше [62] і, окрім автобіографічного та біографічного антиципування, включити антиципування контексту (тла) життєвого шляху. Цей різновид антиципування можна ще й назвати футурологічною антиципацією.

Таке розширення поняття життєва антиципація слушне, тому що в поняття життя, як правило, включають не тільки життєвий шлях, але й середовище, умови та ситуації, в яких буде існувати (чи існує, існувала) людина.

Розглянемо тепер дещо детальніше кожен із складових життєвої антиципації: автобіографічну, біографічну та футурологічну. Однак при цьому зауважимо про те, що автобіографічна антиципація особистості нерідко тісно пов'язана з біографічним антиципуванням близьких людей, особливо батьків, дітей, чоловіка, дружини. Не випадково раніше чоловіка або дружину називали долею, а одруження розглядалось як надзвичайно доленосний акт, фактично вибір долі. На разі ж у розвинутих країнах сімейні зв'язки невпинно слабшають, люди все частіше живуть безшлюбно, або вступають упродовж життя у низку шлюбів. Відповідно відбувається й емансипація автобіографічного антиципування від феноменів, які можна назвати сімейною та родинною антиципацією.

Говорячи про автобіографічну антиципацію треба зауважити також, що, загалом, у більш широкому контексті можна виокремити такі складові відображення життєвого шляху в психіці суб'єкта залежно від його розчленування на майбутнє, теперішнє та минуле, а також враховуючи можливість побудови ірреалістичних моделей майбуття: автобіографічну

антиципацію, автобіографічну презенсоекцію, автобіографічну ретроспекцію, автобіографічну фантастоекцію.

У когнітивному плані продукти автобіографічного антиципування виступають у формі особливого утворення у психіці індивіда – суб'єктивної моделі особистого майбутнього. Така модель включає до свого складу як добре усвідомлювані компоненти, так і усвідомлювані тільки частково, а то й зовсім приховані у несвідомому. Але в будь-якому випадку характерним є те, що психічна репрезентація особистого майбутнього має знаково-символічну природу. Навіть якщо індивіду своє майбутнє постає у вигляді прямої дороги чи заплутаної стежинки, у вигляді злету чи у вигляді падіння, стрімкого потоку чи спокійної річки, то образи тут мають не буквально, а символічне значення. Те ж саме можна сказати і про кольорову символізацію майбутнього, коли суб'єкту бачиться своє майбутнє як щось темне чи світле, яскраве чи тьмяне.

Але особливо широко для користування моделі особистого майбутнього людина користується засобами мови, вербальної категоризації того, що буде. Слово може при цьому виступати і як знак (наприклад, щасливе або нещасливе майбутнє), і як символ (наприклад, світле чи темне майбутнє) в залежності від того, в прямому чи переносному, метафоричному, значенні воно використовується. У вербальну форму може часто перекодовуватися і будь-яка інша форма знаково-символічної репрезентації майбутнього (художньо-образна, кольорова, звукова), хоч і далеко не завжди таке перекодування робиться легко. Нелегкою справою є також і експлікація та вербалізація неусвідомлюваних компонентів суб'єктивної моделі особистого майбутнього.

Великими перевагами вербального моделювання майбутнього є те, що змістовна категоризація того, що буде, може супроводжуватися словесною, просторовою та часовою локалізацією передбачуваного чи запланованого, а також його імовірнісною та ціннісною оцінкою. При цьому змістовна категоризація, хронотополокалізація, імовірнісна та ціннісна оцінка можуть

мати різний ступінь узагальненості-детальності, чіткості-розмитості, різну міру усвідомленості, різну масштабність, різну повноту. Уявні ж образи виконують в автобіографічному антиципуванні або допоміжну, або ж символічну функцію. Причиною тому є масштабність та складність об'єкта антиципування – життєвого шляху та життєвих перспектив людини. Унаслідок цього пряме, конкретне уявлення, не маючи високого ступеня узагальненості не може такий об'єкт охопити, відобразити.

Будь-яка знаково-символічна модель ніколи не може бути повною. Особисте майбутнє в такій моделі відображається більш чи менш узагальнено і вибірково. При цьому можна виділити цілу низку відмінностей та варіацій. Так, можна розрізняти змістовно визначені і змістовно невизначені моделі («я не знаю, що мене чекає») або слабо визначені («мене переповнюють незрозумілі тривожні очікування»). Особисте майбутнє в суб'єктивній моделі може описуватися суцільно, охоплюючи однією або кількома категоріями все особисте майбутнє в цілому («мене чекає блискуче майбутнє» або «нічого великого мені вже не вдасться звершити»), а може бути в тій чи іншій мірі темпорально-сегментованим. У найпростішому варіанті може, наприклад, розмежовуватися сам життєвий шлях і його завершення («жде мене життя кипуче, а кінець жахливий», «спокійно проживу свій вік і тихенько помру»). Життєвий шлях може у своїй психічній репрезентації розчленовуватися і на більшу кількість часових сегментів («віщувала мені гадалка, що молодість у мене пройде весело, зрілість безплідно, старість сумно, а смерть самотньо»). Тобто кожен конкретну суб'єктивну модель особистого майбутнього можна оцінити у плані її часової сегментованості.

У просторовому аспекті можна розрізняти просторово невизначені і просторово визначені локалізовані суб'єктивні моделі майбутнього. При цьому ступінь просторової визначеності та локалізації може бути різною («у майбутньому я не раз зміню місце свого проживання», «восени розпочнеться моє навчання в Дніпропетровську, і з цим містом буде пов'язано мінімум

п'ять років мого життя, потім я, можливо, повернуся в рідне містечко, а, можливо, і поїду вчитися в аспірантуру до Києва»).

У часовому аспекті заплановані чи передбачувані події можуть також бути визначеними, строго чи приблизно локалізованими («влітку 2010 р. я закінчу навчання в університеті і отримаю диплом», «у найближчі кілька років мені потрібно знайти супутника життя, вийти заміж і народити дитину»), а можуть і не мати такої визначеності («я вірю, що зможу створити власну фірму»). Така невизначеність може бути виключно еліптичною, тобто просторова або часова локалізація майбутньої події чітко визначена для самого суб'єкта, але він не піддає це вербалізації, а може бути і проявом високої розмитості такої локалізації, коли суб'єкт і у внутрішньому плані не може визначити коли і де трапиться майбутня подія.

Суб'єктивні моделі особистого майбутнього можна розрізнити і за їхньою імовірнісною визначеністю. Тобто імовірність майбутніх подій може вербально відзначатися словами типу «напевно», «можливо», «імовірно», «впевнений на 90 %» тощо, а може бути відсутньою еліптично чи дійсно бути невизначеною. Крім того, і самі імовірнісні оцінки можуть бути більш чи менш чіткими. Одна справа, коли оцінка дається за шкалою «можливо – неможливо», «неможливо – імовірно – обов'язково», і інша – коли по шкалі «неможливо – дуже малоімовірно – малоімовірно – цілком імовірно – надзвичайно імовірно – обов'язково» або ж за шкалою «0 – 100 %».

Але особливо часто в суб'єктивних моделях майбутнього опускається його ціннісна оцінка. Проте експлікація аксіологічного аспекту антиципування є дуже важливою, адже від того, наскільки суб'єкт певне майбутнє вважає для себе значущим, залежить те, наскільки воно буде впливати на його душевний стан або дії. Тому важливо також розрізнити суб'єктивні моделі майбутнього і в плані їх ціннісної визначеності, беручи до уваги чіткість проекції майбутнього в систему ціннісних орієнтацій особистості.

Особисте майбутнє в суб'єктивній моделі може бачитися суб'єкту одноваріантним, безальтернативним, а може і репрезентуватися і як більш-менш широке віяло варіантів, альтернатив. Сама ж модель може охоплювати якийсь один аспект життєвого шляху (наприклад, професійну кар'єру), а може представляти майбутнє і багатоаспектно (включати ще й сферу сімейного життя, взаємини з колом близьких, друзів, політичний та економічний фон життєвого шляху тощо).

У регулятивному плані продукти автобіографічного антиципування можуть виступати у вигляді прагнень, станів, переднастройок, установок, дій або утримання від дій, а також у формі продуктів людської діяльності, які є тією чи іншою мірою матеріалізованими продуктами внутрішніх, інтрапсихічних антиципаційних моделей. Але окрім спонукальної функції автобіографічне антиципування може виконувати і компенсаторну та гедоністичну функцію, тобто не переходити в активну життєдіяльність, а заміщувати її. У цьому разі людина отримує задоволення від самих по собі мрій. Прикладів бездіяльних мрійників чимало і в реальному житті, і серед персонажів художньої літератури, наприклад, гоголівський Манілов.

Як процес автобіографічне антиципування може перебігати в різних формах. Це може бути і інтраіндивідний, інтрапсихічний процес, і виражатися в роздумах про майбутнє, мріянні, фантазуванні тощо. Це може бути і процес інтеріндивідний, інтерпсихічний. Цілі, плани, прогнози людина може будувати не тільки сама, але і отримувати ззовні від інших людей, як мимоволі, так і спеціально звертаючись з прогностичним замовленням (наприклад, до гадалки, астролога, психолога-консультанта з профорієнтації тощо). Отже, автобіографічне антиципування може здійснюватися і у формі комунікативного процесу, в обговоренні проблем особистого майбутнього з іншими людьми. При цьому таке спілкування може не тільки давати суб'єкту модель майбутнього в готовому вигляді, але й слугувати свого роду каталізатором для інтенсифікації власних роздумів над майбутнім, виконувати майєвтичну функцію.

Можна виділяти і екстраіндивідні форми автобіографічного антиципування, коли воно виступає у вигляді не внутрішньої, а зовнішньопредметної діяльності, зовнішньоспрямованого спостереження. Особливо яскравими проявами антиципування такого роду є ворожіння, що постають нерідко в дуже розгорнутих маніпуляціях з певними предметними засобами. Те ж саме можна сказати і про використання в процесі осмислення свого майбутнього письмових засобів, спостереження за прикметами, провісниками (у пралогічному культуротипі), а також за конкретними людьми, що вибрані взірцями для автобіографічного наслідування або передбачення («коли я виросту, то буду таким, як тато», – говорить малюк).

Говорячи про автобіографічне антиципування хотілося б звернути увагу на те, що цей феномен є підсистемою ще масштабнішого різновиду антиципування, яке б можна назвати супербіографічним. Супербіографічна антиципація спрямована на події і процеси, які мають чи можуть відбутися після смерті людини, але які у причинно-наслідковому чи засібно-цільовому плані пов'язані з перебігом життєвого шляху особистості. При цьому часове упередження може вимірюватися і кількома поколіннями (здається в Біблії є настанова про те, що відповідальна людина повинна думати не тільки про своє життя, але й про долі декількох поколінь своїх нащадків).

Ще один феномен, про який слід знати, ведучи мову про автобіографічну антиципацію. Це суббіографічні рівні антиципування, які є складовою того, що раніше ми означили як автобіографічна презенсоекспекція, тобто психічне відображення сегмента життєвого шляху, який для себе людина вважає своїм біографічним теперішнім. Цей сегмент може в свою чергу розчленовуватися на менш масштабні відтинки минулого теперішнього та майбутнього.

Автосуббіографічна, автобіографічна та супербіографічна антиципація, напевно, з одного боку, тісно взаємопов'язані, а з іншого – мають і відносну незалежність одне від одного. Окрім того автобіографічна антиципація особистості пов'язана і з явищем, яке можна означити як біографічна

антиципація. Її предметом є не власне біографічне майбутнє, а майбутній перебіг життєвих шляхів інших людей. Безперечно між біографічною та автобіографічною антиципацією є багато спільного, але слід сподіватися, що кожен з цих різновидів має й свою істотну специфіку, яка заслуговує уваги дослідників.

Як згадувалося вище, точність автобіографічної антиципації залежить і від здатності особистості антиципувати суспільне тло, на якому її життєвий шлях буде розгортатися. Особливого значення ця обставина набуває на постіндустріальній стадії цивілізаційного розвитку, де інтенсивність соціальних змін сягнула такого рівня, що суспільний контекст неодноразово якісно змінюється упродовж одного людського життя. Тому варто говорити також і про, так би мовити, контекстне автобіографічне антиципування, коли кожна людина, фактично, змушена виступати футурологом, якщо бажає достатньо адекватно спроектувати свій життєвий шлях.

Слід зазначити, що суб'єктивна модель особистого майбутнього як результат цього процесу є не тільки продуктом індивідуальної творчості людини. Творення цієї моделі обов'язково спирається на систему соціальних стереотипів життєвого шляху та життєвих перспектив, які людина засвоює в процесі соціалізації. Причому ці стереотипи можуть бути як соціально чи індивідуально привабливими, так і негативними, такими, що засуджуються або ж самою людиною, або ж суспільством.

Отже, суб'єктивна модель особистого майбутнього може бути і більш чи менш якісною асиміляцією зовнішньо заданого стереотипу, еталону життєвого шляху чи то від іншої людини, наприклад, батьків, чи то від соціуму у цілому. Але до асиміляції соціальних стереотипів життєвого шляху приєднується, хоч у мікроскопічній дозі, і момент власної життєтворчості. Унаслідок цього образ особистого майбутнього може набувати тієї чи іншої оригінальності, індивідуальної неповторності. У своєму найбільш яскравому прояві здатність до життєтворчості набуває ступеня, навіть, свого роду

таланту. Нерідко також життєві шляхи таких людей стають соціальними еталонами життєвого шляху, взірцем для життєтворчості інших людей.

Такі еталони існують у кожній культурі і субкультурі, у контексті яких певні особистості перетворюються в легенду, а їхні життєві шляхи – у приклад для наслідування. У кожній культурі і субкультурі є свої моделі блискучого життєвого шляху, звичайного і нікчемного. Засвоєння цих моделей і є одним з найважливіших моментів соціалізації.

Інтенсивність процесу автобіографічного антиципування не є однаковою на різних стадіях онтогенезу. Вона суттєво загострюється в періоди вікових криз, а також під час істотних змін умов життя. По суті, кожна вікова чи життєва криза – це є також і криза життєвої програми та життєвих перспектив особистості.

У віковому аспекті піки автобіографічного антиципування падають на підлітковий вік та ранню юність, кризу «середини життя» та кризу інволюційного періоду. Саме в цих етапах онтогенезу людина підіймається над повсякденним світосприйманням, переглядає своє минуле, підводить життєві підсумки, а також перепроєктовує суб'єктивну модель свого майбутнього, свою життєву перспективу і життєву програму.

Емпіричне вивчення життєвої антиципації можна здійснювати різними способами. Однак, враховуючи те, що воно обов'язково опосередковується системою індивідуальних та суспільних значень, то психосемантичний підхід викликає у цьому аспекті особливий інтерес. Тому саме на методичний і методологічний арсенал, напрацьований у рамках цього напрямку, ми і будемо спиратись у подальшому дослідженні.

6.2. Особливості застосування психосемантичного підходу до емпіричного дослідження життєвої антиципації

Психосемантичний підхід у його сучасному вигляді сформувався у 70-х роках минулого сторіччя. Саме в той час з використанням зазначеної термінології почали виходити праці таких відомих московських психологів, як Н.А. Алмаєв [8], І. Н. Козлова [235], В. Ф. Петренко [357; 358], А. Г. Шмельова [509] та ін. Методологічними підвалинами цього підходу були більш ранні наукові ідеї про взаємозв'язок мови та свідомості таких класиків радянської психології як Л. С. Виготський [132], О. Н. Леонтьєв [266], А. Р. Лурія [281], а також американських психологів Дж. Келлі [225] та Ч. Осгуда [357].

Основне завдання психосемантики полягає в реконструкції індивідуальних систем значень, через призму яких суб'єкти відображають себе, довкілля та окремі сфери реальності. Індивідуальні значення розглядаються у формах образів, символів, вербальних понять, а також ритуальних та комунікативних дій. «Значення, – як пише В. Ф. Петренко, – це узагальнена ідеальна модель об'єкта в свідомості суб'єкта, у якій зафіксовані суттєві властивості об'єкта, які виокремлено в сукупній суспільній практиці. Кодування, категоризація вихідного змісту в знаковій символічній формі ведуть до збагачення його сукупним соціальним досвідом, до впорядкування вихідного змісту, його організації у формах, напрацьованих суспільною практикою. Тією мірою, якою сприймання, пам'ять, мислення чи інший психічний процес опосередковані значенням (у формі слова, візуального символу, креслення, схеми, ритуальної дії, танцювального па, загальноприйнятого жесту чи мімічного виразу) вони є потенційно усвідомлюваними. І навпаки, збої в нормальному функціонуванні значень ведуть до порушення усвідомлювання» [358, с.12].

Такий зв'язок значень з перебігом психічних процесів людини у контексті будь - якої її діяльності та поведінки дає можливість вивчати дуже

широкий спектр психологічних проблем через дослідження індивідуальних систем значень, які використовуються суб'єктом для розв'язання завдань, що виникають перед ним у відповідній сфері його життя.

З'ясування особливостей значень, які функціонують на індивідуальному груповому та суспільному рівні, є не простим завданням, оскільки будучи засобом опису дійсності, самі значення (поняття) можуть не усвідомлюватися як такі. Для їх усвідомлення їх необхідно виразити в системі інших значень. Усвідомлення системи значень суб'єкту, групі або суспільству необхідно для розширення картини світу і власне самої дійсності. Дійсність репрезентована суб'єкту через призму чуттєвої моделі світу у формі перцептивних образів, а також знакових та концептуальних моделей. Для наївного, нерелексивного суб'єкта дійсність є «зливою» з цією моделлю. Релексія понятійних форм, дає можливість через констатацію множинності можливих моделей світу розширити об'єкт пізнання і напрацьовані засоби пізнання, переборюючи позицію «наївного реалізму», забезпечити суб'єкту певну свободу у виборі і конструюванні засобів пізнання.

Психосемантика виходить з того, що релексія засобів пізнання, використовуваних суб'єктом, необхідні не лише в рамках наукового мислення, але й у сфері житейської, буденної свідомості. Слід погодитися з О. В. Улибіною, що, попри зневажливість відтінку, який міститься в терміні «буденна свідомість», остання заслуговує уваги науковців не меншою мірою ніж наукова свідомість [468, с. 5]. Адже буденна свідомість є природним рівнем відображення дійсності, який попри всю його нераціональність та примітивність забезпечують, як правило, необхідний рівень адаптації до повсякденності. Імплицитна картина світу, що міститься у буденній свідомості, набуває певний самостійний онтологічний статус і впливає, навіть, будучи ілюзорною, на його реальний життєвий вибір, прийняття рішень, окремі вчинки та на всю поведінку в цілому.

Тому своєрідним девізом психосемантики можна вважати таку настанову: хочеш пізнати сприймання індивідом певної реальності та поведінку в її контексті, пізнай його систему індивідуальних значень, опираючись на яку він будує суб'єктивні моделі цієї реальності і проектує свої дії стосовно неї. Аналогічне можна сказати не лише про індивіда, але про соціальну групу та суспільство з тією різницею, що тут мова буде йти не про індивідуальні, а про групові та суспільні системи значень.

Якщо ми хочемо досягнути індивідуальні відміни між тими чи іншими суб'єктами, то велику користь у цій справі може принести дослідження відмінностей у їхніх індивідуальних системах значень. Відповідно, коли ми хочемо зрозуміти характер психічних змін, які переживає певний суб'єкт у процесі розвитку, то тут добре буде вивчити ті зміни, які відбулися в його системі індивідуальних значень. А якщо ми поставили за мету підвищити ефективність діяльності в контексті тієї чи іншої сфери, то це можна зробити шляхом удосконалення категоріальних структур його свідомості, які опосередковують пізнавальні процеси стосовно даного сектора дійсності.

Системи значень індивідуальної, групової та суспільної свідомості як своєрідні пізнавальні інструменти щодо певної сфери реальності можуть дуже різнитися за кількістю самих значень, їхнім складом, характером синонімії та антонімії, активності застосування тих чи інших значень у пізнавальних процесах. Системи значень можуть також бути дуже різними і в плані їхньої ієрархічної організації. Зазначені відмінності і встановлюються за допомогою різних методик у результаті проведення психосемантичних досліджень.

Окрім значення в рамках психосемантики у якості первинної одиниці вивчення індивідуальної, групової та суспільної свідомості розглядається таке явище, як конструкт і, відповідно, увага дослідника фокусується на системах конструктів. На сьогодні оперування терміном конструкт, по суті, означає окремий підхід в рамках психосемантичного підходу, підвалини якого започатковані Дж. Келлі [225; 267].

Конструкт, порівняно зі значенням, є більш складним утворенням, яке являє собою біполярну шкалу, утворену двома протилежними за своїм змістом значенням. Ілюстраціями можуть бути такі дуже розповсюджені конструкти: добрий – злий; сильний – слабкий; красивий – потворний тощо. Конструкт – це своєрідна координатна вісь або вимір. Він може бути строго дихотомічним і складатися лише з полюсів, а може і включати більшу чи меншу кількість ділень (градацій) між полюсами. Він також може бути і континуальною (безперервною) шкалою, що містить нескінченну кількість градацій, за якими можна тлумачити події чи об'єкти.

Важливою відмінністю конструкта від значення є те, що він дає можливість не лише категоризувати певні об'єкти, встановивши їх відповідність певній категорії (Петро є добрий, Іван є добрий, Віктор є злий, Валерій є злий), але й оцінити, розмістивши ближче чи далі від певного полюсу на шкалі конструкта. Тоді, скажімо, Петро може в контексті конструкта «добрий – злий» ближче до полюсу «добрий», ніж Іван, а Валерій ближче до полюсу злий, ніж Віктор.

Дж. Келлі вважав, що конструкти слугують каналами, по яких спрямовуються психічні процеси людини. Він образно порівнював конструкти з вулицями двостороннього руху, які дають можливості дістатися тих чи інших висновків. Утворення суб'єктом особистих конструктів можна розглядати як «зв'язування множин подій в зручні, «під'ємні» для конкретної людини вузли чи в'язанки, які доводиться тягнути їх на собі. Коли вони так ув'язані, події набувають тенденції ставати прогнозованими, а значить контрольованими і керованими» [225, с. 164].

Кожен двохполюсний конструкт забезпечує людині дихотомічний вибір: як сприймати дещо чи як діяти. Система конструктів, створювана індивідуально кожною людиною, відображає мережу шляхів, по яких вона має рухатися. «Кожен шлях, – підкреслює Дж. Келлі, – це дорога з двостороннім рухом, що дозволяє рухатися в будь-якому з двох напрямків, але тільки не поперек! Вона в змозі виробити нову лінію поведінки, не

побудувавши концептуальні маршрути слідування» [225, с. 166]. Тому рух до певної мети передбачає послідовність дихотомічних виборів, кожен з яких спрямовується конструктором. «Коли хтось намагається заново витлумачити себе він може або з гуркотом мчатися по колу в своїх старих жолобах, або ж прокладати нові шляхи через ті ділянки, які до того йому були недоступні» [225, с.167].

Отже діяльність особистості в контексті певної сфери реальності визначається станом напрацьованої на даний час системи конструктів щодо неї. При цьому системи конструктів можуть бути дуже різними у плані складу, змісту та організації конструктів. Організація конструктів має як вертикальний, так і горизонтальний вимір. У першому випадку між конструктами можуть існувати суперординатні та субординатні відношення. Наприклад, у деякої людини полюси конструкта «хороший – поганий» може як більш загальний включати відповідно полюси конструкта «розумний – дурний». Інша ж людина може вважати, що подібного зв'язку між зазначеними якостями не існує і, скажімо, розумна людина не обов'язково є хорошою. Горизонтальні зв'язки полягають у тім, що оцінювання різними конструктами у досвіді даної людини може бути пов'язано більш чи менш тісним чином.

Для вивчення систем особистих конструктів застосовується багато методичних прийомів. Одні з них стосуються виявлення чи завдання конструктів, другі – вивчення інтеркореляцій між конструктами, треті – встановлення ієрархічних зв'язків між конструктами, впорядкованості один відносно одного в плані загальності, імплікативності.

Виявлення особистих конструктів може здійснюватися шляхом оперування з репрезентативною вибіркою елементів з тієї змістовної сфери, щодо якої вивчається система конструктів. Оперування можливе на базі тріад елементів. Досліджуваному пропонується вказати в кожній тріаді два елементи, спільних у певному плані і протилежних у цьому аспекті третьому. При використанні діад елементів вказується спільна суттєва ознака, а потім –

полюс, протилежний спільності.

Метод діад і тріад досить широко описано у відповідній літературі, але чомусь там не зустрічається метод, який за аналогією з першими двома можна легко сконструювати – метод монад. На нашу думку, елементи можна брати і по одному і пропонувати досліджуваному назвати його суттєві властивості, а потім вказати характеристики, протилежні виявленим. Більше того, на нашу думку, інколи можна обійтися і взагалі без будь-яких конкретних елементів. Можна напряду попросити досліджуваного назвати значення або конструкти, за допомогою яких, з його точки зору, можна оцінювати певну змістовну сферу.

Стосовно сфери біографічного майбутнього людини у випадку монад можна просто попросити людину хоча б кількома словами охарактеризувати майбутнє своє або іншої людини. Після цього до названих характеристик можна запропонувати назвати полярні. Таким способом виявити певний набір конструктів, якими користується дана людина для категоризації власного майбутнього. У другому випадку можна поставити завдання перед досліджуваним просто вказати, яким може бути людське майбутнє взагалі, безвідносно до конкретних людей.

Інша група прийомів виявлення особистих конструктів базується на відштовхуванні від уже раніше виявлених будь-яким способом конструктів. Можна також відштовхуватися і від якогось загальноприйнятого конструкта, попередньо переконавшись у його зрозумілості та актуальності для досліджуваного. До цієї групи прийомів належить метод «драбини» та метод «піраміди».

За методом драбини досліджуваний має назвати конструкт більш загальний щодо початкового, під який початковий підпадає як окремий випадок. У результаті цього виявляється конструкт суперординатний стосовно початкового. Після його отримання процедура повторюється і т.д.

Користуючись процедурою «драбина», можна рухатися до все більш загальних конструктів.

За методом «піраміди», навпаки, тим чи іншим способом досліджуваному пропонується назвати менш загальні конструкти і рух здійснюється в протилежному напрямі. І в першому, і в другому випадках конструкти породжуються до тих пір, поки не буде досягнуто найбільш суперординатного чи субординатного конструкта або поки досліджуваний не відмовиться від цього.

Конструкти можуть не тільки виявлятися, але й задаватися дослідником, виходячи із загальноприйнятих конструктів або взятих при вивченні інших осіб. У цьому випадку за досліджуванним лишається завдання вказати, чи зрозумілими й актуальними є для нього запропоновані конструкти. Як зауважують Ф. Франселла і Д. Банністер: «Для деяких цілей краще задавати конструкти хоча б у частині набору» [32, с. 54]. При цьому слід мати на увазі, що експериментатор, задаючи конструкти, по суті пропонує вербальний ярлик, до якого досліджуваний прив'яже свій особистий конструкт. Тому принаймні необхідно, щоб ярлики були значущими для досліджуваного. Задані ярлики можуть виявитися ідентичними тим, які досліджуваний використовує сам, але можуть і не мати для нього ніякого смислу [32, с. 54].

Для вивчення таких зв'язків формується репрезентативна вибірка елементів з відповідної області, тим чи іншим способом оцінюються за сформованим раніше набором конструктів і обчислюються коефіцієнти інтеркореляцій між конструктами. Наявність значущої кореляції між конструктами означає, що в досвіді даної людини ці конструкти взаємопов'язані, і, даючи оцінку за одним із конструктів, людина може зробити оцінку її і за іншим.

Наприклад, якщо конструкт «красивий – некрасивий» і «вірний – невірний» пов'язані настільки жорстко, як у відомій пісні, то жінка з відповідною системою конструктів, зустрівши чоловіка й оцінивши його як красивого автоматично оцінить його і як невірною. Тобто здійсниться свого роду гносеологічне передбачення. А якщо в розуміння її щасливого

майбутнього входить вірність супутника життя, то може бути здійснене ще й онтологічне передбачення: «з ним у мене буде нещасливе майбутнє».

Інтеркореляційний зв'язок між конструктами залежно від його величини по суті означає, як зазначалося раніше, міру того з якою імовірністю на підставі оцінки за одним конструктом можна робити прогностичне судження за іншим. Тому, на нашу думку, кореляційний підхід у даному випадку не є єдино можливим. Адже можна і прямо запитати досліджуваного про такий імовірнісний зв'язок..

Отже, на нашу думку, можна окреслити два взаємодоповнюючих підходи до встановлення імовірнісних зв'язків між конструктами. Один – на основі розрахунку інтеркореляцій, а другий – через виявлення імовірнісного зв'язку прямим способом. Слід тільки зауважити, що між результатами, отриманими за цими способами, повного збігу не буде, бо перший стосуватиметься насамперед зв'язків, що не обов'язково усвідомлюються (і в цьому, до речі, його цінність), а другий – усвідомлюваних. Проте свідомі й підсвідомі зв'язки досвіду не повністю відповідають один одному, а інколи й суттєво різняться (наприклад, унаслідок дії механізмів психологічного захисту). Тим більше інформативним буде зіставлення решіток інтеркореляційного та імовірнісного типу.

Крім того, інтекореляційні таблиці описують зв'язки між конструктами, націленими на одну якусь змістовну область, скажімо, риси особистості або життєві шляхи людини. Імовірнісну таблицю можна також побудувати, включивши конструкти з двох змістовних областей. Така таблиця може описати уявлення людини про взаємозв'язок її характеру і особливостей майбутнього життєвого шляху.

Інтеркореляційні та ймовірнісні таблиці взаємозв'язку особистих конструктів досить зручні для конструювання різних показників, які характеризують дану систему конструктів. Так, один з найбільш відомих є показник когнітивної складності. Існують різні тлумачення цього показника. В. Ф. Петренко дає йому таке визначення: «Кількість незалежних, не

синонімічних, не корелюючих конструктів, використовуваних досліджуванним, визначає його когнітивну складність у даній змістовній області» [357, с. 70]. Використовуються також показники інтенсивності, насиченості, упорядкованості, інтегративності тощо [32].

Багато з цих показників мають інформативний характер. Важливим аспектом дослідження індивідуальних систем конструктів є також встановлення імплікативних зв'язків між конструктами (тобто відношень суб- та суперординатності. З цією метою розроблено цілу систему імплікативних решіток [32], хоча подібні відношення вже встановлюються, принаймні частково, при використанні методів «драбини» та «піраміди».

Дослідження системи антиципаційних схем може здійснюватися за допомогою імовірнісних решіток, утворених вибірками відповідних конструктів. Але можна припустити й інший спосіб, коли задається тільки вхідний конструкт і ймовірності щодо нього, а досліджуваний повинен експлікувати вихідний.

6.3. Метод імовірнісного диференціалу та його можливості щодо дослідження суб'єктивних моделей майбутнього

Методом імовірнісного диференціалу ми будемо називати експлікацію суб'єктивних моделей майбутнього через оцінку ймовірності здійснення варіантів майбутнього, заданих одним чи кількома конструктами. Залежно від кількості конструктів та їх диференційованості на градації суб'єктивні моделі майбутнього можна репрезентувати у формі більш чи менш складних таблиць ймовірностей, які у свою чергу можуть бути висловлені як у вербальній, так і у числовій формі.

Першим варіантом імовірнісної таблиці, яка знайшла застосування у дослідженнях життєвої антиципації, був декартовий добуток триконцептного конструкту «щасливе – звичайне – нещасливе майбутнє» та

п'ятиконцептного імовірнісного конструкту «обов'язково – дуже ймовірно – ймовірно – малоімовірно – неможливо».

Табл. 6.1 слугувала для оцінки всього біографічного майбутнього в цілому. У контексті цієї таблиці досліджувані експлікували власні бачення різних варіантів майбуття шляхом позначення тих клітинок, значення яких відповідають їх суб'єктивним імовірностям.

Таблиця 6.1.

Імовірнісний профіль майбутнього

Суб'єктивна імовірність	Варіанти майбуття		
	Щасливе	Звичайне	Нещасливе
Обов'язково		X	
Дуже ймовірно	X		
Ймовірно			
Малоімовірно			X
Неможливо			

Під керівництвом автора дослідження з використанням вищезгаданої таблиці було проведено О. Г. Рихальською і його результати викладено у спільній монографії [62]. Цей порівняно простий варіант імовірнісної таблиці дав можливість отримати як досить великий масив емпіричного матеріалу, так і став основою для розробки корекційно-розвивальних технологій у сфері життєвої антиципації особистості.

У даній роботі зусилля будуть спрямовані на розробку більш складних, диференційованих репрезентацій суб'єктивних моделей майбутнього. Перший крок у цьому напрямі здійснимо шляхом заміни вербального п'ятиконцептного імовірнісного конструкта числовим імовірнісним конструктом у відсотковій формі. Такий конструкт є достатньо звичним для будь-якої людини з елементарним рівнем освіти, хоча, як показали

вищезгадані наші дослідження, вербальний імовірнісний конструкт більшість людей (64 %) вважає для себе природнішим числового.

Проте окрім переваги більшої природності вербальний імовірнісний конструкт має таку слабку сторону, як набагато більша неоднозначність в тлумаченні його градацій, порівняно з числовим. Справа в тому, що співвіднесення числових значень концептів вербального імовірнісного конструкту з числовою шкалою здійснюється дуже різноманітно як у науковій, так і в буденній свідомості. Зокрема у метеопрогностиці використовують такі співвіднесення між вербальними та числовими імовірнісними конструктами, використовуючи п'ятибальну шкалу для опису невизначеності:

- 5) Ми можемо покладатися на це з майже абсолютною упевненістю.
- 4) Ми можемо покладатися на це з прийнятним ступенем упевненості, але можлива одна помилка в 10 випадках.
- 3) Вельми сумнівно. Швидше правильно, ніж неправильно, проте можливі чотири помилки в 10 випадках.
- 2) Можливо, але маловірогідно.
- 1) Найменша ймовірність. Майже неможливо.

Ще частіше користуються семибальною шкалою невизначеності, що запропонована Міжурядовою групою експертів по зміні клімату (МГЕІК), в якій чітко визначена мова і відповідні пороги вірогідності (табл. 6.2).

Зазначені таблиці описані у статті Джона Гілла [144].

Російський філолог І. П. Кобозева пропонує таке співвідношення: «достовірно» при $x = 1$, «вірогідно» («ймовірно») при $x > 1/2$, «імовірність $1/2$ », «можливо» при $x > 0$, «неможливо» при $x=0$. Вона також зауважує, що існує також пропозиція враховувати такі інтервали значень і відповідні їм найменування: $<0,1$ – майже неможливо; $0,1 - 0,2$ – дуже маловірогідно; $0,2 - 0,4$ – маловірогідно; $0,4 - 0,6$ – цілком імовірно; $0,6 - 0,8$ – мабуть; $0,8 - 0,9$ – дуже високоімовірно; $>0,9$ – майже неминуче [233].

Про високу неоднозначність градацій вербального імовірнісного конструкта говорять і найелементарніші опитування, у яких досліджуваним пропонується вербальний імовірнісний конструкт з числовим. Таке елементарне опитування ми здійснили на вибірці, яка становила 34 студенти. Так, наприклад, попри те, що більшість ототожнює концепти «неможливо» та «обов'язково» зі значення відповідно 0 % і 100 %, знаходяться й такі, що приписують їм інтервальні оцінки, наприклад, [0; 10] [85; 100 %]. Ще більша індивідуальна варіабельність значень спостерігається щодо концептів «малоймовірно», «ймовірно», «дуже ймовірно».

Таблиця 6.2.

Співвіднесення вербального числового конструкту по (МГЕІК)

Термінологія	Вірогідність, %
Безперечно	> 99 вірогідності
Мабуть	> 90 вірогідності
Ймовірно	> 66 вірогідності
Майже вірогідно	33 – 66 вірогідності
маловірогідно	< 33 вірогідності
Вельми маловірогідно	< 10 вірогідності
Майже неможливо	< 1 вірогідності

Сказане вище зовсім не означає, що треба відмовитися від використання в дослідженнях оцінок по вербальним імовірнісним конструктам. Ці оцінки в багатьох випадках відображають суб'єктивні імовірності з достатнім рівнем точності. Числові ймовірності порівняно з вербальними є значно точнішим інструментом, але точність його також відносна. Про це свідчать численні дослідження з психології суб'єктивних ймовірностей [207; 284; 480; 421; 494; 534; 538; 539]. По суті люди створили й розвивають математичну теорію ймовірностей через недосконалість

суб'єктивних імпліцитних теорій імовірності. Однак, як слушно зауважують Д. Канеман та А. Тверський, серйозної уваги суб'єктивні імовірності заслуговують вже тому, що попри їхню недосконалість люди набагато частіше ними керуються при прийнятті рішень як у особистому житті, так і у політиці, економіці, фінансах [538].

Перевагою числового імовірнісного конструкта є також те, що на відміну від згаданого вище вербального він не тільки більш чутливо відображає суб'єктивні імовірності, але є і метричною шкалою. Вербальний імовірнісний конструкт є лише шкалою порядку і допускає набагато вужче коло операцій математичної обробки.

У результаті заміни вербального конструкта на числовий ми замість табл. 6.1. отримуємо табл. 6.3, яку можна замінити спрощеною табл. 6.4.

Таблиця 6.3

Імовірнісний профіль майбутнього на прикладі емпіричних даних одного з досліджуваних

Суб'єктивна імовірність (у %)	Нещасливе майбутнє	Звичайне майбутнє	Щасливе майбутнє
76-100			
51-75			60
26-50		30	
0-25	10		

Таблиця 6.4

Спрощена таблиця числового імовірнісного профілю майбутнього

Варіанти майбуття	Нещасливе	Звичайне	Щасливе
Суб'єктивна імовірність	10	30	60

Наступним кроком підвищення диференційованості репрезентацій суб'єктивних моделей майбутнього є заміна інтегрованої імовірнісної оцінки майбутнього в цілому імовірнісними оцінками в контексті більш чи менш диференційованих хроноконструктів. Одним найпростіших варіантів у цьому плані є конструкт «молодість – зрілість – старість». На його основі можна створити таблицю для експлікації суб'єктивних моделей майбутнього у формі табл. 6.5.

Таблиця 6.5

**Імовірнісна матриця життєвого шляху 3х3 з вербальним
хроноконструктом, %**

Варіанти майбуття	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
Щасливе	60	60	50
Звичайне	35	20	40
Нещасливе	5	10	10

На відміну від табл. 6.1, та табл. 6.3 у табл. 6.5 окрім конструкта «щастя» є присутнім і біографічний хроноконструкт і вона є декартовим добутком трьохконцептного конструкту «щасливе – звичайне – нещасливе» і триконцептного біографічного хроноконструкта «молодість – зрілість – старість».

Можна сконструювати і ще більш диференційовані варіанти таблиць. Так, табл. 6.6 створює можливості для ще більш диференційованої експлікації суб'єктивних моделей майбуття шестиконцептного числового біографічного хроноконструкту «20 – 29 років – 30 – 39 – років – 40 – 49 років – 50 – 59 років – 60 – 69 років – 70 – 80 років».

Таблиця 6.6

**Імовірнісна футуроматриця життєвого шляху з числовим
хроноконструктом 3х6, %**

Варіанти майбуття	Етапи життєвого шляху					
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-80
Щасливе	65	75	85	90	90	90
Звичайне	20	45	80	80	90	90
Нещасливе	15	20	20	15	10	10

Ще більш диференційовану картину майбуття дає таблиця 6.7. з п'ятилітнім інтервалом періодизації життєвого шляху.

Таблиця 6.7

**Імовірнісна футуроматриця життєвого шляху з числовим
хроноконструктом 3х11 з емпіричними даними
одного з досліджуваних, %**

Варіанти майбуття	Етапи життєвого шляху										
	21- 25	26- 30	31- 35	36- 40	41- 45	46- 50	51- 55	56- 60	61- 65	66- 69	70- 75
Щасливе	25	30	30	45	20	20	20	30	30	30	40
Звичайне	50	50	40	35	30	40	40	30	35	25	20
Нещасливе	25	20	30	20	50	40	40	40	35	45	40

Ще ширші можливості для репрезентації суб'єктивних моделей майбуття дає можливість табл. 6.8, яка утворюється декартовим добутком семиконцептного конструкта «Надзвичайно щасливе – дуже щасливе – просто щасливе – звичайне – дещо нещасливе – дуже нещасливе – надзвичайно нещасливе» та одинадцятиконцептного числового біографічного хроноконструкта.

Таблиця 6.8

Імовірнісна футуроматриця 7х6 життєвого шляху з числовим хроноконструктом з емпіричними даними одного з досліджуваних, %

Варіанти майбуття		Етапи життєвого шляху										
		21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-69	70-75
1	Назвичайно щасливе	10	30	30	30	20	20	15	15	10	5	5
2	Дуже щасливе	10	20	20	20	30	20	20	15	15	10	5
3	Просто щасливе	5	15	20	20	15	15	15	15	15	20	5
4	Звичайне	10	10	10	10	15	15	15	15	15	20	15
5	Дещо нещасливе	15	5	5	10	10	15	15	15	15	15	15
6	Дуже нещасливе	30	10	10	5	5	10	15	15	15	15	35
7	Надзвичайно нещасливе	20	10	5	5	5	5	5	10	15	15	20

Як бачимо, застосування числового імовірнісного конструкта дає можливість більш диференційовано підходити до аналізу імовірнісного профілю. Але ще більш диференційовано можна діагностувати суб'єктивну картину майбуття розширивши коло конструктів, в контексті яких оцінюється майбутнє. У таблиці 6.9. представлено, окрім конструкту «щасливе-нещасливе майбутнє» ще чотири типові вектори антиципаційної категоризації життєвого шляху.

Видається доцільним побудованим таблицям дати назву імовірнісних матриць життєвого шляху. Імовірнісні матриці життєвого шляху дають набагато ширші можливості для статистичної обробки та інтерпретації даних ніж методика імовірнісного профілю, хоча за допомогою неї можна отримати чимало цікавих результатів. Однак логіка розвитку будь-якої науки потребує не зупинятися досягнутому, а здійснювати зусилля щодо постійного вдосконалення напрацьованих науково-дослідних технологій. Тому імовірнісні хрономатриці життєвого шляху є логічним продовженням

методики імовірнісного профілю майбутнього з виходом на якісно новий рівень можливостей досягнення феномена життєвої антиципації.

Таблиця 6.9

**Імовірнісна футуроматриця 16x11 життєвого шляху
з емпіричними даними одного з досліджуваних, %**

Варіанти майбуття	Етапи життєвого шляху										
	21- 25	26- 30	31- 35	36- 40	41- 45	46- 50	51- 55	56- 60	61- 65	66- 69	70-75
<i>Щасливе в цілому</i>	50	40	40	35	35	30	30	25	20	15	10
<i>Звичайне в цілому</i>	30	40	40	45	40	45	50	50	50	45	50
<i>Нещасливе в цілому</i>	20	20	20	20	25	25	25	30	30	40	40
<i>Багате</i>	80	80	85	85	75	70	60	60	50	40	40
<i>Середнє</i>	15	15	15	15	15	15	20	20	30	30	25
<i>Бідне</i>	5	5	0	0	10	15	15	20	20	30	35
<i>Здорове</i>	80	80	70	65	60	50	40	40	30	30	20
<i>Посереднє</i>	15	15	20	25	25	30	30	30	35	35	40
<i>Хворобливе</i>	5	5	10	10	15	20	30	30	35	35	40
<i>Успішне</i>	30	50	60	60	70	60	60	40	30	20	10
<i>Посереднє</i>	60	40	30	30	20	20	20	30	40	30	30
<i>Невдале</i>	10	10	10	10	10	20	10	30	30	50	60
<i>Щасливе особисте життя</i>	60	70	70	65	65	60	50	40	30	30	30
<i>Звичайне</i>	30	20	20	20	15	20	30	30	40	40	30
<i>Нещасливе особисте життя</i>	10	10	10	15	20	20	20	30	30	30	40
<i>Імовірність дожити до даного вікового періоду</i>	100	100	100	100	80	80	70	60	50	40	30

Третім кроком розвитку технологій імовірнісного диференціалу буде врахування футуроматриць не лише по загальному конструкту «щасливе – нещасливе майбутнє», але й більш спеціалізованих конструктів. У якості таких ми обрали конструкти «багате – бідне», «здорове – хворобливе»,

«успішне – невдале», «щасливе особисте життя – нещасливе особисте життя».

Зазначені вище конструкти описуються життєвий шлях у ключових його аспектах і дають нові можливості для психологічного аналізу бачення суб'єктом власного майбуття.

Четвертий крок полягає у врахуванні суспільного контексту життєвого шляху. Для цього можна використовувати імовірнісну матрицю футурологічного тла життєвого шляху. Для цього можна сконструювати відповідні таблиці. У спрощеному варіанті така таблиця може мати вигляд табл. 6.10.

Таблиця 6.10

**Імовірнісна матриця футурологічного тла життєвого шляху 3х3
з емпіричними даними одного з досліджуваних, %**

Варіанти майбуття	<i>Україна в часи моєї молодості</i>	<i>Україна в часи моєї зрілості</i>	<i>Україна в часи моєї старості</i>
<i>Щасливе в цілому</i>	30	50	65
<i>Звичайне в цілому</i>	60	40	25
<i>Нещасливе в цілому</i>	10	10	15

Більш диференційовану картину соціального контексту майбутнього життєвого шляху дає табл. 6.11.

Усі наведені таблиці з різною мірою диференційованості дають можливість репрезентувати наявне у суб'єкта бачення свого майбуття, шляхом заповнення клітинок таблиць відповідними суб'єктивними ймовірностями. Отриманий у такий спосіб емпіричний матеріал потребує відповідної математичної обробки. Однак сама форма та сутність таблиць дозволяє не лише збирати первинний емпіричний матеріал, але й здійснювати математичне моделювання суб'єктивних моделей майбуття ще до проведення емпіричних досліджень. Побудовані математичні моделі можуть, з одного боку, допомогти висувати гіпотези для емпіричного

Імовірнісна матриця футурологічного тла життєвого шляху 17x11
з емпіричними даними одного з досліджуваних, %

Варіанти майбуття	Історичні періоди										
	2010-2014	2015-2019	2020-2024	2025-2029	2030-2034	2035-2039	2040-2044	2045-2049	2050-2054	2055-2059	2060-2065
Щасливі часи в цілому	10	20	30	40	50	60	70	70	75	80	85
Звичайні часи в цілому	60	60	50	50	40	25	20	20	20	15	10
Нещасливі часи в цілому	30	20	20	10	10	15	10	10	5	5	5
Економічний підйом	10	20	25	30	35	40	45	50	55	60	65
Стабільність	40	40	45	45	45	45	45	45	40	35	30
Економічна криза	50	40	30	25	20	15	10	5	5	5	5
Хороші екологічні умови	5	10	20	30	30	40	45	50	60	65	70
Задовільний стан екології	35	40	40	40	40	30	40	35	30	25	20
Поганий екологічний стан в країні	60	50	40	30	30	20	20	20	10	10	10
Високий авторитет країни у світі	5	10	20	30	30	40	50	60	70	70	75
Середній авторитет країни у світі	15	20	20	20	30	30	20	20	10	10	10
Низький авторитет країни у світі	80	70	60	50	40	30	20	20	10	5	5
Мирні часи	60	60	70	70	75	75	80	80	85	90	90
Напружені часи	30	30	20	20	15	20	15	15	10	5	5
Війна	10	10	10	10	10	5	5	5	5	5	5
Ймовірність проживання в Україні на цей період	90	90	80	80	70	60	40	30	30	30	20
Імовірність існування державності в Україні на даний період	90	90	90	100	100	100	100	100	100	100	100

Такі міркування схилиють нас приділити увагу побудові математичних моделей суб'єктивного майбутнього.

6.4. Математичне моделювання психосемантичних репрезентацій суб'єктивних моделей майбутнього

Імовірнісна футуроматриця є множиною імовірнісних профілів, кожен з яких репрезентує той чи інший віковий період. Тому математичне моделювання футуроматриць доцільно розпочати з аналізу імовірнісного профілю в контексті числового імовірнісного конструкта.

Коли ми користувалися вербальним п'ятиконцептним імовірнісним конструктом у контексті конструкта «щасливе – нещасливе майбутнє» то дійшли висновку, що у цьому випадку теоретично можна було виділяти такі тринадцять типів імовірнісного профілю майбутнього як гіпероптимістичний, оптимістичний, гіпооптимістичний, гіперпесимістичний, песимістичний, гіпопесимістичний, гіперсередній, середній, гіпосередній, гіперамбівалентний, амбівалентний, гіпоамбівалентний та рівноймовірний. Такі типи виокремлювалися за принципом домінування певного варіанту майбутнього. Якщо значення суб'єктивної імовірності домінуючого варіанта було на рівні обов'язково, то він означався як гіперваріант, на рівні «дуже ймовірно» то ще означалось як помірний варіант, на рівні ймовірно – гіповаріант майбуття.

Однак, коли ми в даному дослідженні перейшли на експлікацію суб'єктивних ймовірностей за допомогою числового відсоткового конструкта, то типологію типів імовірнісного профілю довелося адаптувати до цієї шкали. Тому для типології імовірнісного профілю ми приймемо критерій належності найбільшій суб'єктивної імовірності (домінуючої), а в деяких випадках найменшій до кватилів числового імовірнісного конструкта. У табл. 6.12 представлені типи за домінуючою імовірністю

Таблиця 6.12

Типи імовірнісних профілів майбутнього за максимальним значенням імовірності

Ймовірність, %	Варіанти майбутнього		
	Щасливе	Звичайне	Нещасливе
100	<i>Гіпероптимізм</i>	<i>Гіперсерединний</i>	<i>Гіперпесимізм</i>
99–75	<i>Оптимізм</i>	<i>Серединний</i>	<i>Песимізм</i>
50–74	<i>Гіпооптимізм</i>	<i>Гіпосерединний</i>	<i>Гіпопесимізм</i>
25–49			
1–24			
0			

У табл. 6.13 представлені амбівалентні типи, для яких обов'язковою умовою є належність суб'єктивних ймовірностей щасливого й нещасливого майбутнього до більш високих кватилів ніж імовірність звичайного майбутнього. Клітинки з «х» показують можливе розташування ймовірностей щасливого та нещасливого майбутнього при виконанні згаданої вище умови.

Таблиця 6.13

Типи імовірнісних профілів майбутнього за мінімальним значенням імовірності

Ймовірність, %	Варіанти майбутнього		
	Щасливе	Звичайне	Нещасливе
100			
99-75	xxxxxxxxxx		xxxxxxxxxx
50-74	xxxxxxxxxx		xxxxxxxxxx
25-49	xxxxxxxxxx	Гіпоамбівалентний	xxxxxxxxxx
1-24		Амбівалентний	
0		Гіперамбівалетний	

Слід виокремити ще один тип імовірнісного профілю – рівноймовірний, який представлено в табл. 6.14. При цьому, якщо імовірнісні оцінки не просто всі належать квартилю, але й повністю тотожні, то цей тип доцільно назвати гіперрівноймовірним. Гіпорівноймовірний виділяти не видається доцільним, оскільки розмах значень імовірностей порівняно невеликий. Всі ж інші гіповаріанти ми виділяли, враховуючи належність значень до різних квартилів.

Таблиця 6.14

**Варіанти оптимістично-звичайного імовірнісного профілю
майбутнього**

Ймовірність, %	Варіанти майбутнього		
	Щасливе	Звичайне	Нещасливе
100			
99–75			
50–74			
25–49	xxxxxxxxxx	Рівноймовірний	xxxxxxxxxx
1–24			
0			

Щоб досягти повноти теоретичної класифікації типів слід також розглянути випадки профілів, коли ймовірності щасливого та звичайного, або звичайного та нещасливого належать одному квартилю. Приклади такої ситуації представлені в табл. 6.15. Позначкою «х» зображено варіанти оптимістично-звичайного профілю, а «о» – звичайно-песимістичного профілю.

Таблиця 6.15

**Варіанти песимістично-звичайного імовірнісного профілю
майбутнього**

Ймовірність, %	Варіанти майбутнього		
	Щасливе	Звичайне	Нещасливе
100			
99–75			
50–74	X	X o	O oo
25–49	Xx	Xx	
1–24	Oo	Oo	Xx
0	O		X

Таким чином, коли ми в даному дослідженні перешли на експлікацію суб'єктивних ймовірностей за допомогою числового відсоткового конструкта, то типологію типів імовірнісного профілю довелося дещо скорегувати.

У такий спосіб виокремлюється 14 типів імовірнісного профілю, які у скороченому вигляді можна означити та згрупувати.

Добре майбутнє:

1. гіпероптиміст – ГО;
2. оптиміст – О;
3. гіпооптиміст – ГО;
4. буденно-оптимістичний – БО;
5. гіпербуденний – ГБ;
6. буденний – Б;

погане майбутнє:

7. буденно-песимістичний – БП;
8. гіпопесиміст – гП;
9. песиміст – П;
10. гіперпесиміст – ГП.

амбівалентне майбутнє:

11. амбівалентний – А;
12. гіперамбівалентний – ГА;

рівноймовірне:

13. рівновірогідний – Р;
14. гіперрівноймовірний – ГР.

Якщо тепер повернутися до імовірнісних футуроматриць, то можна виділити, залежно від представлених в ній типів імовірнісного профілю однопрофільну, двохранофільну, трохпрофільну, чотирьохпрофільну ... чотирнадцятипрофільну. Типи футуроматриць можна виокремлювати і враховуючи хронологічний порядок слідування імовірнісних профілів:

- стійкий оптиміст, коли всі профілі належать до оптимістичного типу;
- стійкий песиміст, коли всі профілі належать до песимістичного типу.
- стійкий буденний тип, коли всі профілі належать до буденного типу;
- стійкий амбівалентний тип, коли всі профілі належать до амбівалентного типу;
- стійкий рівноймовірний тип, коли всі профілі належать до рівноймовірного типу;
- оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип;
- оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім у песимістичний;
- песиміст, який у перспективі переходить у буденний тип;
- песиміст, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім стає оптимістом;
- синусоїдні типи, коли, наприклад, оптимізм змінюється песимізмом, а потім знову тощо.

З математичної точки зору для хрономатриці з трьохінтервальним хроноконструктом «молодість-зрілість-старість» таких типів можна виділити $14 \times 3 = 17$, для шестиконцептного хроноконструкта «20-29; 30-39; 40-49; 50-59; 60-69; 70-80» таких типів потенційно може бути $14 \times 6 = 84$, а для

одинадцятиінтервального «20-24; 25-29; 30-34; 35-39; 40-44; 45-49; 50-54; 55-59; 60-64; 65-69; 70-75» ця потенційна кількість типів футуроматриці склада $14 \times 11 = 154$.

Потенційно можливі типи імовірнісних профілів та імовірнісних футуроматриць у математичному сенсі навряд чи будуть всі із однаковою частотою зустрічатися емпірично. Так за нашими попередніми дослідженнями, які проводилися з використанням вербального імовірнісного диференціалу спостерігається яскраве переважання імовірнісного профілю оптимістичного типу (54 %), а гіпероптимістичний та гіпооптимістичний – трапляються рідко (9 % і 2,4 %). Гіперсередній, середній та гіпосередній типи зустрічалися відповідно 10,1 %, 11,1 % та 2,4 % досліджуваних. Порівняно рідкісними є песимістичний, гіпопесимістичний, гіперпесимістичний профілі (відповідно 3,8 %, 1,6 % та 0,8 %), а також гіперамбівалентний, амбівалентний та гіпоамбівалентний типи (1,6 %, 2,4 %, 0,8 %). Рівноймовірний тип не зустрівся. При цьому з віком міра оптимістичності профілів знижується (в межах 4 %, 12 % при переході з однієї вікової категорії в іншу) і зростає частота песимістичних варіантів і особливо профілів середнього типу [62].

Напевно, схожа картина буде спостерігатися й у випадку числового імовірнісного профілю, а також стосовно імовірнісних футуроматриць. Мається на увазі те, що не всі теоретично виокремлені типи емпірично будуть виявлятися, а серед виявлених високочастотними буде лише обмежена кількість типів. Емпірична перевірка зазначеного припущення буде описана у наступному підрозділі, а поки що звернемо увагу ще на один аспект математичного моделювання числових імовірнісних профілів та футуроматриць. Йдеться про конструювання індексів, які б відображали істотні особливості життєвої антиципації.

Коли імовірнісний профіль майбутнього представлено в числовій формі, то можна ввести низку числових показників для його характеристики.

Перший показник назвемо індексом оптимістичності імовірнісного профілю і обчислити його можна за наступною формулою:

$$I_o = 100 / (101 - I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}) \quad (1)$$

де I_o – індекс оптимістичності.

Наприклад, якщо $I_{\text{щ}} = 100 \%$, а $I_{\text{н}} = 0 \%$ індекс оптимізму $I_o = 100$,

а якщо $I_{\text{щ}} = 75 \%$, а $I_{\text{н}} = 5 \%$ індекс оптимізму $I_o = 100 / 31 = 3,22$

З цієї формули випливає, що чим ближчі одночасно значення імовірностей оптимізму і песимізму до 100% і 0% , то тим вищий рівень оптимізму.

Аналогічно можна обчислити й індекс песимістичності

$$I_{\text{п}} = 100 / (101 - I_{\text{н}} + I_{\text{щ}}); \quad (2)$$

індекс звичайності майбутнього

$$I_{\text{б}} = 100 / (101 - I_{\text{з}} + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}); \quad (3)$$

індекс рівноймовірності майбутнього

$$I_{\text{р}} = 100 / (1 + |33,3 - I_{\text{з}}| + |33,3 - I_{\text{щ}}| + |33,3 - I_{\text{н}}|); \quad (4)$$

індекс амбівалентності майбутнього

$$I_{\text{а}} = 100 / (1 + |I_{\text{н}} - I_{\text{щ}}| + I_{\text{з}}). \quad (5)$$

Усі індекси в межах процентильної шкали можуть лежати в межах від 0 до 100.

Якщо ж урахувати, що $I_{\text{н}} + I_{\text{щ}} + I_{\text{з}} = 100$, то тоді

$$\begin{aligned} I_{\text{б}} &= 100 / (101 - I_{\text{з}} + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}) = 100 / (101 - (100 - I_{\text{щ}} - I_{\text{н}}) + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}) = \\ &= 100 / (101 - 100 + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}} + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}) = 100 / (1 + 2(I_{\text{щ}} + I_{\text{н}})); \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} I_{\text{р}} &= 100 / (1 + |33,3 - I_{\text{з}}| + |33,3 - I_{\text{щ}}| + |33,3 - I_{\text{н}}|) = I_{\text{р}} = 100 / (1 + | \\ &33,3 - 100 + I_{\text{щ}} + I_{\text{н}}| + |33,3 - I_{\text{щ}}| + |33,3 - I_{\text{н}}|) = 100 / (1 + |I_{\text{щ}} + I_{\text{н}} - 66,7| + \\ &|33,3 - I_{\text{щ}}| + |33,3 - I_{\text{н}}|). \end{aligned}$$

Використання побудованих вище показників дає можливість більш стисло і диференційовано характеризувати імовірнісні профілі. Ймовірнісні

матриці можна характеризувати такими індексами оптимізму, песимізму, буденності та амбівалентності.

$$I_o = \frac{n \times 100}{1 + \sum_1^n (100 - I_{\omega_i}) + \sum_1^n I_{H_i}} ; \quad (6)$$

$$I_{\Pi} = \frac{n \times 100}{1 + \sum_1^n (100 - I_{H_i}) + \sum_1^n I_{\omega_i}} ; \quad (7)$$

$$I_b = \frac{n \times 100}{1 + \sum_1^n (100 - I_{З_i}) + \sum_1^n I_{\omega_i} + \sum_1^n I_{H_i}} ; \quad (8)$$

$$I_a = \frac{n \times 100}{1 + \sum_1^n |I_{\omega_i} - I_{H_i}| + \sum_1^n I_{З_i}} ; \quad (9)$$

$$I_p = \frac{n \times 100}{1 + \sum_1^n |33,3 - I_{З_i}| + \sum_1^n |33,3 - I_{\omega_i}| + \sum_1^n |33,3 - I_{H_i}|} .(10)$$

Імовірнісну футуроматрицю характеризують також міри центральної тенденції в рядках щасливого, звичайного та нещасливого майбутнього (середнє, медіана, мода), а також міри мінливості суб'єктивних імовірності (дисперсія, асиметрія, ексцес), розмах значень імовірностей, мінімальне та максимальне їхнє значення.

Можна також аналізувати міри центральної тенденції та мінливості індексів оптимізму, песимізму, буденності, амбівалентності та

рівноймовірності по імовірнісних профілях, які складають дану імовірнісну матрицю.

Інтерес може становити і характер розподілу частот у використанні у імовірнісній футуроматриці значень відсоткової імовірнісної шкали. До них, у свою чергу, також можна застосувати аналітику за допомогою мір центральної тенденції та мінливості. Це може дати чимало корисної інформації.

Імовірнісні футуроматриці можуть також піддаватися кластерному та факторному аналізу [146; 288; 311]. Для цього потрібно перетворити матрицю у векторну форму. Наприклад, для імовірнісної футуроматриці 3x3, представлену табл. 6.16, це робиться таким чином:

Таблиця 6.16

Лінійне перетворення футуроматриці 3x3, %

Щаслива молодість	Щаслива зрілість	Щаслива старість	Звичайна молодість	Звичайна зрілість	Звичайна старість	Нещаслива молодість	Нещаслива зрілість	Нещаслива старість
60	60	50	35	20	40	5	10	10

Аналогічно можна чинити і з хрономатрицями більшої розмірності. Таке перетворення дає можливість обчислювати математичні відстані та інтеркореляції в баченнях майбутньої вибірки досліджуваних, що дає змогу здійснювати різноманітні процедури кластерного та факторного аналізу.

Таким чином, числова форма імовірнісних футуроматриць надає можливість для застосування надзвичайно широкого спектра процедур математичного моделювання та статистичної обробки отриманих даних. Апробацію деяких варіантів математичної обробки даних наведемо у наступному підрозділі.

6.5. Дослідження суб'єктивних моделей майбутнього у студентів

Емпіричне дослідження суб'єктивних моделей майбутнього біографічного масштабу проводилося в три етапи.

Перший етап здійснювався у період з 1994 року по 1996 рік. У цей час в основному використовувалося індивідуальне глибинне вільне інтерв'ювання (46 респондентів) та групове (12 фокус-груп загальною чисельністю 117 осіб). Окрім того цікавий матеріал давала консультативна робота, у контекст якої включалася робота над біографічним майбутнім клієнта. Загалом на цьому етапі було проведено психологічне консультування 48 осіб. Емпіричний матеріал для узагальнення надавали і під час тренінгів та семінарів, спрямованих на розвиток життєвої антиципації. Таку тренінгову роботу було проведено з 5 групами (загальна чисельність учасників 29 осіб). Семінарів було проведено 9, у них взяло участь 163 особи.

У результаті такої дослідницької роботи було зібрано досить великий масив емпіричного матеріалу, який важко піддавався кількісній обробці та строгому логічному узагальненню. Проте у підготовчому плані цей етап був досить продуктивний, оскільки в його результаті сформувалася ідея методу імовірнісного диференціалу.

На другому етапі, який в основному зайняв період з 2000 року по 2004 рік метод імовірнісного диференціалу розроблявся у формі імовірнісного профілю майбутнього та імовірнісних ґраток. Більшу частину досліджень у цей час було виконано під керівництвом І.Г. Батраченко його аспіранткою О. Г. Рихальською. Загалом досліджено 665 осіб у констатуючих та 394 у формуючих. Результати цього етапу дослідження підсумовано у спільній монографії [62].

На третьому етапі (2006 – 2009рр.) метод імовірнісного профілю майбутнього був розвинутий у метод імовірнісних футуроматриць, який описано вище.

Проаналізуємо результати застосування числових імовірнісних футуроматриць. Розпочнемо з найпростішого варіанта футуроматриць 3x3 (табл. 6.4 та табл. 6.9), які торкаються самоантиципування студентами свого власного майбутнього та майбутнього України.

У табл. 6.17 наведено дані узагальнення футуроматриць 3x3 на основі виділеної в процесі математичного моделювання типології з 14 імовірнісних профілів, яка наведена у попередньому підрозділі. У результаті футуроматриця 3x3 перетворюється в послідовність трьох профілів.

Таблиця 6.17

**Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях
власного майбутнього студентів**

Номер досліджуваного	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
1	О	О	О
2	О	О	О
3	О	О	БО
4	О	О	Б
5	О	О	О
6	О	О	О
7	Б	Б	О
8	О	О	Б
9	О	О	О
10	ГО	О	ГБ
11	О	О	О
12	О	Б	Б
13	О	О	Р
14	О	О	О
15	О	БО	БО
16	О	О	О
17	О	Р	ГР
18	О	О	О
19	О	О	О
20	Б	Б	Б
21	О	О	О
22	О	О	О
23	О	О	О
24	О	О	Б
25	БО	БО	Б
25	Б	Б	Б
27	О	О	Б
28	О	О	О
Кількість О	23	21	15

Номер досліджуваного	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
Кількість Б	3	4	8
Кількість БО	1	2	2
Кількість ГП	1	0	0
Кількість Р	0	1	1
Кількість ГБ	0	0	1
Кількість ГР	0	0	1

Як бачимо у табл. 6.17. серед даних 28 зустрілося лише 7 із 14 типів імовірнісного профілю. Збільшення вибірки досліджуваних істотно картину не змінює. У своїх головних рисах вона залишається такою ж як для наведеної вибірки досліджуваних.

Проаналізуємо тепер варіанти послідовного поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях (табл. 6.18).

Таблиця 6.18

Частота послідовностей профілів у футуроматрицях власного майбутнього

Номер типу футуроматриці	Конфігурація поєднання профілів у футуроматриці	Кількість досліджуваних з даним типом профілю	Частка серед вибірки досліджуваних, %
1	О-О-О	14	50
2	О-О-Б	4	14,3
3	Б-Б-Б	2	7,1
4	О-О-БО	1	3,6
5	Б-Б-О	1	3,6
6	ГО-О-ГБ	1	3,6
7	О-Б-Б	1	3,6
8	О-БО-БО	1	3,6
9	О-О-Р	1	3,6
10	О-Р-ГР	1	3,6
11	БО-БО-Б	1	3,6

Розглянемо аналогічні емпіричні дані щодо майбутнього України (таблиця 6.18).

Таблиця 6.19

**Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуруматрицях
власного майбутнього студентів**

Номер досліджуваного	Україна в часи моєї молодості	Україна в часи моєї зрілості	Україна в часи моєї старості
1	Б	Б	БО
2	П	П	П
3	Б	БО	БО
4	БП	Б	БО
5	БП	О	О
6	Б	БО	БО
7	Б	Б	Б
8	Б	БО	О
9	О	БО	О
10	ГБ	О	О
11	Б	Б	Б
12	П	П	П
13	БО	О	Р
14	БП	БО	Р
15	Б	Б	Р
16	П	Б	П
17	Б	БО	БО
18	Б	Б	Б
19	Р	Б	Б
20	Б	Б	О
21	БП	Р	Б
22	П	БО	БО
23	Б	БО	БО
24	Б	БО	О
25	БП	Б	БО
25	Б	Б	БП
27	П	О	О
28	Б	Б	Б
Кількість О	1	4	7
Кількість Б	14	12	6
Кількість БО	1	9	8
Кількість Р	1	1	3
Кількість П	5	2	3
Кількість БП	5	0	1
Кількість ГБ	1	0	0

Як бачимо і в цьому випадку із 14 імовірнісних профілів зустрічається лише половина. При цьому склад профілів різний і інша частота розподілу. Перше, що кидається в очі, то це та обставина, що у футуроматрицях України на відміну від футуроматриць власного майбутнього тут починає фігурувати профілі песимістичного типу.

Інша картина спостерігається й щодо послідовностей поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях (табл. 6.20).

Таблиця 6.20

**Частота послідовностей профілів у футуроматрицях
майбутнього України**

Номер типу футуроматриці	Конфігурація поєднання профілів у футуроматриці	Кількість досліджуваних з даним типом профілю	Частка серед вибірки досліджуваних, %
1	Б-Б-Б	4	14,3
2	Б-БО-БО	4	14,3
3	П-П-П	2	7,1
4	Б-Б-П	1	3,6
5	Б-Б-БО	1	3,6
6	Б-БО-О	1	3,6
7	Б-Б-О	1	3,6
8	О-БО-О	1	3,6
9	ГБ-О-О	1	3,6
10	Р-Б-Б	1	3,6
11	Б-Б-О	1	3,6
12	БП-Р-Б	1	3,6
13	П-БО-БО	1	3,6
14	Б-БО-О	1	3,6
15	БП-БО-О	1	3,6
16	Б-Б-БП	1	3,6
17	П-О-О	1	3,6

У додатку Ж наведено дані, отримані по більш складним матрицям 16x11. У них також студенти власне майбутнє бачать набагато оптимістичніше, ніж майбутнє України. Із узагальненого співставлення футуроматриць власного майбутнього студентів та майбутнього України

вимальовується картина майбутнього існування дуже щасливих громадян у не дуже щасливій країні.

Ефект завищення суб'єктивних імовірностей бажаного майбутнього і заниження небажаного майбутнього вже встановлено в багатьох дослідженнях [428; 134]. Проте стосовно автобіографічної антиципації цей ефект посилюється з ситуативними типами самоантиципування. По суті, підвищена оптимістична картина власного майбутнього говорить про досить істотну поширеність феномена антиципаційної неспроможності, який на думку В.Д. Менделевича та його послідовників є серйозною підвалиною ризику невротизації [257; 258].

Проаналізуємо тепер футоматриці за допомогою кластерного аналізу.

На рис. 6.1. наведено результати кластеризації футуроматриць власного майбутнього студентів 3х3, а на рис. 6.2 – результати кластеризації футуроматриць майбутнього України.

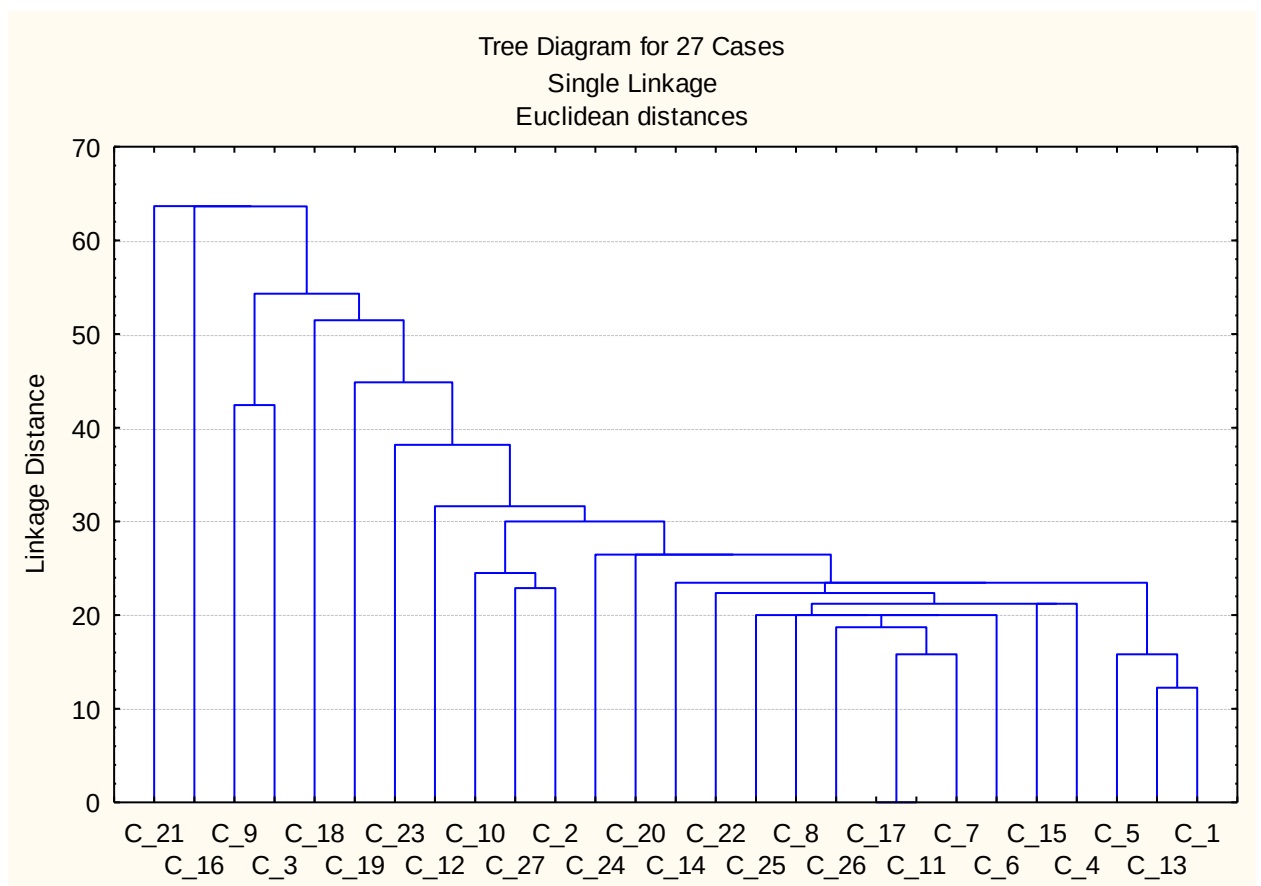

Рисунок 6.1.

Дендрограма футуроматриць 3х3 власного майбутнього

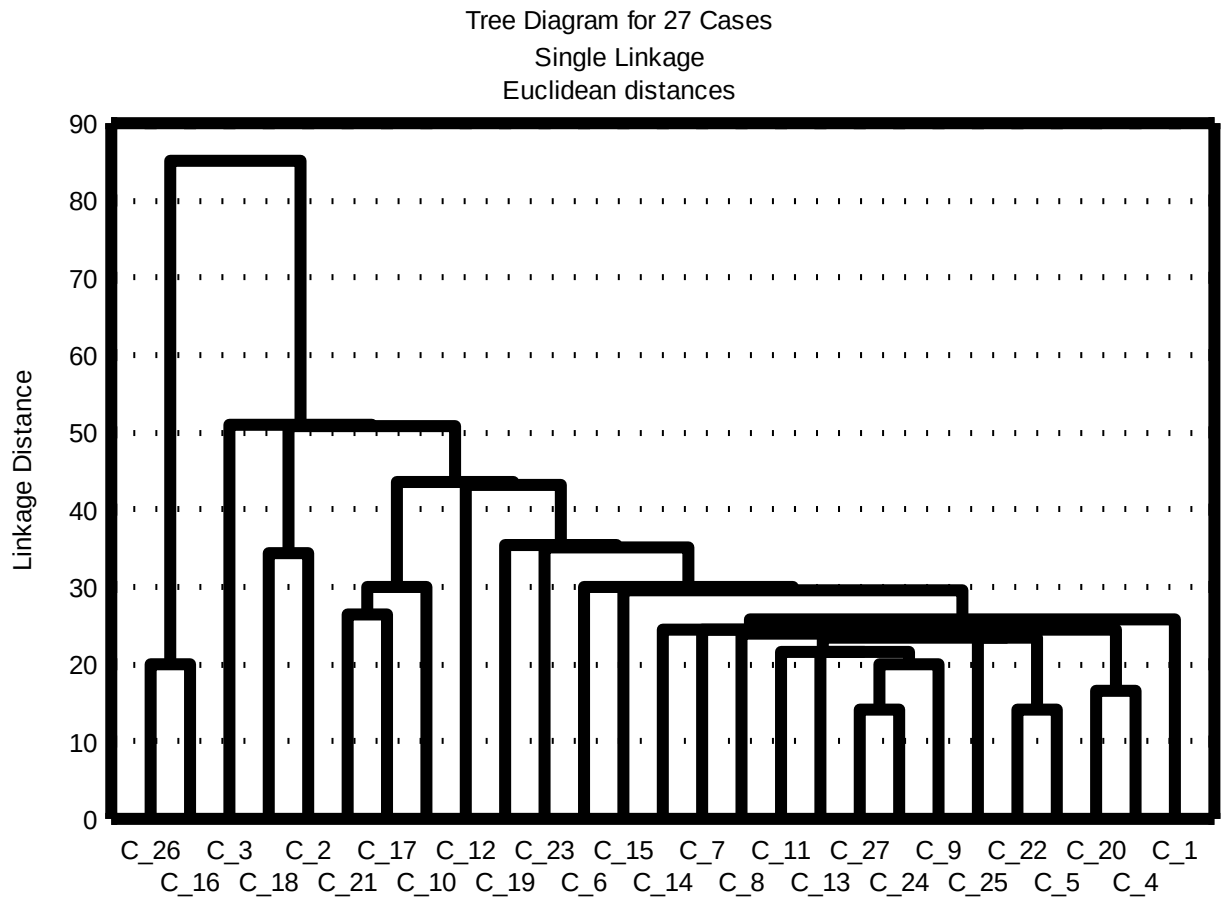

Рис. 6.2. Дендрограма футуроматриць 3х3 майбутнього України

Якщо інтерпретувати виділені кластери «знизу угору», тобто від великих семантичних класів до менших, матимемо таку картину. Усі досліджувані (рис. 6.1) розділяються на тих, хто вважає вірогідність нещасливого майбутнього для себе дуже малою, назвемо їх «оптимістично-буденні» та тих, хто вважає, що в зрілості та старості вони все ж можуть бути нещасливими.

У першому великому класі можна виділити підкластери тих, хто оптимістично дивиться на своє майбутнє та тих, хто найбільшу вірогідність надає буденному майбутньому. «Оптимісти» розділяються на на тих, у кого

піки показників приходяться тільки на щасливе майбутнє та тих, хто окрім цього припускає високу вірогідність буденності у старості.

Перша група розділяється на тих, хто відводить буденному майбутньому середню вірогідність з піком у старості та з піком у юності. Перша група розділяється на тих, хто вважає для себе щасливе майбутнє приблизно рівновірогідним у будь-якому віці та тих, хто вважає щастя більш вірогідним у зрілості та старості.

Наочно сказане можна зобразити у вигляді табл. 6.21.

Таблиця 6.21

Типологія бачення власного майбутнього за допомогою кластерного аналізу

Всі					
«Оптимісто-буденні»					Припускають, що можуть бути нещасливими в зрілому та старому віці
«Оптимісти»				«Буденісти»	
Тільки щасливе майбутнє			Щасливе майбутнє, але старість з великою вірогідністю може бути буденною		
Буденність середньовірогідна у старості		Буденність середньовірогідна у юності			
Вірогідність щасливого майбутнього приблизно однакова для будь-якого віку	Щасливе майбутнє більш вірогідно у зрілості та старості				

На підставі кластеризації можна сформулювати зауваження – «Нещасливе майбутнє» не диференціюється. У даній вибірці, практично, немає нікого, хто б уважав, що може бути нещасливим у юності чи мати буденну зрілість.

Що ж стосується кластеризації уявлень про майбутнє України, то вони розподіляються за такими класами.

Усі досліджувані розділяються на «песимістів», та «оптимісто-буденістів». «Оптимісто-буденні» розділяються на тих, хто припускає можливість щасливого майбутнього України в найближчі часи, та тих, хто відносить вірогідність цього до значень, близьких нуля. Перша група розділяється на три підкластери: ті, хто на вірогідність щастя в часи своєї старості дивиться з оптимізмом, з песимізмом або вважає, що його віддалене майбутнє буде буденним.

Наочно сказане можна представити табл. 6.22.

Таблиця 6.22

Типологія бачення майбутнього України за допомогою кластерного аналізу

Всі				
«Оптимісто-буденні»			Вірогідність щасливого майбутнього в найближчі часи близька до нуля	«Песимісти»
Щасливе майбутнє може настати в найближчі часи				
«Щаслива старість»	«Песимістична старість»	«Буденна старість»		

У результаті аналізу дендрограми визначено, що тут, як у випадку автобіографічного антиципування, «нещасливе майбутнє» також не диференціюється. «Оптимісто-буденісти» не розділяються на «оптимістів» та «буденістів» (за ознакою загального відношення до майбутнього України), натомість чинником, за яким виділяються наступні підкластери, стає

відношення до найближчого майбутнього – чи може воно бути щасливим, чи такого не може бути.

Використання імовірнісних футуроматриць більшої розмірності, що представлені табл. 6.9 та 6.11, а також додатком А також переконливо свідчить, що із 14 чотирнадцяти імовірнісних типів профілю майбутнього достатньо часто зустрічаються не більше половини. Окрім того як видно із додатку Б, емпірично, практично, вияляються максимум п'ятипрофільні імовірнісні футуроматриці. Шестипрофільних, а тим більше чотирнадцятипрофільних ми не зустрічали серед наших досліджуваних жодного разу. З додатку Б також добре видно виразне домінування оптимістичних профілів в імовірнісних хрономатрицях особистого майбуття, практично, по всіх конструктах. Песимізм при антиципуванні особистого майбутнього зустрічається дуже рідко. Помітно він зустрічається лише при антиципації майбутнього України.

П'ятиконструктні імовірнісні матриці створюють значно ширше поле для статистичної обробки ніж одноконструктні. Зокрема, щодо них можна застосовувати як методи дескриптивної статистики, так і кореляційний аналіз, наприклад, у формі обрахування інтеркореляцій між конструктами (додаток В). Для цієї мети ми використовували коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона в пакеті статистичних комп'ютерних програм. Матрицю суб'єктивних імовірностей 3×11 по кожному конструкту ми перетворювали в 1×33 , послідовно розташовуючи рядки першої матриці у другій. Тоді при обрахуванні кореляцій бралися 33 числових значень імовірності з одного та іншого конструкта. За такої кількості значень всі коефіцієнти кореляції, які перевищують 0,554 є значущими не менш як на рівні $p \leq 0,001$.

Як добре видно з додатку В, інтеркореляції між конструктами є індивідуально варіабельними. Якщо враховувати лише коефіцієнти кореляції, які прийнято вважати високими [429], тобто в нашому випадку ($r_p \geq 0,7$; $p \leq 0,001$) ми будемо отримувати кореляційні плеяди досить різноманітної

конфігурації. Такі плеяди досить інформативні для аналізу індивідуальних особливостей автобіографічного антиципування.

Впадає в очі досить різна кількість високих інтеркореляцій в імовірнісних хрономатрицях, що вказує на різну когнітивну складність антиципування суб'єктами власного майбуття. Так, з додатку В видно, що суперординатний конструкт щасливого майбутнього в цілому високою мірою корелює у досліджуваного № 1 лише конструктом здоров'я, а у досліджуваного № 2 ще й конструктом успіху в кар'єрі, а у № 3 з конструктом щастя в особистому житті. У досліджуваних № 4, № 5, № 6 конструкт щастя в цілому на високому рівні не корелює з жодним з інших чотирьох конструктів. Зате у них, на відміну від перших трьох досліджуваних, значно більше інтеркореляцій між самими конструктами К2, К3, К4, К5. З цього випливає, що їхнє антиципування щасливості чи нещасливості майбутнього в цілому або є відносно незалежним від них, або ж тісно пов'язане з якимось іншим конструктом, якого в стандартній хрономатриці не представлено. З'ясувати це можна лише шляхом додаткового глибинного інтерв'ювання.

Тому наступним етапом емпіричного дослідження було глибинне інтерв'ювання у ході якого з'ясовувалося:

- змістовне наповнення концептів «щасливе», «звичайне» та «нещасливе майбутнє»;
- причинно-наслідкові зв'язки у свідомості досліджуваного між конструктами хрономатриці;
- судження досліджуваного щодо обґрунтування імовірнісних оцінок в хрономатриці.

Узагальнення результатів додаткового глибинного інтерв'ювання у поєднанні з аналізом імовірнісних футуроматриць дало підстави щодо виокремлення різних типів деструкцій життєвого антиципування.

Перша площина виокремлення типів деструкцій життєвого антиципування ґрунтується на диференціації числових значень суб'єктивних

ймовірностей здійснення щасливого, звичайного та нещасливого майбутнього у різні періоди життєвого шляху особистості. Це легко робилося шляхом аналізу імовірнісної хрономатриці, методи якого вже описані в даному розділі раніше. До деструктивних типів ми відносимо всі випадки представленості песимістичних профілів майбуття в структурі імовірнісних футуроматриць, а також прояви гіпероптимізму. Обґрунтування щодо деструктивності гіпероптимізму і різних варіантів песимізму відображено в одній з монографій автора [62]. Окрім того, близькі міркування висловлені в роботах таких психологів як О. С. Виндеккер [120], К. Муздибаєва [317], Є.А. Перової [355] та соціологів Л. Є. Кесельмана та М. Г. Мацкевича [226].

Що ж стосується оптимізму, то робити висновок про конструктивність життєвого антиципування при врахуванні лише одних лише числових оцінок суб'єктивних імовірнісней недостатньо. У даному випадку потрібно здійснити аналіз життєвого антиципування у площині оцінки змістовного наповнення самих концептів «щасливе», «звичайне» та «нещасливе майбутнє». Один із способів такої оцінки є глибинне інтерв'ювання.

Уже саме запитання до досліджуваних про їхнє уявлення щодо власного щасливого, звичайного та нещасливого майбуття у різні періоди перебігу життєвого шляху досить помітно розмежовує їх на наступні групи. Перша з них - це досліджувані, які після першої постановки згаданого вище запитання починають досить легко і ґрунтовно описувати як мінімум по кілька складових власного розуміння змісту концептів і, нерідко, самостійно виокремлюють відмінності свого уявлення у різні вікові періоди.

Другу групу складають досліджувані, які утруднюються дати настільки ж повний опис змісту концептів «щасливе», «звичайне» та «нещасливе майбутнє», як представники першої, але після постановки додаткових та уточнюючих запитань у кінцевому підсумку дають досить змістовну картину про своє розуміння різних варіатів майбуття у різні вікові періоди життєвого шляху.

Третя група досліджуваних відзначається тим, що на перше запитання про змістовне наповнення їхнього розуміння концептів «щасливе», «звичайне» та «нещасливе майбутнє» вони дають збіднені відповіді, називають мало складових своїх уявлень. Більше того, уточнюючі та додаткові запитання додають мало інформації про їхні індивідуальні значення згаданих вище концептів. Тобто впадає в очі, що суб'єктивні моделі щасливого, звичайного та нещасливого майбуття у таких досліджуваних пропрацьовані мало. Дуже часто можна чути відповіді на кшталт: «Не знаю», «Я про це якось не задумувався», «Важко сказати» тощо.

Першу групу досліджуваних слід назвати типом оптимістичного життєвого антиципування з високодиференційованими, другий - з середньо диференційованими, а третій – з низькодиференційованими моделями майбуття. Останній тип ми розглядаємо як деструкцію життєвого антиципування або прояв антиципаційної неспроможності.

Окрім виокремлення антиципаційної неспроможності у формі низької диференційованості моделей майбутнього в процесі глибинного інтерв'ювання, у подальших дослідженнях доцільно дослідити типи антиципаційної неспроможності, які ми не виділяли теоретично в нашій типології деструкцій життєвого антиципування і які не виокремилися в окремі кластери за допомогою кластерного аналізу. Мова йде про антипесимізм, під яким ми будемо розуміти приписування нульової імовірності песимістичним варіантам майбуття по конструкту щастя, добробуту, успіху, здоров'я, тривалості життя тощо. Аналогічно у теоретичному плані можна виокреми й випадки антиоптимізму або приписування нульової імовірності оптимістичним варіантам майбуття. Проте антиоптимізм – це реально дуже рідкісне явище, бо емпірично в наших дослідженнях він поки що не зустрічався.

Третя площина виокремлення деструкцій життєвого антиципування полягає в виявленні бачення досліджуваними причинно-наслідкових зв'язків між конструктами хрономатриці та їх суджень щодо обґрунтування

імовірнісних оцінок в хрономатриці. У процесі глибинного інтерв'ювання це робилося за допомогою запитань: «Який взаємозв'язок Ви бачите між щастям в цілому і добробутом (здоров'ям, успіхом тощо)?». Інший тип запитань полягав у проханні пояснити, чому саме такі імовірнісні оцінки варіантам майбуття були приписані, якими чинниками і в якій мірі визначається імовірність реалізації варіантів майбутнього.

Подібно до оцінки когнітивної диференційованості життєвого антиципування тут також виокремлювалися три групи досліджуваних в залежності від розгорнутості їхніх відповідей на основні, додаткові та уточнюючі запитання. Нерідко зустрілися випадки, коли добре диференційовані опмістичні бачення майбуття супроводжувалися нездатністю обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, які визначають приписувані досліджуваними імовірності реалізації варіантів майбуття.

Відповідно, це дало підстави розмежувати випадки добре, середньо та слабообґрунтованого оптимізму. Останній ми розглядаємо як деструкцію життєвого антиципування, прояв антиципаційної неспроможності. Типові відповіді в останньому випадку звучать зазвичай так: «Не знаю», «Якось не думав», «Так буде, бо мені хочеться щоб так було», «Просто я вірю, що все буде добре» тощо. Добре обґрунтований оптимізм супроводжується експлікацією антиципаційних схем. Наприклад, «У мене впливові батьки і, тому, добра кар'єра мені гарантована», «Я добре навчаюсь і мої знання допоможуть мені досягти успіху», «Моє щастя, насамперед, залежить не скільки від життєвих подій, стільки від мого ставлення до них. Це ставлення я можу корегувати. Отже, моє щастя, насамперед, в моїх руках» тощо.

Серед добре обґрунтованих випадків оптимізму, тим не менше, можуть зустрічатися й недовільно реалістичні антиципаційні схеми (гіпореалізм), нерідко автобіографічне антиципування здійснюється поза всяким зв'язком з прогнозуванням розвитку суспільних подій, на тлі яких буде пролягати життєвий шлях особистості (соціальна екстраконтекстність). Зустрічається й наявність деформованих антиципаційних схем, які можуть

служувати основою для висунення хибних життєвих прогнозів, планів та цілей. Сам хід діалогу в процесі глибинного інтерв'ювання дає можливість досліднику зробити, принаймні, інтуїтивний висновок щодо рівня розвитку у досліджуваного логічних процедур антиципування. Тут також можна виокремити індивідів зі слабко, середньо і добре розвинутими логічними процедурами антиципування. У ході глибинного інтерв'ювання також ставилися прямі питання про ставлення досліджуваного до молитв за своє майбутнє або іншої людини, звернення до духівників (теологічне антиципування), самотійне ворожіння чи звернення до ворожки, віри в астрологію, певні прикмети тощо (паралогічна антиципація). При цьому треба відмітити, що добре володіння логічними процедурами антиципування нерідко поєднується з довірою і до інших культуротипів антиципування, що зайвий раз підтвержує культурно-історичну гетерогенність психіки сучасної людини.

Серед низки названих типів деструкцій життєвого антиципування перші чотири типи (гіпероптимізм, песимізм, малодифереційований та малообґрунтований оптимізм) найбільш точно можуть бути діагностовані методом семантичного диференціалу доповненого глибинним інтерв'юванням. Інші типи антиципаційної неспроможності діагностуються зі значним суб'єктивізмом, який можна у майбутньому істотно зменшити завдяки удосконаленню дослідницької технології. Через такі міркування у наступному розділі оцінку ефективності корекції та розвитку життєвого антиципування шляхом психологічного консультування та тренінгу були обрані показниками зменшення кількості згаданих вище чотирьох типів антиципаційної неспроможності.

Безперечно, виокремлений спектр деструкцій життєвого антиципування не слід вважати повним і абсолютно бездоганим. Його можна і слід вдосконалювати. Але й у теперішньому її вигляді типологія антиципаційної неспроможності може служити корисним інструментом в емпіричних дослідженнях та практичній роботі.

Висновки до розділу 6

Життєву антиципацію доцільно розуміти як здатність, процес та продукт суб'єктивного моделювання людиною свого майбуття або іншої людини, а також суспільного контексту реалізації життєвого шляху. Вона є водночас і індивідуальним і суспільним феноменом. У кожному суспільстві на кожному етапі складається своєрідна культура життєвого антиципування, яка інтеріоризується його членами в процесі соціалізації. Індивідуальне життєве антиципування слід розмежувати на біографічне, коли воно торкається життєвого шляху інших людей і автобіографічне, коли йдеться про власне майбутнє життя суб'єкта. Антиципування суспільних та природних умови, на тлі яких буде майбутнє перебігати людське життя, доцільно назвати футурологічною антиципацією.

Усі складові життєвої антиципації (автобіографічна, біографічна та футурологічна) тісно пов'язані. Так автобіографічна антиципація особистості повинна співвідноситися з біографічним антиципуванням близьких людей, особливо батьків, дітей, чоловіка, дружини. Не випадково раніше чоловіка або дружину називали долею. На разі ж у розвинутих країнах сімейні зв'язки невпинно слабшають, люди все частіше живуть безшлюбно, або вступають впродовж життя у низку шлюбів. Відповідно відбувається й емансипація автобіографічного антиципування від феноменів, які можна назвати сімейною та родинною антиципацією. Внаслідок глобалізації й посилення міграційних процесів відбувається й певна емансипація автобіографічної антиципації від бачення майбутнього власної країни, але повинна посилюватися значущість глобальної футурологічно-антиципаційної спроможності особистості.

Опосередкованість життєвої антиципації ситемами індивідуальних та суспільних значень робить особливо перспективним для отримання емпіричних даних психосемантичний підхід у формі імовірнісного диференціалу. Він полягає в експлікації суб'єктивних імовірностей

здійснення варіантів майбутнього, заданих дескриптивним та імовірнісними конструктами (імовірнісний профіль майбутнього) або (і) дескриптивним, імовірнісним та хронологічним конструктами (імовірнісна хрономатриця). При цьому імовірнісна футуроматриця є множиною імовірнісних профілів, кожен з яких репрезентує той чи інший віковий період.

Залежно від конфігурації значень суб'єктивних імовірностей відносно кuartилів числового імовірнісного конструкта теоретично виокремлюються 14 типів імовірнісного профілю: гіпероптиміст; оптиміст; гіпооптиміст; буденно-оптимістичний; гіпербуденний; буденний; буденно-песимістичний; гіпопесиміст; песиміст; гіперпесиміст; амбівалентний; гіперамбівалентний; рівноймовірний; гіпорівноймовірний; гіперрівноймовірний. Типи футуроматриць виокремлювалися і враховуючи хронологічний порядок слідування імовірнісних профілів: стійкий оптиміст, коли всі профілі належать до оптимістичного типу; стійкий песиміст, коли всі профілі належать до песимістичного типу; стійкий буденний тип, коли всі профілі належать до буденного типу; стійкий амбівалентний тип, коли всі профілі належать до амбівалентного типу; стійкий рівноймовірний тип, коли всі профілі належать до рівноймовірного типу; оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип; оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім у песимістичний; песиміст, який у перспективі переходить у буденний тип; песиміст, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім стає оптимістом; синусоїдні типи, коли, наприклад, оптимізм змінюється песимізмом, а потім знову тощо.

Застосування числових імовірнісних футуроматриць для експлікації самоантиципування студентами свого власного майбутнього та майбутнього України показує, що серед 14 імовірнісних профілів, виділених шляхом математичного моделювання, емпірично виявляються лише половина змодельованих варіантів. Серед них переконаливо переважають оптимістичні профілі в структурі імовірнісних футоматриць власного майбутнього студентів. Власне майбутнє студенти бачать набагато

оптимістичніше, ніж майбутнє України. Кластеризація футуроматриць бачення студентами майбутнього України дає подібну картину. Песимістичні профілі в структурі імовірнісних хрономатриць власного майбутнього у студентів зустрічаються вкрай рідко і зазвичай стосуються не конструкта щастя, а інших конструктів (успіху, добробуту, здоров'я, особистого життя).

Виокремлюються такі типи деструкцій життєвого антиципування: гіперпесимізм, песимізм, гіпопесимізм, гіпероптимізм, оптимізм з низькою диференційованістю моделей майбутнього; антипесимізм; гіпореалізм, соціальна екстраконтекстність; збіднена система антиципаційних категорій та конструктів; збіднена оснащеність антиципаційними схемами; наявність деформованих антиципаційних схем, слабе володіння логічними процедурами антиципування.

РОЗДІЛ 7

КОРЕКЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЖИТТЄВОГО АНТИЦИПУВАННЯ

7.1. Психодіагностика життєвої антиципації

Для дослідження індивідуальної життєвої антиципації може бути використаний метод бесіди, інтерв'ю. Особливо зручним цей метод є для експлікації суб'єктивної моделі майбутнього людини.

Потреба отримати інформацію про наявну у людини суб'єктивну модель власного майбутнього може виникати в цілому ряді випадків. Це може бути і суто науковий інтерес. Треба, наприклад, вивчити індивідуальні особливості бачення людьми свого майбутнього або ж дослідити динаміку образу подальшого життєвого шляху на різних вікових стадіях, установити відмінності між конструктивними і деструктивними антиципаційними образами власної долі тощо. Знання про суб'єктивну модель власного майбутнього можуть виявитися актуальними і в практичному плані при наданні психологічної допомоги чи то у формі психологічного консультування, чи то у формі психологічного тренінгу. Є підстави припустити, що питома вага особистих проблем, з якими люди звертаються до психолога, є проблеми перш за все, адаптації до майбутнього. Тобто багато особистих проблем є не чим іншим, як проблемами особистого майбутнього, утруднення при побудові моделі бажаного майбутнього, проектуванні шляхів його досягнення, визначення життєвих перспектив або пошуків уникання небажаного майбутнього.

Інформація про таке внутрішнє психічне утворення як суб'єктивна модель власного майбутнього, може бути екстериорізована людиною різними способами. Найприроднішею з них є розповідь про те, як людина бачить своє майбутнє, які цілі і плани буде, на що сподівається, чого побоюється тощо.

Такий спосіб ми досить часто можемо спостерігати в повсякденному житті, у приватних розмовах, у листах, читати на сторінках художньої літератури, поезії. Збирати інформацію в такий спосіб цілком слушно і психологу. Тому вивчення суб'єктивної моделі власного майбутнього може будуватися у вигляді вільної психодіагностичної бесіди або ж полягати в проханні до клієнта написати свою проспективну автобіографію. Дослідник у цьому випадку обмежується, по суті, тільки одним запитанням типу «Як ви уявляєте своє власне майбутнє?» і вказівкою на об'єм розповіді (розкажіть коротко чи опишіть детальніше).

У результаті цього ми отримуємо репрезентацію суб'єктивної моделі власного майбутнього людини у формі звичайного усного чи письмового тексту. Зміст та структура такого тексту цілком і повністю визначається самою людиною. Це дає додаткову психодіагностичну інформацію. Справа в тому, що опис людиною бачення власного майбутнього, навіть найбільш детальний, ніколи не буває абсолютно повним. Майбутнє завжди змальовується вибірково і фрагментарно. Тому вже сам факт того, що саме людині прийшло на думку в першу чергу, які саме сторони образу свого майбуття висвітилися в її свідомості, а які лишилися за периферією її уваги і яка в результаті цього була надана послідовність і структура викладу своїх думок самим автором, є дуже інформативною характеристикою.

Але через указану перевагу метод гранично вільної розповіді суб'єктом про власне майбутнє має і досить відчутну ваду. Якщо людина сама повністю структурує опис свого подальшого життєвого шляху, то в ній знаходить відображення перш за все те, що в першу чергу цікавить у власному майбутньому саму людину. Це дає змогу побачити систему футурогностичних інтересів і футуропрактичних пріоритетів суб'єкта. Але того, хто запитує, можуть цікавити й інші аспекти наявної у суб'єкта моделі власного майбутнього. Тому і в повсякденних розмовах, і в психодіагностичній чи науково-дослідній бесіді той, хто запитує, так часто намагається зі свого боку в тій чи іншій мірі структурувати розповідь

опитуваних. Робиться це найчастіше у формі більш-менш розгорнутої системи запитань та інструкцій, які скеровують суб'єкта на висвітлення саме тих моментів власної моделі майбутнього, які цікавлять дослідника.

Ззовні принесене структурування процесу екстеріоризації суб'єктом моделі власного майбутнього може привести до ситуацій двох типів. Одна з них полягає в тому, що відповідь на поставлене з боку запитання вже є досить добре продуманою людиною і є органічним елементом наявного в неї антиципаційного образу власного життєвого шляху. Інша ситуація складається тоді, коли запитання попадає в «прогалину» суб'єктивної моделі власного майбутнього, і суб'єкт над відповідним аспектом свого майбуття мало замислювався або ж не замислювався зовсім. У цьому випадку з'являється можливість не тільки діагностувати ті чи інші «прогалини» автобіографічного антиципування, але, окрім цього, і стимулювати людину на нові роздуми про своє майбутнє, спонукати її на доопрацювання моделі своїх життєвих перспектив і подальшого життєвого шляху. Таким чином, процес психологічної діагностики суб'єктивної моделі власного майбутнього людини попри своєї основної функції має і певний корекційно-розвивальний потенціал. Особливо це стосується структурованого інтерв'ю. Хоча і вільна усна чи письмова розповідь також може спонукати до рефлексії і систематизації моделі власного майбутнього.

Міра структурованості психодіагностичної бесіди може бути різною: від кількох загальних запитань до побудови бесіди за детально розробленим планом. У письмовому варіанті – від загального плану проспективної автобіографії до детальної проспективно орієнтованої анкети. Різним може бути характер самого структурування: від постановки запитань і надання інструкцій тільки на початку розповіді до тривалого і гнучкого діалогу, спрямованого на ретельне вивчення моделі майбутнього суб'єкта.

Кожен з вищезгаданих варіантів має і свої переваги, і свої недоліки. Вибір тут повинен залежати від конкретної мети і конкретних обставин дослідження. Так, більша міра стандартизації дає змогу розширити обсяг

зібраної інформації, а гнучка діалогічна методика, звужуючи обсяг зібраної інформації, значно покращує її якість і глибину. Діалог дослідника з суб'єктом про його модель власного майбутнього створює можливість індивідуального підходу в орієнтації системи запитань, контролю того, наскільки вони зрозумілі конкретній людині, уточнення й поглиблення тих відповідей, які дає суб'єкт.

Ще однією перевагою діалогу є можливість сприймати не тільки те, що говорить людина про власне майбутнє, але й чути та спостерігати те, як вона про це говорить. Міміка, інтонації та інші особливості поведінки в процесі розповіді людиною про своє майбутнє також дають суттєву додаткову інформацію про відношення людини до очікуваних подій, своїх мрій, надій, побоювань. Усе це показує, наскільки глибоко цілі, плани, прогнози та очікування торкаються емоційної сфери даної людини. Отже, безпосередній діалог дозволяє схоплювати не тільки текстову репрезентацію суб'єктивної моделі власного майбутнього, але і, так би мовити, її підтекстову або, ще краще сказати, позатекстову репрезентацію антиципаційного образу життєвого шляху.

Спостереження за експресивним аспектом розповіді про майбутнє надає психологу ще одну дуже цінну можливість відчувати не тільки те, що людина сказала, а й те, чого вона не сказала, про що вона промовчала і взагалі наскільки щирими були її відповіді. Затримки, паузи, вагання, впевненість чи невпевненість, збентеженість є дуже інформативними в цьому плані. Вони, як правило, вказують на важливі, але болючі чи інтимні компоненти суб'єктивної моделі майбутнього даної людини. У психологічній та соціологічній літературі вже зверталася увага на існування феномена захисту біографії [149; 14750]. Цей захист стосується як особистого минулого, так і особистого майбутнього. Не про всі свої мрії, надії, сподівання, побоювання людина може легко говорити з іншим. Однак у процесі безпосереднього діалогу у психолога є можливість створити атмосферу довіри і зняти або, принаймні, знизити прояв «захисту біографії».

Але в уявленнях про власне майбутнє у людини є не тільки таке, про що вона може уникати говорити з іншим, але може бути і таке, що людина уникає усвідомлювати навіть наодинці сама з собою. Є такі мрії, сподівання та побоювання, які витискуються в несвідоме механізмами психологічного захисту. Безпосередній контакт дає змогу відчувати за експресивними характеристикам розповіді про роботу неусвідомлюваних механізмів психологічного захисту, які впливають на конструювання людиною моделі майбутнього. Зрозуміло, що всі ці можливості різко знижуються при жорсткій стандартизації і монологічному характері опису суб'єктом моделі власного майбутнього.

Таким чином, конкретні методики отримання текстової репрезентації суб'єктивних моделей власного майбутнього можна розрізняти за параметрами структурованості і діалогічності. З цієї точки зору досить умовно можна виділити чотири типи отримання текстових моделей майбутнього:

1. Вільна усна або письмова розповідь про бачення власного майбутнього. Діалогічність і структурованість ззовні тут зводиться до мінімуму. Текстові репрезентації моделей майбутнього являють собою, по суті, вільні монологи на задану тему.

2. Діалог дослідника з суб'єктом про його модель власного майбутнього.

3. Діалог психолога з суб'єктом про його бачення майбутнього по наперед визначеній більш чи менш детальній схемі.

4. Використання проспективно орієнтованих опитувальників та анкет.

Анкети чи опитувальники, по суті, детально структурують монолог суб'єкта про своє майбутнє. Правда, у деякому розумінні анкету і діалог також можна розглядати як своєрідну форму діалогу, який можна назвати непрямим. Але у цьому випадку ми маємо на увазі діалог у вузькому значенні цього слова, тобто як безпосередній усний контакт.

Однією з форм структурованого інтерв'ю є психосемантичні методики, про які вже йшла мова у попередньому розділі.

7.2. Корекція та розвиток життєвої антиципації у психологічному консультуванні

Практично у всіх дослідженнях феномену життєвого шляху людини зазначається провідна роль майбутнього у системі його детермінації [126; 131; 189; 232; 236; 250; 254; 415; 441; 457]. Відмічається також, що саме завдяки здатності прогнозувати та проектувати своє майбуття людина й стає суб'єктом власного життя [1; 85; 108; 148; 215; 221; 258; 259; 452; 453], що у вищих свої проявах набуває рівня життєтворчості [254]. При цьому утруднення автобіографічного антиципування – явище досить поширене.

Його наявність констатується як у буденних розмовах фразами типу «Не знаю, як жити далі», «Я втратив останню надію», «Мене так гнітить непевність у майбутньому», так і у художній літературі та поезії. Ось, наприклад, рядки з віршів Г. Байрона:

*«Конец! Все было только сном.
Нет света в будущем моем» [28].*

У різних формах ускладнення автобіографічного антиципування відмічається і на сторінках наукової літератури. Так, наприклад, Т. М. Титаренко, аналізуючи феномен життєвої кризи, зазначає: «Криза передбачає полівалентність, вона змушує зупинитися, усвідомити своє відношення до життя як такого, пройденого відрізка шляху, власного майбутнього. Оцінка якості життя, його сенсу й мети, болючий вибір подальшого напрямку руху, новий виток відповідальності перед собою та іншими за все, що в даному конкретному житті відбувається і буде відбуватися – такий психологічний зміст кризи. Коли під загрозу ставиться

сам проект майбутнього життя, коли не можна не звернути з наторованої колії, життєві плани стають об'єктом осмислення, переживання, корегування» [458, с. 166]. При цьому інтенсивність фрустрації, викликаній появою дезадаптації до майбутнього, включається до системи найважливіших показників глибини кризи.

При легких формах життєвої кризи вона проявляється у наростанні неспокою, невдоволеності своїми планами, очікуванню несприятливого розвитку подій. Середній рівень кризи характеризується більш серйозними побоюваннями, розгубленістю, незнанням як жити далі, а при глибокій кризі цей стан сягає безнадії, страху перед майбутнім, втрати сенсу свого існування. Конструктивне розв'язання життєвої кризи і полягає значною мірою в адекватному розв'язанні задачі вибору траєкторії подальшого життєвого шляху.

О. О. Кронік та Р. А. Ахмеров, виділяючи різновиди деформації суб'єктивної картини життєвого шляху, виокремлюють такі типи біографічних криз, як нереалізованість, спустошеність та безперспективність. Нереалізованість характеризується браком реалізованих причинно-цільових зв'язків, тобто торкається психологічного минулого суб'єкта. Спустошеність проявляється у відсутності чи надмірно малій кількості актуальних зв'язків, викликаючи деформацію психологічного теперішнього даної людини. Безперспективність – це брак потенціальних причинно-цільових зв'язків, вона полягає у несформованості психологічного майбутнього особистості [26; 250].

Таким чином, утруднення автобіографічної антиципації є, з одного боку, невід'ємною складовою будь-якої кризи, а з другого – існує окремий різновид криз, який полягає у дезадаптації людини до майбутнього. Проводячи узагальнення, можна зробити висновок, що питома вага автобіографічного антиципування, презенсо- та ретроспекції як детермінант у структурі кризи коливається у дуже широких межах, породжуючи, зокрема, і «чисті» варіанти дезадаптації до минулого, теперішнього та майбутнього.

Наявність всіх трьох у кожній з них невід’ємна, проте може затінятися надто сильним домінуванням ведучої детермінанти.

Але автобіографічній антиципації серед цих детермінант слід відвести особливу роль. Таке її значення у виникненні і розв’язанні життєвих криз особистості можна пояснити об’єктивною зорієнтованістю людського життєздійснення у майбутнє. Визначення ставлення людини до свого минулого та теперішнього теж має велике значення. Проте таке самовизначення рідко робиться як самоціль, а має своєю метою досягнення більшої зваженості у накресленні проекту свого майбуття. Тому автобіографічне антиципування можна вважати системотворчим фактором у загальному процесі осягнення і перебудови особистістю суб’єктивної картини свого життєвого шляху. Отже, аналіз проблеми автобіографічного антиципування у ракурсі психокорекційної та розвивальної роботи є актуальним питанням практичної психології. У практичному плані є важливим вичленування проблеми особистого майбутнього суб’єкта у загальній структурі життєвої кризи, визначення конструктивності чи деструктивності автобіографічного антиципування, а також розробка прийомів її корекції та розвитку.

Вичленування проблеми особистого майбутнього у психологічному консультуванні може здійснюватися шляхом включення у процес бесіди запитань про бачення особистістю свого минулого, теперішнього і майбутнього, їх хронологічне окреслення, подійне наповнення та якісну характеристику. Інформативним прийомом при цьому є пропозиція умовно визначити питому вагу у відсотках чинників минулого, теперішнього та майбутнього у виникненні даного життєвого ускладнення особистості. Після отримання відповіді (наприклад, «моя теперішня складна життєва ситуація на 80 відсотків пов’язана з майбутнім, на 15 відсотків – з теперішнім і на 5 – з минулим») слід обговорити підґрунтя висловлених суб’єктивних числових оцінок, уточнити їх. Детальне ж дослідження особливостей бачення

суб'єктом свого майбуття можна здійснити за допомогою психодіагностичних методик, описаних вище.

Наступний етап полягає у визначенні конструктивних та деструктивних елементів автобіографічного антиципування. Але тут треба відмітити, що у психології та філософії є чимало точок зору, які, по суті, заперечують взагалі конструктивність антиципування людиною свого майбутнього. Так, наприклад, З. Фрейд вважав за ознаку душевного нездоров'я появу схильності людини роздумувати над сенсом свого життя. Багато філософів, починаючи з древності, закликали бути зверненим до теперішнього і відмовлятися від вдивляння у майбутнє. Концентруватися на «тут і тепер» рекомендують і прихильники гештальт-психотерапії. Аналогічні рекомендації «жити у відсіку сьогоднішнього дня» можна знайти і у Д. Карнегі. Зустрічаються подібні міркування і в художній літературі, і у поезії (О. Хайям). Притаманні такі судження і буденній свідомості.

Таке заперечення конструктивності автобіографічного антиципування взагалі зайвий раз вказує на складність цього психічного процесу. У ньому дійсно значно важче досягти ефективності, ніж у презенсоекспекції, до концентрування, на яку закликали вищеназвані автори. Передбачати те, що БУДЕ, набагато складніше, ніж бачити те, що Є. Осягнути окрему ситуацію непросто, а серію життєвих подій, певний відрізок життєвого шляху чи життєвий шлях у цілому ще важче. Тому і ускладнення при антиципуванні життєвих подій частіші, ніж при їх сприйманні. Але навряд чи варто з цієї причини заперечувати її доцільність. Навпаки, треба більш серйозно підходити до оволодіння нею, враховуючи складність пізнання майбутнього. Можна зробити і ще один висновок: надмірна концентрація на антиципуванні, «зациклювання» на прийдешньому дійсно є деструктивним явищем, можливо, не менш деструктивним, ніж брак передбачливості.

Взагалі деструктивною буде будь-яка ригідна фіксація психічного відображення на одному з часових модусів. Виходячи з цього, можна виокремити умовно і різні варіанти таких фіксацій: футуроверсія (фіксація на

майбутньому), презенсоверсія (фіксація на теперішньому), ретроспекція (фіксація на минулому) та фантастоверсія (ірреалістичні мрії). Більш конструктивною буде оптимально гнучка концентрація психічного відображення на різних модусах та рівнях психологічного часу.

Складність автобіографічного антиципування також обумовлена спрацьовуванням Ефекту Едіпа, взаємодією самого процесу антиципування з антиципованими життєвими подіями та ситуаціями, «самопородженням» та «самознищенням» прогнозів. З проявами цього ефекту постійно приходиться стикатися у практиці психологічного консультування. Особливо це стосується сугестивного та раціонального варіанта.

Однією з найбільш ранніх форм сугестивних прогнозів є те, що Е. Берн називає життєвим сценарієм. Як підкреслює цей автор, батьки спеціально чи мимоволі намагаються програмувати весь життєвий шлях дитини, так чи інакше навіюючи йому, яким він буде на різних етапах життєвого шляху, що він зможе і повинен досягнути, які події пережити і таке інше. Так, зокрема, батьки можуть міцно нав'язати дитині життєвий сценарій невдахи, переможця або непереможця. Якщо подібне навіювання приживлюється, то розпочинається процес самопородження, самоорганізації цього прогнозу в процесі розгортання життєвого шляху людини. У цьому випадку нав'язаний прогноз стає не просто передбаченням, але й причиною, що викликає до життя його здійснення.

Зрідка також зустрічається і антисценарна поведінка людини. У цьому разі ми маємо справу з Ефектом Едіпа по типу «самозруйнованого пророцтва». Всі ці випадки достатньо детально описані у Е. Берна [73]. З свого ж боку, ми хочемо лише підкреслити, що батьківське програмування є окремим випадком сугестивного варіанта Ефекту Едіпа. Підводячи поняття батьківського програмування під поняття Ефекту Едіпа, ми намагаємося зробити не просто вишуканий теоретичний реверанс. Наша мета полягає в тому, щоб доповнити виявлення сценарія поясненням механізмів його спрацьовування.

Поняття Ефекту Едіпа, по суті, є опозицією фаталістичної установки, що часто зустрічається: «Від долі не втечеш», «Так мені на роду написано», яка в крайніх своїх варіантах приводить людину до пасивності. Тому в психологічному плані віра в долю значною мірою і породжує саму долю. Тому, порушуючи впевненість у здійсненні певного варіанта життєвого шляху, ми суттєво знижуємо шанси на його дійсне втілення, а вселяючи віру, ми суттєво підвищуємо шанси втілення прогнозу в життя.

При цьому треба мати на увазі, що здійснення сугестивного варіанта Ефекту Едіпа залежить не стільки від віри в прогноз, але і від відповідності прогнозу об'єктивним тенденціям розвитку людини та її оточення. Тому про сугестивний варіант Ефекту Едіпа можна сказати таке: з низки прогнозів шанси на здійснення мають ті, які відповідають об'єктивним тенденціям розвитку життєвої ситуації, а із останніх найбільше ті, в які віра є найбільш глибокою. Але збільшити імовірність здійснення сугестивного варіанта Ефекту Едіпа можна свідомим розрахунком, тобто доповнюючи його раціональним варіантом. Таким же чином раціональний варіант Ефекту Едіпа можна посилити вірою у прорахований прогноз. Іншими словами, можуть мати місце два процеси, один з яких можна назвати раціоналізацією сугестивного прогнозу, а другий – сугестивізацією раціонального. У першому випадку під навіяний прогноз підшукуються підґрунття і навіювання доповнюється переконанням. У другому випадку раціонально побудований прогноз доповнюється вірою в нього, тобто переконання доповнюється навіюванням.

Виходячи з цього, стратегія психокорекційної роботи повинна бути спрямована, з одного боку, на знешкодження деструктивних проявів Ефекту Едіпа, а з другого – на використання його конструктивного потенціалу. У ролі типових прикладів можна привести випадки порушення душевної рівноваги людей під впливом несприятливого гадання. Так, наприклад, у нашій практиці нам доводилося мати справу з випадками порушення

душевної рівноваги людей під впливом несприятливого ворожіння, зокрема передріканням ворожкою «якоїсь страшної хвороби» або передчасної смерті.

Свою роботу у таких випадках ми будували, спираючися на психологічні механізми спрацьовування чи неспрацьовування таких передрікань, показуючи опосередкування їхнього впливу вірою в них, виходячи з концепції Ефекту Едіпа. При цьому ми ілюстрували пояснення реальними життєвими фактами та експериментальними даними про випадки навіювання захворювань або навіювання смерті, а також факти видужування людей, що вірили у видужання.

Мета таких бесід полягала в тому, щоб допомогти побачити і зрозуміти прояви Ефекту Едіпа у різноманітних життєвих ситуаціях і спонукали наших клієнтів використовувати його позитивний і нейтралізувати негативний потенціал. Це суттєво допомагало знизити рівень неспокою, а то й зовсім його зняти.

Іншими прикладами можуть бути випадки, коли люди побоювалися розпочинати важливі і невідкладні справи при несприятливій інформації, почерпнутій з гороскопів. Правда, у таких випадках не спостерігалось настільки сильного непокою, як у попередніх, проте вони відчутно відображалися на результатах діяльності, як у цьому ми могли переконатися, консультуючи підприємців. Акцентуючи їхню увагу на тому, що вже сама наявність прогнозу успіху чи невдачі може супроводжуватися сугестивним варіантом Ефекту Едіпа, нам вдавалося оптимізувати діяльність цих людей.

Ефект Едіпа спрацьовує нерідко і в тих випадках, коли люди зверталися до ворожок з сімейними проблемами. Адже людина звертається до послуг ворожки, як правило, у тих випадках, коли позитивні і негативні очікування приблизно однаково конкурують в його свідомості. Це і породжує особливо сильну боротьбу мотивів, бо при їх відчутній асиметрії позитивних і негативних очікувань людина порівняно швидко приймає рішення, менше коливається і до послуг ворожки звертається рідше. При приблизно однаковій силі негативного прогнозу і позитивного достатньо часом

незначної сугесії на користь якогось з них, щоб спрацював саме він. Це варто мати на увазі, коригуючи як деструктивні наслідки Ефекту Едіпа, так і сам психологічний вплив у процесі консультування.

Треба зазначити, що індивідуальної корекції та розвитку життєтворчого антиципування так чи інакше торкається по суті кожен правильно організований консультативний процес. Адже однією з найважливіших задач в роботі психолога-консультанта є приведення людини до взяття на себе відповідальності за власне майбуття [110; 229; 319].

Проте проблема клієнта, яка є предметом роботи в процесі психологічного консультування, може бути різною мірою пов'язана з його минулим, теперішнім або майбутнім. В одному випадку більшість детермінант психологічної проблеми криється в минулому (наприклад, почуття провини або якась психотравмуюча минула подія).

Часто причиною звернення до психолога є фрустрація людини насамперед щодо наявної, теперішньої життєвої ситуації. В іншому випадку фрустрація може мати переважно футурогенний характер.

Майбутнє може потрапляти у фокус переживання та осмислення суб'єкта з різних причин. Перша з них – блокування життєздійснення за раніше сформованим життєвим задумом, життєвим сценарієм, навіть якщо останні і не були усвідомлюваними раніше. Проте, натрапивши на життєву перепону, призупинений проект майбуття може виринути у сферу свідомого.

Однак при блокуванні життєтворення за раніше сформованою антиципаційною моделлю життєвого шляху може спостерігатись і протилежна реакція – відключення від майбутнього, втеча, ухиляння від нього. Людина починає ховатися в теперішнє, ніби страус, що занурює свою голову в пісок під час небезпечної ситуації. Лякати людину в даному випадку можуть необхідність значного напруження розумових зусиль, невизначеність майбутнього, усвідомлення потенційної можливості небажаних або навіть трагічних подій.

Відключення може здійснюватися і з причини переконаності в марності передбачення та планування («ніхто не може знати свого майбутнього», «планування – справа марна, бо потім буває все інакше, ніж очікував і розраховував»).

Зустрічається й переконання у шкідливості антиципування («не треба загадувати наперед, бо саме те, що загадуєш, і має схильність не збуватися» чи пом'якшена форма цього марновірства – «про загадане наперед не можна висловлюватися вголос, бо не збудеться», «не треба наперед загадувати, щоб не сумувати потім, коли задумане не збудеться», «не треба думати про погане, бо це може викликати здійснення таких подій» тощо).

Майбутнє може і просто не об'єктивуватися через слаборозвинену схильність до цього, слабкої сформованості, так би мовити, антиципаційно-орієнтувального рефлексу. Однак для більшості людей більш характерна саме зацікавленість у майбутті. Причому така потреба настільки сильна, що філософам усіх часів і народів, постійно доводилося застерігати людей від надмірного захоплення роздумами про своє майбуття.

Отже, психолог у процесі консультування може мати справу, з одного боку, з добре усвідомленою проблемою майбутнього, яка може переживатися як невизначеність чи неясність прийдешнього, як дилемність свого майбутнього, як сенсовтрата, як песимізм, безнадія, безвихідь, тривога чи страх перед майбуттям. З другого боку задача психолога може полягати з самого початку в тому, щоб привести людину до усвідомлення, так би мовити, власної футурологічної проблеми.

Це накладає і відповідний відбиток на початок консультативної роботи у різних випадках. У другому випадку потрібна попередня робота для актуалізації футуроностичної потреби. Для цього можна запропонувати клієнтові локалізувати чинники своєї проблеми і, якщо він їх локалізує виключно в минулому чи теперішньому, то запропонувати йому визначити майбутні наслідки розв'язання та нерозв'язання цієї проблеми. При цьому ланцюжок наслідків варто продовжити якомога далі в майбуття. Можна

також поставити питання про те, які потенційно можливі чи неможливі події в майбутньому можуть зняти з порядку денного цю проблему, пом'якшити її, а які – загострити. Виокремивши проблему майбутнього, доцільно спеціально зосередитися на ній, а потім під кутом зробленого аналізу майбуття поглянути і на наявну життєву ситуацію, і на минуле клієнта. Після цього інколи корисно повернутися знову до проблеми майбутнього. Кількість і глибина витків у такому спіралеподібному аналізі можуть бути різними.

Надання психологічної допомоги клієнтові у сфері життєвої антиципації у контексті психологічного консультування істотно відрізняється від тієї допомоги, яка надається клієнту ворожбитом чи астрологом. І відмінність тут не тільки в науковості чи ненауковості, не тільки у засобах, що використовуються, але й у принципах. Так, ворожбит, ясновидець чи астролог завжди в кінцевому підсумку пропонує в тій чи іншій формі готову модель майбуття, нехай і неоднозначний чи надто загальний, але все ж таки готовий прогноз. Базовим же принципом психологічного консультування, на думку більшості фахівців, є відмова від надання готової поради чи рекомендації, і відступ від цього принципу можливий тільки як виняток.

Головне своє завдання психолог-консультант вбачає передусім у мобілізації наявних у людини особистих ресурсів для розв'язання психологічної проблеми, яка постала перед клієнтом, допомагає йому розібратися в цій проблемі, поглянути на неї і себе з різних боків тощо. Психолог підключається до роздумів клієнта як каталізатор, «підкидає», клієнтові інформацію для роздумів, але не прагне робити висновки замість нього, навіть коли цього і воліє клієнт. Робити висновки, приймати рішення і нести за них відповідальність повинен насамперед сам клієнт.

Відповідно і проблемний аналіз майбуття клієнта психологом має на меті не видачу готових прогнозів, планів, цілей, а допомогу людині глибше, повніше, ширше осмислити своє прийдешнє, свої очікування, сподівання, плани, скоригувати, збагатити, вдосконалити і розвинути свої моделі майбутнього.

Існує ще одна принципова відмінність між психологічною допомогою, яку надає професійний психолог і професійний ворожбит у сфері життєвої антиципації. Психолог, зокрема, не тільки торкається проблеми майбутнього, а й намагається вдосконалити, розвинути і саму здатність клієнта будувати моделі свого майбуття. Ворожбита ж проблема розвитку антиципаційних здатностей не цікавить. Але тут треба відмітити, що в технологічному плані психологічне консультування набагато більше розроблено для аналізу психологічних проблем особистості в контексті наявних життєвих ситуацій, ніж у біографічному масштабі, особливо стосовно біографічного майбуття, яке має переважно ймовірнісний характер і ще не втілене в конкретні факти. Зазначені особливості психологічних проблем майбуття обумовлюють додаткові труднощі для розробки технології футуробіографічно орієнтованої технології психологічного консультування.

Можливо, зазначені фактори певною мірою і пояснюють обставину, чому ще й дотепер наданням психологічної допомоги у сфері життєвого антиципування займаються не професійні психологи, а ворожбити та астрологи. Проте можна сподіватися, що з часом подібна ситуація зміниться і дане дослідження зробить свій скромний внесок у цьому напрямі.

Розпочнемо обговорення технологічних аспектів футуробіографічно орієнтованого психологічного консультування з фази розпитування. Процес розпитування з проблеми майбутнього можна структурувати за допомогою таблиць, наведених у попередньому розділі. Вони дають змогу встановити особливості життєвого антиципування, його тип і висунути гіпотези щодо притаманних йому елементів конструктивності та деструктивності.

Розпитування про бачення майбутнього краще розпочинати з побудови профілю майбутнього, а потім семантичного спектра конструкта «щасливе – звичайне – нещасливе майбутнє», а також з виявлення антиципаційно-схемної оснащеності цього конструкта. Спочатку суб'єкт вільно генерує категорії та антиципаційні схеми, а потім йому можна запропонувати вибрати категорії з базового списку. Це створює сприятливі можливості для

збагачення індивідуальної системи значень життєвого антиципування клієнта.

Категорії зручно пропонувати надрукованими на окремих картках. Клієнт розкладає ці картки по рубрикаціях «щасливе майбутнє», «звичайне майбутнє», «нещасливе майбутнє» і «категорії незрозумілі або невдалі для характеристики майбуття». При цьому психолог наголошує, що мається на увазі виключно особиста точка зору клієнта.

Розсортовані картки перших трьох рубрикацій на наступному етапі групуються на синонімічні групи, в кожній з яких одна картка вибирається іменною для всієї групи. Далі синонімічні групи в рамках кожної рубрикації впорядковуються за принципом субординації «загальне поняття – менш загальне поняття, йому підпорядковане».

На наступному етапі синонімічні групи в різних рубрикаціях зіставляються в плані їх опозиційності, належності одному конструкту. У результаті цього ми одночасно отримуємо ще одну модель образу власного майбуття у даної людини і будову її системи антиципаційної категоризації майбутнього.

Дослідження антиципаційних схем може здійснюватися шляхом постановки запитань про міркування, виходячи з яких у ймовірнісному профілі майбутнього визначалися суб'єктивні імовірності різних варіантів майбуття. Запитання можна ставити і про основні фактори, що визначають майбутнє людини взагалі. Можна також використати для обговорення і бланки ймовірнісних таблиць, наведені в попередньому розділі.

Для збагачення та переструктурування індивідуальної системи антиципаційних схем клієнта доцільно запропонувати йому базовий список прислів'їв та афоризмів, з яких клієнт вибирає ті, які повністю відповідають його точці зору, в окрему групу, а іншу групу утворює з тих прислів'їв та афоризмів, з якими він згоден лише частково. Ще одну групу утворюють з тих виразів, з якими досліджуваний не згоден повністю, або яких не розуміє. Далі прислів'я й афоризми об'єднуються у групи, тотожні за смислом. Потім

йде обговорення причин згоди та незгоди клієнта із запропонованими антиципаційними схемами. У результаті цього породжуються нові антиципаційні схеми та модифікуються запропоновані з базового списку.

Порівняння даних, отриманих у спонтанному варіанті і при опорі на базові списки, дає цінну інформацію. Разом з тим, пропонування базових списків, як уже зазначалося, є кроком до збагачення і розвитку життєвого антиципування.

Завершується фаза розпитування з'ясуванням арсеналу процедур життєвого антиципування суб'єкта. При цьому ставляться питання про те, скільки часу суб'єкт приділяє роздумам про своє майбутнє, наскільки часто й глибоко переживає стан футурогенної фрустрації чи просто зацікавленості в майбутті, наскільки часто і до кого звертається за сторонньою допомогою, якими прийомами користується при самостійному життєвому антиципуванні тощо.

Корекційну фазу консультування доцільно будувати залежно від типу визначеної деструктивності. У цьому плані можна розрізняти: корекцію песимізму; корекцію гіпероптимізму; корекцію малодиференційованості та невизначеності образу майбуття; корекцію збідненої системи категоризації майбутнього; корекцію слабкої оснащеності антиципаційними схемами; корекцію слабкої оснащеності антиципаційними процедурами.

Розглянемо тепер кожну із задач докладніше. Почнемо з корекції песимізму. При цьому песимістичний образ майбуття може бути когнітивно спрощеним, а може бути когнітивно складним. «Болюча точка» песимізму може критися, по-перше, в наявній у суб'єкта інформації, яка подається на вхід процесу антиципування. Наприклад, у людини може бути низька самооцінка, спираючись на яку і будуються відповідні біографічні самопрогнози («я людина, ні на що не здатна, а тому майбутнє у мене нікчемне», «я людина маленька, то про яке моє велике майбутнє може йти мова»). Образ життєвої ситуації також може містити дуже мало бачення

сприятливих можливостей і великої кількості перепон. У негативному ракурсі може оцінюватися і особисте минуле.

По-друге, «болюча точка» песимізму може критися і в системі антиципаційних схем, якими оснащений конструкт «щасливе – нещасливе майбутнє» і за допомогою яких структурується процес життєвої антиципації («Щастя дочасне, горе довічне», «Одна біда йде і другу за собою веде»).

Корекція песимістичного антиципування може здійснюватися за допомогою відомих прийомів парадоксального запитування та перефразування, інтерпретації. У цьому разі кожне з пояснень клієнтом підстав свого песимізму супроводжується постановкою парадоксальних запитань, які породжують сумніви щодо звичних для клієнта істин, свого роду аксіом.

Аргументація песимістичних настроїв може також перефразовуватися консультантом так, що непереборна перепона (об'єктивна чи суб'єктивна) починає виглядати як сприятлива можливість або, принаймні, перестає виглядати як непереборна.

Інший прийом – це часткова згода з песимістичною точкою зору клієнта на проблему свого майбуття, відшукування та підкреслення у ній раціональних моментів з наступними доповненнями, які пом'якшують песимізм і вносять елементи оптимізму. Цей прийом особливо зручно використовувати у випадку малодиференційованості життєвого антиципування і поєднувати з прийомом пропонування альтернативних варіантів майбуття.

Можна також запропонувати клієнтові уявити себе на деякий час «невиправним оптимістом» і переописати своє майбуття з цієї точки зору. При цьому треба звернути увагу на те, що спочатку оптимістичну точку зору треба зайняти в емоційному плані, а потім уже в когнітивному.

Песимістичні настанови щодо майбутнього дуже часто поєднуються з сенсовтратою. Тому в даному випадку можуть виявитися дуже корисними прийоми, які використовуються в руслі логотерапії.

Дещо інший характер має психологічна корекція гіпероптимізму. Тут суб'єкт, навпаки, схильний не бачити або принаймні недооцінювати перепони, обмеження та інші негативні фактори майбутнього перебігу життєвого шляху та переоцінювати сприятливі можливості. Допомогти йому усвідомити і врахувати можливість подібних факторів можна за допомогою прийому часткової згоди та доповнення.

Але тут треба врахувати, що гіпероптимізм іноді є витвором механізмів психологічного захисту від прихованого тривожного та песимістичного настрою. Ця обставина може даватись взнаки в різних формах опору корекційному впливові або несподіваному виринанні прихованого песимізму. Тому корекція гіпероптимізму може потребувати і щодо корекційних впливів песимізму.

Успішність і легкість психологічної корекції песимізму та гіпероптимізму суттєво залежать від того чи є вони ситуативними станами, чи усталилися вже на рівні риси індивідуальності, чи є вже проявами гіпертимічної, дистимічної чи афективно-лабільної акцентуації. Песимізм і гіпероптимізм можуть бути також проявами і певної психопатології. У такому разі вони випадають уже за межі впливу засобами психологічного консультування.

Проблеми корекції малодиференційованого образу майбуття ми вже частково торкалися, коли мова йшла про фазу розпитування. По суті вже сама постановка задачі на категоризацію свого майбуття породжує зусилля, спрямовані на мобілізацію когнітивних ресурсів суб'єкта, переведення індивідуальних значень, так би мовити, з пасивного запасу в активний. Може спостерігатися і породження нових антиципаційних категорій та конструктів, наприклад, шляхом метафоризації. Подібні зусилля сприяють також зіставленню категорій одна з одною, їх впорядкуванню.

Збагаченню та переструктуруванню категорій сприяє також ознайомлення із заданими списками категорій і конструктів та

концептуальними схемами ієрархічного впорядкування цих категорій і конструктів.

Аналогічні механізми психологічної корекції можна застосовувати і щодо життєвих антиципаційних схем. Тут також вже сама постановка їх формулювання має розвивальний потенціал. Те саме стосується і роботи з заданими списками антиципаційних схем у вигляді прислів'їв та афоризмів.

Корисним прийомом у процесі аналізу та корекції антиципаційних схем є багатоваріантне її переформулювання у площині як смислових нюансів, так і їхньої вербальної форми. Тепер про характер антиципаційних процедур. У згаданих вище корекційних та розвивальних підходах часто застосовується принцип інтенсивного використання та стимуляції уяви при життєвому антиципуванні.

Наш досвід корекції та розвитку життєвої антиципації в ході психологічного консультування ґрунтується на роботі з 163 клієнтами, у яких був виявлений певний тип неконструктивної життєвої антиципації: 76 осіб молодого віку (17 – 25 років), 84 особи середнього віку (32 – 39 років). Робота з кожним із них займала від 4 до 7 годинних сеансів, упродовж трьох – чотирьох тижнів. Розподіл типів неконструктивності життєвої антиципації наведено у табл. 7.1. У ній же відображено і зміни, які відбулися у результаті консультативної роботи.

Уже сам процес консультативної роботи давав можливість простежувати зрушення в імовірнісному профілі майбутнього та в когнітивних структурах життєвого антиципування клієнтів.

Так, досить добре піддавалися корекційному впливові зазначені випадки песимізму й гіпероптимізму. На завершення консультативного процесу імовірнісні профілі набули оптимістичного та гіпооптимістичного характеру. Добре були відчутні і зміни в настроях клієнтів, і характері висловлювань. Лишилося відкритим лише питання щодо стійкості цих ефектів. Для його вивчення ми зробили повторне дослідження цих клієнтів. В

результаті виявилося що у половині випадків песимізму спостерігалось його відновлення.

Таблиця 7.1

Ефективність корегування антиційної неспроможності
в процесі психологічного консультування

Тип антиципаційної неспроможності	Кількість осіб, що мали антиципаційну неспроможність			
	на початку консультування (у %)	після консультування (у %)	φ^*	p
Гіпероптимізм	27,6	8,0	4,803	0,01
Песимізм	4,5	1,3	2,525	0,01
Малодиференційований оптимізм	31,3	2,5	7,845	0,01
Малообґрунтований оптимізм	36,6	12,3	5,299	0,01

Практично в усіх спостерігалось добре виражене збагачення індивідуальних систем антиципаційних значень новими категоріями та конструктами, підвищувалася когнітивна диференційованість суб'єктивних моделей майбуття. Зростала також оснащеність життєвого антиципування антиципаційними схемами. Тобто показники типу нарощування виявилися такими, що особливо добре піддаються корекції та розвитку у процесі консультативно-психологічної допомоги.

Добре були виражені також зміни у формі структурування і переструктурування категорій конструктів та антиципаційних схем. Це проявилось у розпаді наявних та утворенні нових імовірнісних та семантичних зв'язків. Нерідко це призводило до повного розпаду старих та утворення нових антиципаційних схем.

Набагато важче оцінити корекційно-розвивальні ефекти футуробіографічно орієнтованого психологічного консультування типу наведення, уточнення, підвищення адекватності, досконалості структур, скажімо, антиципаційних схем. Про це можна робити висновок на основі таких опосередкованих показників, як підвищення життєтворчої

продуктивності та внутрішнього самопочуття. Інтерв'ювання клієнтів щодо появи подібних змін ми провели через півроку після консультування. Відновити контакт при цьому вдалося тільки з 142 клієнтами, у 71 з яких однозначно відзначили підвищення життєтворчої продуктивності, інші суттєвих змін не відмічали.

Підсумовуючи викладене вище щодо індивідуальної корекції та розвитку життєвого антиципування, можна сказати, що за допомогою описаної технології психологічного консультування, попри ще її пробний, експериментальний та «не обкатаний» характер, можна надавати істотну психологічну допомогу. Усе це свідчить про перспективність подальших методичних пошуків в окресленому напрямі.

7.3. Розвиток життєвої антиципації традиційними методами навчання

Здатність до автобіографічного антиципування є продуктом особливого різновиду наuczіння, яке здійснюється упродовж усього людського життя. Здебільшого цей процес перебігає стихійно. Людина живе, накопичує враження про власне життя, життєві шляхи інших людей, персонажів художньої літератури, кіногероїв тощо. Ці враження мимоволі підлягають підсвідомій класифікації, узагальненню та систематизації. Між конкретними та узагальненими моделями життєвих подій, ситуацій, людських долі, характерів та обставин устанавлюються зв'язки, утворюючи основу для побудови власних планів та прогнозів. Побудовані ж очікування та сподівання постійно зіставляються з дійсністю, корегуються та уточнюються. У такий спосіб автобіографічне антиципування може досягти досить високого розвою. Про це свідчать приклади життєвої мудрості людей, набутої в умовах повсякденності без прикладання зусиль спеціально в цьому напрямі. У цьому разі ми стикаємося з тим, що цілком можна означити як

попутне або побічне автобіографічне наочіння автобіографічній антиципації. Воно виникає як супутний ефект здійснення особистості.

Освоєння мови також є однозначно і розвитком автобіографічної антиципації, бо озброює людину засобами майбутнього, членування людського життя на етапи і події, означення їх імовірності, місця і часу настання. Оволодіння граматичними конструкціями мови надає змогу відображати і конструювати часові відношення між подіями. Семантична структура мови несе в собі і способи класифікації та узагальнення явищ людського життя та їхніх чинників. Іншими словами, уже у саму мову окрім всього іншого вбудована певна концепція біографічного антиципування, вироблена суспільним досвідом народу чи спільноти, що є носієм цієї мови.

Але ще яскравіше досвід біографічного антиципування проявляється у фольклорі: прислів'ях, казках, піснях тощо. Багато з них є саме антиципаційними схемами, сформульованими в афористичній, влучній формі, лаконічній і зручній для запам'ятовування. У цьому є їх сила і одночасно недосконалість. Ту чи іншу життєву закономірність прислів'я відображають яскраво, але дещо одностороннє і навіть гіпертрофовано. Тому у фольклорі існує чимало опозиційних прислів'їв. Наприклад, «всяк сам собі долю кує; те, що на роду написано, і конем не об'їдеш». Але, незважаючи на це, засвоєння фольклору несе у собі і засвоєння культурно виробленої технології біографічного та автобіографічного антиципування. Сюди також можна віднести і засвоєння системи марновірств, віри у біографічні прикмети, знамення тощо.

Цілеспрямованої форми наочіння біографічній та автобіографічній антиципації набуває при оволодінні методами ворожіння, що так було характерно раніше для народної культури (хоча елементи цілеспрямованості вже простежуються і при засвоєнні фольклору). Тут ми вже маємо справу із спеціальною діяльністю, основна мета якої полягає у навчанні методам передбачення майбутнього. Інша справа, які методи при цьому засвоюються. Це можуть бути і прийоми пралогічного антиципування, і теологічного, і

логічного. При цьому треба відзначити, що цілеспрямоване навчіння біографічного передбачення найбільш розвинуто у сфері саме пралогічного культуротипу антиципації. У теологічному і логічному культуротипі цього майже немає.

Щоправда, стосовно логічного культуротипу автобіографічної антиципації останнім часом відбулися позитивні зміни. Одними з перших робіт у цьому напрямі можна назвати програму уроків життєтворчості та автобіографічний тренінг, запропонований О. О. Кроніком та його послідовниками [26; 250].

Указані роботи свідчать про те, що цілеспрямоване навчіння автобіографічній антиципації цілком можливе. Цей різновид може здійснюватися у межах як традиційного підходу, де переважає повідомлення та сприймання відповідних знань, так і у межах активних групових методів, де домінують тренувальні вправи, спрямовані на формування відповідних навичок та вмінь, а також корекцію та розбудову образу власного майбутнього суб'єкта. Обидва вони реалізуються у нашій роботі у формі розробки відповідно орієнтованих циклу з психології життєтворчості і антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу.

Бесіди з психології життєтворчості були спрямовані на озброєння слухачів систематизованими знаннями, важливими для ефективного автобіографічного антиципування. Тематика цих бесід включала такі розділи:

- I. Осмислення та організація життєвого шляху в цілому.
- II. Осмислення пройденного життєвого шляху та окремих його етапів.
- III. Аналіз наявних життєвих ситуацій.
- IV. Передбачення, вибір та планування подальшого життєвого шляху.
- V. Прийняття та реалізація життєвих рішень.

Основні завдання циклу бесід з психології життєтворчості полягали:

- у збагаченні, уточненні та систематизації категоріального апарату автобіографічного антиципування;

- збагаченні, уточненні та систематизації антиципаційних схем життєтворчості;
- збагаченні, уточненні та систематизації процедур автобіографічного антиципування.

Зміст бесід був побудований з використанням не тільки науково-психологічних знань, але і прислів'їв, афоризмів, прикладів з художньої літератури, поезії. У цих бесідах ми прагнули інтегрувати в єдину цілісність систему надбання як науки, так і мистецтва, літератури, фольклору тощо. У програмі цих занять ми прагнули дати, наскільки це було можливо, квінтесенцію суспільно-історичного досвіду людства, накопиченого у сфері життєтворчості.

Окрема бесіда включала в себе лекційні, діалогічні та дискусійні компоненти, а загальна тривалість становила 1,5 години. Сам же цикл складався з 8 – 12 бесід у залежності від аудиторії і обставин. Аудиторію складали три категорії слухачів: старшокласники, студенти та люди середнього віку.

По закінченні занять ми просили слухачів висловити свою думку щодо користі матеріалу занять як письмово, так і усно. На підставі цього ми судили про їх ефективність. Показниками такої ефективності ми вважали думку слухача про відчуття користі для нього від циклу занять з психології творчості. Ще більш точною така оцінка ефективності буде визначатися через кілька років, коли можна буде перевірити дійовість набутих знань, що ми і плануємо зробити.

Практично всі слухачі всіх груп (4 гр. – старшокласники, 3 гр. – студенти, 3 гр. – середній вік) визнали курс психології життєтворчості для себе цікавим і корисним. Але близько 10–15 слухачів не проходили курс повністю. Дехто – через певні обставини, а дехто – через втрату до них інтересу. Аналізуючи досвід проведення занять з психології життєтворчості в цілому, починаючи з реакції на оголошення цього курсу, співбесіди, прийняття рішення пройти курс цих занять, участь у них і підведення

підсумків по їх прослуховуванні. Ю можна робити висновок, що є сенс говорити про наявність у людини особливої потреби – потреби у життєтворчості, у самостійному проектуванні і здійсненні свого життя, потреби бути власником своєї долі. При цьому рівень розвитку цієї потреби має дуже широкі індивідуальні відмінності. Є люди з дуже слабо вираженою цією потребою, а є – з яскраво розвинутою. Саме вони і були слухачами наших груп. Окрім загострення та стихання, потреба у життєтворчості має і вікову динаміку. Вона загострюється в період вікових криз (особливо середини життя, юності) і дещо стихає в стабільні періоди.

Таким чином, ми описали шляхи удосконалення автобіографічної антиципації традиційними методами навчання. Опишемо тепер шляхи її удосконалення активними груповими методами, які були реалізовані нами у формі антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу.

7.4. Розвиток здатності до антиципування життєвого шляху засобами біографічного психологічного тренінгу

Сьогодні тренінгові технології стали інструментом надання психологічної допомоги в багатьох сферах [430; 147; 185]. У даному випадку ми зробили спробу адаптувати тренінгові технології для корекції та розвитку життєвого антиципування. Основним завданням антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу є психологічна допомога учасникам групи в побудові суб'єктивної моделі власного майбутнього та стимуляція розвитку здатності до автобіографічного антиципування. Груповий характер занять дає змогу психологу не тільки працювати одночасно з десятком клієнтів, але й організовувати між ними взаємообмін та взаємозбагачення автобіографічного антиципування. Інтенсивне та поглиблене знайомство з життєвими цілями, сподіваннями, побоюваннями та розрахунками інших, порівняння їх з власними моделями свого майбутнього створює також сприятливі

можливості для більш глибокого усвідомлення власних надій, планів та очікувань. Цьому сприяє також і розповідь про своє бачення власного майбутнього, а також розпитування з боку групи про життєві перспективи і плани кожного учасника. Це допомагає більш чітко прояснити суб'єктивну модель власного майбутнього, з'ясувати в ній прогалини та слабкі місця і накреслити шляхи її збагачення, корекції та вдосконалення.

Група може допомагати своїм учасникам також і груповим аналізом проблеми власного майбутнього для кожного її члена. Ефект групи в даному випадку полягає в доповненні індивідуального процесу автобіографічного антиципування груповим процесом біографічної антиципації. У результаті цього людина отримує змогу порівняти власне бачення свого майбутнього з баченням свого майбутнього іншими, що значно розширює автобіографічний світогляд.

Ведучий групи не тільки організовує вищеназвані процеси, але і ознайомлює учасників групи з широким діапазоном наявних у людській культурі технологій автобіографічного антиципування, дає їх науково-психологічний аналіз, пропонує науково-виважені концептуальні схеми та процедури автобіографічного передбачення та планування.

Взаємообмін досвідом автобіографічного антиципування, допомога і взаємодопомога у життєвому плануванні та передбаченні, а також засвоєння культурно-вироблених технологій біографічної антиципації має місце і у повсякденному житті. Але у повсякденному житті ці процеси перебігають несистематично, неорганізовано і стихійно. Тому тренувальна група є до певної міри аналогом суспільства, в якому людина шляхом соціалізації вчиться автобіографічному антиципуванню. Процеси у групі також є моделлю тих процесів, які стихійно здійснюються у суспільстві при формуванні антиципації як вищої психічної функції. Але у випадку прогностично-біографічного тренінгу вони представлені у гранично-концентрованому, інтенсивному та гіперболізовано-«чистому» вигляді. При цьому ставиться мета не тільки репродукції культурно вироблених

технологій автобіографічного антиципування, але і їх критичний перегляд та творчий розвиток у системі відповідних вправ.

Така система вправ спиралася на різні засоби категоріальної та символічної презентації суб'єктивних моделей майбутнього: слово, жест, художньо-графічний образ. У першому разі своє бачення власного майбутнього, окремих його аспектів чи життєвого шляху в цілому учасник представляє у формі усної розповіді перед групою. Члени групи потім ставлять йому запитання на уточнення та деталізацію розповіді, а також запитання стосовно тих моментів, які не були описані. Як свідчить досвід наших занять, уже сама по собі розповідь іншим, переведення внутрішньомовного образу майбутнього у зовнішньомовне суттєво стимулює його переосмислення, але значно посилюють цей процес запитання. Дуже часто вони допомагають члену групи подивитися на власне майбуття з незвичної для нього точки зору, замислитися над такими його моментами, які йому самому і не спадали на думку. Подібний ефект має і слухання розповідей та запитань інших, бо, аналізуючи чужий антиципаційний образ життєвого шляху людина зіставляє його зі своїм. Це зіставлення також є гарним стимулятором автобіографічного антиципування.

Жестова презентація образу майбутнього або життєвого шляху в цілому здійснюється через пантомімічне зображення послідовності життєвих подій та станів, які очікує чи планує переживати людина. Будуючи вправи цього типу, ми відштовхувалися від вправи біографічного тренінгу О. О. Кроніка, яку він називає «Пластична картина життєвого шляху».

Художньо-графічна символізація бачення майбутнього чи життєвого шляху в цілому проводилася у формі змальовування життєвих подій, станів та обставин. При цьому інформаційне навантаження накладається не тільки на окремі малюнки, але і на їхню композицію.

Символізація майбутнього чи то у жестовій, чи то у художньо-графічній формі більш незвичний засіб, ніж слово, хоч у повсякденному житті він також використовується, проте рідше. Тому його інтенсивне

застосування відкриває нові резерви в аналітичній роботі над образом майбутнього. Зокрема, це стосується більш глибокої рефлексії неусвідомлюваних та малоусвідомлюваних компонентів суб'єктивної моделі майбутнього.

При виконанні вправ на символізацію дається спеціальна установка генерувати символи, віддаючись на плин внутрішнього, часто незрозумілого імпульсу. Саме він несе інформацію про підсвідоме антиципування, і передчасне намагання його зрозуміти може призвести до його блокування. Із цієї причини варто розчленувати генерацію символів майбутнього і їх рефлексію.

Рефлексія символіки майбутнього здійснюється через груповий аналіз малюнків чи пантоміми кожного члена групи. При цьому група намагається дати інтерпретацію символів майбутнього даного виконавця, розкодувати їх значення та значення композиції символів. Вислуховуючи різні версії, виконавець порівнює їх з власним, часто дуже розмитим, їх розумінням. Таке порівняння, як показує досвід, значно полегшує усвідомлення і аналіз символічно презентованих моментів майбутнього.

Описані три типи вправ конкретизувалися у залежності від фази та етапу тренінгового процесу. Першу фазу можна назвати аналітичною. У них процес осмислення йде від суб'єктивної картини життєвого шляху в цілому (перший етап) до образу майбутнього в цілому (другий етап), а потім і до окремих аспектів та стадій майбутнього (наступні етапи).

Далі йде протилежний процес – синтетична фаза. Після аналізу окремих аспектів та стадій майбутнього переглядається знову майбутнє в цілому, а потім і реконструюється нова картина життєвого шляху. Таке аналітичне заглиблення у майбутню частину життєвого шляху і наступна синтетична реконструкція є суттєвою рисою, яка відрізняє наш антиципаційно-орієнтований біографічний тренінг від біографічного тренінгу [250], де зосередження уваги та інтелектуальних зусиль торкається тільки

суб'єктивної картини життєвого шляху в цілому і спеціального пропрацювання суб'єктивної моделі майбутнього не робиться.

На кожному з описаних етапів категоріальна та символічна презентація отримує різне спрямування. Спочатку (і в кінці) – на життєвий шлях в цілому, потім – на майбутнє в цілому, потім – на окремі його стадії та аспекти. Цей процес є своєрідним для кожної групи, з якою приходиться працювати. Творчий процес роботи над власним майбутнім залежить від індивідуальності як окремих учасників, так і тієї атмосфери, що формується при їх об'єднанні у групу. Тому тривалість фаз і етапів у різних груп різна. Загалом тренувальний процес коливається від 9–14 занять по 1,5–2 години кожне. Кількість учасників оптимальна для занять – 5–7 осіб.

На сьогодні ми маємо досвід роботи з 5 групами (29 учасників молодого та середнього віку) за методом антиципаційно-орієнтованого психологічного тренінгу. Про ефективність нашого тренінгу ми робили висновки з наступних опитувань членів груп. Опитування торкалося того, настільки в результаті тренінгу змінився образ власного майбутнього і настільки такі зміни члени групи вважали для себе продуктивними.

Практично всі учасники груп відмічали зміни у суб'єктивному образі майбутнього, у формі його продуктивного збагачення, 65 відсотків відмітили істотну, а 24 – кардинальну конструктивну його перебудову. Звичайно таку оцінку ефективності тренінгу можна вважати лише попередньою. Проте і вона дає підставу говорити про велику перспективність і нагальність розробки різних варіантів антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу.

Наш варіант антиципаційно-орієнтованого групового тренінгу також спрямований на внутрушньособистісні утворення – суб'єктивний образ власного майбуття, категоріальний апарат антиципування та антиципаційні схеми.

Наш варіант групового психологічного тренінгу життєвої антиципації в інструментальному плані можна назвати концептуальним. Ідея

концептуального тренінгу викладена в праці А. Г. Шмельова та інших [509] і полягає у підвищенні ефективності певної психічної функції шляхом розширення та вдосконалення системи використовуваних суб'єктом понять, за допомогою яких він здійснює категоризацію об'єктів і подій з певної сфери (в даному випадку життєвого шляху людини в цілому та окремих його аспектів, етапів, подій тощо) і яка є «об'єктом роботи» цієї психічної функції.

Технологічні схеми та прийоми розробленого нами тренінгового процесу впливали із запропонованої в попередньому розділі психосемантичної моделі життєвої антиципації особистості. Саме така теоретико-методологічна база є свого роду системостворчим фактором, який надає цілісного характеру низці запропонованих далі вправ. При цьому якщо в процедурному плані кількість та особливості проведення вправ можуть варіювати в досить широких межах (залежно від бюджету часу, специфіки конкретної групи, умов проведення тренінгу), то методологічна схема лишається сталою.

Звернення до розробки групових форм психологічного тренінгу життєвого антиципування обумовлене низкою причин. Справа в тім, що груповий характер корекційно-розвивальної роботи є не тільки економічнішим у матеріальному та фінансовому плані порівняно з індивідуалізованим варіантом, але має певні додаткові переваги. По-перше, груповий характер занять створює можливості для взаємообміну досвідом життєвого антиципування та взаємозбагачення життєтворчого потенціалу членів групи.

Ще один ефект полягає в отриманні можливості аналізу проблем свого життєвого антиципування, свого образу майбуття під різними кутами зору інших людей, часто незвичними для суб'єкта. Інтенсифікація процесів рефлексії свого майбуття може досягатися і через ефект зовнішньоорієнтованої вербалізації, переведення порівняно згорнутої внутрішньомовної моделі майбуття у більш розгорнуту зовнішньомовну модель.

Крім того, у групі створюються сприятливі умови і для засвоєння наукових психологічних концепцій життєтворчості, бо для ведучого зручно відразу ілюструвати абстрактні наукові поняття та схеми на конкретному «живому» матеріалі з життя самих учасників групи.

Розроблено пробну тренінгову програму, розраховану на 20 – 30 годин роботи. Комплектування груп базувалися на добровільній участі та попередньому інформуванні учасників тренінгу про основні цілі та методи групової роботи. Чисельність учасників у групах коливалася від 6 до 14. Групи формувалися як гомогенними, так і гетерогенними по віковому складу. В останньому випадку виникала можливість створення свого роду «очної ставки» різних вікових стадій життєвого циклу людини, свого роду міжвікового обміну життєвим досвідом.

Норми-принципи спілкування у процесі групового тренінгу життєвого антиципування були переважно типовими для тренінгової роботи. Це принципи активності, довіри та конфіденційності. Порівняно нетиповою є зорієнтованість у нашому випадку групового спілкування не за принципом «тут і тепер», а за принципом «там і в майбутньому (колись)».

Групові заняття розпочинаються із вступної бесіди, в якій розкриваються поняття життєтворчості та життєвої антиципації особистості, а також у загальних рисах пояснюються принципи й можливості концептуального тренінгу. Далі конкретизуються цілі й план проведення групового концептуального тренінгу життєвого антиципування, роз'яснюються норми-принципи поведінки в даній тренінговій групі. Обов'язково зазначається, що дана форма розвивальної роботи є не тільки цікавою грою, а й вимагає досить значного інтелектуального напруження і що від інтенсивності розумових зусиль значною мірою залежить ефект тренінгу.

Така бесіда розрахована на 15 – 20 хвилин. Після бесіди слідує знайомство учасників, якщо група скомплектована з раніше не знайомих

людей. Подальша робота базується на виконанні низки вправ, які наведені в Додатку Д.

Повний курс занять за вказаною програмою пройшли 24 групи, загальна кількість учасників в яких становила 231 особу, у тому числі 110 жінок і 121 чоловік. Вік учасників коливався в межах від 18 до 37 років. Окрім того тренінгові вправи як окремо, так і в комбінаціях по кілька разів проходили апробацію на різних навчальних групах студентів і поза межами основного тренінгового процесу. Ефекти тренінгу оцінювалися такими способами: спостереження за учасниками тренінгу; аналіз їхніх самозвітів; колективне підведення підсумків; інтерв'ювання після закінчення занять. Детальніше результати тренінгової роботи узагальнено в табл. 7.2.

Таблиця 7.2

Результати перевірки ефективності тренінгу життєвого антиципування

Тип антиципаційної неспроможності	Кількість осіб, що мали антиципаційну неспроможність			
	на початку тренінгу (у %)	після тренінгу (у %)	φ^*	p
Гіпероптимізм	17,3	2,78	3,944	0,01
Песимізм	3,1	1,0	2,848	0,01
Малодифенційований оптимізм	27,3	5,6	6,685	0,01
Малообґрунтований оптимізм	52,3	16,44	3,74	0,01

Ефекти тренінгу оцінювалися такими способами: спостереження за учасниками тренінгу; аналіз самозвітів учасників тренінгової групи; колективне підведення підсумків; інтерв'ювання через місяць після закінчення занять.

Апробація наведеної програми групового тренінгу життєвої антиципації дає підстави говорити про те, що за її допомогою можна справляти корекційно-розвивальний вплив на життєву антиципацію особистості.

7.5. Розвиток здатності до життєвого антиципування засобами футурологічного психологічного тренінгу

Політична антиципація є однією з наважливіших елементів футурологічної складової життєвої антиципації. Тому розвиток футурологічної складової життєвої антиципації ми розпочали саме з неї. Тренінгові програма розвитку політичної антиципації особистості, яка буде описана нижче, є лише одним із можливих варіантів психологічного тренінгу політичної антиципації. Останній же може набирати надзвичайно широке коло різновидів своїх різновидів, які можна виокремлювати за різними принципами. Так, зокрема, можна будувати психологічні тренінги політичної антиципації, спрямовані на розвиток здатності:

- передбачати дії певних групових чи індивідуальних політичних акторів;
- прогнозувати перебіг політичних подій у певному просторі (місто, район, країна, міжнародний регіон тощо) на певний проміжок часу (наступний день, тиждень, місяць, рік, десятиріччя тощо);
- антиципувати певний тип політичних подій та віяло їх наслідків;
- визначати «бажане політичне майбутнє», окреслювати «політичні цілі»;
- планувати низку політичних дій спрямованих на реалізацію певної мети;
- приймати політичні рішення тощо.

Зазначені різновиди тренінгів політичної антиципації ще чекають своєї розробки. Ми поки що апробовуємо розроблену нами програму групового тренінгу за такою схемою.

Перший етап присвячується проясненню антиципаційних потреб учасників даної групи. Для цього кожному з учасників пропонується спонтанно записати «три питання до оракула» стосовно перебігу політичних подій, які найбільше його (чи її) цікавлять. При цьому забороняється висловлювати більше ніж три питання, що змушує чітко визначатися у своїх гностичних потребах щодо політичного майбутнього. Питання учасників обов'язково записуються і узагальнюються на предмет того, які з висловлених питань найчастіше зустрічаються і є найбільш загальнозначущими у даній групі. Після цього ведучий разом з групою зупиняється на якомусь одному питанні, що приймається всією групою для обговорення на даній тренінговій зустрічі.

Другий етап тренінгу складає мозковий штурм, у процесі якого група намагається згенерувати якомога повніше коло потенційних варіантів розвитку подій у контексті поставленого питання. Потенційні варіанти подій, по-перше, записуються, а по-друге, переформулюються до тих пір, поки не будуть сформульовані в лаконічній формі.

На третьому етапі кожен з учасників групи дає імовірнісну оцінку реалізації кожного прогнозу з усього кола зантиципованих групою варіантів розвитку політичних подій, обґрунтовуючи її тими чи іншими міркуваннями. При цьому йде інтенсивна робота з багаторазового уточнення та переформулювання зазначених міркувань до рівня афоризму (принаймні задається такий ідеал, стандарт). Цей принцип, який ми називаємо принципом афористизації антиципаційних схем, дає змогу експлікувати та уточнити антиципаційні схеми політичного досвіду учасників як для себе, так і репрезентувати їх іншим.

У результаті роботи групи утворюється своєрідна афористична збірка, яка в концентрованому вигляді становить як стереотипні, так і більш чи менш оригінальні антиципаційні схеми, спрямовані на розв'язання даного типу антиципаційних задач.

Описана вище тренінгова програма спрямована на збагачення, переструктурування та уточнення антиципаційних схем політичного досвіду учасників групи, який є підвалиною даного функціонального різновиду політичного антиципування.

У контексті даного дослідження за описаною тренінговою програмою було проведено щонайменше 15 тренінгових занять тривалістю 1,5 – 3 години із студентами факультету психології Дніпропетровського національного університету, факультету управління персоналом Дніпропетровського фінансово-економічного інституту та слухачами Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Кількість учасників коливалася в межах 9 – 15 осіб. Заняття проводилися як у межах практичних занять з політичної психології, так і у формі гурткової роботи (на факультеті психології ДНУ існує гурток з політичної психології) або зібрання у вільний час.

Серед усіх категорій учасників мав місце виразний інтерес до проблеми вдосконалення власних здатностей щодо антиципування політичних подій. Більшість з учасників тренінгу цей інтерес пов'язувала з тим, що політичні події створюють тло, поле на якому пролягає життєвий шлях кожної людини і спрогнозувавши його можна більш якісно спрогнозувати і спланувати події та дії свого життєвого шляху. Чимало учасників (особливо серед державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування) вважає політичну антиципацію професійно важливою якістю, від якої істотно залежить професійна кар'єра. Менша частина учасників говорила про те, що прогнозувати політичні події це просто цікава гра, яка приносить задоволення, а не якусь практичну користь.

Практично всі учасники тренінгу відзначили збагачення антиципаційних схем власного політичного досвіду (мається на увазі не лише досвід активної політичної діяльності, але й досвід особистого спостереження за політичними подіями). Порівняно рідко зустрічалися

випадки переструктування антиципаційних схем, тобто істотних змін точок зору про наявні та можливі політичні реалії.

Уточнення антиципаційних схем відзначалося у формі полегшення та увиразнення їх вербальних формулювань. Що ж стосується уточнення політичного антиципування у плані співпадіння антиципацій політичних подій з їх реалізацією, то у даному варіанті тренінгової програми це зробити не було можливості. У найближчому майбутньому ми апробуємо тренінгову програму, в якій буде передбачено обернений зв'язок антиципацій з настанням реальних подій.

Таким чином, апробація описаної вище тренінгової програми з розвитку політичної антиципації особистості показує наявність досить широко представленого попиту на подібного роду тренінги. Розвивальний ефект має тренінг, навіть, у спрощеному варіанті, де не передбачено забезпечення оберненого зв'язку антиципаціями і реалізаціями політичних подій. Існує потреба у розробці тренінгових програм для розвитку політичної антиципації, де буде забезпечено обернений зв'язок, що може істотно посилити розвивальний вплив тренінгу.

Висновки до розділу 7

1. Психодіагностика життєвої антиципації повинна бути спрямована на виявлення наявних у даного суб'єкта на даний момент суб'єктивної моделі власного майбуття, майбутнього значущого іншого (інших) з урахуванням футурологічного тла життєвих шляхів, а також системи антиципаційних категорій, антиципаційних схем та антиципаційних процедур, на основі яких будувалися моделі майбуття. Конкретні методики отримання текстової репрезентації суб'єктивних моделей власного майбутнього можна розрізняти за параметрами структурованості та діалогічності і виділяти чотири типи: вільна усна або письмова монологічна розповідь про бачення власного

майбутнього; спонтанний діалог дослідника з суб'єктом про його модель власного майбутнього; діалог психолога з суб'єктом про його бачення майбутнього по наперед визначеній більш чи менш детальній схемі; використання проспективно орієнтованих опитувальників та анкет, що детально структурують монолог суб'єкта про своє майбутнє.

2.Психологічну діагностику зручно здійснювати, доповнюючи вільне інтерв'ювання методом семантичного диференціалу як у формі ймовірнісного профілю, так і ймовірнісної хрономатриці. Психологічна допомога особистості у сфері життєвої антиципації може бути надана у формі: по-перше, психологічного консультування, коли психолог допомагає подолати утруднення процесу перебудови суб'єктивної моделі власного майбутнього клієнта на даному етапі життєздійснення, по-друге, навчання життєвій антиципації як традиційними, так і активними груповими методами.

3.Надання психологічної допомоги клієнтові у сфері життєвої антиципації у контексті психологічного консультування істотно відрізняється від тієї допомоги, яка надається клієнту ворожбитом чи астрологом. І відмінність тут не тільки в науковості чи ненауковості, не тільки у засобах, що використовуються, але й у принципах. Так, ворожбит, ясновидець чи астролог завжди в кінцевому підсумку, пропонує в тій чи іншій формі готову модель майбуття, нехай і неоднозначний чи надто загальний, але все ж таки готовий прогноз. Психолог же підключається до роздумів клієнта як каталізатор, «підкидає», клієнтові інформацію для роздумів, але не прагне робити висновки замість нього, навіть коли цього і воліє клієнт. Проблемний аналіз майбуття клієнта психологом має на меті не видачу готових прогнозів, планів, цілей а допомогу людині більш глибоко, більш повно, більш широко осмислити своє прийдешнє, свої очікування, сподівання плани, скоригувати, збагатити, вдосконалити, розвинути свої моделі майбутнього. Існує ще одна принципова відмінність між психологічною допомогою, яку надає професійний психолог і професійний ворожбит у сфері життєвої антиципації. Психолог, зокрема, не тільки

торкається проблеми майбутнього, а й намагається вдосконалити, розвинути і саму здатність клієнта будувати моделі свого майбуття. Ворожбита ж проблема розвитку антиципаційних здатностей не цікавить.

4. Індивідуальна психологічна корекція та розвиток життєвого антиципування може реалізовуватися у формі футуробіографічно орієнтованого психологічного консультування. Фазу розпитування можна структурувати за допомогою імовірнісних футуроматриць, семантичного спектра конструкта «щасливе – звичайне – нещасливе майбутнє» та виявлення антиципаційно-схемної оснащеності цього конструкта. Корекційну фазу консультування доцільно будувати залежно від типу визначеної деструктивності. При цьому доцільно користуватися прийомами парадоксального запитування, перефразовування, часткової згоди та доповнення тощо.

5. Групову форму корекції та розвитку життєвої антиципації можна будувати у формі тренінгу, що складається з таких етапів: вступні інструкції та індивідуальне самодослідження життєвої антиципації і отримання імовірнісного профілю майбуття, його семантичного спектра, концепції майбутнього, інформаційної основи життєвого антиципування, процедурного апарату; взаємопрезентація і взаємовивчення життєвого антиципування; порівняння критеріїв ефективної та неефективної життєвої антиципації і дискусія навколо цього; взаємопророкування; аналіз життєтворчої антиципації на матеріалі лексики (лексичний номінальний тренінг і лексичний структурний тренінг); аналіз прислів'їв та афоризмів (афористичний тренінг); аналіз анекдотів, казок, поезії, творів художньої літератури тощо (еталонний тренінг); слухання лекції з психології життєвого антиципування; групове життєве антиципування (інформаційно-пошуковий та процедурний тренінги або аналітичний тренінг); нова побудова образу власного майбуття; обговорення нових образів майбуття та підведення підсумків заняття.

6. Розвиток здатності до життєвого антиципування засобами футурологічного психологічного тренінгу здійснювався за такою схемою: з'ясування антиципаційних потреб учасників даної групи і виокремлення зальнозначущих футурогностичних питань; мозковий штурм, у процесі якого група намагається згенерувати якомога більшу кількість потенційних варіантів розвитку подій у контексті поставлених питань; імовірніснє оцінювання реалізації кожного прогнозу з усього кола антиципованих групою варіантів розвитку і обґрунтовування їх тими чи іншими міркуваннями. При цьому йде інтенсивна робота з багаторазового уточнення та переформулювання зазначених міркувань до рівня афоризму. Принцип афористизації антиципаційних схем дає змогу експлікувати та уточнити їх як для себе, так і репрезентувати іншим

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено нове розв'язання проблеми антиципації, що передбачало концептуалізацію феномена антиципування, встановлення закономірностей генезису та розвитку антиципаційних функцій у філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезі, апробацію розробленої загальнопсихологічної концепції в емпіричних дослідженнях життєвої антиципації та практиці психологічної діагностики, корекції та розвитку автобіографічного, біографічного та футурологічного антиципування. Підсумок отриманих результатів можна представити у низці висновків:

1. Аналіз історії психологічних досліджень антиципації свідчить про такі тенденції розвитку поняття антиципації, як розширення його обсягу і змісту; перехід від розгляду антиципації як складової окремих явищ до уявлення про антиципацію як універсальний компонент будь-якої активності; пошук закономірностей функціонування та розвитку антиципації, інваріантних відносно конкретного змісту активності суб'єкта і формуванні загальнопсихологічної теорії антиципації; виявлення особливостей антиципування, зумовлених специфікою конкретних різновидів людської діяльності і становленні спеціально-психологічних концепцій антиципації (комунікативної, педагогічної, ділової тощо.).

2. Розмежовано чотири етапи концептуалізації феномена антиципації в психології: апріорна ідея та знання про певні об'єкти, події та явища, що передують процесу їх пізнання; очікування певних об'єктів, подій, явищ, власних дій та їхніх результатів, а також превентивні, підготовчі та частково антиципуючі мету дії тощо; психічна форма випереджаючого відображення й просторово-часового упередження суб'єктом подій в контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, переднастрійок, рухах, діях, діяльності та спілкуванні; двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього (проектування (цілепокладання й планування) і опредметнення),

розгляд її у контексті єдності антиципування з темпорально-альтернативними феноменами: ретроспекцією (психічне моделювання минулого), презенсоекцією (психічне моделювання теперішнього), фантастоекцією (екстратемпоральною формою психічного).

3. Цілісна загальнопсихологічна концепція розвитку антиципації, що репрезентує взаємозв'язок процесів філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу антиципаційних функцій людини полягає у твердженні, що у плані системогенезу феномен антиципації є наслідком виділення в структуруванні психічного трьох типів підсистем, функціонально спеціалізованих на відображенні реальності в рамках кожного з трьох часових модусів – минулого, теперішнього і майбутнього, де антиципація виступає як підструктура психічного, спеціалізована на суб'єктивному моделюванні майбутнього і регуляції на цій основі активності живих істот. Обґрунтовано, що у всіх аспектах розвитку антиципації домінує тенденція до прогресу, що проявляється у підвищенні точності, дальності, повноти, швидкості та продуктивності антиципування. Має місце ефект експонеціального розширення та поглиблення світохронотопу людини і перевершення антиципаційної спроможності послідовних форм розвитку антиципування. В основі розвитку вищих форм антиципації людини лежить механізм удосконалення медіації антиципаційних функцій, розширення та збагачення семіосфери антиципування, системи антиципаційних схем реальності та технологій організації процесів відображення, проектування та опредметнення змодельованого майбутнього. При цьому провідною тенденцією розвою людського антиципування є нарощування можливостей не лише пізнання та упередження прийдешнього, але й творення майбуття.

4. У еволюційно-генетичному плані антиципація людини є вищою формою розвитку випереджаючого відображення та преадаптації. Вивчення здатності різних тварин до елементарних форм антиципування показало величезну різницю між тваринами, що стоять на різних щаблях філогенетичного розвитку. Найрозвинутішими формами елементарної

антиципації володіють ссавці, менш розвинутими у цьому плані є птахи, ще менш – рептилії, амфібії та риби. Особливо високо розвинуті елементарні форми антиципування у шимпанзе і вже в деяких рисах нагадуть людське, але все ж лишаються в межах натуральних форм. Відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідування культурних традицій хоч і існують серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини. Така перепона еволюційно долається у процесі антропосоціогенезу, коли здійснюється перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування. Унаслідок цього поступово виникають вищі форми антиципації, які функціонують та розвиваються на основі натуральних її форм завдяки засвоєнню, використанню та вдосконаленню спеціальних засобів і семіотичних систем, антиципаційних процедур, а також суспільно вироблених антиципаційних схем реальності, характерних для даної культури.

5. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у пошуку, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування. У культурно-історичному плані цей пошук проходив три фази: фазу пралогічної антиципації, що базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур; фазу теологічної антиципації, опосередковану сакральною символікою, релігійними уявленнями про світ і прагненням організувати процес антиципування у формі діалогу з Богом; фазу логічної антиципації, яка опосередковується системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних

умовиводів. Для первісності та ранніх аграрних суспільств був характерним розвій пралогічних форм антиципування, у зрілих аграрних суспільствах домінувало теологічне антиципування, піднесення логічної антиципації з'явилося із розгортанням індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку. Розгортання постіндустріальної, інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку накреслює поки ще не достаньо чіткі риси неологічних форм антиципування. При цьому індивідуальна та соціетальна психіка сучасної людини має гетерогенний характер і утримує в собі найчастіше всі культурно-історичні типи антиципування, в тому числі його архаїчні, реліктові форми.

6. Онтогенез антиципації людини починається з одночасного освоєння дитиною як філогенетичних, так і культурно-історичних надбань, переходячи до активного їх використання в різноманітних формах антиципування в період дорослості. Інколи онтогенез антиципації окремих особистостей перевершує досягнутий рівень соціогенезу антиципаційних функцій і екстеріоризуючись у соціум, рухає на новий щабель культурно-історичний розвиток антиципації. Загалом в онтогенезі розвиток антиципації має стадіальний характер. Перша стадія є доуявною, друга – уявною, третя – уявно-мовною. На ній зароджується вербально-семіотичне опосередкування, яке використовується поки що тільки для означення вже сформованих образів уяви. На четвертій фазі вербальне опосередкування набуває здатності до випереджальної категоризації майбутнього і ведення за собою уявного антиципування. Переходячи на п'яту стадію, вербальне опосередкування сягає такого розвою, що все більше звільняється від образно-уявного наповнення і набуває абстрактного або абстрактно-символічного характеру, виступаючи в одному із трьох культуротипів: реліктів пралогічної або теологічної антиципації чи у формі логічного антиципування.

7. Місце антиципування в загальній структурі психічного відображення людини визначається будовою її психологічного часу.

Унаслідок цього процес психічного в цілому розщеплюється на підпроцеси відображення минулого (ретроспекція), теперішнього (презенсоекція) та майбутнього – антиципація. При цьому різномасштабність та ієрархічна багаторівневність часових модусів минулого, теперішнього і майбутнього обумовлюють і ієрархічно-рівневий характер розщеплення психічного відображення на вказані підпроцеси та їх різнопорядковість. Антиципація, презенсоекція та ретроспекція відносно класичної класифікації психічних процесів (мислення, уява, сприймання, пам'ять і т.д.) є синтетичними, системно-інтегративними. По відношенню до класичної вказана класифікація є ортогональною, являючи собою погляд на психічні процеси у ще одному зрізі за критерієм часової спрямованості. Тому мислення, або уява, з одного боку, може входити у відображення і минулого, і теперішнього, і майбутнього. З другого боку, завдяки своїй темпоральній різнопорядковості, процеси антиципації входять до внутрішньої структури і самого мислення, уяви, сприймання та інших психічних процесів.

8. Процес антиципації є послідовністю породження продуктів антиципації, якими можуть виступати антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, стани, переднастройки, установки, антиципаційно орієнтовані дії, а також різного роду інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації. Процес породження продуктів антиципації має відносно сталу поетапно-ієрархічну закономірність, яка тим чіткіша, чим віддаленішою є майбутня подія. Спочатку з'являється когнітивне відображення антиципованої події, потім у міру її наближення посилюється емоційне та вольове ставлення до неї, потім формується переднастройка та установка, які можуть переходити у відповідну дію, а дія, у свою чергу, може породжувати певний матеріалізований продукт антиципації. Важливою закономірністю антиципатогенезу є «Ефект Едіпа», тобто вплив процесу антиципації на антиципований об'єкт, подію, або суб'єкта антиципування, що проявляється

у феноменах «самознищення», самопородження та самотрансформації прогнозу.

9. Антиципація як специфічна здатність людини являє собою цілісне утворення, яке має у своєму складі такі підсистеми: енграмний базис антиципації, засобо-семіотичний апарат антиципування, систему антиципаційних процедур, автоматизмів, навичок, умінь, систему енграмних та концептуальних структур антиципації, хронотопний, імовірнісний та аксіологічний апарат, а також систему футурогностичних потреб особистості. Вирішальна роль у соціо- та онтогенетичному розвитку антиципації людини належить культурним чинникам, вплив яких переломляється через індивідуальні особливості та соціально-рольові функції людини. Індивідуальна людська здатність до антиципації тісно пов'язана з соціетальним та соціальним антиципуванням. Перебіг процесів соціальної та соціетальної антиципації зумовлено нормативною системою та рольовою структурою групи, яка може ґрунтуватися як на монополії лідера на всі різновиди групової антиципації, так і на виокремленні ролі «оракула», а також виростанні колегіальних форм антиципування. Однак і за авторитарного, і за демократичного соціетального антиципування більшість членів віддають перевагу асимілювати моделі майбуття від лідерів та оракулів, ніж антиципувати самим.

10. Реальний діапазон індивідуальної мінливості суб'єктивних моделей майбутнього в життєвому антиципуванні студентів значно вужчий потенційно можливого і відзначається яскраво вираженим домінуванням оптимістичного бачення власного майбутнього, рідкістю песимізму. Останній зустрічається в основному в прогнозуванні футурологічного тла власного життєвого шляху. Для студентського віку характерні такі типи деструкцій життєвого антиципування: гіперпесимізм, песимізм, гіпопесимізм, гіпероптимізм, оптимізм з низькою диференційованістю моделей майбутнього, анти песимізм, гіпореалізм, соціальна екстраконтекстність; збіднена система антиципаційних категорій та

конструктів; збіднена оснащеність антиципаційними схемами; наявність деформованих антиципаційних схем, слабе володіння логічними процедурами антиципування.

11. Психологічна допомога у сфері життєвого антиципування може надаватися у формі відповідно організованого консультування, психологічного тренінгу та системи бесід з психології життєтворчості. Процес психологічного консультування доцільно організовувати, виходячи з таких фаз: вичленування проблеми особистого майбутнього у загальній структурі життєвих проблем особистості; рефлексія суб'єктивної моделі власного майбутнього клієнтом; аналіз категоріально-символічного апарату, антиципаційних схем та антиципаційних процедур; керування процесом перегляду старої і побудови нової моделі власного майбутнього. Систематизований виклад знань, накопичених людською культурою та наукою, щодо раціонального передбачення та планування життєвого шляху особистості, прийняття життєвих рішень криє в собі значний потенціал для розвитку здатності до життєвого антиципування. Глибина переосмислення суб'єктивної моделі власного майбутнього може бути значно посилена фактором групи в умовах тренінгу, завдяки інтенсивному взаємообміну досвідом життєвого антиципування між учасниками та поглибленням рефлексії малоусвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів суб'єктивних моделей власного майбутнього.

12. Перспективними напрямками подальших досліджень антиципації можна вважати вивчення процесу формування професійних різновидів антиципування, а також дослідження антиципування як спеціальної професійної діяльності, аналіз структури професійних здатностей прогностистів-професіоналів та плановиків-професіоналів.

[illegible]

	K3Y	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	1
	K4Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
	K5Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K6Y	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
		50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
	7	K1Y	Б	Б	П	П	П	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП
K2Y		Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	О	ГО	ГО	3
K3Y		ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	П	П	П	П	П	П	2
K4Y		П	П	П	П	П	П	П	Б	Б	Б	Б	2
K5Y		Б	Б	ГП	ГП	ГП	О	О	О	О	О	О	3
K6Y		100	100	0	0	0	80	80	80	20	20	20	
		0	0	90	90	80	100	100	100	100	100	100	
8	K1Y	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2Y	Б	Б	Б	Б	О	О	О	О	О	О	О	2
	K3Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	БО	БО	БО	БО	О	3
	K4Y	Б	Б	Б	П	БО	БО	БО	БО	БО	Б	Б	3
	K5Y	ГО	ГО	БО	О	БО	О	ГП	П	Б	О	ГО	5
	K6Y	20	20	100	100	100	70	70	40	40	100	100	
		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
9	K1Y	Р	Р	БО	О	О	О	О	О	БО	Б	Б	4
	K2Y	ГП	Б	Б	БО	ГБ	ГБ	ГБ	ГБ	ГБ	ГБ	ГБ	4
	K3Y	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	1
	K4Y	БП	БП	Б	Б	Б	БО	БО	БО	БО	БО	БО	3
	K5Y	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	1
	K6Y	100	100	100	100	50	50	50	50	50	50	50	
		0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	
10	K1Y	Б	Б	БО	О	О	О	О	О	О	О	О	3
	K2Y	БП	БП	П	Б	Б	БО	О	О	О	О	О	5
	K3Y	П	П	П	БП	БП	БП	Р	Р	Р	БО	О	5
	K4Y	БП	БП	Р	Р	БО	БО	О	О	О	О	О	4
	K5Y	Р	П	П	БП	БП	БО	БО	О	О	О	О	5
	K6Y	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
11	K1Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
	K2Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
	K3Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
	K4Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
	K5Y	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	1
	K6Y	90	80	85	85	80	80	40	30	20	10	10	
		10	10	15	15	20	20	60	70	80	90	90	
12	K1Y	П	Р	Р	Р	Б	Р	Р	Б	Б	Б	Б	3
	K2Y	П	А	Р	Р	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	4
	K3Y	П	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
	K4Y	БП	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Р	Р	Р	Р	3
	K5Y	Б	Б	Б	Б	БО	О	О	О	О	О	О	3
	K6Y	100	100	100	100	80	80	70	50	90	90	90	
		100	100	100	100	100	100	90	90	80	70	70	
13	K1Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K2Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K3Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K4Y	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	БП	Б	Б	Б	2
	K5Y	БО	БО	БО	БО	БО	Р	Р	Б	Б	Б	Б	3
	K6Y	100	90	80	70	60	50	40	30	20	10	0	
		90	90	90	90	90	80	80	80	80	80	80	
14	K1Y	П	П	П	П	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
	K2Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	ГП	2
	K3Y	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	ГП	1
	K4Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1

[illegible]

7	K1	Б	Б	БО	БО	О	О	О	О	О	О	О	3
	K2	Б	Б	Б	Б	Б	О	О	О	О	О	О	2
	K3	Б	Б	Б	О	О	О	О	О	О	О	О	2
	K4	О	О	О	О	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	2
	K5	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	1
	Им.дож.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	0	0	
8	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	О	О	О	О	2
	K3	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	1
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K5	О	О	О	О	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	1
	Им.дож.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
9	K1	А	О	О	БО	Р	БО	О	О	Р	Р	Р	4
	K2	Б	О	О	О	О	О	ГО	ГО	О	О	О	3
	K3	Б	О	О	БО	БО	БО	БО	БО	ГО	ГО	ГО	4
	K4	БП	БО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	-	-	-	-	3
	K5	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	1
	Им.дож.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	99	
10	K1	БО	О	О	О	О	О	О	О	О	БО	БО	2
	K2	Б	Б	Б	БО	О	Б	Б	Б	Б	Б	Б	3
	K3	О	БО	БО	БО	Р	Р	Р	Р	БП	БП	БП	4
	K4	Б	Р	Р	БО	О	О	О	О	О	О	О	4
	K5	Б	О	О	О	О	БО	БО	Р	Р	БО	БО	4
	Им.дож.	100	100	100	90	80	70	60	60	55	50	35	
11	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	Им.дож.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
12	K1	Р	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
	K2	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K3	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K4	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	K5	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
	Им.дож.	100	100	100	100	90	90	80	70	60	50	30	
13	K1	О	О	О	О	БО	БО	БО	БО	Р	Р	Р	3
	K2	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K3	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	1
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K5	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	1
	Им.дож.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	90	
14	K1	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	О	ГО	О	ГО	О	О	2
	K2	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1

[illegible]

	Ім. дож	100	100	100	100	100	95	95	90	80	70	60	
7	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	90	80	70	60	
8	K1	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	Р	Р	Р	2
	K2	Р	Р	Р	БО	БО	БО	БО	Р	Р	Р	Р	2
	K3	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	БП	2
	K4	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	БП	БП	2
	K5	БО	БО	БО	БО	БО	Р	Р	Р	Р	Р	Р	2
	Ім. дож	99	98	98	80	80	80	80	80	70	60	60	
9	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	Б	Б	О	О	О	О	О	О	О	О	О	2
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	Б	Б	БО	О	О	О	О	О	О	О	О	3
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	100	100	90	80	
10	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	БО	БО	2
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	100	90	80	70	
11	K1	О	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	БО	БО	БО	БО	3
	K2	О	О	ГО	ГО	ГО	ГО	О	О	О	О	БО	3
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	БО	БП	3
	K4	ГБ	О	ГО	ГО	ГО	ГО	О	О	О	О	БО	4
	K5	О	ГО	ГО	О	О	БО	БО	БО	Р	БП	БП	5
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
12	K1	О	О	О	О	О	О	О	БО	БО	БО	БО	2
	K2	Б	Б	Б	Б	БО	БО	БО	БО	БО	БО	БО	2
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	Б	Б	Б	Б	БО	О	БО	Б	Б	Б	Б	3
	K5	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
13	K1	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K2	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K3	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
	K4	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	БО	2
	K5	О	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	ГО	2
	Ім. дож	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Варіан-ти майб. Укр.	Майбутні історичні періоди											Кількість проф.
	2010-2014	2015-2019	2020-2024	2025-2029	2030-2034	2035-2039	2040-2044	2045-2049	2050-2054	2055-2059	2060-2065	
K1У	Р	БП	БП	БП	Б	Б	Б	Б	Б	Р	Р	3

K2Y	БП	БП	БП	Б	Б	Б	Р	Р	Р	Р	Р	3
K3Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
K4Y	Б	Б	Б	Р	Р	Р	Р	Р	Б	Б	Б	2
K5Y	Р	Р	Р	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
K6Y	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
K1Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	БО	О	3
K2Y	П	П	Б	Б	Б	Б	Р	Р	Б	Б	Б	3
K3Y	Б	Б	Б	Б	Р	Р	Р	Р	А	А	А	3
K4Y	БП	Б	Б	Р	Р	Б	Б	Б	Б	БО	БО	4
K5Y	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
K6Y	100	90	80	80	80	80	80	80	80	80	80	
	100	100	100	100	100	100	80	80	80	80	80	
K1Y	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
K2Y	П	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	БО	БО	БО	3
K3Y	БП	БП	БП	БП	БП	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
K4Y	П	П	Р	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Р	Р	3
K5Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	БО	БО	О	3
K6Y	100	100	100	80	80	80	100	100	100	100	100	
	80	80	80	80	90	90	90	90	100	100	100	
K1Y	Р	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	2
K2Y	ГП	БО	О	О	О	О	О	О	О	О	А	4
K3Y	БП	БП	БП	П	П	П	П	П	П	П	П	2
K4Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
K5Y	ГО	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	2
K6Y	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
	70	70	70	70	70	77	77	77	77	77	77	
K1Y	П	Б	Б	О	О	О	БО	БО	БО	БО	БО	4
K2Y	П	Б	Б	О	О	О	БО	БО	БО	БО	БО	4
K3Y	П	П	П	П	П	П	П	П	БП	БП	БП	2
K4Y	Б	Р	БО	БО	БО	БО	О	О	О	О	О	4
K5Y	Б	Б	О	О	О	О	О	О	О	О	О	2
K6Y	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
K1Y	П	П	П	П	П	П	П	П	БП	БП	Б	3
K2Y	П	П	П	П	БП	Б	Б	Б	Б	Б	Б	3
K3Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П	1
K4Y	П	П	П	П	П	П	П	П	П	БП	БП	2
K5Y	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
K6Y	100	100	100	100	90	90	90	80	70	60	60	
	90	90	90	90	90	90	90	90	90	90	90	
K1Y	О	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	2
K2Y	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	1
K3Y	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	1
K4Y	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	1
K5Y	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	1
K6Y	90	90	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
	90	90	90	50	50	50	50	50	50	50	50	
K1Y	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	1
K2Y	БП	БП	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	2
K3Y	БП	БП	БП	БП	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	2
K4Y	П	П	П	П	БП	БП	БП	Р	Р	Р	Р	3
K5Y	Р	Р	Р	Р	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	2
K6Y	90	90	80	80	70	70	60	50	60	80	80	
	20	20	40	40	50	50	50	50	50	70	60	
K1Y	Б	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	2
K2Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
K3Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1
K4Y	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	1

Додаток В

Дані щодо інтеркореляцій між конструктами імовірнісної футуроматриці на прикладі 20-ти досліджуваних

Таблиця 1

Таблиця інтеркореляцій футуроматриць з п'ятилітньою періодизацією біографічного майбутнього											
к4к5	к3к5	к3к4	к2к5	к2к4	к2к3	к1к5	к1к4	к1к3	к1к2		
0,7262	-0,1853	0,34963	0,81457	0,4504	-0,5884	0,01496	0,49928	0,85432	-0,3659		
0,23249	0,32611	0,92089	0,60202	-0,3901	-0,3696	0,46268	0,87225	0,95723	-0,2833		
0,33694	0,92586	0,24801	0,87868	0,49928	-0,3635	0,87868	0,49928	0,89365	-0,1602		
0,93739	-0,3907	-0,2439	0,81457	0,85701	0,05061	0,64282	0,59335	-0,5287	0,4198		
0,99097	0,9738	0,97419	0,99493	0,98883	0,95638	0,60899	0,55855	0,48204	0,62901		
0,75393	0,59571	0,82488	0,82488	0,09831	0,24639	0,6072	-0,81	0,13252	-0,0918		
0,94882	0,97115	0,94592	-0,4597	-0,3987	-0,4771	-0,4597	0,96027	0,93846	-0,4274		
0,94882	0,97115	0,94592	-0,4597	-0,3987	-0,4771	0,96498	0,96027	0,93846	-0,4274		
0,95486	0,9752	0,98454	0,92728	0,92745	0,94733	0,98209	0,98168	0,98274	0,92029		
0,8147	0,57939	0,65584	0,34735	0,72351	0,26377	0,91354	0,69608	0,30123	0,33603		
0,50913	0,79199	0,48439	0,49206	0,71712	0,60121	0,67101	0,71325	0,53914	0,73004		
0,63528	0,83161	0,36131	0,60314	0,7323	0,65201	0,23025	0,8295	-0,1884	0,37996		
0,19069	0,04034	0,3643	0,35471	0,10679	0,04255	0,42778	0,25277	0,18709	0,289		
0,1253	0,51805	0,05004	0,77292	0,43814	0,44895	0,58073	0,50563	0,33853	0,82921		
0,48446	0,68145	0,94701	0,4166	0,90173	0,80258	0,50167	0,97242	0,91985	0,92761		
1	0,99891	0,99891	-0,4482	-0,4482	-0,4061	0,97649	0,97649	0,97635	-0,4301		
0,93502	0,9275	0,76089	0,96718	0,92815	0,91052	0,42548	0,60471	0,28606	0,57067		
0,85618	0,78508	0,67161	0,96686	0,88851	0,68171	0,88346	0,77934	0,96865	0,79951		
0,82463	0,77676	0,36524	0,56274	0,7414	0,15379	0,77903	0,46583	0,88215	0,51317		
-0,0257	0,12352	-0,2583	0,47409	-0,0634	-0,1761	0,44959	-0,0165	-0,132	0,70634		

Таблиця 2

Таблиця інтеркореляцій футуроматриць з п'ятилітньою періодизацією історичного майбутнього України										
к4к5	к3к5	к3к4	к2к5	к2к4	к2к3	к1к5	к1к4	к1к3	к1к2	
0,33694	0,92586	0,24801	-0,2882	0,60099	-0,3635	0,87868	0,49928	0,89365	-0,1602	
0,93739	-0,3907	-0,2439	0,81457	0,85701	0,05061	0,64282	0,59335	-0,5287	0,4198	
0,99097	0,9738	0,97419	0,60899	0,55855	0,95638	0,60899	0,55855	0,48204	0,62901	
0,4531	0,45867	0,68645	0,90396	0,85072	-0,0091	0,76536	0,75789	-0,4994	0,2391	
0,4783	-0,1497	0,82703	-0,2742	0,65749	0,22677	0,80976	0,1601	-0,2234	0,3467	
0,09599	0,98649	0,37708	0,72528	0,95762	0,73269	0,67817	0,98759	0,74529	0,99571	
0,96707	0,98475	0,37708	0,72528	0,95366	0,69733	0,63554	0,98559	0,71356	0,9968	
-0,5537	0,98238	0,09226	0,65094	0,94428	0,65013	0,5743	0,98342	0,669	0,99617	
0,52199	0,97907	0,69659	0,85125	0,92869	0,60309	0,5114	0,9805	0,6254	0,99514	
0,97055	0,971	-0,2035	0,34656	0,90049	0,55275	0,43833	0,97315	0,58053	0,99314	
0,96621	0,94681	-0,2035	0,19368	0,82534	0,48112	0,31771	0,95097	0,52077	0,98759	
0,95861	0,32449	-0,2035	-0,0926	0,3596	0,58048	0,08736	0,45638	0,71723	0,89471	
0,94531	0,3908	-0,2035	-0,0411	0,46858	0,54014	0,12252	0,49793	0,67443	0,89188	
0,92387	0,4231	-0,2035	0,04632	0,52924	0,47692	0,18627	0,54864	0,66052	0,88614	
0,86546	0,46154	-0,2035	0,18557	0,60272	0,50912	0,29027	0,56377	0,65249	0,89239	
0,80797	0,50817	-0,2035	0,72612	0,69361	0,83037	0,75229	0,58094	0,87381	0,90071	
0,80806	0,56612	-0,2035	0,86452	0,80909	0,84453	0,8386	0,60059	0,86077	0,91216	
0,80825	0,64049	-0,2035	0,58042	0,8842	0,8436	0,85596	0,6233	0,88472	0,92859	
0,80859	0,74027	-0,2035	0,51109	0,88313	0,87254	0,87604	0,71739	0,91965	0,91769	
0,80915	0,88328	-0,2035	0,43604	0,88481	0,91772	0,89954	0,85029	0,97475	0,90029	

Додаток Д

Вправи для біографічного тренінгу життєвої антиципації

Вправа № 1. «Десятка головних параметрів майбутнього»

На початку цієї вправи кожен з учасників відбирає десять найбільш важливих з його точки зору конструктів, тих, які націлені на висвітлення найсуттєвіших аспектів, граней людського майбуття. У цю десятку повинні входити саме ті конструкти, оцінки за якими дають максимально інформативний опис біографічного майбутнього.

Після цього учасники групи обмінюються своїми точками зору, з'ясовують їх та зіставляють, переходячи потім до групової дискусії. Результатом цієї дискусії повинна стати сформована колективними зусиллями десятка головних параметрів майбуття.

Ця вправа, як і попередні, націлена на вдосконалення структури системи антиципаційних індивідуальних значень, а конкретніше – на виявлення відношень пріоритетності категорій щодо відображення суттєвої інформації про майбутнє.

Збагачення та вдосконалення структури систем індивідуальних значень, на яких ґрунтується життєве антиципування, є одним з важливих факторів розвитку цієї психічної функції.

Вправа № 2. «Спектр людського щастя»

У цій вправі полюси основних десяти конструктів кожний учасник підпорядковує в контексті конструкта «щасливе – звичайне – нещасливе майбутнє». Після цього учасники тренінгу викладають свої концепції щасливого та нещасливого людського майбуття. Це слугує вихідною основою для групової дискусії.

Ця вправа має на меті вивести тренінгову роботу на новий етап. Тут удосконалюється категоріальна структура такого складного психічного утворення, як уявлення людини про щасливе й нещасливе майбутнє. У першому випадку це – модель бажаного, окреслення того напрямку майбуття, в якому спрямовує свій життєвий шлях людина. В другому ж випадку це модель того, чого людина прагне уникнути, окреслення тих напрямків і місцин майбуття, які б людина хотіла обминати, спрямовуючи свій життєвий шлях.

Прояснення і вдосконалення згаданих вище моделей є важливою основою підвищення продуктивності життєтворчості особистості.

Вправа № 3. «Основні детермінанти людського майбуття»

Ця вправа і дві наступні спрямовані на вивчення систем індивідуальних значень, призначених для категоризації тих факторів, які людина розглядає як детермінанти, що впливають на її майбутнє. Тим самим створюються передумови для вивчення антиципаційних схем життєвої антиципації особистості.

Групі пропонується систематизувати основні чинники, які визначають майбутнє людини, та відносну питому вагу кожного з них. Це і є вихідною основою для організації групової дискусії.

Вправа № 4. «Майбутньотворчі детермінанти особистості»

Ця і наступна вправи є по суті продовженням попередньої. Але в ній детальніше розглядаються, так би мовити, інтернальні детермінанти людського майбуття. У другій же вправі деталізація здійснюється у площині факторів екстернальних.

Учасникам групи пропонується подумати над тим, які якості особистості, на їхню думку, сприяють реалізації щасливого майбутнього, а які – звичайного, які – майбутнього нещасливого. Така робота означає вже

первинне виявлення антиципаційних схем, на основі яких здійснюється життєве антиципування особистості. У даному випадку антиципаційні схеми виявляються в безімовірнісній формі, а імовірнісна форма опрацьовується пізніше.

Вправа № 5. «Майбутньотворчі детермінанти довкілля»

Ця вправа аналогічна попередній, за винятком того, що вона спрямована на поглиблення і вдосконалення систем індивідуальних значень щодо опису факторів довкілля, які впливають, на думку учасників, на реалізацію щасливого, звичайного чи нещасливого майбутнього.

Вправа № 6. «Прогностичні ґратки»

Метою цієї вправи є удосконалення системи антиципаційних схем життєвого антиципування учасників групи. При цьому робота над антиципаційними схемами поєднується з експлікацією імовірнісних зв'язків. Окрім цього, ймовірнісні зв'язки виявляються та переосмислюються не тільки між ізольованими індивідуальними значеннями, а й у контексті тих конструктів, до яких ці значення входять. Все це створює додаткові можливості для вдосконалення життєвих антиципаційних схем.

Учасники групи заповнюють ґратки з конструктів, які характеризують майбутньотворчі детермінанти особистості, або майбутньотворчі детермінанти довкілля та конструкти, що характеризують біографічне майбуття. Далі, як і в попередніх вправах, учасники тренінгу зіставляють свої ґратки та обговорюють їх. Потенційно кількість конструкцій подібних ґраток може бути дуже великою. Тому виконання цієї вправи може бути тривалим і займати кілька занять.

Вправа № 7. «Імовірнісна хрономатриця: само передбачення»

Розпочинаючи вправу, члени тренінгової групи будують імовірнісні матриці майбутнього способом, який описаний у шостому розділі дисертації, а потім ознайомлюють з нею групу та обговорюють.

Вправа № 8. «Імовірнісна хрономатриця соціального контексту життєвого шляху»

Учасники групи спочатку будують імовірнісні хрономатриці майбутнього України, а потім порівнюють їх та обговорюють. Особлива увага приділяється впливу майбутнього України на особисте майбутнє кожного з учасників групи.

Вправа № 9. «Імовірнісна футуроматриця: взаємо пророкування»

У цій вправі учасники групи складають футуроматриці один на одного. Цій процедурі передують коротка розповідь групі про себе та відповідь на запитання інших учасників, які намагаються зібрати інформацію, важливу для побудови ймовірнісного профілю майбутнього даного учасника групи.

Вправа № 10. «Концептуальний аналіз футуроматриць»

Мета цієї вправи – з'ясувати антиципаційні схеми, які послуговували основою для побудови імовірнісної матриці майбутнього, як для себе, так і для інших. Для цього учасники тренінгу дають пояснення, чому тим чи іншим варіантам майбуття були приписані ті чи інші ймовірності, якими чинниками визначається, на їхню думку, саме така ймовірність.

Вправа № 11 «Антипаційні прислів'я та афоризми»

Вправа ця спрямована на розвиток життєвих антипаційних схем. Їхня мета реалізується на матеріалі прислів'їв та афоризмів, які і є лаконічно сформульованими антипаційними схемами. Афористичне представлення має свої переваги. Антипаційні схеми значно краще запам'ятовуються і представлені у більш «живій» для обговорення формі. При цьому смислове навантаження несе не тільки зміст прислів'я, але й сама його словесна форма.

Процедура полягає в тому, що перед групою ставиться завдання пригадати якомога більше прислів'їв та афоризмів, за якими можна антиципувати життєвий шлях людини. При цьому наголошується, що афоризми можуть бути і, так би мовити, «власного виробництва». Отримавши вибірку прислів'їв та афоризмів, група переходить до їх обговорення.

Кожен учасник зазначає, якою мірою він згоден чи не згоден з даними прислів'ям чи афоризмом і чому, як можна, на його думку, це прислів'я чи афоризм уточнити. Особлива увага надається також обговоренню альтернативно-опозиційних прислів'їв та афоризмів.

Вправа № 12 «Нова імовірнісна футуроматриця»

Учасники групи знову будують імовірнісну хрономатрицю свого майбутнього з урахуванням отриманого в групі нового досвіду та пояснюють принципи змін чи відсутність таких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології / К. О. Абульханова // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 37 – 51.
2. Абрамова Г. С. Алгоритмы работы психолога со взрослыми / Г. С. Абрамова. – М. : Гаудеамус-Академический проект, 2003. – 223 с.
3. Аверинцев С. С. Древнееврейская литература / С. С. Аверинцев // История всемирной литературы : в 9 т. – М. : Наука, 1983. – Т. 1. – С. 271–302.
4. Аврелий М. Размышления римского императора Марка Аврелия / М. Аврелий. – М. : Типография т-го дома «М. В. Балдин и Комп.», 1911. – 64 с.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
6. Александров Ю. И. Психологическое и физиологическое: континуальность и/или дискретность? / Ю. И. Александров, Е. А. Сергиенко // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С. 98 – 107.
7. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири / Н. А. Алексеев. – Новосибирск: Наука, 1984. – 232 с.
8. Алмаев Н. А. Элементы психологической теории значения / Н. А. Алмаев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 432 с.
9. Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Б. Г. Ананьев. – М. : Знание, 1972. – 32 с.
10. Анисимов А. Ф. Исторические особенности первобытного мышления / А. Ф. Анисимов. – Л. : Наука, 1971. – 136 с.

11. Анисимов А. Ф. Религия эвенков / А. Ф. Анисимов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 236 с.
12. Анохин П. К. Опережающее отражение действительности / П. К. Анохин // Вопросы философии. – 1962. – №7. – С. 97 – 109.
13. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 400 с.
14. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. – 576 с.
15. Ануфрієва О. Тенденція взаємодії засобів масової інформації з молодіжною аудиторією / О. Ануфрієва // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 111 – 119.
16. Анцыферова Л. И. Мудрость и ее проявление в разные периоды жизни человека / Л. И. Анцыферова // Психол. журн. – 2004. – № 3. – С. 17–24.
17. Анцыферова Л. И. Психология старости: особенности развития личности в период поздней взрослости / Л. И. Анцыферова // Психол. журн. – 2001. – № 3. – С. 86 – 99.
18. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб. : Питер, 2003. – 272 с.
19. Арестова О. Н. Операциональные аспекты временной перспективы личности / О. Н. Арестова // Вопр. психол. – 2000. – № 4. – С. 61.
20. Архангельский Г. А. Организация времени: От личной эффективности к развитию фирмы / Г. А. Архангельский. – СПб. : Питер, 2003. – 415 с.
21. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : монограф. / І. Ф. Аршава. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 336 с.
22. Аскин Я. Ф. Философский материализм и научное познание / Я. Ф. Аскин. – М. : Наука, 1977. – 188 с.

23. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров: Психолог. Психопедагог. Психоисторик / А. Г. Асмолов. – М. : Ин-т практ. психол., 1996. – 768 с.
24. Асмолов А. Г. Проблема установки в необихевиоризме: прошлое и настоящее / А. Г. Асмолов // Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева. – М. : Наука, 1977. – С. 60 – 111.
25. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл, 2007. – 528 с.
26. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии, психология личности» / Р. А. Ахмеров. – М., 1994. – 24 с.
27. Базылевич Т. Ф. Системное исследование антиципации в структуре индивидуальности / Т. Ф. Базылевич // Вопр. психол. – 1988. – № 4. – С. 46 – 55.
28. Байрон Дж. Г. Стихотворения 1803-1809 [Электронный ресурс] / Дж. Г. Байрон. – Режим доступа: // <http://www.kulichki.com/moshkow/POEZIQ/BAJRON/byron1803.txt>
29. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – №1 (9). – С. 3 – 13.
30. Балл Г. О. Інтегративно-особистісний підхід в психології: впорядкування основних понять / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4 (38). – С. 25 – 53.
31. Бальтасар Г. Карманный оракул, или наука благоразумия / Г. Бальтасар. – Мн. : БелСЭ, 1991. – 125 с.
32. Баннистер Д. Новый метод исследования личности / Д. Баннистер, Ф. Франселла // М. : Прогресс, 1987. – 236.

33. Барабанщиков В. А. Онтологические характеристики перцептивного процесса / В. А. Барабанщиков // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 17 – 28.
34. Барабанщиков Т. Ф. Психологические методики изучения личности. Практикум / Т. Ф. Барабанщиков, А. Н. Рыжкова. – М. : Ось-89, 2007. – 304 с.
35. Барт Р. Мифологии / Р. Барт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
36. Баскин Л. М. Олени против Волков / Л. М. Баскин. – М. : Знание, 1976. – 144 с.
37. Батраченко І. Г. Антиципація як продукт еволюції / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 1. – С. 44–50.
38. Батраченко І. Г. Відмінності репрезентації жінки-політика у свідомості молоді та представників більш зрілого віку / І. Г. Батраченко, Т. І. Рудік // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2008. – Вип. 7). – С. 83 – 91.
39. Батраченко І. Г. Вступ до психології антиципації / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ, 1996. – 92 с.
40. Батраченко І. Г. Експериментальне дослідження антиципуючих схем комунікативного досвіду педагогів / І. Г. Батраченко, В. В. Коваленко. // Психологічні перспективи. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 119 – 133.
41. Батраченко І. Г. Зазирнути в майбутнє або антиципація в дошкільному віці / І. Г. Батраченко, Т. В. Кубриченко, В. В. Коваленко // Дошкільне виховання. – 2010. – № 5. – С. 5–9.
42. Батраченко І. Г. Культурно-історична парадигма дослідження людської антиципації / І. Г. Батраченко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб.

наук. пр. / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – 2009. – Вип. 9. – С. 3–13.

43. Батраченко І. Г. Методичні рекомендації до вивчення курсу «Політична психологія» / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева. – Д. : РВВ ДНУ, 2008. – 12 с.

44. Батраченко І. Г. Міждисциплінарні дослідження антиципації та їх значення для психології / І. Г. Батраченко // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України: Проблеми загальної та педагогічної психології. / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2009. – Т. 11. – Ч. 3. – С. 53–61.

45. Батраченко І. Г. Мікрогенез автобіографічної антиципації особистості / І. Г. Батраченко // Вісник ДНУ ім. О. Гончара. Сер. «Педагогіка і психологія». – 2008. – № 9/1. – Т. 16. – Вип. 14. – С. 20–25.

46. Батраченко І. Г. Основні етапи філогенезу та культурно-історичного розвитку антиципації / І. Г. Батраченко // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2009. – Т. 7. – Вип. 20., Ч. 1. – С. 39–42.

47. Батраченко І. Г. Основні лінії онтогенетичного розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко // Вісник ДНУ ім. О. Гончара. Сер. «Педагогіка і психологія». – 2007. – № 7. – С. 8–14.

48. Батраченко І. Г. Основні тенденції еволюції поняття «антиципація» в психології / І. Г. Батраченко // Вісник ДНУ ім. О. Гончара. Сер. «Педагогіка і психологія». – 2009. – № 9/1. – Т. 17. – Вип. 14. – С. 20–25.

49. Батраченко І. Г. Політична антиципація як предмет психологічного дослідження / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : [зб. наук. пр. / за заг. ред. М. М. Слюсаревського]. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 58–64.

50. Батраченко І. Г. Психологічний аналіз антиципаційної технології Нострадамуса / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 4. – С. 46–54.

51. Батраченко І. Г. Психологічний аналіз причин існування реліктових форм пралогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 1. – С. 10–15.
52. Батраченко І. Г. Психологічний тренінг антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. М. Данцева // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Психологія». – 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 15–17.
53. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності вікового розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко // Соціальна психологія. – № 5 (37). – С. 143–152.
54. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності професіоналізації та інституціалізації пралогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 2. – С. 15–19.
55. Батраченко І. Г. Психологічні основи корекції і розвитку педагогічної антиципації / І. Г. Батраченко // Психологія : респ. наук.- метод. зб. – К., 1993. – Вип. 41. – С. 51–57.
56. Батраченко І. Г. Психологічні особливості антиципації у підлітковому віці та ранній юності / І. Г. Батраченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки. – 2009. – № 27 (51). – С. 125–132.
57. Батраченко І. Г. Психологічні особливості елементарних форм антиципації у тварин / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 10. – С. 7–10.
58. Батраченко І. Г. Психологічні особливості пралогічних форм антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 3. – С. 10–14.
59. Батраченко І. Г. Психологічні особливості теологічної антиципації / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 2. – С. 69 – 76.
60. Батраченко І. Г. Психологічні особливості логічної антиципації / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед.

ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 3. – С. 18–25.

61. Батраченко І. Г. Психологія антиципації / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 264 с.

62. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська. – Д. : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 168 с.

63. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ, 1996. – 204 с.

64. Батраченко І. Г. Розвиток антиципації в молодшому шкільному віці / І. Г. Батраченко, Т. В. Кубриченко, В. В. Коваленко // Початкова школа. – 2010. – № 6. – С. 8 – 11.

65. Батраченко І. Г. Розвиток антиципації в період дорослості / І. Г. Батраченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки. – 2009. – № 25 (49). – С. 54–60.

66. Батраченко І. Г. Соціально-психологічні наслідки розвитку інформаційного суспільства в Україні / І. Г. Батраченко // Матеріали наук.-практ. конф. ф-ту психології за підсумками наук.-дослідної роботи за 2007 р. – Д. : ДНУ, 2008. – С. 47–49.

67. Батраченко І. Г. Структура та рівні розвитку автобіографічної антиципації особистості / І. Г. Батраченко // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. – 2008. – Спец. випуск – С. 146 – 150.

68. Батраченко І. Г. Теоретична модель структурування психологічного часу / І. Г. Батраченко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К., 1993. – Т. 1. – С. 56–66.

69. Бауэр Т. Психическое развитие младенца / Т. Бауэр. – М. : Прогресс, 1985. – 320 с.

70. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Akademia, 1999. – 956 с.

71. Белявский И. Г. Мистические учения в новейшей истории психологической науки / И. Г. Белявский. – О. : Астропринт, 2002. – 420 с.
72. Берзин Э. О. Нострадамус и его предсказания / Э. О. Берзин. – М. : Республика, 1992. – 319 с.
73. Берн Э. Игры, в которые играют люди : Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры : Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : Медицина, 1988. – 399 с.
74. Бернштейн Н. А. О ловкости и ее развитии / Н. А. Бернштейн. – М. : ФиС, 1991. – 288 с.
75. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 349 с.
76. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. – М. : Изд-во Моск. патриархии, 1988. – 1371 с.
77. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / П. П. Блонский. – М. : Просвещение, 1964. – 547 с.
78. Боас Ф. Ум первобытного человека / Ф. Боас. – М. : Госиздат, 1926. – 153 с.
79. Бодров В. А. Диагностика и прогнозирование профессиональной мотивации в процессе психологического отбора / В. А. Бодров, Л. Д. Сыркин // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 1. – С. 73 – 81.
80. Бодров В. А. Нелинейная модель мотивационной сферы личности / В. А. Бодров, Г. В. Ложкин, А. Н. Плющ // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 2. – С. 90 – 100.
81. Боковиков А. М. Модус контроля как фактор стрессоустойчивости при компьютеризации профессиональной деятельности / А. М. Боковиков // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 93 – 101.
82. Болбочану А. В. Формирование внутреннего плана действий у детей второго года жизни в общении со взрослыми :

автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / А. В. Болбочану. – М., 1983. – 21 с.

83. Болтенко В. В. Изменение личности у престарелых, проживающих в домах-интернатах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / В. В. Болтенко. – М., 1980. – 21 с.

84. Бондар А. А. Еволюція поведінки великої рогатої худоби / А. А. Бондар // Вісн. аграр. науки. – 2000. – № 7. – С. 36 – 40.

85. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О. Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 52 – 69.

86. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі : навч.-метод. посіб. / М. Й. Боришевський, С. Т. Музичук, В. В. Антоненко / Ін-т змісту і методів навчання; Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1999. – 190 с.

87. Боришевський М. Й. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості // М. Й. Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009 – № 4 (38). – С. 119 – 126.

88. Бочарова С. П. Связь показателей эффективности оперативной памяти с точностью антиципации в задачах слежения / С. П. Бочарова, С. Г. Кисель, В. В. Плохих // Психол. журн. – 1998. – Т. 19. – № 5. – С. 54 – 59.

89. Брезгунова О. О. Колективні ночівлі воронових птахів: розподіл, типи організації та стратегії поведінки (на прикладі м. Харкова) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.08 «Зоологія» / О. О. Брезгунова. – К., 2008. – 20 с.

90. Бритов В. А. Эволюция интеллекта / В. А. Бритов. – Владивосток : Изд-во Владивосточного ун-та, 2005. – 365 с.

91. Бруннер Дж. Психология познания / Дж. Бруннер. – М. : Прогресс, 1977. – 412 с.
92. Брушлинский А. Б. «Культурно-историческая» теория мышления / А. Б. Брушлинский // Исследования мышления в сов. психол. – М. : Наука, 1966. – С. 123 – 174.
93. Брушлинский В. А. Мышление и прогнозирование / В. А. Брушлинский. – М. : Мысль, 1979. – 231 с.
94. Буддизм: энциклопедия / К. Королев (сост., общ. ред. и предисл.). – М. : Эксмо, 2008. – 398 с.
95. Будз М. М. Використання навичок антиципації у музично-професійному навчанні / М. М. Будз // Наук. зап. Вип. 27 : Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти.– Рівне, 2003. – С. 115 –117.
96. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монограф. / І. С. Булах. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
97. Бурлачук В. Ф. Символічні системи і конституціювання соціального смислу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук: спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / В. Ф. Бурлачук. – К., 2005. – 27 с.
98. Бурлачук Л. Ф. К психологической теории ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 2 – 16.
99. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб.; М.; Нижний Новгород; Воронеж : Питер, 2008. – 688 с.
100. Бюкай М. Библия, Коран и наука: Священные Писания в свете современного знания / М. Бюкай. – [5-е изд., стер.]. – К. : Ансар Фаундейшн, 2006. – 360 с.
101. Бюлер К. Духовное развитие ребенка / К. Бюлер. – М., 1924. – 556 с.

102. Вавилов Н. И. Закон гомологических рядов в наследственной изменчивости / Н. И. Вавилов – Л. : «Наука», 1987. – 256 с.
103. Вагнер В. А. Избранные труды по зоопсихологии / В. А. Вагнер. – М. : Наука, 2002. – 285 с.
104. Валлон А. От действия к мысли. Очерк сравнительной психологии / А. Валлон. – М. : Иностр. лит., 1956. – 238 с.
105. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
106. Василюк Ф. Е. Понимающая психотерапия как психотехническая система: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ф. Е. Василюк. – М., 2007. – 48 с.
107. Васильева О. С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопр. психол. – 2001. – № 2. – 74 с.
108. Васютинський В. О. Суб'єкт у мережі владно-підвладних стосунків / В. О. Васютинський // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 70 – 91.
109. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади / В. О. Васютинський. – К. : Вид-во Київського славістичного ін-ту, 2005. – 492 с.
110. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування / С. В. Васьківська. – К. : Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
111. Великие мысли великих людей. Антология афоризма : в 3 т. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – Т. 1. – 512 с., Т. 2. – 736 с.
112. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу / Л. К. Велитченко – О. : ПНЦ АПН України, 2005. – 302 с.

113. Величковский Б. М. Когнитивная наука : Основы психологии познания : в 2 т. / Б. М. Величковский. – М. : Академия, 2006. – Т. 1. – 448 с.
114. Венгер А. Л. Психическое развитие ребенка в процессе совместной деятельности / А. Л. Венгер // Вопр. психол. – 2001. – №3. – 17 с.
115. Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества : за и против / А. Б. Венгеров. – М. : Моск. рабочий, 1991. – 240 с.
116. Веракса Н. Е. Способы регуляции поведения у детей дошкольного возраста / Н. Е. Веракса, О. М. Дьяченко // Вопр. психол. – 1996. – № 3. – 14 с.
117. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. — М. : Айрис-пресс, 2007. — 574с.
118. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / [под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева]. – М. : Наука, 1977. – 391 с.
119. Виленская Г. А. Роль темперамента в развитии и регуляции поведения в раннем возрасте / Г. А. Виленская, Е. А. Сергиенко // Психол. журн. – 2001 – Т. 22. – № 3. – С. 68 – 85.
120. Виндекер О. С. Взаимосвязь мотивации достижения с показателями оптимизма – пессимизма / О. С. Виндекер // Известия Уральского гос. ун-та. – 2009. – № 4(68). – С. 119–125.
121. Виноградов А. Г. Научное предвидение / А. Г. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1973. – 188 с.
122. Висьневская-Рошковская К. Новая жизнь после шестидесяти / К. Висьневская-Рошковская. – М. : Прогресс, 1989. – 263 с.
123. Вірна Ж. П. Життєві та професійні перспективи в структурі особистісної саморегуляції / Ж. П. Вірна // Психологія – К., 2002. – Вип. 15 – С. 22 – 31.
124. Владленова І. В. Соціокультурний статус астрології : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філософ. наук : спец. 09.00.04

«Філософська антропологія, філософія культури» / І. В. Владленова. – Х., 2006. – 18 с.

125. Власова О. Основні лінії розвитку соціальних здібностей в онтогенезі / О. Власова // Соц. психол. – 2005. – №4. – С. 44 – 54.

126. Власова О. І. Специфіка прогнозування життєвого шляху підлітками з особистісними відхиленнями розвитку / О. І. Власова // Київський ун-т. Вісник. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип.1. – К., 1995. – С. 187 – 191.

127. Водлозеров В. М. К вопросу об уровнях антиципации в структуре сенсомоторных и интеллектуальных действий спортсмена / В. М. Водлозеров, Г. В. Суходольский, Е. Н. Сурков // Вопросы психол. подготовки к соревнованиям в спорте. – Л., 1972. – С. 18 – 85.

128. Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Вид. дім «Професіонал», 2004. – 284 с.

129. Впереди XXI век. Перспективы, прогнозы, футурология. Антология современной классической прогностики (1952 – 1999) / [ред., сост. И. В. Бестужев-Лада]. – М. : Akademia, 2000. – 314 с.

130. Вундт В. Введение в психологию / В. Вундт. – М. : Книжн. изд-во «Космос», 1912. – 152 с.

131. Выбор молодежью жизненного пути / под ред. Е. М. Бабосова, М. Х. Титмы. – Минск : Наука и техника, 1988. – 158 с.

132. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М. : Педагогика, 1982. – Т.2. – С. 4 – 361.

133. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН СССР, 1960. – 500 с.

134. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский / [вступ. ст., сост. А. А. Леонтьев] – М. : Смысл, ЭКСМО, 2003. – 1134, [1] с.

135. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения : Обезьяна. Прimitив. Ребенок. / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с.
136. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє : До ефективніших суспільств : Доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин. – К. : Основа, 1993. – 238 с.
137. Гаженко О. П. Соціальні очікування старшокласників та їх батьків від системи вищої освіти / О. П. Гаженко // Практ. психологічна та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 23 – 25.
138. Гвишиани Д. Прогностика / Д. Гвишиани, В. Лисичкин. – М. : Знание, 1968. – 92 с.
139. Геллерштейн С. Г. Антиципація в свете проблемы бессознательного / С. Г. Геллерштейн // Проблемы сознания. – М. : Наука, 1966. – С. 305 – 316.
140. Георгиевский А. Б. Проблема преадаптации / А. Б. Георгиевский. – Л. : «Наука», 1974. – 146 с.
141. Гендин А. М. «Эффект Эдипа» и методологические проблемы социального прогнозирования / А. М. Гендин // Вопросы философии. – 1970. – № 5. – С. 80 – 89.
142. Гендин А. М. Предвидение и цель в развитии общества / А. М. Гендин. – Красноярск : Изд-во Красноярск. пед. ин-та, 1970. – 436 с.
143. Генин М. Нострадамус (пророк европейской истории) / М. Генин. – Таллин : РНО, 1991. – 142 с.
144. Гилл Дж. Уведомление поставщиков услуг о неопределенностях в прогнозах [Електронний ресурс] / Дж. Гилл. – Режим доступу: // <http://meteo.com.ua/articles/24/>
145. Гиппенрейтер Ю. Б. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 400 с.

146. Гитис Л. Х. Кластерный анализ в задачах классификации, оптимизации и прогнозирования / Л. Х. Гитис – М. : Изд-во Моск. гос. горного ун-та, 2001. — 104 с.
147. Глуханюк Н. С. Поздний возраст и стратегии его освоения : учеб.-метод. пособ. / Н. С. Глуханюк, Т. Б. Гершкович. – [2-е изд., доп.]. – М. : Полиграфцентр, 2003. – 111 с.
148. Говорун Т. В. Гендерна психологія у суб'єктно-вчинковому вимірі / Т. В. Говорун // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 92 – 116.
149. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
150. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение старшеклассников / Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
151. Головаха Е. И. Понятие психологического времени : Категории материалистической диалектики в психологии / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – М. : Наука, 1988. – С. 199 – 215.
152. Головаха Е. И. Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения индекса социальных ожиданий до и после президентских выборов 2004 г. / Е. И. Головаха // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2005. – № 6 (80). – С.39 – 44.
153. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. – К. : МАУП, 2005. – 152 с.
154. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 5 – 13.
155. Горбовский А. А. Пророки и прозорливцы в своем Отечестве / А. А. Горбовский. – М. : Прометей, 1990. – 102 с.

156. Горбунова В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій // Соціальна психологія – 2008. – № 4. – С. 17 – 27.
157. Грант В. Эволюционный процесс [Электронный ресурс] / В. Грант. – Режим доступа: <http://bob.protres.ru/~mlobanov/grant/>
158. Грачева В. М. Антиутопия в мировой литературе XX века. Прогнозы и предостережения / В. М. Грачева // Слобожанщина – Донбасс – Луганск. – 2000. – Вып. 2. – С. 60 – 67.
159. Греймас А.-Ж. Структурная семантика. Поиск метода / А.-Ж. Греймас. — М. : Академ.Проект, 2004. — 367 с.
160. Губко О. Т. Основы зоопсихології / О. Т. Губко. – К. : Світогляд, 2006. – 190 с.
161. Гуддол Дж. Шимпанзе в природе : поведение / Дж. Гуддол. – М. : Мир, 1992. – 670 с.
162. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
163. Гурлева Т. С. Психологічні умови подолання кризи становлення творчого життєвого задуму у підлітків / Т. С. Гурлева // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 2000. – Вип.4 (7). – С. 163–171.
164. Даллес А. Искусство разведки / А. Даллес. – М. : Междунар. отн., МП «Улисс», 1992. – 288 с.
165. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / Ч. Дарвин ; [отв. ред. А. Л. Тахтаджян]. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Наука, 2001. – 568 с.
166. Даунис И. Б. Связь уровня целевой регуляции действия и личностных характеристик у дошкольников / И. Б. Даунис // Вопр. психол. – 1986. – №3. – 44 с.
167. Девяткин А. А. Явление социальной установки в психологии века : монограф. / А. А. Девяткин. – Калининград, 1999. – 309 с.

168. Дейнека О. С. Динамика макроекономических компонентов образа денег в обыденном сознании / О. С. Дейнека // Психол. журн. – 2002. – Т.23. – №2. – С. 35 – 45.
169. Демченков С. А. Поэтика ветхозаветного пророчества (постановка проблемы) [Електронний ресурс] / С. А. Демченков, Л. Н. Гриднева // Филологический ежегодник Омского гос. ун-та. – 1998, Вип.2. – Режим доступу: // http://www.univer.omsk.su/trudy/fil_ezh/n2/demchen.html
170. Дёрнер Д. Логика неудач : стратегическое мышление в сложных ситуациях / Д. Дёрнер. – М. : Смысл, 1997. – 243 с.
171. Джеймс У. Внимание [Електронний ресурс] / У. Джеймс. – Режим доступу: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-494.html>.
172. Диксон П. Фабрики мысли / П. Диксон. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 505 с.
173. Дичковська Г. Формування мети діяльності та феномен сакралізації / Г. Дичковська, Р. Пятківський // Соц. психол. – 2005. – № 2. – С. 83 – 93.
174. Дідковська Л. І. Оптимізація уявлень старшокласників із соматичними порушеннями про своє майбутнє засобами психотренінгу / Л. І. Дідковська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2002. – Т. 4, Ч. 7 – С. 56 – 61.
175. Дідковська Л. І. Особливості уявлень про своє майбутнє у старшокласників із соматичними порушеннями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. І. Дідковська – К., 2003. – 19 с.
176. Дінцельбахер П. Передмова / П. Дінцельбахер // Історія європейської ментальності / за заг. ред. Петера Дінцельбахера. – Л. : Літопис, 2004. – С. 9 – 14.

177. Добрович А. Б. Учителю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 205 с.
178. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
179. Донченко О. А. Психосоціальний невроз «Пуер етернус» / О. А. Донченко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 112 – 120.
180. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
181. Дроздов О. Студентська молодь і комп'ютерні технології / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 150 – 159.
182. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті / О. П. Дубас. – К. : Генеза, 2004. – 206 с.
183. Дьяконов Г. Діалогічне дослідження надії / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 163 – 171.
184. Дьяконов И. М. Поэзия и проза Древнего Востока / И. М. Дьяконов. – М. : Наука, 1973. – 647 с.
185. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга. – СПб. : Изд-во «Речь», 2007. – 256 с.
186. Ейрес Р. Научно-техническое прогнозирование и долгосрочное планирование / Р. Ейрес. – М. : Мир, 1971. – 216 с.
187. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 168 с.
188. Ермолаева Е. П. Социальные функции и стратегии реализации профессионала в системе «человек – профессия – общество» / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 29 – 39.
189. Жизненный путь личности / [отв. ред. Сохань]. – К. : Наук. думка, 1987. – 280 с.

190. Жичкина А. Е. О возможностях психологических исследований в сети интернет / А. Е. Жичкина // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 2. – С. 75 – 78.
191. Жодле Д. Социальное представление : феномены, концепт, теория / Д. Жодле // Социальная психология / под. ред. С. Московичи. – СПб. : Питер, 2007. – С. 372 – 405.
192. Жукова Н. В. Единство антиципации и рефлексии как психологический механизм регуляции мышления студента в контекстном обучении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Н. В. Жукова. – М., 2000. – 19 с.
193. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
194. Загайкевич С. В. Антиципация жизненного кризиса как предпосылка преодоления беспомощности в безнадежной ситуации / С. В. Загайкевич // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К., 1997. – С. 28 – 30.
195. Загвязинский В. И. Педагогическое предвидение / В. И. Загвязинский. – М. : Знание, 1987. – 80 с.
196. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Л. Заде. – М. : Мир, 1976. – 165 с.
197. Запорожец А. В. Избранные психологические труды / А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 328 с.
198. Захарчук Т. П. Метод вільного опису у дослідженні уявлень молоді про своє майбутнє подружнє життя / Т. П. Захарчук // Психологія. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 260 – 267.
199. Зелінський М. Ю. Соціальна прогностика як наука : особливості становлення і розвитку / М. Ю. Зелінський // Філософські проблеми гуманітарних наук. – К., 2004. – №1–2. – С. 45 – 49.

200. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Основы сказкотерапии. – СПб., 2006. – 170 с.
201. Зиновьев А. В. Тайна откровения: пророческие исчисления. Апокалипсис Иоана Богослова / А. В. Зиновьев. – Владимир : Изд-во Владимир. облисполкома, 1996. – 176 с.
202. Зинченко В. П. Культурно-историческая психология : опыт амплификации / В. П. Зинченко // Вопр. психол. – 1993. – № 4. – С. 5 –11.
203. Зинченко В. П. Время – действующее лицо / В. П. Зинченко // Вопр. психол. – 2001. – № 6. – С. 36 – 40.
204. Зонова О. І. Сутність феномену страху особистості в історичному екскурсі філософії та психології / О. І. Зонова // Актуальні проблеми психології. Том 7. Вип. 10 / за заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2007. – С. 122 – 130.
205. Зорина З. А. Зоопсихология. Элементарное мышление животных : [учеб. пособ.] / З. А. Зорина, И. И. Полетаева – М. : Аспект Пресс, 2002. – 320 с.
206. Ибн Сина. Избранные философские произведения / Ибн Сина. – М. : Наука, 1980. – 328 с.
207. Иванников А. В. Вероятное прогнозирование и преднастройка к движениям / А. В. Иванников, И. М. Фейгенберг. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 112 с.
208. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.
209. Ионов И. И. Представление о лошади как объекте привязанности у участников иппотерапии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / И. И. Ионов. – М., 2008. – 26 с.
210. Иорданский Н. Н. Эволюция жизни / Н. Н. Иорданский. – М. : Академия, 2001. – 425 с.

211. Ислам классический : энциклопедия / [сост., общ.ред., предисл. К. Королев]. – М. : Эксмо, 2005. – 412 с.
212. Иванченко А. С. Соціокультурні та психологічні аспекти релігійної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / А. С. Іванченко. – К., 2008. – 17 с.
213. Індиченко Г. В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40 – 10 тис. років тому) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Г. В. Індиченко. – К., 2006. – 16 с.
214. Каліна Н. Ф. Лінгвістична психотерапія : автореф. дис. на соискани учен. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ін-т психології ім. Г. С.Костюка АПН України. — К., 2000. — 32 с.
215. Каліна Н. Ф. Символічне конструювання суб'єкта в психотерапії / Н. Ф. Каліна, В. Р. Кейсельман // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 144 – 156.
216. Кальба Я. Вчинковий потенціал старшокласника / Я. Кальба // Соціальна психологія. – 2005. – № 2. – С. 105 – 113.
217. Калюжна Є. М. Часова детермінація життєвого простору особистості / Є. М. Калюжна // Актуальні проблеми психології. – К., 2005. – Т.7 (вип.4 : Екологічна психологія). – С. 119 – 128.
218. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант – К. : Юніверс, 2004. – 239 с.
219. Кардашева А. С. «Опережающее отражение» в контексте проблемы времени / А. С. Кардашева // Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. – София : Наука и искусство, 1981. – Т. 2. – С. 160 – 177.
220. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей : Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая

публично : Как перестать беспокоиться и начать жить / Д. Карнеги. – Д. : Нонпарель, 1996. – 576 с.

221. Карпенко З. Картографія інтегральної суб'єктності: постмодерністський проект / З. Карпенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 167 – 175.

222. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика его диагностики / А. В. Карпов // Психол. журн. – 2005. – Т. 24. – №5. – С. 44 – 57.

223. Кастельс М. Информационная эпоха : Экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

224. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.

225. Келли А. Дж. Теория личностных конструктов / А. Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.

226. Кесельман Л. Е. Индивидуальный экономический оптимизм / пессимизм в трансформирующемся обществе / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич // Социол. журн. – 1998. – № 1/2. – С. 39 – 54.

227. Кеоун Д. Буддизм / Д. Кеоун. — М. : Весь мир, 2001. – 174 с.

228. Кисель С. Г. Методика исследования антиципационных способностей операторов систем слежения за движущимися объектами / С. Г. Кисель, В. В. Плохих // Вестник проблем биологии и медицины. – 1997. – № 23. – С. 11 – 18.

229. Кісарчук З. Психологічне консультування // Основи практичної психології / [редкол. : В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – С. 267 – 282.

230. Кларк А. Черты будущего / А. Кларк. – М. : Мир, 1966. – 286 с.

231. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление: история развития человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – К. : Вища шк., 1985. – 296 с.
232. Климчук В. Життєвий шлях особистості. Математичне моделювання за допомогою багатомірного шкалювання / В. Климчук // Соціальна психологія. – 2001. – №4 (18). – С. 182 – 191.
233. Кобозева И. Н. Отрицание пресупозиции в связи с правилом перенесения в русском языке [Электронный ресурс] / И. Н Кобозева. – Режим доступа: // <http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/articles/kobozeva/imk-1976-autoref.doc>.
234. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
235. Козлова И. Н. Личность как система конструкторов. (Некоторые вопросы психологической теории Дж. Келли) / И. Н. Козлова // Системные исследования. Ежегодник. 1975. – М. : Наука, 1976. – С. 128 – 148.
236. Колеснік Н. О. Особливості середнього віку людини як етапу життєвого шляху / Н. О. Колеснік // Вісник Харківського ун-ту. – Х. : 2004. – Вип. 13, ч. 1. – С. 91 – 96.
237. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 212 с.
238. Конверський А. Є. Логіка (традиційна і сучасна) / А. Конверський. – К.: Центр учбової літер-ри, 2008. – 536 с.
239. Коновалова О. А. Проблема експектацій в спілкуванні / О. А. Коновалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 8. – С. 30 – 31.
240. Кононов І. Адаптаційні та адаптуючі стратегії поведінки міських жителів Луганщини за умов суспільної кризи (за результатами вивчення масової свідомості) / І. Кононов // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 70 – 88.

241. Коран / [Гл. ред. Мухаммад Саид Аль-Рошд, пер. смыслов и коммент. В. Прохорова]. – [10-е изд., доп.]. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2008. – 799 с.
242. Корятин С. А. Поведение и обоняние хищных млекопитающих / С. А. Корятин. – [2-е изд.]. – М. : URSS. ЛКИ, 2007. – 223 с.
243. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
244. Коул М. Культурно-историческая психология : наука будущего / М. Коул. – М. : Когито-Центр, 1997. – 431 с.
245. Кофман А. Введение в теорию нечетких множеств / А. Кофман. – М. : Радиосвязь, 1982. – 432 с.
246. Кочетов Э. Г. Глобалистика : Теория, методология, практика / Э. Г. Кочетов. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 672 с.
247. Кратохвиль В. Ясновидение / В. Кратохвиль. – К. : Укрвузполиграф, 1991. – 96 с.
248. Кремянский В. И. Типы опережающего отражения в живой природе / В. И. Кремянский // Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. – София : Наука и искусство, 1981. – Т. 1. – С. 83–97.
249. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури. – К. : Фенікс, 1996. – С. 97–98.
250. Кроник А. А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : дис. ... в виде научн. докл. доктора психол. наук / А. А. Кроник. – М., 1994. – 71 с.
251. Крушинский Л. В. Биологические основы рассудочной деятельности / Л. В. Крушинский. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 217 с.
252. Кудрявцев В. Т. Субъект деятельности в онтогенезе / В. Т. Кудрявцев, Г. К. Уразалиева // Вопр. психол. – 2001. – № 4. – С. 14 – 30.

253. Куєвда В. Т. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект : моногр. / В. Т. Куєвда. – Донецьк: Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України, Донец. від-ня Наук. т-ва ім. Шевченка, Укр. культурол. центр (м. Донецьк), 2007. – 264 с.

254. Кузьмина И. Б. Ситуативная каузометрия: сбываются ли наши ожидания? : LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / И. Б. Кузьмина. – М. : Изд. Группа «Прогресс», «Культура», 1993. – С. 83 – 95.

255. Кучеренко С. П. Тигр / С. П. Кучеренко. – М. : Агропромиздат, 1985. – 144 с.

256. Ладыгина-Котс Н. Н. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян (шимпанзе) / Н. Н. Ладыгина-Котс. – М., 1959. – 399 с.

257. Лактіонов О. М. Прогнозування як ресурс політичного лідерства / О. М. Лактіонов, О. С. Логвиненко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 64 – 72.

258. Лановенко Ю. Екзистенціальний зміст суб'єктного аспекту юнацької кризи / Ю. Лановенко // Соціальна психологія. – 2006. – №5 (19). – С. 81 – 94.

259. Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання / Ю. Лановенко // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 113–122.

260. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье : время, труд, культура Запада / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург : изд-во Урал. ун-та, 2000. – 457 с.

261. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Огиз, 1937. – 518 с.

262. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. – М. : Атеист, 1930. – 337 с.

263. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. – М. : Республика, 1994. – 384 с.
264. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
265. Леонтьев А. А. Школа Л. С. Выготского : линии преемственности / А. А. Леонтьев // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 97 – 103.
266. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учеб. пособ. [для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология», «Клиническая психология»] / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, Издательский центр «Академия», 2004. – 346 с.
267. Леонтьев Д. А. Непонятый классик (к 100-летию со дня рождения Джоржа Келли (1905 – 1967)) / Д. А. Леонтьев // Психол. журн. – 2005. – Т. 26. – № 6. – С. 110 – 116.
268. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопр. психол. – 2001. – № 1. – С. 57 – 62.
269. Летбиттер Г. Ясновидение / Г. Летбиттер. – Д. : ВПОП «Дніпро», 1992. – 112 с.
270. Линчевский Э. Э. Психологические аспекты взаимопонимания : прогнозирование в процессе общения / Э. Э. Линчевский. – Л. : Знание, 1982. – 36 с.
271. Лисовский В. Г. Зависимость жизненных планов молодежи от пола и возраста / В. Г. Лисовский // Возрастная психология взрослых. – Л. : Радуга, 1971. – Вып. 2. – С. 20 – 27.
272. Литвин-Кондратюк С. В. Соціальні уявлення як традиції у контексті історіогенезу соціалізації / С. В. Литвин-Кондратюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. 10, Ч.1. – К., 2008 – С. 253 – 258.

273. Лобачева Е. Н. Научно-технический прогресс : учеб. пособ. / Е. Н. Лобачева. – М. : Экзамен, 2004. – 189 с.
274. Ложкин Г. В. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников / Г. В. Ложкин, А. Ю. Рождественский // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 2. – С. 26 – 32.
275. Ложкін Г. Команда як колективний суб'єкт спільної діяльності / Г. Ложкін // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 52 – 17.
276. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 279 с.
277. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
278. Ломов Б. Ф. Память и антиципация / Б. Ф. Ломов // Исследования памяти / [под ред. Н. Корж]. – М. : Наука, 1990. – С. 45 – 53.
279. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрив. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство- СПб, 2000. – 704с.
280. Лунькова В. Образ вчителя і впорядкування картини світу підлітків / В. Лунькова // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 42–51.
281. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов / А. Р. Лурия. – М. : Наука, 1974. – 172 с.
282. Лысюк Л. Г. Эмпирическая картина становления продуктивного целеполагания у детей 2 – 4 лет / Л. Г. Лысюк // Вопр. психол. – 2000. – № 1. – 58 с.
283. Любищев А. А. Систематика и эволюция / А. А. Любищев // Внутривидовая изменчивость наземных позвоночных животных и микроэволюция. – Свердловск. –1965. – С. 45–57.
284. Майерс Д. Интуиция / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2009. – 259 с.
285. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006 – 240 с.

286. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе : у 2 т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т. 1 : Теоретико-методологические проблемы генетической психологии. – 2002. – 320 с., Т.2 : Моделирование психологических новообразований : генетический аспект. – 2002. – 335 с.
287. Максименко Ю. Б. Компьютерная диагностика в психологии (принципы и методы разработки и использования) : дис... доктора психол. наук: 10.00.01 / Максименко Юрий Борисович. – Донецк, 1995. – 477 с.
288. Максименко Ю. Б. Основы теории вероятностей и математической статистики для психологов / Ю. Б. Максименко, Г. П. Матвеев. – Донецк : Юго-Восток, 2001. – 122 с.
289. Малиненко Т. І. Психологічні особливості процесу цілепокладання у керівників вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Т. І. Малиненко. – О., 2005. – 19 с.
290. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы взрослости : справочник практ. психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 413 с.
291. Мальцев С. М. О субсенсорном и сенсомоторном уровнях антиципации в музыкальной импровизации / С. М. Мальцев // Вопр. психол. – 1988. – № 3. – С. 115 – 122.
292. Мамкина Т. М. Макро- и микрогенез опосредствования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Т. М. Мамкина. – М., 2007. – 24 с.
293. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
294. Маркс К. Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд-во полит. лите-ры, 1955 – 1981. – Т. 20. – 1961. – С. 495–499.
295. Мартино Дж. Технологическое прогнозирование / Дж. Мартино. – М. : Прогресс, 1977. – 592 с.

296. Мартинюк И. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы, формирование / И. О. Мартинюк. – К. : Наук. думка, 1990. – 112 с.
297. Мартинюк И. О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи (опыт прикладного исследования) : дис. ... доктора психол. наук: 22.00.04 / Мартинюк Ігор Орестович. – К., 1993. – 293 с.
298. Матвиенко В. Я. Прогностика : Прогнозирование соц. и экон. процессов : Теория, методика, практика / В. Я. Матвиенко. – К. : Укр. пропілеї, 2000. – 518 с.
299. Мегрелидзе К. Р. О ходячих суевериях и «пралогическом» способе мышления / К. Р. Мегрелидзе // Академику Н. Я. Марру 60 лет. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – С. 461 – 496.
300. Мей К. Інформаційне суспільство : Скептичний погляд / К. Мей. – К. : КІС, 2004. – 218 с.
301. Мейен С. В. О соотношении номогенетического и тихогенетического аспектов эволюции / С. В. Мейен // Журнал общ. биол. – 1974. – Т. 35 – № 3. – С. 353–364.
302. Менделевич В. Д. Антиципационные механизмы неврогенеза / В. Д. Менделевич // Психол. журн. – 1996. – Т. 17. – № 4. – С. 107 – 115.
303. Менделевич В. Д. Неврозология и психосоматическая медицина / В. Д. Менделевич, С. Л. Соловьева. – М. : МЕДпресс-информ, 2002. – 608 с.
304. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1992. – 704 с.
305. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
306. Мид М. Культура и мир детства. /М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.

307. Миллер Дж. Планы и структура поведения / Дж. Миллер, Е. Галантер, К. Прибрам. – М. : Прогресс, 1965. – 238 с.
308. Милорадович В. П. Житє-бытє лубенського крестьянина / В. П. Милорадович // Українці і народні вірування, повір'я і демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 170 – 348.
309. Миско Е. А. Представления о жизненной перспективе у лиц, переживших травматический стресс // Современная психология : состояния и перспектива / Е. А. Миско / Тезисы доклада на юбилейной науч. конф. ИП РАН 28 – 29 января 2002 г. – М. : Инст. психол. РАН, 2002. – Т. 1. – 286 с.
310. Миско Е. А. Особенности жизненной перспективы у ветеранов войны в Афганистане и ликвидаторов аварии на ЧАЭС / Е. А. Миско, Н. В. Тарабрина // Психол. журн. – 2004. – № 3. – С. 43 – 51.
311. Митина О. В. Математические методы в психологии: практикум / О. В. Митина. – М. : Аспект пресс, 2008. – 283 с.
312. Мойсеенко Л. А. Психологическая готовность изобретателей к использованию компьютеров / Л. А. Мойсеенко // Вопр. психол. – 1993. – № 2. – С. 122 – 128.
313. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности / В. А. Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 133 с.
314. Монтень М. Опыты / М. Монтень. – М. , Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 556 с.
315. Московичи С. Социальное представление : исторический взгляд / С. Московичи // Психол. журн. 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 3 – 13.
316. Муздыбаев К. Переживание времени в период кризисов / К. Муздыбаев // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 4. – С. 4 – 20.
317. Муздыбаев К. Оптимизм и пессимизм личности / К. Муздыбаев // Социологические исследования. – № 12. – 2003. – С. 87 – 96.
318. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.

319. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мэй. — М. : Независимая фирма «Класс», 2001. — 133с.
320. Назаретян А. П. Психология предкризисного социального развития : исторический опыт и современность / А. П. Назаретян // Психол. журн. — 2000. — Т. 21. — № 1. — С. 38 — 48.
321. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (Синергетика, психология и футурология) / А. П. Назаретян. — [2-е изд.]. — М. : Персе, 2004. — 239 с.
322. Найдыш В. М. Концепции современного естествознания : учеб. / В. М. Найдыш. — [изд. 2-е, перераб. и доп.]. — М. : Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. — 622 с.
323. Найссер У. Познание и реальность / У. Найссер. — М. : Прогресс, 1981. — 230 с.
324. Нейсбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность / Д. Нейсбит. — М. : АСТ, 2005. — 381 с.
325. Немировский В. Г. Образ желаемого будущего как фактор формирования социально-профессиональной ориентации подростков / В. Г. Немировский // Социол. исследования. — 1984. — № 2. — С. 85 — 89.
326. Нечеткие множества в моделях управления и искусственного интеллекта / под ред. Д. А. Поспелова. — М. : Наука, 1986. — 312 с.
327. Нигматуллин Ч. М. Целеполагание основных биологических систем: организм, популяция, сообщество и биосфера / Ч. М. Нигматуллин // Вестник Нижегородского ун-та им. Н. И. Лобачевского. — Сер. Биология. — Вып.1 (9). — Н. Новгород : ННГУ, 2005. — С. 142 — 153.
328. Никитина А. Г. Предвидение как человеческая способность / А. Г. Никитина. — М. : Мысль, 1975. — 152 с.
329. Никольская А. В. Социально-психологическое исследование межвидового этологического взаимодействия человека и собаки в условиях городской семьи : автореф. дис. на соискание учен.

степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология», 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» // А. В. Никольская. – М., 2008 – 21 с.

330. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания / Э. Нойманн. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1998. – 464 с.

331. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монограф. / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – К. : Вища шк., 2003. – 126 с.

332. Носенко Е. Л. Психологічні ознаки культури та напрями її змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні / Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвська. – Х. : Тарбут Лаам, 2005. – 116 с.

333. Нуркова В. В. Автобиографическая память в трудной жизненной ситуации : новые феномены / В. В. Нуркова, К. Н. Василевская // Вопр. психол. – 2003. – № 5. – С. 93 – 99.

334. Нуркова В. В. Автобиографическая память : «сгущения» в субъективной картине прошлого / В. В. Нуркова, О. В. Митина, Е. В. Янченко // Психол. журн. – 2005. – № 2. – С. 21 – 31.

335. Образование взрослых : перспективы развития в XXI веке : материалы междунар. науч.-практ. конф. – СПб. : ИОВ РАО, 2003. – С. 121 – 126.

336. Огінова І. О. Індивідуальна поведінка тварин : навч. посіб. / І. О. Огінова – Д. : РВВ ДДУ, 2000. – 46 с.

337. Орбан Л. Е. Життєва перспектива особистості : акмеологічний аспект аналізу / Л. Е. Орбан // зб. наук. пр. : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 1. – С. 14 – 25.

338. Орбан-Лембрик Л. Ситуаційні детермінанти поведінки людей у контексті урбаністичного середовища / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 (13). – С. 54 – 65.

339. Орлов А. Б. Развитие склонности и «временная перспектива» личности / А. Б. Орлов // Основные проблемы общей,

350. Пензенский А. А. Нострадамус : миф и реальность / А. А. Пензенский. – М. : Эксмо, 2003. – 448 с.
351. Пензенский А. А. Творчество и деятельность Мишеля Нострадамуса в контексте культуры позднего возрождения : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Історіософія» / А. А. Пензенский. – М., 2001. – 18 с.
352. Первова И. Л. Диагностика и лечение детской и подростковой депрессии / И. Л. Первова // Вопр. психол. – 1999. – №3. – С. 107 – 116.
353. Переслени Л. И. Возможности изучения структуры познавательной деятельности детей по характеристикам прогнозирования / Л. И. Переслени // Вопр. психол. – 1993. – № 4. – С. 109 – 115.
354. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Ф. Перлз. – М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 2005. – 469 с.
355. Перова Е. А. Оптимизм как одна из составляющих субъективного благополучия / Е. А. Петрова, С. Н. Ениколопов // Вопр. психологии. – 2009. – № 1. – С. 51-57.
356. Перэ Б. Дитя от трех до семи лет / Б. Перэ. – М. : Моск. кн. изд-во, 1913. – 324 с.
357. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке / В. Ф. Петренко // Психол. журн. – 2002. – № 3. – С. 112 – 119.
358. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – СПб : Питер, 2005. – 480 с.
359. Печкис В. Начала астрологической прогностики / В. Печкис. – Вильнюс : ВКИРУНС, 1991. – 200 с.
360. Пиаже Ж. Антиципирующая деятельность / Ж. Пиаже // Эксперим. психол. / под ред. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1976. – Вып.6. – С. 43 – 46.

361. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. Пилипенко // Соціал. психол. – 2005. – № 3. – С. 72 – 79.
362. Пиняева С. Е. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости / С. Е. Пиняева, Н. В. Андреев // Вопр. психол. – 1998. – № 2. – С. 3 – 8.
363. Пирс Ч. С. Начала прагматизма : В 2 Т. / Ч. С. Пирс. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований при филос. фак. – Т. 2 : Логические основания теории знаков. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований при филос. ф-те., 2000. – 352 с.
364. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – 309 с.
365. Плохих В. В. Временной параметр антиципации в процессе слежения за движущимся объектом / В. В. Плохих // Психол. журн. – 2002. – № 2. – С. 46 – 53.
366. Подкоритова Л. О. Дослідження антиципації життєвих виборів у випускників ВНЗ / Л. О. Подкоритова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2004. – Т. 6, Ч. 4. – С. 247 – 252.
367. Подкоритова Л. О. Теоретичний аналіз антиципації як об'єкта психологічних досліджень / Л. О. Подкоритова // Соціально-гуманітарні та психолого-педагогічні науки. – Хмельницький, 2004. – С. 35 – 37.
368. Подъяков Н. Н. Развитие допонятийных форм мышления в дошкольном детстве : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Н. Н. Подъяков. – М., 1974. – 47 с.
369. Поліщук О. П. Живописне передбачення майбутнього : специфіка і чинники появи / О. П. Поліщук // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К., 2005. – Вип.14. – С. 192 – 199.

370. Пономарев Я. А. Знание, мышление и умственное развитие / Я. А. Пономарев. – М. : Просвещение, 1967. – 264 с.
371. Попов А. С. Христианские футурологические концепции : критический анализ / А. С. Попов, А. А. Радугин. – М. : Мысль, 1987. – 202 с.
372. Поппер К. Р. Предположения и опровержения : Рост научного знания / К. Р. Поппер. – М. : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НПЛ «Ермак», 2004. – 638, [2] с.
373. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б. Ф. Поршнев. – М. : Мысль, 1974. – 488 с.
374. Посацький О. В. Особливості образу майбутнього в юнацькому віці / О. В. Посацький // Проблеми загальної, вікової та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Т. 6. – С. 264 – 272.
375. Посацький О. В. Психологічний зміст поняття «майбутнє». Теоретичний огляд / О. В. Посацький, А. Б. Коваленко // Вісник Харк. ун-ту. Сер. Психол. № 576. – Х., 2002. – С. 80 – 84.
376. Посохова В. Інтернет-середовище і формування гендерної ідентичності в процесі життєвого планування / В. Посохова // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 153 – 162.
377. Правоторов Г. В. Зоопсихология для гуманитариев : учеб. пособ. для студ. / Г. В. Правоторов. – Новосибирск : ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. – 391 с.
378. Прасол Д. Структура прогностичного компонента та його роль в управлінській діяльності / Д. Прасол // Соціальна психологія. – 2005. – №5 (13). – С. 38 – 45.
379. Предвидение будущего : беседы с финансовыми стратегами : пер. с англ. ; под ред. Л. Келенира, Д. Свогермана, В. Ферхуга. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 229 с.
380. Предко О. І. Психологія релігії : формування та утвердження релігієзнавчої парадигми : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» /
О. І. Предко. – К., 2006. – 36 с.

381. Профотаєва О. М. Формування здібностей до антиципації студентів-другокурсників у процесі навчання пошукового читання / О. М. Профотаєва // Актуальні проблеми металінгвістики. – Черкаси, 2003. – Ч. 2. – С. 149 – 153.

382. Психология взросления. Структурно-содержательные характеристики процесса развития личности : избранные труды / Д. И. Фельдштейн. – [2-е изд.]. – М. : Моск. психол. соц. ин-т, «Флинта», 2004. – 672 с.

383. Психология среднего возраста, старения, смерти / под ред. А. А. Реана. – СПб.; М. : Прайм-Еврознак; Олма-пресс, 2003. – 384 с.

384. Психология старости и старения : хрестоматия / сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : ACADEMIA, 2003. – 412 с.

385. Психология старости : хрестоматия / ред.-сост. : Д. Я. Райгородский – Самара : Бахрах-М, 2004. – 734 с.

386. Пушкин А. С. Евгений Онегин [Електронний ресурс] // Режим доступа:http://pushkin.niv.ru/pushkin/text/evgenij-onegin/onegin_8.htm

387. Рабочая книга по прогнозированию / [отв. ред. И. В. Бестужев-Лада]. – М. : Мысль, 1982. – 430 с.

388. Радчук Г. Аналіз кризогенних факторів зрілого віку / Г. Радчук // Вісник Терноп. пед. ун-т ім. В. Гнатюка : Сер. Педагогіка і психологія. – 1998. – № 5 (3). – С. 89 – 91.

389. Развитие психофизических функций взрослых людей : средняя взрослость / под ред. Б. Г. Ананьева, Е. И. Степановой – М. : Педагогика, 1977. – 198 с.

390. Разговоры с Гете в последние годы его жизни : [Пер. с нем.] / И. П. Эккерман / [Вступ. ст. Н. Вильмонта; коммент. А. Аникста]. – Калининград : Янтарный сказ, 1999. – 687 с.

391. Рапацевич Е. С. О психологических механизмах процесса прогнозирования / Е. С. Рапацевич // Вопр. психол. – 1989. – № 6. – С. 122–128.
392. Регуш Л. А. Психология прогнозирования : успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб. : Речь, 2003. – 351 с.
393. Рижов С. М. Адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. М. Рижов. – О., 1999. – 16 с.
394. Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества / М. И. Рижский. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
395. Рихальська О. Г. Психологічний аналіз категоріальної бази життєвої антиципації особистості в контексті україномовної культури / О. Г. Рихальська // Психол. зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, Вип. 15. – 2002. – С. 77 – 84.
396. Рихальська О. Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Г. Рихальська. – К., 2004. – 21 с.
397. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза / Я. Я. Рогинский. – М. : Высшая шк., 1977. – 264 с.
398. Роговин М. С. Развитие структурно-уровневого подхода в психологии / М. С. Роговин // Системные исследования : ежегодник. – М. : Наука, 1974. – С. 187 – 230.
399. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс. – М. : Рефл-бук, 1997. – 320 с.
400. Родионов М. А. Ислам классический / М. А. Родионов. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 219 с.
401. Рождественський А. Ю. Життєві проекти старшокласників в сучасних умовах розвитку українського суспільства /

А. Ю. Рождественський // Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України : наукові записки. (Вип.1 : Українська еліта та її роль в державотворенні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (18 – 19 тр. 2000 р.)) – К., 2000. – С. 197 – 201.

402. Розин М. В. Психология судьбы : программирование или творчество? / М. В. Розин // Вопр. психол. – 1992. – № 1–2. – С. 98 – 105.

403. Ромек В. Г. Сохранение надежности многофакторных тестов при их использовании в сети интернет / В. Г. Ромек, Д. К. Сатин // Психол. журн. – 2002. – № 2. – С. 69 – 74.

404. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології / В. А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 11 – 36.

405. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2004. – 287 с.

406. Ронгинская Т. И. Синдром выгорания в социальных профессиях / Т. И. Ронгинская // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 3. – С. 84 – 93.

407. Росциус Ю. В. Гадание : суеверие или ...? / Ю. В. Росциус. – М. : Знание, 1991. – 48 с.

408. Рубинштейн М. М. Юность : По дневниковым и автобиографическим записям / М. М. Рубинштейн. – М., 1928. – 188 с.

409. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 704 с.

410. Руденко К. П. Логіка і наукове передбачення / К. П. Руденко. – К. : Вид-во КГУ, 1972. – 228 с.

411. Руденко К. Ф. Логико-гносеологический анализ основ научного предвидения : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / К. Ф. Руденко. – К., 1977. – 32 с.

412. Руденко О. М. Соціальна утопія : минуле, сучасне, майбутнє / О. М. Руденко // Ідея справедливості на схилі ХХ століття. – Х., 1999. – С. 248 – 250.
413. Рябова Т. В. Творческое мышление и антиципация у больных шизофренией и психически здоровых / Т. В. Рябова, В. Д. Менделевич // Вопр. психол. – 2002. – № 1. – 69 с.
414. Саврасов В. П. Функции «неявного знания» в структуре антиципаций / В. П. Саврасов // Актуальні проблеми педагогіки та психології. – Д., 1996. – Т. 1. – С. 94 – 99.
415. Савчин І. М. Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності / І. М. Савчин // Зб. наук. пр. : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 214 – 219.
416. Саенко Ю. Игра в будущее / Ю. Саенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 191 – 206.
417. Салтыков А. Б. Поведение и неопределенность среды : Механизмы и клиническое значение / А. Б. Салтыков, А. В. Толокнов, Н. К. Хитров. – М. : Медицина, 1996. – 144 с.
418. Самойлов А. Е. Психология парадоксального мышления или прогностический диалог теории с эмпирией / А. Е. Самойлов. – Д. : Наука і освіта, 2007. – 185 с.
419. Самойлов О. Є. Основи логіко-психологічної теорії мисленнєвого прогнозування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Є. Самойлов. – К., 1999. – 28 с.
420. Санникова О. П. Феноменология личности : Избранные психологические труды / О. П. Санникова. – О. : СМІЛ, 2003. – 256 с.
421. Санникова О. П. Адаптивность личности: монограф. / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

422. Сафронов Д. Д. Тайны шаманов / Д. Д. Сафронов // Полярная звезда. – Якутск, 1972. – № 1. – С. 116 – 120.
423. Северцов А. Н. Эволюция и психика / А. Н. Северцов // Психол. журн., 1982. – № 4. – С. 149–159.
424. Секст Эмпирик. Сочинения : в 2 т. / Эмпирик Секст. – [вступит. статья и пер. с древнегреч. А. Ф. Лосева]. – М. : Мысль. – Т. 1. – 1975. – 399 с.
425. Селли Дж. Очерки по психологи детства / Дж. Селли. – М. : 2-е изд. К. Тихомирова, 1904. – 456 с.
426. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека / Е. А. Сергиенко. – М. : Наука, 1992. – 142 с.
427. Сергиенко Е. А. Раннее когнитивное развитие : новый взгляд / Е. А. Сергиенко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 464 с.
428. Сергиенко Е. А. Антиципация как принцип психического развития [Электронный ресурс] // Е. А. Сергиенко. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/38856>
429. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2006. – 350 с.
430. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату: мастер-класс / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь; Сидоренко и Ко, 2008. – 336 с.
431. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення : стратегічно-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – О. : ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.
432. Сингх К. Тигр Раджастана / К. Сингх. – М. : Наука, 1980. – 159 с.
433. Слюсаревський М. М. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження : парадигмальні засади дослідження та

досвід побудови / М. Слюсаревський, І. Кривонос // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 3 – 17., – 2006. – №1. – С. 14 – 25

434. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості / Л. А. Снігур. – О. : СВД Черкасов, 2004. – 332 с.

435. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Дж. Сорос. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 262 с.

436. Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.

437. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности / Е. Б. Старовойтенко. – К. : Лыбидь, 1992. – 216 с.

438. Старовойтенко О. Б. Проблема суб'єкта в культурній психології особистості / О. Б. Старовойтенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 230 – 258.

439. Степаносова О. В. Мотивация и интуиция в регуляции вербальных прогнозов при принятии решений / О. В. Степаносова, Т. В. Конилова // Психол. журн. – 2006. – № 2. – С. 59 – 67.

440. Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. — 744 с.

441. Стецьків І. А. Розвиток концепції життєвого шляху особистості / І. А. Стецьків // Психологія. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 95 – 102.

442. Стоянова И. Я. Прагматические образования в норме и патологии : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / И. Я. Стоянова. – Томск, 2007. – 47 с.

443. Стюарт-Гамильтон Ян. Психология старения / Ян Стюарт-Гамильтон. – [3-е изд., междунар.]. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.

444. Сурков Е. Н. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора

психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Е. Н. Сурков. – Л., 1985. – 37 с.

445. Сурков Е. Н. Антиципация в спорте / Е. Н. Сурков. – М. : Физкультура и спорт, 1982. – 145 с.

446. Сухомлинский В. А. Избранные произведения : в 5 т. / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – 639 с.

447. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – Воронеж : Изд-во НПО «Модэк», МПИСИ, 2004. – 320 с.

448. Сыренский В. И. Рефлекс цели у приматов / В. И. Сыренский, Т. Г. Кузнецова. – Л. : Наука, 1990. – 118 с.

449. Сычев О. А. Исследование прогнозирования в психологии [Электронный ресурс] / О. А. Сычев. – Режим доступа: <http://www.spf.kemsu.ru/portal/psy2004/1.9.htm>.

450. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество : Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Д. Тапскотт. – К. : «INT Пресс»; М. : «Рефл-бук», 1999. – 403 с.

451. Тарабрина Н. В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 4. – С. 5 – 19.

452. Татенко В. А. Психология в субъективном измерении / В. А. Татенко. – К. : Изд. центр «Просвіта», 1996. – 404 с.

453. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психол. студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316 – 358.

454. Тейлор Э. Первобытная культура / Э. Тейлор. – СПб, 1872. – Т. 1–2. – 437 с.

455. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – [2-е изд.]. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 399 с.

456. Теплов Б. М. Избр. труды : в 2 т. / Б. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 1. – 329 с.
457. Титаренко Т. Прогнозування й планування життєвого шляху / Т. Титаренко, В. Панок, Н. Чепелева та ін. // Основи практичної психології. – К. : Либідь, 1999. – С. 177 – 190.
458. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і поза межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
459. Тихомиров О. К. Психология мышления : учеб. пособ. / О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 270 с.
460. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
461. Толстых Н. Н. Временная перспектива и психическое здоровье / Н. Н. Толстых // Руководство практического психолога : психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы. – М. : Изд. Центр «Академия», 1995. – С. 146 – 153.
462. Толстых Н. Н. Программа развития временной перспективы и способности к целеполаганию для учащихся 15–17 лет / Н. Н. Толстых // Руководство практического психолога : психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте. – М. : Академия, 1995. – С. 61–73 .
463. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 699 с.
464. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 776 с.
465. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2003. – 557 с.
466. Тхостов А. Ш. Влияние современных технологий на развитие личности и формирование патологических форм адаптации: обратная сторона социализации / А. Ш. Тхостов, К. Г. Сурнов // Психол. журн. – 2005. – № 6. – С. 16 – 23.

467. Уилсон Д. История будущего/ Д. Уилсон. – М. : АСТ : 2007. – 286 с.
468. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания / Е. В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
469. Фабри К. Э. Основы зоопсихологии / К. Э. Фабри. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 334 с.
470. Фарапонова Э. Л. Особенности ощущений и восприятий у младших школьников / Э. Л. Фарапонова // Психология младшего школьника. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1960. – С. 5 – 49.
471. Фейгенберг И. М. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека и поведении животных : [монограф.] / И. М. Фейгенберг. — М. : НЬЮДИАМЕД, 2008. – 190 с.
472. Фейгенберг И. М. Рефлекс или активность (Смена парадигм в нейрофизиологии) [Электронный ресурс] / И. М. Фейгенберг. – Режим доступа: http://www.elektron2000.com/feigenberg_0064.html.
473. Фенько А. Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях / А. Б. Фенько // Психол. журн. – 2000. – № 1. – С. 49 – 61.
474. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Мысль, 1990. – 348 с.
475. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь / Д. Д. Фрезер. – М. : Политиздат, 1980. – 831 с.
476. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
477. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд – [2-е изд., стереотип.]. – К. : Здоров'я, 1998. – 496 с.
478. Френкель З. И. Удлинение жизни и деятельная старость / З. И. Френкель. – М. : Изд-во АМН СССР, 1949. – 394 с.
479. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : PHILOSOPHY, 2004. – 480 с.

480. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
481. Хасанов И. А. Антропосоциогенез и происхождение сознания (некоторые методологические вопросы) / И. А. Хасанов. – М. : ИПКГосслужбы, 2006. – 72 с.
482. Хасин В. В. Генезис и теоретико-познавательная структура научного предвидения автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / В. В. Хасин. – Саратов, 1975. – 15 с.
483. Хоменко Л. Г. Електронна інформаційна цивілізація: досвід розбудови в Україні / Л. Г. Хоменко. – К. : Міжнар. агенція «BeeZone», 2004. – 201 с.
484. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии : учеб. пособ. [для студентов вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология»] / [В. А. Вагнер, Л. С. Выготский, Я. Дембовский и др.]; ред. сост. : Н. Н. Мешкова, Е. Ю. Федорович. – [4-е изд.]. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2005. – 375 с.
485. Хухлаева О. В. Психология развития : молодость, зрелость, старость / О. В. Хухлаева. – М. : Академия, 2002. – 202, [2] с.
486. Цицерон. Философские трактаты / Цицерон. – М. : Наука, 1985. – 382 с.
487. Цуканов Б. Ф. Собственная единица времени в психике индивида : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Б. Ф. Цуканов. – К., 1992. – 42 с.
488. Чайченко Г. М. Поведінка і психіка тварин : навч. посіб. / Г. М. Чайченко. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2000. – 199 с.
489. Чебикін О. Я. Історія становлення психологічних наукових шкіл на Півдні України (XIX – XX ст.) : моногр. / О. Я. Чебикін, І. М. Пивоварчук. – О. : Видавець Черкасов, 2007. – 230 с.

490. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень / В. М. Чернобровкін. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 416 с.
491. Чернобровкін В. М. Цілепокладання у педагогічній діяльності [Електронний ресурс] / В. М. Чернобровкін. – Режим доступу: <http://www.psy-science.kiev.ua/departament/texty/v8.2/chernobrovkin.doc>
492. Черный А. А. История техники : учеб. пособ. / А. А. Черный. – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2005. – 189 с.
493. Читем Э. Пророчества Нострадамуса до 1985 года и далее / Э. Читем. – К. : Диамант, 1993. – 112 с.
494. Чораян О. Г. Концепция вероятности и размытости в работе мозга / О. Г. Чораян. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1987. – 156 с.
495. Чудновский В. Э. Исследование проблем смысла жизни и акме (возрастной, профессиональный и социореабилитационный аспекты) / В. Э. Чудновский, А. А. Бодалев, Г. А. Кайзер // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 128 – 134.
496. Чудновский В. Э. Проблема становления смысложизненных ориентаций личности / В. Э. Чудновский // Психол. журн. – 2004. – № 6. – С. 2 – 10.
497. Чуприкова Н. И. Идеи общих законов развития в трудах русских мыслителей конца XIX – начала XX вв. / Н. И. Чуприкова // Вопр. психол. – 2000. – № 1. – С. 109 – 118.
498. Шапиро В. Д. Человек на пенсии / В. Д. Шапиро. – М. : Мысль, 1980. – 208 с.
499. Шардаков М. Н. Очерки психологии школьника / М. Н. Шардаков. – М. : Учпедгиз, 1955. – 264 с.
500. Шахматов Н. Ф. Психическое старение : счастливое и болезненное / Н. Ф. Шахматов. – М. : Медицина, 1996. – 302 с.
501. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Ю. М. Швалб. – К. : Стилос, 1997. – 280 с.

502. Швалб Ю. М. Становлення механізмів цілепокладання в дошкільному віці / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології. – Т. 4. : Актуальні проблеми генезису особистості в контексті навчання і виховання : зб. наук. ст. / за заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : Нора-прінт, 2001. – С. 177 – 180.
503. Шевчук О. Б. E-Ukraine. Інформаційне суспільство : бути чи не бути / О. Б. Шевчук, О. П. Голобуцький. – К. : ЗАТ «Атлант UMS», 2001. – 101 с.
504. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Прогресс, 1969. – 536 с.
505. Ширяев Л. А. Психофизиологические механизмы вероятностного прогнозирования / Л. А. Ширяев. – Рига : Зинатне, 1986. – 141 с.
506. Шифман И. М. Ветхий Завет и его мир / И. М. Шифман. – М. : Политиздат, 1987. – 240 с.
507. Шиян И. Б. Предвосхищающий образ в структуре диалектического мышления дошкольников / И. Б. Шиян // Вопр. психол. – 1999. – № 3. – 57 с.
508. Шквиря М. Г. Поширення, особливості екології та поведінки вовка (*Canis lupus*) на території України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.08 «Зоологія» / М. Г. Шквиря. – К., 2008. – 21 с.
509. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 473 с.
510. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – М. : Интербук, 1990. – 152 с.
511. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста / В. Штерн. – Петроград : Гостинография, 1922. – 280 с.
512. Шудря Е. П. Художественное предвосхищение будущего / Е. П. Шудря. – К. : Наук. думка, 1978. – 246 с.

513. Щедрін А. Т. Культурологічно-релігієзнавчі виміри «вторинної» міфотворчості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора культурології : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / А. Т. Щедрін. – Х., 2008. – 40 с.

514. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот / В. Щербина // Соціальна психологія. – 2005. – № 2. – С. 139 – 149.

515. Эккерман И. П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни / И. П. Эккерман/ [коммент. А. А. Аникст, пер. с нем. Н. Ман, вступ. ст. Н. Н. Вильмонт]. – Калининград : Янтарный сказ, 1999. — 687 с.

516. Элькин Д. Г. Особливості формування часової перспективи школяра і її роль в процесі навчання / Д. Г. Элькин // Питання дитячої та пед. психол. – К. : Рад. шк., 1956. – С. 59 – 74.

517. Эльконинова Л. И. Возрастная характеристика предвидения в мышлении дошкольников / Л. И. Эльконинова // Вопр. психол. – 1987. – № 2. – 33 с.

518. Эльконинова Л. Психологические особенности антиципации дошкольников / Л. Эльконинова // Новые исследования в психологии. – М. : Педагогика, 1985. – № 2. – С. 52 – 55.

519. Эриксен Т. Х. Тирания момента : Время в эпоху информации / Т. Х. Эриксен. – М. : Весь мир, 2003. – 204, [3] с.

520. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон : учеб. пособ. : общ. ред. и предисл. А. В. Толстых . – [2-е изд.]. – М. : Флинта; МПСИ; Прогресс, 2006. – 341 с.

521. Ярская В. Н. Научное предвидение / В. Н. Ярская. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 182 с.

522. Якиманская И. С. Проблемы обучения и развития в трудах Н. А. Менчинской (К 90-летию Н. А. Менчинской) / И. С. Якиманская // Вопр. психол. – 1995. – № 3. – 79 с.

523. Яковец Ю. В. Предвидение будущего : парадигма цикличности / Ю. В. Яковец. – М. : АНХ, 1992. – 119 с.

524. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості / В. М. Ямницький. – Рівне : РДГУ, 2004. – 360 с.
525. Янг Э. Прогнозирование научно-технического прогресса / Э. Янг. – М. : Прогресс, 1974. – 586 с.
526. Яремчук О. В. Міфологічний компонент ментальності особистості (культурно-історичний підхід) : автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Яремчук. – О., 2004. – 20 с.
527. Acredolo C., Acredolo L. P. The anticipation of conservation phenomena // C. Acredolo, L. P. Acredolo // Child development. – 1980. – № 51. – P. 667–675.
528. Anticipacion // Encyclopedia of Psychoanalysis Ludwig Eidelberg M., Editor in Chief. – New York, The Free Press. London, Collick-Machilaun Limited. – P. 148 – 149.
529. Aritie S. The Process of Expectation and Anticipation / S. Aritie. – JNMD, 1947. – 106 p.
530. Ejsing A. Theology of Anticipation: A Constructive Study of C. S. Peirce (Princeton Theological Monograph) / A. Ejsing. – Princeton, Pickwick Publications. – 2007. – 178 p.
531. Erikson E. H. Identity and the life cycle / E. H. Erikson // Psychol. Iss. – 1959. – V. 1. – P. 1 – 171.
532. Flade A. Zur Bedeutung des kognitiven Konzepts der Erwartung in der Verhaltenstherapie / A. Flade // Psychologische Beitrage, Band 18, 1976. – Heft 3. – P. 227 – 296.
533. Foulks J. D. Temporal orientation of diagnostic groups / J. D. Foulks, J. T. Webb // J. Clin. Psychol. – 1970. – V. 26. – P. 155 – 159.
534. Herrman T. Psychologie der kognitiven Ordnung. Walter de Grugter CO / T. Herrman. – Berlin, 1965. – 349 p.
535. Holzkampf K. Gruglegung der Psychologie. Campus Verlag. Frankfurt / K. Holzkampf. – New York, Main, 1985. – 600 p.

536. Huron D. Sweet Anticipation. Music and the Psychology of Expectation / D. Huron. – Boston, MIT Press, 2006. – 229 p.
537. Jarvik M. E. Probability learning and a negative recency effect in the serial anticipation of alternative symbols / M. E. Jarvik // Journal of Experimental Psychology. – 1951. – № 41. – P. 291—297.
538. Kahneman D., Tversky A. Subjective Probability: A Judgment of Representativeness / D. Kahneman, A. Tversky // Cognitive psychology. – 1972. – № 3. – P. 430–454
539. Kahneman D. On the psychology of prediction, Psychology Review / D. Kahneman, A. Tversky, 1973. – P. 237-251.
540. Leing R. D. Das Selbst und die Anderen / R. D. Leing. – Verlag Kieppenheuer, Witz, Koln, 1973. – 155 p.
541. Marcel A. J. Selective effects of prior context on perception II Requin J., Anticipation and behavior. – Paris. – 1980. – P. 412–430
542. Merton R. The self-fulfilling prophecy / R. Merton // The Antioch Review-Yellow Springs. Ohio. – 1948. – Vol. 8. – № 2. – P. 193 – 210.
543. Miyake Y. Two types of anticipation in synchronization tapping / Y. Miyake, Y. Onishi, E. Pöppel // Acta Neurobiol. Exp. – 2004. – V. 64. – 415 p.
544. Monat A. Temporal uncertainty, anticipation time, and cognitive coping under threat / A. Monat // J. of Human Stress. – 1976. – № 2. – P. 32 – 43.
545. Nadin M. Anticipation – The End Is Where We Start From / M. Nadin. – Lars Müller Publishers. – 2003. – 128 p.
546. Nuttin J. Motivation et perspectives d'avenir / J. Nuttin. – Louvain: Presses universitaires le Louvain, 1980. – 288 p.
547. Rabin A. I. Future Time Perspective and Ego Strength / A. Rabin // The Study of Time 111. – New York, Springer-Verlag, Inc., 1978. – P. 294 – 306.

548. Radil T. Stimulus anticipation in following rhythmic acoustical patterns by tapping / T. Radil, J. Mates, J. Imberger, E. Pöppel // *Experientia*. – 1990. – V. 46. – 762 p.
549. Sande O. Future Conscionsness / O. Sande // *J. Peak Res.* – Oslo. – 1972. – №2. – P. 271 – 278.
550. Schwidt H. D. Grundris der Personlichkeit psychologie / H. D. Schwidt // VEB. Deutscher Verlag der Wissenschaften. – Berlin, 1985. – 182 p.
551. Shostrom E. L. Time as an integrating factor / E. L. Shostrom // C. Buhler, F. Massarik (eds.) *The course of human life. A study of goals in the humanistic perspective.* – N. Y. : Springer Publ. Comp. Inc., 1968. – P. 351 – 359.
552. Spitz R. Bridges: On anticipation, duration, and meaning / R. Spitz // *American Psychoanalytic Association.* – 1972. – № 20. – P. 721 – 735.
553. Tarkka I. M. Functional specialization in the human frontal contex observed during task anticipation / I. M. Tarkka, E. V. Mnatsakanian // *Neuropsychobiology.* – 2003. – 48(2). – P. 102–110.
554. Trommsdorff G. Future orientation of institutionalized and noninstitutionalized delinquents and nondelinquents / G. Trommsdorff, H. Lamm // *Europ. J. Soc. Psychol.* – 1980. – V. 10. – P. 247 – 248.